శ్రీ హర్ష నైషధము

(ద్వితీయభాగము - టీకాతాత్పర్య సహితము)

వ్యాఖ్యాత

శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి, ఎం. ఎ.

ప్రిన్సిపాలు, వైదిక సంస్కృతకళాశాల, నెల్లూరు

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ

కళాభవనము, సైఫాబాదు, హైదరాబాదు-500 004.

ప్రథమ ముద్రణము
ఆగస్టు, 1976
ప్రతులు 1,000

వెల రూ. 8-00

ముద్రణ
బి. వి. ఆర్. బాల్ రెడ్డి అండ్ కంపని,
సికింద్రాబాదు (ఆం. ప్ర.)

తొలిపలుకు

ఆంధ్రప్రదేశ సాహిత్య అకాడమి చేపట్టిన గ్రంథప్రచురణ కార్యక్రమములో సంస్కృత గ్రంథాలుకూడ ఒక భాగము. ఆంధ్ర విద్వాంసులు, కవులు సంస్కృతీకరించిన తెలుగు గ్రంథాలు కొన్ని యిప్పటివరకు అకాడమి పక్షాన ప్రకటితమైనవి. ఇందులో శ్రీ యస్. టి. జి. వరదాచార్యులుగారు సంస్కృతీకరించిన ఏడు తెలుగు శతకాల సంపుటము, శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారు పరివర్తించిన కళాపూర్ణోదయము, శ్రీ కుంటిమద్ది శేషశర్మగారు అనువదించిన మనుచరిత్ర యిందులో చేరిఉన్నవి.

అకాడమి పక్షాన సంస్కృతములో కొన్ని స్వతంత్ర రచనలు కూడ ప్రకటించనైనవి. వీనిలో డా. బి. రామరాజుగారి సంపాదకత్వమున శ్రీ కృష్ణరాయలు వ్రాసిన జాంబవతీ పరిణయము, అభినవకాళిదాసు, వెల్లాల ఉమామహేశ్వరుడు రచించిన శృంగారశేఖరభాణము, శ్రీరామాయణసారతిలకము, సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి ఆంధ్రదేశహాస్యకథలు, ఇప్పటివరకు అచ్చయిన పుస్తకాలు.

అకాడమీ పక్షాన తెలుగుసంస్కృత-నిఘంటువు డా. పుల్లెల శ్రీ రామచంద్రుడు శ్రీ కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రిగార్ల సంపాదకత్వమున ప్రకటితమైనది. ఈ వరుసలోనే శ్రీ హర్షుని నైషధమును టీకాతాత్పర్య సహితముగా ప్రకటింపవలెనని అకాడమి సంస్కృత సలహాసంఘము నిశ్చయించి యీ కార్యక్రమము శ్రీఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అప్పగించినది. మొదటి సంపుటములో మూడు సర్గలు మాత్రమే చేరియున్నవి. ప్రస్తుతము రెండవ సంపుటము ప్రకటితమైనది.

ఈ పనిని చక్కగా నిర్వహించిన శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అకాడమీ పక్షాన కృతజ్ఞతావందనములు.

ఈ గ్రంథముద్రణమును పర్యవేక్షించిన ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ రీడరు డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారికి ధన్యవాదాలు.

ఆంధ్రపాఠకలోకానికి యీ గ్రంథము ఆదరపాత్రము కాగలదని విశ్వసించుచున్నాను.

హైదరాబాదు
ఆగస్టు 1976

దేవులపల్లి రామానుజరావు
కార్యదర్శి

శ్రీ హర్ష నైషధము

(చతుర్థ సర్గ)

శ్లో॥ అథ నలస్య గుణం గుణ మాత్మభూః
సురభి తస్య యశః కుసుమంధనుః।
శ్రుతి పథోపగతం సుమన స్తయా
తమిషుమాశు విధాయ జిగాయతామ్॥ ౧

ప॥వి॥ అథ। నలస్య। గుణమ్। గుణమ్। ఆత్మభూః । సురభి । తస్య । యశః కుసుమమ్ । ధనుః । శ్రుతిపథోపగతం । సుమన స్తయా । తమ్। ఇషుమ్ । ఆశు । విధాయ । జిగాయ। తామ్ ।

టీక॥ అథ = దమయంతి ప్రియుని సందేశము వినినపిదప, ఆత్మభూః = మన్మథుఁడు. నలస్య = నలుని యొక్క, గుణం = శౌర్యధైర్యాదిరూపమైన గుణమును, గుణమ్ = అల్లెత్రాడుఁగ, విధాయ = చేసి, సురభి = పరిమళముగల్గి మనోహరమైన, తస్య = ఆ నలునియొక్క, యశః కుసుమం = కీర్తియనెడి పుష్పమును, ధనుః = విల్లుగ, విధాయ = చేసి, సుమన స్తయా = మంచి మనస్సుగలవాడుగను, పుష్పముగను. శ్రుతి పథోపగతం = శ్రుతిపథ = కర్ణమార్గమును, గతం = పొందినవాడును, శ్రుతిపథ = కర్ణదేశమును, గతం = పొందిన, తం = ఆనలుని, ఇషుం = బాణముగ, విధాయ = చేసి, తాం = ఆ దమయంతిని, జిగాయ = జయించెను.

వి॥ ఈ సర్గయందలి శ్లోకములు ద్రుతవిలంబిత వృత్తమున నున్నవి. ప్రతి పాదమునందును, నగణ-భగణ-భగణ- రగణములు వచ్చినచో ద్రుతవిలంబితము. ఇచ్చట నలుని గుణమును అల్లెత్రాడుగను, అతని యశస్సు అనెడి పుష్పమును ధనస్సుగను, ఆ నలుని బాణముగను చెప్పుటచే రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

ఆత్మభూః- ఆత్మనః భవతీతి = ఆత్మభూః. యశఃకుసుమమ్ = యశఃఏవకుసుమం యశఃకుసుమమ్. తత్ = యశః కుసుమమ్.

శ్రుతిపథోపగతమ్: శ్రుత్యోః పంథాః = శ్రుతిపథః, శ్రుతేః పంథాః = శ్రుతిపథః; శ్రుతిపథంఉపగతః = శ్రుతిపథోపగతః, తమ్ = శ్రుతిపథోపగతమ్,

సుమనస్తయా : శోభనం మనః యస్యసః = సుమనాః, సుమనసః భావః = సుమనస్తా, తయా = సుమనస్తయా.

భావము :

ఇందు దమయంతీ స్వయంవరమునకు నుపోద్ఘాతముగ దమయంతి కేర్పడిన మన్మథావస్థలను కవి వర్ణించుచున్నాడు. దమయంతీ ప్రియుడగు నలుని సందేశమును వినిన పిదప మన్మథుడు నలుని గుణములనల్లె త్రాడుగను నలుని కీర్తియనెడి పుష్పమును, తన పూవిల్లుగను, (మంచి మనస్సునుఁ గల్గియుండుట చేత సుమనస్సుడుగను) పుష్పముగను దమయంతిచే వినఁబడిన వాడును (కర్ణమువఱకు లాగఁబడిన వాడునునగు) నా నలుని బాణముగనుఁ గావించి దానితో నా దమయంతిని జయించెను. ఇచ్చట నలుని బాణముగ చేసికొనుట వలన నతడు దమయంతీ కర్ణ పథమునుఁ బొందుటచే, కర్ణమువఱకు బాణము వలె లాగఁబడినట్లు వర్ణింపఁబడినాడు. వింట బాణమునుఁ బ్రయోగించునపుడా బాణము కర్ణాంతము లాగఁబడుట ప్రసిద్ధము గదా. ఆ విషయమే యిట "శ్రుతి పథోపగతమ్" అను విశేషణముచే సూచితము. మన్మథుఁడు పూవిల్తుడుగాన నిచ్చట నలుని యశః కుసుమము మన్మథుని ధనస్సుగ రూపింపఁబడినది. అట్లే మన్మథుడు పుష్పబాణుఁడుగాన మంచి మనస్సు గల్గియుండుటచే సుమనస్సు-సుమనస్కుఁడు నైననలుడు శ్లేషమహిమచే నిట పుష్పముగ రూపింపఁబడి యామన్మథునకు బాణముగ రూపింపఁబడినాడు-ఇట్లు పూవిల్తుడగు మన్మథునకు నలుని యశస్సు పూవిల్లుగను, పుష్పబాణుడగు మన్మథునకు సుమనస్సుగ నుండు నలుఁడు పుష్పబాణముగను నుండుట సరిపడినవి. నలుని గుణము లల్లె త్రాడగుటవలన పూవిల్తుని యాయుధములకు నలుఁడు, నలుని గుణములు నలుని కీర్తి సమగ్రోపకరణములై నందువలన నట్టి మన్మథ బాణము దమయంతికి మిక్కిలి మోహహేతువై నవని భావము. ॥౧॥

శ్లో॥ యదతనుజ్వరభాక్తనుతే స్మ సా
ప్రియకథాసరసీరసమజ్జనమ్।
సపది తస్యచిరాంతరతాపినీ
పరిణతి ర్విషమా సమపద్యత॥ ౨

ప॥వి॥ యత్। అతనుజ్వరభాక్। తనుతే। స్మ। సా। ప్రియకథా సరసీ రసమజ్జ నమ్। సపది। తస్య। చిరాంత రతాపినీ। పరిణతిః। విషమా। సమపద్యత.

టీక॥ సా = ఆదమయంతి, అతను జ్వరభాక్; అతనుజ్వర = మన్మథ జ్వర మును, అధికమైన జ్వరమును, భాక్ = పొందినదై, ప్రియకథా, సరసీ రస మజ్జనమ్, ప్రియకథా = ప్రియుఁడగు నలుని కథయను, సరసీ = కొలని యందలి, రస = రాగమందును, నీటియందును, మజ్జనమ్ = ఆ సక్తిని, మునుగుటను, తనుతేస్మ ఇతియత్ = చేయుచుండెననుట యేది గలదో; తస్య = ఆ మజ్జనమునకు సపది = వెంటనే: చిరాంతర తాపినీ చిర = చిరకాలము, అంతర = ఆంతరంగమును, తాపినీ = తపింపఁ జేయునట్టి, విషమా = వైషమ్యమునుఁ బొందిన, పరిణతిః = పరిణామము, సమపద్యత = ఏర్పడినది.

వి॥ "చక్షుః ప్రీతిర్మనః సంగస్సంకల్పో థ ప్రలాపితా।
జాగరః కార్శ్యమరతిర్లజ్జా త్యాగోథ సంజ్వరః
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః"

అని పంద్రెండు మన్మథా వస్థలలో తొమ్మిదవ మన్మథావస్థయగు "సంజ్వర" మిట దమయంతికి వర్ణితము.

ఇచ్చట జ్వరతాపము శమించుటకై కొలననీట మునుగుట జ్వరాతిశ మునకు కారణమై యనర్థమునుఁ గల్గించునుఁ గాన ననర్థ ఫలకమగు విషమా ౨ంకార భేదము.

సమాసములు :

అతను జ్వరభాక్ : అవిద్యమానా, తనుఃయస్యసః అతనుః; అతనోః జ్వరః = అతను జ్వరః, అతను జ్వరం భజతీతి = అతను జ్వరభాక్

అతనుశ్చాసౌ జ్వరశ్చ = అతను జ్వరః. అతను జ్వరం భజతీతి = అతను జ్వరభాక్.

ప్రియకథా సరసీరసమజ్జనమ్ : ప్రియస్య కథా = ప్రియకథా, ప్రియ కథైవ సరసీ = ప్రియకథా సరసీ. ప్రియకథా సరస్యాం రసః = ప్రియకథా సరసీరసః. ప్రియకథా సరసీరసే మజ్జనమ్ = ప్రియకథా సరసీరస మజ్జనమ్, తత్ = ప్రియకథా సరసీరస మజ్జనమ్.

చిరాంతరతాపినీ : అంతరం తాపయతీతి = అంతరతాపినీ; చిరమ్, అంతర తాపినీ = చిరాంతరతాపినీ.

భావము :

ఆ దమయంతి నల సందేశమును వినినది మొదలు మన్మథ జ్వరము చేతను-మిక్కుటమగు జ్వరముచేతను బాధనొందుచు, ఆ జ్వరతాపమునుఁ జోకార్చు కొనుటకై ప్రియుడగు నలుని కథయనెడి నీటిమడుగున మునుగఁ దొడగినది. అట్లు జ్వరతాపముచే నీట మునుగుట గొప్ప దోషము. అందు వలన నా జ్వరము మిక్కుటముగఁ బ్రకోపించి యనర్థదాయకముగఁబరి ణమించినది. జ్వర బాధ గలవారికి స్నానాదులు నిషిద్ధములు గదా ॥౨॥

శ్లో॥ ధ్రువమధీతవతీయమధీరతాం
దయితదూతపతద్గతివేగతః।
స్థితివిరోధకరీం ద్వ్యణుకోదరీ
తదుదితః స హి యో యదనంతరః॥ ౩

ప॥వి॥ ధ్రువమ్। అధీతవతీ। ఇయమ్।అధీరతామ్। దయితదూతపతద్గతి వేగతః। స్థితివిరోధ కరీం। ద్వ్యణుకోదరీ। తదుదితః। సః। హి। యః। యద నంతరః.

టీక॥ ద్వ్యణుకోదరీ = ద్వ్యణుకమువలె సూక్ష్మమైన నడుముగల, ఇయమ్ = ఈ దమయంతి, స్థితి విరోధకరీం; స్థితి = మర్యాదకు, నిలకడకు, విరోధ కరీం = విరోధముఁజేయునట్టి, అధీరతాం = చాపల్యమును, అనగా నొక జోట నిలకడలేని స్థితిని, దయితదూత పతద్గతి వేగతః; దయిత = ప్రియుడగు నలునియొక్క, దూత = దూతయైన, పతత్ = పక్షియగు

హంసయొక్క, గతి = గమనమందలి, వేగతః = వేగమువలన, అధీతవతీ = నేర్చినది, ధ్రువమ్ = నిశ్చయము, హి = ఏలయనగా, యః = ఏ విషయము, యదనంతరః = దేనికి సన్నిహితమో, సః = అది, తదుదితః దానివలనఁ గల్గినదగును.

వి॥ "ద్వ్యణుకోదరీ" యని యుదరము ద్వ్యణుకముతోఁ బోల్చఁబడినది. వైశేషిక దర్శనము ననుసరించి ద్వ్యణుకము రెండు పరమాణువులచే నుత్పన్నమగుచున్నది. గవాక్షమునుండి ప్రసరించిన సూర్యకిరణములలోఁ గానవచ్చు ధూళికణములలో నాఱవభాగము పరమాణువని చెప్పఁబడుచున్నది. అది నిత్యము. దానివలన నుత్పన్నమగు ద్వ్యణుకమ నిత్యము. కాననిత్యమగు దమయంతి నడుము దానితోఁ బోల్చబడినది. దమయంతియెడ వర్ణితమగు చాంచల్యము. "చాపలంత్వన వస్థానం రాగద్వేషాది సంభవమ్" అను లక్షణము ననుసరించి యిట సంచారి భావము.

దమయంతి యందలి చాంచల్యము హంసవేగ జన్యము కాకపోయినను తజ్జన్యముగనుత్ప్రేక్షించుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము. దానికి "ధ్రువమ్" అని వ్యంజకమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

ఒక దాని వేగమునుండి మఱియొక దానియందు వేగమెట్లుకల్గునని సంశయము రాగా, నది "తదుతితః సహియో యదనంతరః" యనెడి సామాన్యార్థముచే నేది దేనికి సమీపమునందుండు నోయదిదానిచే నుత్పన్నమగునని సమర్థించుట వలన నర్థాంతర న్యాసాలంకారము. పైనఁ జెప్పిన యుత్ప్రేక్షాలంకారమునకును నర్థాంతర న్యాసాలంకారమునకు నిట సంకరము.

సమాసములు:

అధీరతామ్: ధీరస్యభావః ధీరతా, న ధీరతా అధీరతా, తామ్ = అధీరతామ్.

దయితదూత పతద్గతివేగతః: దయితస్యదూతః = దయితదూతః, దయితదూతశ్చాసౌపతంశ్చ = దయితదూతపతన్. దయితదూత పతతః గతిః = దయితదూతపతద్గతిః. దయితదూతపతద్గతేఃవేగః దయితదూతపతద్గతి వేగః, తస్మాత్ = దయితదూత పతద్గతివేగతః.

స్థితివిరోధకరీమ్: స్థితేః విరోధః = స్థితివిరోధః, స్థితివిరోధం కరోతీతి = స్థితివిరోధకరీ, తాం = స్థితివిరోధకర్రీమ్ -

ద్వ్యణుకోదరీ: ద్వౌఅణూయస్మిన్‌తత్ = ద్వ్యణుకమ్, ద్వ్యణుకమివ ఉదరం యస్యాస్సా = ద్వ్యణుకోదరీ.

తదుదితః: తస్మాత్ ఉదితః = తదుదితః

యదనంతరః: అవిద్యమానమ్ అంతరం = యస్య సః = అనంతరః, యస్మాదనంతరః = యదనంతరః

భావము :

సన్నని నెన్నడుము గల యా దమయంతి స్త్రీ మర్యాదను. నిలకడను తొలగించెడి యస్థిరత్వ మనఁబడుచాపలము నొంది యుండినది. ఈ యస్థిరత్వ మును నామె, ప్రియుని దూంతయగు హంసయొక్క గమన వేగమునుండి నేర్చిన దనుట తథ్యము. ఏలయనగా ఏదిదేనికి దగ్గరనుండునో యది దాని నుండి గుణములనందుచున్నది. కాన దమయంతికి హంస దగ్గరనుండి దౌత్యము జరిపి నందువలన హంస వేగమును దమయంతి నేర్చియుండునని భావము-॥3॥

శ్లో॥ అతితమాం సమపాది జడాశయం
స్మితలవ స్మరణేఽపి తదాననమ్।
అజని పంగురపాంగనిజాంగణ
భ్రమికణేఽపి తదీక్షణఖంజనః॥ 4

ప॥వి॥ అతితమామ్। సమపాది। జడాశయం। స్మితలవస్మరణే। అపి। తదాననమ్। అజని। పంగుః। అపాంగ నిజాంగణభ్రమికణే। అపి। తదీక్షణ ఖంజనః.

టీక॥ తదాననమ్; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, ఆననం = ముఖము, స్మితలవస్మరణేఽపి; స్మితలవ = చిఱునగవులో లేశమైనను, స్మరణేఽపి = స్మరించుటయందును, అతితమామ్ = మిక్కిలి, జడాశయం = మూఢమైన చిత్తముగలదిగ, సమపాది = చేయఁబడినది, తదీక్షణ ఖంజనః;

తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, *ఈక్షణఖంజనః* = నేత్రమనెడి కాటుక పిట్ట, *అపాంగ నిజాంగణభ్రమికణేఽపి;* *అపాం* = కటాక్షమనెడి, *నిజాంగణ* = తనముంగిట, *భ్రమికణేఽపి* = భ్రమణలేశమందును, అనగా కొలదిపాటి సంచారమందును, *పంగుః* = శక్తిలేని దిగ, *అజని* = ఏర్పడినది.

సమాసములు :

జడాశయమ్-జడః-ఆశయః యస్యతత్ = జడాశయమ్.

స్మితలవస్మరణే : స్మితస్య లవః = స్మితలవః. స్మితలవస్య స్మరణమ్ = స్మితలవస్మరణమ్. తస్మిన్ = స్మితలవస్మరణే.

తదాననమ్ : తస్యాః ఆననమ్ = తదాననమ్.

అపాంగనిజాంగణ భ్రమికణే : నిజంచతత్ అంగణంచ = నిజాంగణం, అపాంగ ఏవ నిజాంగణమ్ = అపాంగనిజాంగణమ్. అపాంగ నిజాంగణే భ్రమిః = అపాంగ నిజాంగణభ్రమిః, అపాంగనిజాంగణభ్రమేః కణః అపాంగ నిజాంగణభ్రమికణః, తస్మిన్ = అపాంగ నిజాంగణభ్రమికణే।

తదీక్షణఖంజనః : తస్యాః ఈక్షణమ్ తదీక్షణమ్. తదీక్షణమేవ ఖంజనః = తదీక్షణ ఖంజనః.

భావము :

ఆ దమయంతి మోము, దాని పూర్వపు చిఱునగవులోని లేశమును గూడ స్మరించుటలో సమర్థముగా లేదు. ఆమె నయనమనెడి కాటుకపిట్ట యామె కటాక్షమనెడి ముంగిట కొలదిగ సంచరించుటకు శక్తముగా లేదు.

శ్లో॥ కిము తదంతరుభౌ భిషజౌ దివః
స్మరనలౌ విశతః స్మ విగాహితుమ్।
తదభికేన చికిత్సితుమాశు తామ్
మఖభుజామధిపేన నియోజితౌ॥ 3

ప॥వి॥ కిమ్। ఉ। తదంతః। ఉభౌ॥ భిషజౌ। దివః। స్మరనలౌ। విశతః। స్మ।

విగాహితుమ్। తదభికేన। చికిత్సితుమ్। ఆశు। తాం। మఖభుజామ్। అధి పేన। నియోజితౌ।

టీక॥ తదభికేన, తత్ = ఆ దమయంతికి, అభికేన = కాముకుఁడగు, మఖ భుజాం = దేవతలకు, అధిపేన = ప్రభువగు దేవేంద్రునిచే. తాం = ఆ దమయంతిని, ఆశు = శీఘ్రముగా, చికిత్సితుం = చికిత్సచేయుటకు, జితౌ = నియమింపఁబడిన ఉభౌ = ఇద్దఱగు, దివః = స్వర్గముయొక్క, భిషజౌ = వైద్యులైన యశ్వినులు, స్మరనలౌ = మన్మథుఁడుగను, నలుఁ డుగనునై, విగాహితుం = రోగకారణమును నిశ్చయించుటకు, తదం తః = దమయంతియొక్క యంతరంగమును, విశతఃస్మకిము = ప్రవే శించిరాయేమి.

వి॥ ఇచ్చట మన్మథుని నలుని, అశ్వినులాయేమియని యుత్ప్రేక్షించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. దీనివలన నలుని సౌందర్యము మన్మథాశ్వి దేవతల సౌందర్య ముతో సమానమయినదను వస్తువుధ్వనించుచున్నది.

ఇచ్చట నలుడు మన్మథునితోడ దమయంతీ హృదయమునుఁ బ్రవేశించి నట్లు చెప్పుటలో దమయంతికి నలచింత యేర్పడినదని సిద్ధించుచున్నది కాననిఁట "ధ్యానం చింతేప్సితాఽనాప్తేః శూన్యతాశ్వాసతాపకృత్" యను లక్షణము ననుసరించి చింతయను సంచారిభావము వర్ణితము.

సమాసములు :

తదంతః : తస్యాః అంతః = తదంతః.
స్మరనలౌ : స్మరశ్చ నలశ్చ = స్మరనలౌ.
తదభికేన : తస్యాః అభికః = తదభికః, తేన = తదభికేన.
మఖభుజామ్ : మఖే భుంజత ఇతి = మఖభుజః, తేషాం మఖభుజామ్.

భావము :

దమయంతిని కామించెడి దేవేంద్రుడు ఆమెకు చికిత్స చేయుటకై పంపఁ బడిన స్వర్గలోక వైద్యులగు నశ్వినులు, మన్మఁథుడుగను, నలుఁడుగను నేర్పడి రోగకారణమునుఁ దెలిసికొనుటకై యామెయొక్క యంతరంగమునుఁ బ్రవేశించి యుండిరా యేమి? ॥౪॥

శ్లో॥ కుసుమచాపజతాపసమాకులమ్
కమలకోమలమైక్ష్యత తన్ముఖమ్।
అహరహర్వహదభ్యధికాధికామ్।
రవిరుచిగ్లపితస్య విధోర్విధామ్॥ ౬

ప॥వి॥ కుసుమచాపజతాప సమాకులమ్। కమలకోమలమ్। ఐక్ష్యత। తన్ముఖమ్। అహః।అహః।వహత్। అభ్యధికాధికాం।రవిరుచిగ్లపితస్య। విధోః। విధామ్।

టీక॥ కుసుమచాపజ తాపసమాకులమ్; కుసుమచాపజ = పూవిల్తుని వలనఁ గల్గిన, తాప = సంతాపముచే, సమాకులమ్ = కలత నొందినదై, (అతఏవ = కావుననే) అహరహః = ప్రతిదినము, అభ్యధికాధికామ్ = మిక్కిలి యధికమైన. రవిరుచిగ్లపితస్య = రవిరుచి = సూర్యకిరణము లచే, గ్లపితస్య = కాంతి దొలగినదిగఁ జేయబడిన, విధోః = చంద్రుని యొక్క, విధాం = విధమును, వహత్ = వహించుచున్నదిగ, కమల కోమ లం = కమలమువలె కోమలమైన, తన్ముఖం = ఆ దమయంతి మోము, ఐక్ష్యత = (చెలిక త్తెలచే) చూడఁబడినది.

వి॥ ఇచ్చట సూర్యకిరణములచే కాంతి తఱిగిన చంద్రుని దశను దమయంతి మోమునందు ఆరోపించుట వలన నిదర్శనాలంకారము.

సమాసములు :

కుసుమచాపజతాపసమాకులమ్ : కుసుమం-చాపఃయస్యసః = కుసుమ చాపః, కుసుమచాపాత్-జాయత ఇతి = కుసుమ చాపజః, కుసుమచాపజశ్చాసౌ తాపశ్చ = కుసుమ చాపజతాపః, కుసుమ చాపజతాపేన సమాకులమ్ = కుసుమ చాపజ తాప సమాకులమ్.

కమలకోమలమ్ : కమలమివ కోమలమ్ = కమల కోమలమ్ :

అభ్యధికాధికామ్ : అత్యంత మభ్యధికా = అభ్యధికాధికా, **తామ్**, **అభ్యధి కాధికామ్.**

రవిరుచిగ్లపితస్య: రవేఃరుచయః = రవిరు చయః. రవిరుచిభిః గ్లపితః = రవిరుచి గ్లపితః. తస్య = రవి రుచిగ్ల పితస్య.

భావము :

ఆ దమయంతియొక్క కమలమువంటి కోమలమైన ముఖము మన్మథుని వలని తాపముచే కలత నొందినదై ప్రతి దినము సూర్యకిరణములచే శోభఁ గోల్పోయినట్టి చంద్రుని దశను వహించియుండినది. ॥౬॥

శ్లో॥ తరుణతా తపనద్యుతి నిర్మిత
ప్రథిమ తత్కుచకుంభయుగం తథా।
అనలసంగతి తాపముపైతు నో
కుసుమచాపకులాల విలాసజమ్॥ ౭

ప॥వి॥ తరుణతా తపనద్యుతి నిర్మితప్రథిమ। తత్కుచ కుంభయుగం। తథా। అనలసంగతి తాపమ్। ఉపైతు। నో। కుసుమచాపకులాల విలాసజమ్।

టీక॥ తత్కుచ కుంభయుగమ్; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, కుచకుంభ యుగమ్ = స్తనములనెడి కుండల జంట, తరుణ తాతపన ద్యుతి నిర్మి తప్రథిమ. తరుణతా = యౌవనమను, తపనద్యుతి = సూర్యునికాంతియగు నెండచే, నిర్మిత = నిర్మింపబడిన, ప్రథిమ = కాఠిన్యముఁగలదై, కుసుమ చాపకులాల విలాసజమ్-కుసుమ చాప = మన్మథుఁడనెడి, కులాల = కుమ్మరియొక్క, విలాసజం = వ్యాపారముఁవలనఁగల్గిన, అనలసంగతి తాపమ్, అనలసంగతి = నలసాంగత్యము లేకపోవుటయను (అనల సంగతి = అగ్ని సంయోగముచే) తాపమ్ = వేడిని (కాల్పును) ఉపైతు నో = పొందక యుండునా !

వి॥ "అనల సంగతి తాపమ్"। అనునెడ అనల సంగతి శబ్దముచే నలసం సంగత్య భావము అనల సంగతిగ (అగ్ని సంయోగముగా) చెప్పఁ బడుటవలన శ్లిష్టరూపకము.

తారుణ్యమును-తపనద్యుతిగను, కుచములను కుంభయుగముగను, కుసునుచాపుని కులాలునిగను రూపించువలన రూపకాలంకారము।

సమాసములు :

తరుణాతాతపనద్యుతినిర్మితమ్రదిమ: తరుణస్యభావః = తరుణతా, తపనస్యద్యుతిః = తపనద్యుతిః, తరుణతైవ తపనద్యుతిః = తరుణతాతపనద్యుతిః, తరుణతాతపనద్యుత్యానిర్మితః తరుణతాతపనద్యుతి నిర్మితః, తరుణతాతపనద్యుతినిర్మితః మ్రదిమాయస్యతత్, తరుణతాతపన ద్యుతి నిర్మితమ్రదిమ.

తత్కుచకుంభయుగమ్: కుచౌకుంభావివ = కుచకుంభౌ; తస్యాఃకుచకుంభౌ = తత్కుచకుంభౌ, తత్కుచకుంభయోః యుగమ్ = తత్కుచకుంభయుగమ్.

అనలసంగతితాపమ్: నలస్యసంగతిః = నలసంగతి; నలసంగతేరభావః = అనలసంగతిః, అనలసంగత్యాతాపః = అనలసంగతితాపః, తమ్ = అనలసంగతితాపమ్.

కుసుమచాప కులాల విలాసజమ్: కుసుమం-చాపః యస్యసః = కుసుమచాపః, కుసుమచాపఏవకులాలః, కుసుమచాపకులాలః, కుసుమచాపకులాలస్య విలాసః, కుసుమచాపకులాలవిలాసః, కుసుమచాప కులాల విలాసాత్ జాతః = కుసుమచాప కులాల విలాసజః, తమ్ = కుసుమచాపకులాలవిలాసజమ్.

భావము :

ఆ దమయంతియొక్క స్తనములనెడి కుండలజత యామె యౌవనమనెడి ఎండలో నెండి గట్టిపడినదై మన్మథుఁడనెడు కుమ్మరియొక్క వ్యాపారముచే నేర్పడిన యనలసంగతి యనెడునలుని సాంగత్యములేక పోవుటయను నగ్ని సంగతిచే అనగా నగ్ని సంయోగముచే వేడిమిని-కాల్పును-పొందక యుండునా? తప్పక పొందునని యాశయము. ఇచ్చట దమయంతి చనుదోయి యను కుండల జతను మన్మథుఁడు నిర్మించి, యారెంటిని యామె యౌవనమను నెండలో గట్టిపఱచి నల సాంగత్యా భావమనెడి యనల సంగతివలని తాపమును అనగా అగ్ని సంయోగమువలని కాల్పును పొందించున్నాను. ఇచ్చట అనలసంగతి యనగా నలసాంగత్యా భావము. అదియే అనల సంగతిగా అనగా అగ్ని సంయోగముగా వర్ణితము—॥౭॥

శ్లో॥ అధృతయద్విరహోష్మణి మజ్జితం
మనసిజేన తదూరుయుగం తదా।

స్పృశతి తత్కదనం కదలీతరు
ర్యది మరుజ్వల దూషర దూషితః॥ ౮

ప॥వి॥ అధృత । యత్ । విరహోష్మణి । మజ్జితం । మనసిజేన । తదూరు యుగం । తదా । స్పృశతి । తత్కదనం । కదలీతరుః । యది । మరుజ్వలదూషర దూషితః.

తదా = అప్పుడు యడ్ = ఎందువలన, తదూరుయుగమ్; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, ఊరుయుగమ్ = తొడలజంట, మనసిజేన = మన్మథునిచే, విరహోష్మణి = విరహపు వేడిమియందు, మజ్జితమ్ = ముంచఁబడినదిగ, అధృత = ధరింపఁబడినదో, (తత్ అందువలన) కదలీతరుః = అరటిచెట్టు, మరుజ్వలదూషరదూషితః; మరు = చవిటినేలయందు, జ్వలత్ = మండుచున్న ఊషర = చవుడుతో, దూషితః యది = దూషింపఁబడినచో, తత్కదనం తత్ = ఆ తొడల జంటతో, కదనం = సామ్యమును, స్పృశతి = పొందుచున్నది.

వి॥ ఇచ్చట ఉపమానమైన అరటిచెట్టును ఊరుయుగమునకు నుపమేయముగఁ జెప్పుటవలన ప్రతీపాలంకారము.

సమాసములు :

విరహోష్మణి : విరహస్య ఊష్మా = విరహోష్మా, తస్మిన్ = విరహోష్మణి.

తదూరుయుగమ్ : ఊర్వోఃయుగమ్ = ఊరుయుగమ్. తస్యాః ఊరుయుగమ్ = తదూరుయుగమ్.

తత్కదనమ్ : తేన కదనం = తత్కదనం, తత్ = తత్కదనమ్.

కదలీతరుః : కదలీ ఇతి తరుః = కదలీతరుః.

మరుజ్వల దూషరదూషితః : మరౌజ్వలతీతి = మరుజ్వలన్, మరుజ్వలంశ్చాసౌ ఊషరశ్చ = మరుజ్వలదూషరః. మరుజ్వలదూషరేణ దూషితః = మరుజ్వలదూషరదూషితః.

భావము :

ఆ దమయంతి విరహబాధ ననుభవించు నపుడు, మన్మథుడు ఆమె యొక్క తొడలను రెంటిని విరహాగ్ని తాపమునందుంచెను. అట్టి తరి, ఎడారి లోని యరటిచెట్టు చవిటినేల యందలి వేడిమిడే కమలిపోయినచో నాచెట్టు దమయంతియొక్క తోడలతో సామ్యమునుఁ బొందఁదగియుండును. ॥౮॥

శ్లో॥ స్మరశరాహతి నిర్మిత సంజ్వరం
కరయుగం హసతి స్మ దమస్వసుః।
అనపిధానపతత్తపనాతపం
తపనిపీత సరస్సర సీరుహమ్ ॥౯॥

ప॥వి॥ స్మరశరాహతి నిర్మితసంజ్వరం। కరయుగం। హసతి। స్మ। దమస్వసుః। అనపిధానపతత్తపనాతపమ్। తపని పీత సరస్సరసీరుహమ్।

టీక॥ స్మరశరాహతి నిర్మిత సంజ్వరమ్; స్మర = మన్మథునియొక్క, శరాహతి = బాణముల దెబ్బచే, నిర్మిత = కల్గించఁబడిన, సంజ్వరం = తాపము గల్గిన, దమస్వసుః = దమయంతియొక్క, కరయుగమ్ = చేతులజంట, అనపిధానపతత్తప నాతపమ్; అనపిధాన = ఆచ్ఛాదనములేక పోవుటచే, పతత్ = ప్రవేశించుచున్న, తపనాతపం = ఎండగల్గిన. తపనిపీత సరస్సరసీరుహమ్; తప = గ్రీష్మముచే, నిపీత = పానముజేయుఁబడి ఎండిపోయిన, సరః = కొలనిలోని, సరసీరుహమ్ = పద్మమును, హసతి స్మ = పరిహసించుచుండినది.

వి॥ 'హసతీర్ష్యత్యసూయతి'' యని దండి సాదృశ్యార్థమున [illegible] హాసక్రియను పఠించుటవలన నిటఁ 'పద్మమును పరిహసించుట'' పద్మముతో సామ్యమునుఁ బొందుటలో పర్యవసించును. కాన పద్మములతో దమయంతి హస్తములకు సామ్యము సిద్ధించినందువలన నిట నుపమాలంకారము.

సమాసము :

స్మరశరాహతి నిర్మిత సంజ్వరమ్ : స్మరస్యశరాః = స్మరశరాః. స్మరశరాణామాహతిః = స్మరశరాహతిః. స్మరశరా హత్యానిర్మితః = స్మరశరాహతి

నిర్మితః. స్మరశరాహతి నిర్మితః సంజ్వరః యస్యతత్ = స్మరశరాహతి నిర్మిత సంజ్వరం, తత్ = స్మరశరాహతి నిర్మిత సంజ్వరం।

దమస్వసుః : దమస్యస్వసా = దమస్వసా, తస్యాః దమస్వసుః.

అనపిధానపతత్తపనాతపమ్ : నఅపిధానమ్ = అనపిధానమ్. అనపిధానేన పతన్ = అనపిధాన పతన్, తపనస్య ఆతపః = తపనాతపః, అనపిధానపతన్—తపనాతపః యస్మిన్‌తత్ = అనపిధానపత్తత పనాతపమ్.

తపనిపీత సరస్సరసీరుహమ్ : తపేన నిపీతమ్ = తపనిపీతమ్, తపనిపీతం చతత్ సరశ్చ = తపనిపీతసరః, తపని పీతసరసి సరసీరుహమ్ = తపనిపీతసరస్సరసీరుహమ్.

భావము :

మన్మథ బాణములదెబ్బచేఁ దాపము బొందిన దమయంతి యొక్కఁ చేదోయి, యాచ్ఛాదనము లేనందువలన సూర్యాతప ప్రసారము గల్గిన, గ్రీష్మమున నెండిపోయిన కొలనిలోని పద్మమును పరిహసించుచుండినది. అనగా నాపద్మముతో సామ్యము నొంది యుండినది. ॥౯॥

శ్లో॥ మదనతాపభరేణ విదీర్య నో
యదుదపాతి హృదా దమస్వసుః।
నిబిడపీనకుచద్వయయంత్రణా
తమపరాధమధాత్ ప్రతిబధ్నతీ॥ ౧౦

ప॥వి॥ మదనతాప భరేణ। విదీర్య। నో। యత్। ఉదపాతి। దమస్వసుః। నిబిడ పీనకుచ ద్వయయంత్రణా। తమ్। అపరాధమ్। అధాత్। ప్రతిబధ్నతీ।

టీక. దమస్వసుః = దమయంతియొక్క, హృదా = హృదయముచే, మదనతాప భరేణ; మదనతాప = మన్మథతాపముయొక్క, భరేణ = ఆధిక్యముచే, విదీర్య = చీల్చుకొని, నోఉదపాతి ఇతియత్ = వెలుపలికి దుముకలేదనుట యేది గలదో, తమ్ = ఆ, అపరాధం = నేరమును. ప్రతిబధ్నతీ = అడగించుచున్న. నిబిడపీనకుచద్వయ యంత్రణా = నిబిడ = సందులేని;

పీన=బలిసిన, కుచద్వయ=చనుదోయి యొక్క, యంత్రణా=బంధము, అధాత్=వహించినది.

వి॥ అతితాపమునందును, దమయంతియొక్క హృదయము పగులక పోవుటకు, ఆమెయొక్క ఆయుశ్శేషము వాస్తవికమగు కారణము. కాని యిట చనుదోయి యా హృదయమునుఁ బగులనీయక పట్టుకొనుట హేతువుగఁ జెప్పబడినదిగాన నిఁట నుత్ప్రేక్ష. వ్యంజకములనుఁ బ్రయోగింపనందు వలన నది యిఁట గమ్యము.

సమాసములు :

మదనతాపభరేణ : మదనస్య తాపః=మదన తాపః, మదన తాపస్య భరః=మదనతాపభరః=తేన=మదన తాపభరేణ:

దమస్వసుః : దమస్యస్వసా=దమస్వసా, తస్యాః=దమస్వసుః

నిబిడ పీనకుచద్వయ యంత్రణా : నిబిడౌచ తౌపీనౌచ=నిబిడపీనౌ; నిబిడపీనౌ చ తౌ కుచౌ చ=నిబిడపీనకుచౌ; నిబిడపీనకుచయోః ద్వయమ్=నిబిడ పీనకుచ ద్వయమ్; నిబిడ పీడకుచద్వయేన యంత్రణా=నిబిడ పీనకుచ ద్వయయంత్రణా.

భావము :

దమయంతికి మన్మథుని తాపభారము మిక్కుటముగ నున్నను, ఆమె హృదయము ఆ తాపము వలన పిగిలి బయటపడలేదు. అట్లు బయట పడక పోవడమను నపరాధమును, ఆమె హృదయమును, బిగులనీక పట్టుకొనిన, బలిసిన బిగి చనుదోయి వలని బంధము వహించినది. బిగువుగ చనుదోయి హృదయమును బంధింపకయున్నచో నా హృదయమెప్పుడో మన్మథ తాపభారమున పిగిలి వ్రయ్యలై వెలుపలపడి యుండెడిది. చనుదోయి యామె హృదయమును వ్రయ్యలు కానీయక రక్షించినది. దీనిచే దమయంతి చనుదోయియొక్క యతిశయము వ్యక్తమైనది. ॥౧౦॥

శ్లో॥ నివిశతే యది శూకశిఖా పదే
సృజతి సా కియతీ మివ న వ్యథామ్।

మృదుతనోర్వితనోతు కథం న తా
మవని భృత్తునివిశ్య హృది స్థితః ॥ ౧౧

ప॥వి॥ నివిశతే। యది। శూకశిఖా। పదే। సృజతి। సా। కియతీమ్। ఇవ। న। వ్యథాం। మృదుతనోః। వితనోతు। కథం। న। తామ్। అవనిభృత్। తు। నివిశ్య। హృది। స్థితః।

టీక॥ శూకశిఖా, శూక = ముల్లుయొక్క, శిఖా = కొన, పదే = పాదమందు, నివిశతే యది = ప్రవేశించినచో, సా = ఆముంటికొన, కియతీమివ = ఎటువంటి, వ్యథాం = బాధను, న సృజతి = కల్పించదు. (గొప్పబాధనే కల్గించును) (సః = ఆ) అవనిభృత్తు = భూమినిభరించు నలుఁడు కాని (పర్వతముగాని) హృది = హృదయమందు, నివిశ్య = ప్రవేశించి, స్థితస్సన్ = ఉన్నవాడై (ఉన్నదై) మృదుతనోః = మెత్తనిశరీరముగల దమయంతికి, తాం = ఆ బాధను కథం = ఎట్లు, న వితనోతు = కల్గించదు? (కల్గించదు?) తప్పక కల్గించును.

వి॥ ఇచ్చట చిన్నముల్లు గుచ్చుకొనిన మాత్రముననే బాధను తాళజాలని దమయంతి, తన మనస్సు నందు భూమిని భరించెడి నలుఁడు (పర్వతము) ప్రవేశించినచో ఆ బాధను నెట్లు తాళఁగల్గుననెడి కైముతిక న్యాయముచేత నర్థాపత్త్యలంకారము.

సమాసములు :

శూకశిఖా : శూకస్యశిఖా = శూకశిఖా

మృదుతనోః : మృద్వీతనుః యస్యాః సా మృదుతనుః, తస్యాః = మృదుతనోః.

అవనిభృత్ : అవనిం బిభర్తీతి = అవనిభృత్.

భావము :

చిన్నముల్లు గ్రుచ్చుకొనిన మాత్రమునకే, తాళఁజాలని దమయంతి; తన హృదయమునందు భూభారమును వహించుటచేత (''అవనిభృత్తు'',) (పర్వ

తము) నలుఁడున్నచో దానివలని బాధను నెట్లు సహింపగల్గును. సహింపఁజాలదు. చిన్నవస్తువునే భరించలేని వారు పెద్ద వస్తువునెట్లు భరింతురు. కాన దమయంతి తన హృదయమందు నలుని భరింపలేక పోయినది.॥౧౧॥

శ్లో॥ మనసి సంతమివ ప్రియమీక్షితుం
నయనయోః స్పృహయాంతరుపేతయోః ।
గ్రహణశక్తిర భూదిదమీయయో
రపి న సమ్ముఖవాస్తుని వస్తుని॥ ౧౨

ప॥వి॥ మనసి। సంతమ్। ఇవ। ప్రియమ్। ఈక్షితుం।నయనయోః। స్పృహయా। అంతః । ఉపేతయోః। గ్రహణశక్తిః। అభూత్। ఇదమీయయోః। అపి। న। సమ్ముఖవాస్తుని। వస్తుని.

టీక॥ మనసి = హృదయమందు, సంతం = ఉన్నట్టి ప్రియం = కాంతుని, ఈక్షితుం = చూచుటకు, స్పృహయా = ఆశతో, అంతః = లోనికి, ఉపేతయోః = ప్రవేశించినటువంటి,ఇదమీయయోః = ఈమెకు సంబంధించిన, నయనయోః = నేత్రములకు, సమ్ముఖవాస్తుని, సమ్ముఖ = ఎదుట, వాస్తుని = స్థితిగల్గిన, వస్తున్యపి = వస్తువునందును, గ్రహణశక్తిః = గ్రహించుశక్తి, నాఽభూత్ = ఉండలేదు.

వి॥ ఇచ్చట నేత్రములకు నెదుటనున్న వస్తువులు కానరాక పోవుటకు, నలుని యందాసక్తియే నిమిత్తముకాని, నేత్రములులోనికిఁ బ్రవేశించుట నిమిత్తముకాదు, కాన నిమిత్తముకాని దానిని నిమిత్తముగఁ జెప్పుటవలన నిమిత్తోత్ప్రేక్ష. ఇది యిచ్చట గమ్యము. మఱియు దమయంతీ చిత్తము నలునియందాసక్తమగునట్లు చెప్పుటవలన చింతయనెడి సంచారిభావము.

సమాసములు :

గ్రహణశక్తిః : గ్రహణే శక్తిః = గ్రహణశక్తిః.

ఇదమీయయోః : అస్యాః ఇమే = ఇదమీయే. తయోః = ఇదమీయయోః.

సమ్ముఖవాస్తుని : సమ్ముఖే వాస్తు యస్య తత్ = సమ్ముఖవాస్తు, తస్మిన్ = సమ్ముఖవాస్తుని.

భావము :

దమయంతీ నయనములు, హృదయమందున్న నలునిఁ జూచుటకై యాశతో లోనికిఁ బ్రవేశించినవి. అందువలన నా నేత్రములకు నెదుట వస్తువులున్నను కానరాక పోయినవి. ఇట్లు నలునియందు దమయంతి చిత్తము లగ్నమగుటవలన నామె నలుని చింతతో వెతఁ జెందుచుండినది. ॥౧౨॥

శ్లో॥ హృది దమస్వసురశ్రుఝరప్లుతే
ప్రతిఫలద్విరహాత్తముఖానతేః ।
హృదయభాజమరాజత చుంబితుం
నలముపేత్య కిలాఽఽగమితంముఖమ్॥ ౧౩

ప॥వి॥ హృది । దమస్వసుః । అశ్రుఝరప్లుతే । ప్రతిఫలత్ । విరహాత్తముఖానతేః । హృదయభాజమ్ । అరాజత । చుంబితుం । నలమ్ । ఉపేత్య। కిల । ఆగమితం । ముఖమ్.

టీక॥ విరహాత్తముఖానతేః; విరహ = నలుని వియోగముచే, ఆత్త = పొందఁబడిన, ముఖ = మోముయొక్క, ఆనతేః = వాల్పుగల్గిన, అనగా ముఖము వంచుకొనిన, దమస్వసుః = దముని చెల్లెలైన దమయంతియొక్క, ముఖం = మోము, అశ్రుఝరప్లుతే; అశ్రుఝర = కన్నీటివెల్లువచే, ప్లుతే = తడిసిన, హృది = హృదయముపై, (వక్షఃస్థలముపై) ప్రతిఫలత్ = ప్రతిబింబించినదై, హృదయభాజం = హృదయమందున్న, నలం = నలుని, చుంబితుం = ముద్దుపెట్టుకొనుటకు, ఉపేత్య = వెళ్లి, ఆగమితం కిల = తిరిగివచ్చినదా యనునట్లు, అరాజత = ప్రకాశించినది.

వి॥ "ఆగమితంకిల" అనునెడ "కిల" శబ్దము సంభావనార్థకమై, దమయంతి యురమున ప్రవహించిన కన్నీటిజాలునఁ బ్రతిబింబించిన ముఖము హృదయమందున్న నలుని ముద్దిడుకొనుటకై పోయి తిరిగివచ్చినదా యను సంభావనను వ్యక్తపఱచుటచే నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

దమస్వసుః : దమస్యస్వసా = దమస్వసా, తస్యాః దమస్వసుః.

అశ్రుఝరప్లుతే: అశ్రూణాం ఝరః = అశ్రుఝరః. అశ్రుఝరేణప్లుతం = అశ్రుఝరప్లుతమ్. తస్మిన్ = అశ్రుఝరప్లుతే.

విరహాత్తముఖానతేః : విరహేణ ఆత్తా = విరహాత్తా. ముఖస్యఆనతిః ముఖానతిః. విరహాత్తా ముఖానతిః యస్యాస్సావిరహాత్తముఖానతిః. తస్యాః = విరహాత్తముఖానతేః ॥

హృదయభాజమ్ : హృదయం భజతీతి = హృదయభాక్. తం-హృదయభాజమ్.

భావము :

నలవియోగ దుఃఖముచే దమయంతి మోము వంగిపోయినది. విరహదుఃఖముచే నేర్పడిన కన్నీటిజాలున తడిసిన బొమ్మపై నామె మోము ప్రతిబింబించినది. అదిచూడ ఆమె ముఖము హృదయమందున్న నలుని ముద్దిడు కొనుటకై లోనికిఁబోయి తిరిగివచ్చినదా! యనునట్లు కానవచ్చుచుండినది॥౧౩॥

శ్లో॥ సుహృదమగ్ని ముదఞ్చయితుం స్మరం
మనసి గంధవహేన మృగీదృశః।
అకలి నిఃశ్వసితేన వినిర్గమా
నుమిత నిహ్నుత వేశనమాయితా॥ ౧౪

ప॥ వి॥ సుహృదమ్ । అగ్నిమ్ । ఉదంచయితుం । స్మరం । మనసి । గంధవహేన । మృగీదృశః । అకలి । నిఃశ్వసితేన। వినిర్గమానుమితనిహ్నుతవేశనమాయితా.

టీక॥ గంధవహేన = గాలిచే, సుహృదం = మిత్రుఁడైనట్టియు,మృగీదృశః = దమయంతియొక్క, మనసి = మనస్సునందు, (స్థితం) = ఉన్నట్టి స్మరం = మన్మథుడను, అగ్నిమ్ = అగ్నిని, ఉదంచయితుం = జ్వాలింపఁ జేయుటకు, నిఃశ్వసితేన = నిట్టూర్పు అనుగాలి నెపమున, వినిర్గమ... మాయితా; వినిర్గమ = వెలుపలికి వచ్చుటచే, అనుమిత = ఊహింపఁబడినదియు, నిహ్నుత = కప్పిపుచ్చఁబడినదియునగు, వేశన = లోపలఁప్రవే

శించుటయందలి, మాయితా = వంచన, తకలి = పొందఁబడినది. (నూనం = నిశ్చయము.)

వి॥ నిప్పురగిల్చువాడు గుట్టుగాఁబోయి నిప్పునంటించి బహిరంగముగ వెలుపలికి వచ్చును. అట్లే అగ్నికి మిత్రుఁడైనగాలి నిట్టూర్పునెపముచే లోనఁ బ్రవేశించి యచ్చటనున్న మన్మథుఁడనెడి యగ్నినిరగిల్చి వెలుపలికివచ్చె ననిచెప్పుటవలన నిట నుత్ప్రేక్ష. దమయంతి నిట్టూర్పులనుఁ గాంచినచో, వాయువు నిట్టూర్పు వ్యాజముచే లోనఁబ్రవేశించి మన్మథాగ్నిని జ్వలింపఁజేసి వెలుపలికి వచ్చెనా; యని భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

గంధవహేన : గంధం వహతీతి గంధవహః. తేన = గంధవహేన.

మృగీదృశః : మృగ్యాః దృశావివ దృశౌ యస్యాః సా = మృగీదృక్. తస్యాః = మృగీదృశః.

వినిర్గమానుమిత నిహ్నుతవేశనమాయితా : అనుమితంచతత్ నిహ్నుతంచ = అనుమిత నిహ్నుతం. వినిర్గమేన అనుమిత నిహ్నుతం = వినిర్గమానుమిత నిహ్నుతం. వినిర్గమాను మితనిహ్నుతంచ తత్‌వేశనం చ = వినిర్గమానుమిత నిహ్నుతవేశనం. మాయాఅస్యఅస్తీతి = మాయీ. మాయినోభావః = మాయితా. వినిర్గమానుమిత నిహ్నుతవేశనే మాయితా = వినిర్గమానుమిత నిహ్నుతవేశన మాయితా.

భావము :

వాయువు దమయంతీహృదయమందున్న తన మిత్రుఁడైన మన్మథుఁడనెడి యగ్నిని రగిల్చుటకై లోనబ్రవేశించెను. ఇది గుట్టుగా జరిగినది. కాని తర్వాత నా వాయువు నిట్టూర్పుల నెపముతో నందఱికిని తెలియునట్లు వెలుపలికి వచ్చెను. ఇట్లుచేయుటచే నామెకు సంతాపమతిశయిల్లినది. సాధారణముగ విరహుల చిత్తములయందు మన్మథాగ్నిని మలయానిలాదులు రగిల్చుట లోకప్రసిద్ధముగదా. మలయానిలము విరహులకు మన్మథబాధను వర్ధిల్లఁ జేయుటయు ప్రసిద్ధము. ఇట్లు దమయంతి హృదయమునందు వాయువు గుట్టుగా

స్మరాగ్నిని రగిల్చి వెలుపలికి ప్రకటముగ వెల్వడడము, ఇంటికి గుట్టుగ నిప్పు పెట్టి ప్రకటముగ వెలుపలికివచ్చెడి యాతతాయి వృత్తాంతమును దోపించు చున్నది. ఇట్లు మన్మథాగ్నిని గుట్టుగ రగిల్చి ప్రకటముగ వెలుపలికి వచ్చుటచే వాయువునందు మాయావిత్వ మేర్పడినది. ఈ విధముగ మన్మథునికి, మలయ మారుతము, తోడగుటవలన దమయంతికి విరహసంతాపము మిక్కిలి హెచ్చిన దని యాశయము॥ ౧౫॥

శ్లో॥ విరహ పాండిమరాగ తమోమషీ
శితిమ తన్నిజ పీతిమవర్ణకైః।
దశదిశః ఖలు తద్దృగకల్పయ
ల్లిపికరీ నలరూపక చిత్రితాః॥ ౧౬

ప॥వి॥ విరహ పాండిమరాగ తమోమషీశితిమ తన్నిజ పీతిమవర్ణకైః । దశ । దిశః । ఖలు । తద్దృక్ । అకల్పయత్ । లిపికరీ । నలరూపక చిత్రితాః.

టీక॥ తద్దృక్; తత్ = ఆదమయంతియొక్క, దృక్ = దృష్టియనెడి; లిపికరీ = చిత్రకారిణి, విరహ.....వర్ణకైః, విరహ = వియోగముచేనేర్పడిన, పాం = డిమ = తెల్లదనము; రాగ = అనురాగమనెడి, (రాగ) ఎఱ్ఱదనము, తమః = మోహమనెడి, మషీ = మసియొక్క, శితిమ = నల్లదనము, తత్ = ఆ దమయంతి యొక్క, నిజ = తనదైన, పీతిమ = పచ్చదనము; అనగా బంగారువన్నెయను రంగులచే, అనగా-తెలుపు-ఎఱుపు-నలుపు-పసుపు వన్నెలచే। అనగా శుక్ల-రక్త-నీల-పీత-వర్ణములనెడి చిత్ర సాధనములచే, దశ = పదియైన, దశః = దిక్కులనెడి, (భిత్తీః = గోడలను) నలరూపక చిత్రితాః; నల = నలునియొక్క రూపక = ఆకృతులచే, చిత్రితాః = చిత్రింపబడినవిగ, అకల్పయత్ = కల్పించెను.

సమాసములు :

విరహపాండిమ రాగతమోమషీ శితిమతన్నిజ పీతిమవర్ణకైః : విరహేణ పాండిమా = విరహ పాండిమా. రాగఏవరాగః = రాగః. తమఏవమషీ = తమోమషీ. తమోమష్యాః శితిమా = తమోమషీ శితిమా. తస్యాః నిజ

పీతిమా = తన్నిజపీతిమా, విరహపాండిమాచ, రాగశ్చ, తమోమషీ శితిమాచ, తన్నిజపీతిమాచ = విరహపాండిమరాగ తమోమషీ శితిమ తన్నిజ పీతిమానః. విరహపాండిమరాగత మోమషీ శితిమ తన్నిజపీతిమాన ఏవ వర్ణకాః = విరహ......వర్ణకాః, తైః = విరహ.........వర్ణకైః॥

తద్దృక్ : తస్యాః దృక్ = తద్దృక్. లిపికరీ = లిపింకరోతీతి = లిపికరీ.

నలరూపకచిత్రితాః : నలస్య రూపకాణి = నలరూపకాణి. నలరూపకాణి చిత్రాణి ఆసాం సంజాతానీతి = నలరూపక చిత్రితాః. తాః = నల రూపక చిత్రితాః.

భావము :

దమయంతి దృష్టియనెడి చిత్రకారురాలు దమయంతికి విరహముచేఁ గల్గిన తెలుపు వర్ణమును, ఆమెకు నలుని యందేర్పడిన యనురాగమనెడి రక్త వర్ణమును, నామెకు నలుని చింతచే నేర్పడిన మోహాంధకారమనెడి చీకటిలోని నలుపు వన్నెను, ఆమెకు స్వతస్సిద్ధముగ శరీరమందున్న బంగారువంటి పసిమి వన్నెను రంగులుగా తీసికొని పదిదిక్కులనెడి గోడలపై, నలునియాకారములను చిత్తరవులుగా చిత్రించినది. ఎల్లప్పుడును నలుని, హృదయమున చింతనచేయుట వలన దమయంతికి అన్ని దిక్కులలోను భ్రాంతికల్పితుఁడై నలుఁడు కానవచ్చుచుండెనని యాశయము. ॥౧౫॥

శ్లో॥ స్మరకృతిం హృదయస్య ముహూర్దశాం
బహువదన్నివ నిఃశ్వసితానిలః।
వ్యధిత వాససి కమ్పమదఃశ్రితే
త్రసతి కః సతి నాఽఽశ్రయబాధనే॥ ౧౬

ప॥వి॥ స్మరకృతిం । హృదయస్య । ముహుః । దశాం । బహు । వదన్ । ఇవ । నిఃశ్వసితా నిలః । వ్యధిత । వాససి । కమ్పమ్ । అదః శ్రితే । త్రసతి । కః । సతి । న । ఆశ్రయ బాధనే ।

టీక॥ నిఃశ్వసితా నిలః = నిట్టూర్పుగాలి, స్మరకృతిం = మన్మథుని సృష్టి యైన, హృదయస్య = హృదయమను ప్రాణియొక్క, దశాం = అవస్థను, బహు = పెక్కుమాఱులు, వదన్నివ = చెప్పుచున్నాడోయనునట్లు, అదఃశ్రితే; అదః = ఈ హృదయమును (వక్షఃస్థలమును) శ్రితే = కప్పు టచే నాశ్రితమయిన, వాససి = వస్త్రమునందు, కంపం = వణకును, దానికి కారణమైన భయమును, వ్యథిత = కల్గించెను, ఆశ్రయ బాధనేసతి = ఆశ్ర యమునకు బాధ ఏర్పడినచో, కః = ఎవ్వడు, నత్రసతి = భయపడడుః అందఱును భయపడెదరు.

వి॥ "త్రసతికః సతినాశ్రయ బాధనే" అని "ఆశ్రయమునకు బాధ ఏర్పడి నచో నెవరు భయపడరు" అను సామాన్య వచనముచే హృదయ కంప నమువలన, దానికి నాశ్రితమగు వస్త్రమునకు కంపనము వచ్చినదను విశేషార్థమును సమర్థించుట వలన అర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

"బహువదన్నివ నిఃశ్వసితానిలః" అని నిట్టూర్పులచే సహజముగ నేర్ప డిన వస్త్ర కంపనమును, హృదయవ్యథను నిట్టూర్పు వాయువు చెప్పు చున్నదోయన్నట్లు వర్ణించుటవలన నిటనుత్ప్రేక్ష. ఇవశబ్ద ప్రయోగము చేయుటచే నది వాచ్యము.

సమాసములు :

స్మరకృతిమ్ : స్మరస్యకృతిః = స్మరకృతిః, తాం, స్మరకృతిమ్.

నిఃశ్వసితానిలః : నిఃశ్వసితమేవ అనిలః = నిఃశ్వసితానిలః.

అదఃశ్రితే : అదఃశ్రితమ్ = అదః శ్రితమ్. తస్మిన్ = అదఃశ్రితే.

ఆశ్రయబాధనే : ఆశ్రయస్య బాధనం = ఆశ్రయ బాధనం. తస్మిన్ = ఆశ్రయబాధనే.

భావము :

నిట్టూర్పు వాయువు ఆ దమయంతియొక్క హృదయమను ప్రాణికి మన్మథుఁడు సృజించిన యవస్థను పలుమాఱు చెప్పుచున్నాడో యనునట్లు, ఆ హృదయముపై కప్పిన వస్త్రముపై కదలికను, దానికి మూలమైన భయమును

కల్పించుచుండెను. దమయంతీ హృదయముపై కప్పిన వస్త్రము, ఆమె నిట్టూర్పులచే కదలుచుండెను. దానిని జూడ ఆమె హృదయమునకు మన్మథుడు కల్పించిన దశను హృదయ భాగమునుండి వెల్వడుచున్న నిట్టూర్పు వాయువు గ్రహించి దానిని పలుమాఱులు చెప్పుచున్నట్లుగా నుండెను. సహజముగా నిట్టూర్పులచే ఱొమ్ముపై కప్పిన వస్త్రము కదలుచుండును గదా! దీనివలన విరహబాధచే దమయంతికి నిట్టూర్పులు మిక్కుటముగా వచ్చుచుండెనని తెలియుచున్నది. ||౧౬||

శ్లో|| కరపదాననలోచననామభిః
శతదళైః సుతనోర్విరహజ్వరే।
రవిమహో బహుపీతచరం చిరా
దనిశతాపమిషాదుదసృజ్యత|| ౧౭

ప||వి|| కరపదాననలోచననామభిః । శతదళైః । సుతనోః।విరహజ్వరే । రవిమహః। బహు పీతచరం । చిరాత్ । అనిశతాపమి షాత్ । ఉదసృతజ్య.

టీక|| కరపదాననలోచననామభిః, కర = హస్తములు, పద = పాదములు, ఆనన = ముఖము, లోచన = కన్నులు ననుపేని, నామభిః పేరులుగల, అనగా, దమయంతియొక్క హస్తపాదాది రూపముగా పరిణమించుట వలన నా పేరులను వహించినట్టి, శతదళైః = పద్మములచే, చిరాత్ = చాల కాలము నుండి, పీతచరం = ప్రీతితో తొలుతనే పానము చేయఁబడిన, బహు = అధికమైన, రవిమహః = సూర్యకాంతి, సుతనోః = దమయంతియొక్క, విరహజ్వరే = విరహతాపమందు, అనిశతాపమిషాత్; అనిశతాప = నిరంతర సంతాపమనెడి, మిషాత్ = నెపమువలన, ఉదసృజ్యత = వెళ్లగక్కఁబడినది. (నూనం = నిశ్చయము).

వి|| ఇచ్చట పద్మములకును, దమయంతియొక్క కరచరణాదులకును భేదమున్నను నామ మాత్ర భేదమని చెప్పి వానికి నభేదము చెప్పుట వలన నభేదాతిశయోక్తి. దమయంతికి మన్మథ బాధచే సంతాపము కల్గుట సహజము. కాని యిఁట నామెయొక్క కరచరణాది నామములు దాల్చిన పద్మములచే పూర్వము ప్రీతితో పానము చేయఁబడిన సూర్యకాంతులను

ఆకరచరణాదులు వెళ్లఁ గ్రక్కుచున్నట్లున్నవనియు దానికి విరహ తాప మనునది మిషయనియుఁ జెప్పుటవలన వాస్తవములో పూర్వము పానము చేసిన సూర్యకాంతిని వమనము చేయకపోయినను, వమనము చేసినట్లు చెప్పుటచే నిఁట నుత్ప్రేక్షాలంకారము. వానికి-కరచరణాదులకు పద్మ ములతో నభేదము చెప్పుటచే నేర్పడిన యభేదాతిశయోక్తి మూలము. "అనిశతాపమిషాత్" అని మిషశబ్ద-ప్రయోగముచేసి, మన్మథతాప మును అపహ్నవము చేయుటవలన నపహ్నవాలంకారము. ఈయపహ్న వాలంకారముచే, నభేదాతిశయోక్తి మూలకమగు నుత్ప్రేక్ష అను ప్రాణితము.

సమాసములు :

కరపదాననలోచననామభిః : కరౌ, పదే, ఆననం, లోచనే, ఇతి నామాని యేషాంతాని = కరపదాననలోచన నామాని. తైః = కరపదాననలోచన నామభిః.

సుతనోః : శోభనా-తనుః యస్యాస్సా సుతనుః తస్యాః = సుతనోః.

విరహజ్వరే : విరహస్యజ్వరః = విరహజ్వరః, తస్మిన్ = విరహజ్వరే.

రవిమహః : రవేఃమహః = రవిమహః.

పీతచరమ్ : పూర్వం పీతం = పీతచరమ్.

అనిశతాపమిషాత్ : అనిశంతాపః = అనిశతాపః. అనిశతాపఏవ మిషః = అనిశతాపమిషః. తస్మాత్ = అనిశతాపమిషాత్.

భావము :

దమయంతీ కరచరణాదులు విరహజ్వరముచే సంతాపమును వెళ్లఁగ్రక్కు చున్నవి. కాని అది సంతాపమును వెళ్లఁ గ్రక్కుట కాదు. మరేమనగా-ఆమె యొక్క కరచరణాదులుగా పరిణమించుటచే యా నామములు ధరించిన పద్మ ములు పూర్వము సూర్యకాంతిని అపేక్షతో నమితముగ పానము గావించినవి, అట్లు పానము చేసిన సూర్యకాంతినే పద్మములతో నభిన్నములైన యా యవ యవములు ప్రకృతము వెళ్లఁగ్రక్కినవే కాని యది మదనజ్వర సంతాపము గాదు.

దమయంతియొక్క కరచరణాదులు పద్మములతో తుల్యములనియు నామె శరీరమందలి మదనజ్వరము మిక్కుటమనియు నాశయము. ॥౧౭॥

శ్లో॥ ఉదయతి స్మ తదద్భుత మాలిభి
ర్ధరణిభృద్భువి తత్ర విమృశ్య యత్।
అనుమితోఽపి చ బాష్పనిరీక్షణా
ద్వ్యభిచచార న తాపక రోనలః॥ ౧౮

ప॥వి॥ ఉదయతి । స్మ । తత్ । అద్భుతమ్ । ఆలిభిః । ధరణిభృద్భువి । తత్ర । విమృశ్య । యత్ । అనుమితః । అపి । చ । బాష్పనిరీక్షణాత్ । వ్యభిచచార । న । తాపకరః । నలః । (అనలః).

టీక॥ ఆలిభిః = చెలికత్తెలచే, తత్ర = ఆ ధర ణిభృద్భువి; ధరణిభృత్ = భూమిని భరించెడి భీమరాజు నుండి, భువి = ఉద్భవించిన దమయంతి యందును, ధరణిభృత్ = పర్వతముయొక్క, భువి = భూమి యందును, విమృశ్య = వ్యాప్తినినిశ్చయించి, బాష్పనిరీక్షణాత్ ; బాష్ప = కన్నీరనెడి లింగమును, నిరీక్షణాత్ = చూచుటవలన, బాష్ప = ధూమమనెడి లింగ మును, నిరీక్షణాత్ = చూచుటవలన, అనుమితోఽపి = ఊహింపఁబడినను, లింగాభాసముచే నిశ్చయింపఁబడినను, తాపకరః = సంతాపము గల్గించు, నలః = నలమహారాజు, (అనలః = అగ్ని)న వ్యభిచచార ఇతి యత్ = తప్పలేదు, అనగా నియమముగ నుండెననునది యేదిగలదో, తత్ = ఆ, అద్భుతం = ఆశ్చర్యము, ఉదయతిస్మ = ఉదయించినది.

వి॥ ధూమముచే అనలుని ఊహించుట యుక్తము. కాని ఇచ్చట నలుని ఊహించుట యేర్పడినది. కాన విరోధము. ఏలయనగా. ధూమమునకు వ్యాప్తి అనలునితోనే గాని, నలునితోఁగాదు. కాని యిఁట బాష్పశబ్దమునకు ధూమమెట్లు అర్థమో యట్లే కన్నీరనియు నర్థముగలదు. కాన దమయన్తీ బాష్పములచే నామెకు సంతాపముఁ గల్గించు నలుఁడు ఊహింపబడెనని చెప్పుటవలన నా విరోధమునకుపరిహారముగాన, విరోధాభాసము. శ్లోకములోని కడపటి పాదములో-"తాపకరో నలః'' అనునెడ "తాపకరః అనలః'' అనియు, ''తాపకరః నలః'' అనియు విభాగముచేయుట

వలన పై విరోధ - పరిహారములు సంభవించినవి. పై విరోధాభాసాలం కారము "ధరణిభృద్భువి'' అను నర్థశ్లేషను, 'తాపకరోనలః' అనుశబ్ద శ్లేషను నాశ్రయించినది.

సమాసములు :

ధరణిభృద్భువి : ధరణింబిభర్తీతి ధరణిభృత్, ధరణిభృతః భవతీతి = ధరణిభృద్భూః. తస్యాం ధరణి భృద్భువి.

ధరణింబిభర్తీతి : ధరణిభృత్‌ధరణిభృతఃభూః = ధరణిభృద్భూః, తస్యాం, ధరణి భృద్భువి. (అని పక్షాంతరము నందు)

బాష్పనిరీక్షణాత్ : బాష్పస్య నిరీక్షణం బాష్పనిరీక్షణం. తస్మాత్ = బాష్పనిరీక్షణాత్.

తాపకరః : తాపంకరోతీతి = తాపకరః.

భావము :

చెలికత్తెలు దమయంతియొక్క బాష్ప దర్శనముచే నామెకు సంతాపకరుడైన నలుని ఊహించిరను విషయమును ననుమాన విధానమున కవి చమత్కరించి చెప్పుచున్నాడు దమయంతి భీమరాజు కుమార్తె యగుటవలన "**ధరణీభృద్భూః**'' అని చెప్పబడుచున్నది. "**ధరణిభృత్**''-అనగా పర్వతమగుట వలన, "ధరణిభృద్భూః'' అనగ పర్వతభూమియు చెప్పఁబడును. పర్వతభూమి యందు బాష్పదర్శనముచే (ధూమ దర్శనముచే) అనలుడు (అగ్ని) ఊహింపఁ బడుట న్యాయము. కాని యిచ్చట నలుడు అనగా, అనలభిన్నుడైన నలుఁడు ఊహింపఁబడుట విరుద్ధము, అద్భుతము. కాని బాష్పశబ్దమునకు"కన్నీరు''అని యర్థము చెప్పుకొనినచో "ధరణిభృద్భువ'' యగు దమయంతియందు సంతాప కరుఁడైన నలుఁడు ఊహింపఁబడుటలో విరోధము లేదు. ఇట్లే బాష్పముచే (కన్నీటిచే) అనలుని అగ్నిని ఊహించుటయు విరుద్ధము. బాష్పశబ్దమునకు ధూమ మను నర్థము చెప్పుకొనుటవలన విరోధమునకు పరిహారము. ఏలయనగా ధూమ దర్శనముచే ననలుని నూహించుట యవిరుద్ధము. కాన దమయంతి కన్నీటిని

గాంచి చెలికత్తెలు ఆమె యొక్క సంతాపము నలుని చింతవలన గల్గినదిగ నూహించిరని యాశయము. ॥౧౮॥

శ్లో॥ హృది విదర్భభువం ప్రహరన్ శరై
రతిపతిర్నిషధాధిపతేః కృతే।
కృతతదంతరగ స్వదృఢవ్యథః
ఫలదనీతి రమూర్ఛదలం ఖలు॥ ౧౯

ప॥వి హృది । విదర్భభువం । ప్రహరన్ । శరైః । రతిపతిః । నిషధాధిపతేః । కృతే । కృతతదంతరగస్వదృఢవ్యథః । ఫలదనీతిః । అమూర్ఛత్ । అలం । ఖలు.

టీక॥ నిషధాధిపతేః కృతే = నలుని కొఱకు, అనగా నలునికొట్టుటకొఱకు, విదర్భభువం = దమయంతిని, శరైః = బాణములచే, హృది = హృదయమందు, ప్రహరన్ = కొట్టుచున్న, రతిపతిః = మన్మథుఁడు, కృతతదంతరగ స్వదృఢవ్యథః; కృత = చేయఁబడిన, తదంతరగ = ఆమె యంతరంగమందున్నటువంటి, స్వ = తనకు (మన్మథునకు) దృఢ = దృఢమైన, వ్యథః = బాధగల్గినవాడై, ఫలదనీతిః = ఫలత్ = ఫలించిన, అనీతిః = తన దుర్నీతికలవాఁడై, అలం = మిక్కిలి, అమూర్ఛత్ ఖలు = విజయముఁజెందెను (మోహముఁ జెందెను).

వి॥ ఇచ్చట మన్మథుఁడు తన విరోధియగు నలునకు హృదయమున ఆశ్రయ మిచ్చుటచే దమయంతిని బాణములచే కొట్టెను. మన్మథుఁడు గూడ నామె హృదయమునందే యున్నాడు. దమయంతిని బాణములచే గొట్టుటవలన, దమయంతి హృదయమందున్న నలునికి దెబ్బలు తగులుట వలనను, తన విరోధియగు నలునికి ఆశ్రయమిచ్చుట వలనఁ దనకు శత్రువైన దమయంతికి దెబ్బలు తగులుటవలనను, మన్మథుఁడు విజయము పొందెను. కాని ఆ సమయమందే తనకును దమయంతీ హృదయము ఆశ్రయముగాన దమయంతిని తాను బాణములచేఁ గొట్టినపుడు, ఆమె హృదయమందున్న నలునితోఁ బాటు తానును దెబ్బలు తినినవాడై మోహమునుఁ గూడ పొందెనో యని చెప్పుటవలన నిట నుత్ప్రేక్ష.

వ్యంజకములగు ఇవాది శబ్దములను బ్రయోగించనందువలన నదిగమ్యము. ''అమూర్ఛత్''అనునెడ శ్లేషచే మోహార్థమును జెప్పుటవలన మోహసంబంధము లేనిచోట మోహసంబంధము జెప్పుటవలన నతిశయోక్తి భేదము. ఈ యతిశయోక్తి చేత నా యుత్ప్రేక్షయుత్థాపితముకాన దానితో దీనికి సంకరము.

ఒకరిని గొట్టుటకై ప్రయత్నించిన మన్మథునకు తన్ను గూడ గొట్టుకొనుట యను ననర్థము వాటిల్లుట వలన విషమాలంకారము.

సమాసములు :

విదర్భేషు భవతీతి = విదర్భభూః. తాం = విదర్భభువమ్.

రతిపతిః : రతేః పతిః = రతిపతిః.

నిషధాధిపతేః : నిషధానామధిపతిః = నిషధాధిపతిః, తస్య = నిషధాధిపతేః.

కృతతదంతరగ స్వాదృఢవ్యథ : తస్యాః అంతరం = తదంతరమ్. తదంతరం గచ్ఛతీతి = తదంతరగః, తదంతరగశ్చాఽసౌ స్వశ్చ = తదంతర దృఢా చసావ్యథాచ = దృఢవ్యథా. తదంతర గస్వస్య దృఢవ్యథా = తదంతరగ స్వదృఢవ్యథా. కృతాతదంతరగ స్వదృఢవ్యథాయేనసః = కృత తదంతరగస్వ దృఢవ్యథః.

ఫలదనీతిః : న నీతిః = అనీతిః. ఫలంతీ అనీతిః యస్యసః = ఫలదనీతిః.

భావము :

తనకు పరిపంథియైన నలుడెల్లప్పుడును దమయంతియొక్క హృదయమందుండుట వలన మన్మథుడు దమయంతిని బాణముచే గొట్టసాగెను. మఱియు తన హృదయమున స్థానమొసంగుట వలన నామెయు శత్రువుతో సమానమైనది. కాన నామెకును బ్రహారము లవసరమే. కాని యీ విధముగా మన్మథుని దుర్నీతి ఫలించినను, అతడు గూడ "మనసిజుడై'' దమయంతీ హృదయమందే యుండుటవలన నలునికై దమయంతిని తానుకొట్టిన బాణపు దెబ్బలు తనకును తగిలినందువలన, నతనికి నా దెబ్బల వలన మోహము కలి

గెను. ఇట్లు వర్ణించుటచే, దమయంతికి మన్మథ బాధచే నలునిపై మోహము ప్రబలినదను సారాంశ మేర్పడుచున్నది. ॥౧౯॥

శ్లో॥ విధురమాని తయా యది భానుమాన్
కథ మహో స తు తద్ధృదయంతథా।
అపి వియోగభరాస్ఫుట నస్ఫుటీ
కృతదృష త్త్వమ జిజ్వలదంశుభిః॥ ౨౦

ప॥వి॥ విధుః । అమాని । తయా । యది । భానుమాన్ । కథమ్ । అహో । సః । తు । తద్ధృదయమ్ । తథా । అపి । వియోగభరాఽస్ఫుట నస్ఫుటీకృత దృష త్త్వమ్ । అజిజ్వలత్ । అంశుభిః ।

టీక॥ తయా = ఆ దమయంతిచే, విధుః = చంద్రుఁడు, భానుమాన్ = సూర్యుఁడుగా, అమాని యది = తలంపఁబడినచో, (విరహిణికి అది ఆశ్చర్యము గాదు) (కింతు = కాని) సః = సూర్యుడుగా భావింపబడిన చంద్రుడు, వియోగభరాస్ఫుటనస్ఫుటీకృత దృష త్త్వమ్; వియోగభర = విరహమను భారముచేతను, అస్ఫుటన = పగలకుండుటచేత, స్ఫుటీకృత = స్పష్టము గావింపఁబడిన, దృష త్త్వం = సూర్యకాంత శిలాత్వముగల, తద్ధృదయ మపి = ఆదమయంతియొక్క హృదయమునుగూడ, కథం = ఎట్లు, తథా = సూర్యునివలె, అంశుభిః = తన తేజస్సులతో, అజిజ్వలత్ = జ్వలింపఁ జేయుచుండెను. అహో = ఆశ్చర్యము.

సమాసములు :

భానుమాన్ = భానవఃఅస్యసంతీతి = భానుమాన్. తద్ధృదయమ్ = తస్యాః హృదయమ్ = తద్ధృదయమ్.

వియోగభరాఽస్ఫుటన స్ఫుటీకృత దృష త్త్వమ్:

వియోగ ఏవభరః = వియోగభరః. వియోగభరేణ అస్ఫుటనం = వియోగభరాఽస్ఫుటనమ్. వియోగభరాఽస్ఫుటనేన స్ఫుటీ కృతమ్ వియోగ భరాఽస్ఫుటన స్ఫుటీకృతమ్. దృషదః భావః = దృష త్త్వమ్. వియోగ భరా

స్ఫుట నస్ఫుటీకృతం దృష్టత్వం యస్యతత్ = వియోగ భరాస్ఫుటనస్ఫుటీకృతదృష్టత్వమ్.

భావము :

ఎల్లప్పుడు నల విరహమువలన బాధపడు తనకు, సంతాపము గల్గించుట వలన విరహిణియైన దమయంతి, చంద్రుని సూర్యునిగ భావించుటలో ఆశ్చర్యము లేదు. కాని సూర్యుడుగా భావింపఁబడిన యా చంద్రుడు; వియోగ భారముచేతఁ గూడ పిగిలిపోక యుండుటచే సూర్యకాంత శిలగా భావింపఁబడిన యామె హృదయమును తన తేజస్సులచే జ్వలింపఁ జేయుచుండెను. ఇది మిక్కిలి యాశ్చర్యకరము. లోకమున సూర్యుని కాంతులవలన, సూర్యకాంత శిలలు జ్వలించుట సహజము. కాని యిచ్చట దమయంతీ హృదయమనెడు సూర్యకాంతశిల చంద్రుని కాంతులతో జ్వలించుచుండెను. ఇది మిక్కిలి యాశ్చర్యకరము. వియోగబాధననుభవించుచున్న దమయంతీ హృదయమును చంద్రుడు తన వెన్నెలచే మిక్కిలి బాధ పెట్టెనని యాశయము. ॥౨౦॥

శ్లో॥ హృదయదత్త సరోరుహయా తయా
క్వ సదృగస్తు వియోగనిమగ్నయా।
ప్రియధనుః పరిరభ్య హృదారతిః
కిమనుమర్తు మశేత చితార్చిషి॥ ౨౧

ప॥వి॥ హృదయదత్త సరోరుహయా । తయా । క్వ । సదృక్ । అస్తు । వియోగనిమగ్నయా । ప్రియధనుః । పరిరభ్య । హృదా । రతిః । కిమ్ । అనుమర్తుమ్ । అశేత । చితార్చిషి.

టీక॥ వియోగనిమగ్నయా; వియోగ = విరహాగ్నియందు, నిమగ్నయా = మునిగిన (కావుననే) హృదయదత్త సరోరు హయా; హృదయ = వక్షఃస్థలముపై, దత్త = ఉంచఁబడిన, సరోరుహయా = పద్మము గల్గిన, తయా = దమయంతితో, సదృక్ = సమానమైన, స్త్రీ, క్వ = ఎచ్చట, అస్తు = ఉండును. (యద్వా = లేదా)రతిః = రతీదేవి, (మన్మథుని భార్య) ప్రియస్య = తన ప్రియుఁడైన మన్మథునియొక్క, ధనుః = పుష్ప

ధనుస్సును హృదా = హృదయముచే పరిరభ్య = కౌగలించుకొని, అనుమర్తుం = భర్తను వెంబడించి మరణించుటకు, చితార్చిషి = చితాగ్నియందు (శ్మశానాగ్నియందు). అశేతకిమ్ = శయనించినదా ఏమి.

వి॥ విరహాగ్నియందు శయనించి ఱొమ్మున పద్మములనుంచుకొని యున్న యా దమయంతి, ప్రియుడైన మన్మథుని పుష్పధనుస్సును కౌగలించుకొని యతని ననుగమించుటకై చితాగ్నియందు శయనించిన రతీదేవియా యని చెప్పుటవలన నిచ్చట నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

హృదయదత్త సరోరుహయా : హృదయే దత్తాని = హృదయ దత్తాని. హృదయ దత్తాని, సరోరహాణి యస్యాస్సా. హృదయదత్త సరోరుహా, తయా హృదయదత్త సరోరుహయా.

సదృక్ : సమానా దృశ్యత ఇతి = సదృక్.

వియోగ నిమగ్నయా : వియోగే నిమగ్నా = వియోగ నిమగ్నా, తయా = వియోగ నిమగ్నయా.

ప్రియధనుః : ప్రియస్యధనుః = ప్రియధనుః. తత్ = ప్రియధనుః.

చితార్చిషి : చితాయాః అర్చిః = చితార్చిః. తస్మిన్ = చితార్చిషి.

భావము :

ఆ దమయంతి విరహాగ్నియందు మునిగి తాపము సహింపలేక, తన హృదయముపై తామరపూలను ధరించినది. అట్టి దశలోనున్న యామెకు సాటియైన వారెవరుః ఎవరునులేరు. లేదా, భర్తయైన మన్మథుఁడు దగ్ధముకాగా, ఆతని పూవిల్లునుఁ గౌగలించుకొని యతనిననుగమించుట కుద్యుక్తురాలై చితాగ్నియందు శయనించిన రతీదేవియా యనియైనను నామె చెప్పదగియున్నది. ఈ దమయంతి విరహాగ్నియందు మునిగి తామరపూలను, తన యురమునఁ దాల్చినది. రతీదేవియు పుష్పధనుస్సునుఁ గౌగలించుకొని చితాగ్నియందు శయ

నించినది. కాన నీ దమయంతికి నా రతీదేవి సాటియైనదని చెప్పవచ్చును. దమయంతీ సౌందర్యము రతీ సౌందర్యము నతిశయించియున్నదని దీనిచే సూచితము. ॥౨౩॥

శ్లో॥ అనలభావమియం స్వనివాసినో
న విరహస్య రహస్యమబుద్ధ్యత।
ప్రశమనాయ విధాయ తృణాన్యసూ-
జ్జ్వలతి తత్ర యదుజ్ఝితుమైహత॥ ౨౨

ప॥వి॥ అనలభావమ్ । ఇయం । స్వనివాసినః । న । విరహస్య । రహస్యమ్ । అబుద్ధ్యత । ప్రశమనాయ । విధాయ । తృణాని । అసూన్ । జ్వలతి । తత్ర । యత్ । ఉజ్ఝితుమ్ । ఐహత ।

టీక॥ ఇయం = ఈ దమయంతి, స్వనివాసినః; స్వ = తన యందు, నివాసినః = ఉన్నటువంటి, విరహస్య = నలవియోగముయొక్క, రహస్యం = జమ్మిచెట్టులో నగ్నివలె గుప్తమైన, అనల భావం = అగ్నిత్వమును, (నలుని రాహిత్యమును) నాఽబుద్ధ్యత = తెలిసికొనలేదు. యత్ = ఎందువలన, తత్ర = ఆ విరహాగ్ని, జ్వలతి సతి = మండు చుండగా, ప్రశమనాయ = దానిని చల్లార్చుటకు, అసూన్ = ప్రాణములను, తృణాని = గడ్డిపోచలుగా, విధాయ = చేసి, ఉజ్ఝితుం = వదలిపెట్టుటకు(పడవేయుటకు) ఐహత = కోరినది.

వి॥ అగ్నిని చల్లార్చుటకు గడ్డిపోచలు వేయుట సరిపడదు కాన విషమాలంకారభేదము.

సమాసములు :

అనలభావమ్ : 1. అవిద్యమానః నలః యస్మిన్సః = అనలః. అనలస్య భావః = అనలభావః. తమ్ = అనలభావమ్.

2. అనలస్యభావః. అనలభావః = తమ్ = అనలభావమ్.

స్వనివాసినః : నివాసః అస్య అస్తీతి = నివాసీ, స్వస్మిన్నివాసీ = స్వనివాసీ. తస్య = స్వనివాసినః.

భావము :

ఈ దమయంతి తన యందున్న నలవియోగమనెడి విరహముయొక్క రహస్యమునుఁ దెలిసికొనలేదు. ఆ రహస్య మీమెయందు జమ్మిచెట్టునందగ్ని వలె నిగూఢమైనది. అదెట్లనగా-ఈమె యందలి నలవిరహము, నలరాహిత్యమై యనలమైనది. అనలమనగా నగ్నిగదా! జమ్మిచెట్టునందును, అగ్ని గూఢముగ నుండునని ప్రసిద్ధి. అట్లే యామెయందలి నలవిరహము, అగ్నియై వెలుంగు చుండినది. కాని యామె తన యందలి నలవిరహమును నలవియోగముగ భావించినది గాని యనలరూపమగు నగ్నిగ గ్రహించలేదు. ఇట్లు తనయందు మండుచున్నట్టి యా యనలమును (అగ్నిని) చల్లార్చుటకు, తన ప్రాణములను తృణములుగఁజేసి (వానిని వదలుటకు) యాయగ్ని యందు పడవేయుటకు నిచ్చగించినది. మండెడి యగ్నిలోఁ దృణములు వేయుటవలన మంట చల్లారదు కాన నామె, తన ప్రాణములను తృణీకరించి (నిర్లక్ష్యముగాభావించి) ప్రాణపరి త్యాగమునకు సిద్ధమైనదని యాశయము ॥౨౨॥

శ్లో॥ ప్రకృతి రేతు గుణస్స న యోషితాం
కథమిమాం హృదయం మృదు నామ యత్।
తదిషుభిః కుసుమైరపి ధున్వతా
సువివృతం విబుధేన మనోభువా॥ ౨౩

ప॥వి॥ ప్రకృతిః । ఏతు । గుణః । సః । న । యోషితాం । కథమ్ । ఇమాం। హృదయం । మృదు । నామ । యత్। తత్।ఇషుభిః । కుసుమైః । అపి । ధున్వతా । సువివృతం । విబుధేన । మనోభువా.

టీక॥ యోషితాం = స్త్రీలయొక్క, హృదయం = మనస్సు, మృదు నామ ఇతి యత్ = మెత్తనిదని ప్రసిద్ధి ఏది గలదో, సః = ఆ ప్రకృతి సిద్ధమైన, గుణః = గుణము, (మెత్తఁదనము) ఇమాం = ఈ దమయంతిని, కథం = ఎట్లు, నైతు = పొందదు (తప్పక పొందును). (కుతః = ఏలయనగా) తత్ = ఆ మెత్తఁదనమనెడి గుణము, కుసుమైః = పుష్పములనెడి, ఇషుభి రపి = బాణములచేతను, ధున్వతా = కంపింపఁజేసెడి (భయపఱచెడి)

విబుధేన = దేవుఁడైన (విద్వాంసుడైన) మనోభువా = మన్మథునిచే, సువివృతం = చక్కఁగా వివరింపఁబడినది.

సమాసములు :

సువివృతమ్ : సుష్ఠువివృతమ్ = సువివృతమ్.

మనోభువా : మనసి భవతీతి మనోభూః. తేన = మనోభువా.

భావము :

స్త్రీల హృదయము మెత్తనిదనెడి ప్రసిద్ధి గలదు. ఆ ప్రసిద్ధిచే నేర్పడిన యా మెత్తని గుణము, స్త్రీయైన దమయంతికి మాత్రమేల యుండదు. తప్పక యుండవలసినదే. ఈ విషయమును పండితుఁడైన మన్మథుడే వివరించి యున్నాడు. ఎట్లనగా - సాధారణముగా బాణములు లోహముతో చేయఁబడి మిక్కిలి పదనుగల్గి ప్రయోగించి నంత మాత్రముననే ఎక్కువ బాధనుఁ గల్గించును. కాని స్త్రీల హృదయము సుకుమారమని యెఱింగిన వాడై మన్మథుఁడు దమయంతిపై మెత్తని పుష్పబాణములనే ప్రయోగించి, తన విజ్ఞతను వెల్లడి జేసికొనెను. దమయంతీ హృదయము పుష్పముల కంటెను సుకుమారమని సారాంశము. ॥౨౩॥

శ్లో॥ రిపుతరా భవనాదవినిర్యతీం
విధురుచిర్గృహజాలబిలైర్నుతామ్।
ఇతరథాత్మనివారణశఙ్కయా
జ్వలయితుం బిసవేషధరాఽవిశత్॥ ౨౪

ప॥వి॥ రిపుతరా । భవనాత్ । అవినిర్యతీం । విధురుచిః । గృహజాలబిలైః । ను । తామ్ । ఇతరథా । ఆత్మనివారణశఙ్కయా । జ్వలయితుం । బిసవేషధరా । అవిశత్.

టీక॥ రిపుతరా = మిక్కిలి ద్వేషించెడి, విధురుచిః = చంద్రకాంతి, భవనాత్ = గృహము నుండి, అవినిర్యతీం = వెలుపలికిరానటువంటి, తాం = ఆ దమయంతిని, జ్వలయితుం = సంతాపపఱచుటకు, ఇతరథా =

మఱియొక విధముగా - అనగా స్వస్వరూపమున, (ప్రవేశే = ప్రవేశించి నచో), ఆత్మ నివారణ శంకయా; ఆత్మ = చంద్రకాంతియైన తనకు, నివారణ శంకయా = నిషేధ మేర్పడు ననుభయముతో, బిస వేషధరాః బిస = తామరతూండ్ల యొక్క, వేష = వేషమును, ధరా = ధరించినదై, గృహజాలబిలైః; గృహజాల = ఇంటిగవాక్షములయొక్క, బిలైః = రంధ్రములతో, అవిశన్ను = ప్రవేశించినదా ఏమిః

వి॥ విరహసంతాపముతో బాధపడెడి దమయంతికి శిశిరోపచారములకై తేఁబడిన తామరతూండ్లు నిరంతరము గృహము లోపలనే యుండి వెలుపలికి రాని దమయంతిని బాధించుటకై గవాక్షరంధ్రముల నుండి గుట్టుగా లోపలఁ బ్రవేశించిన చంద్రకిరణములాః యని చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

రిపుతరా : అత్యంతంరిపుః = రిపుతరా.

అవినిర్యతీమ్ : న వినిర్యతీ = అవినిర్యతీ, తామ్ = అవినిర్యతీమ్।.

విధురుచిః : విధోఃరుచిః = విధురుచిః.

గృహజాలబిలైః : గృహస్య జాలాని = గృహజాలాని. గృహజాలానాం బిలాని = గృహజాల బిలాని. తైః = గృహజాలబిలైః.

ఆత్మనివారణశంకయా : ఆత్మనః నివారణమ్ = ఆత్మనివారణమ్. ఆత్మనివారణాత్ శంకా = ఆత్మనివారణశంకా. తయా = ఆత్మనివారణశంకయా.

బిసవేషధరా : బిసానాం వేషః = బిసవేషః. బిసవేషం ధారయతీతి = బిసవేషధరా.

భావము :

ఆ దమయంతికి చంద్రకాంతి మిక్కిలి శత్రువు, ఏ విధముగనైనను, ఆమెను బాధించుట కది కనిపెట్టి యుండినది. దమయంతి రాజభవనము నుండి వెలుపలికి వచ్చినచో ఆమెను బాధించుటకు చంద్రకాంతికి వీలు పడియుండెడిది. కాని యామె వెలుపలికిరాక లోననే యుండుటవలన, చంద్రకాంతి గుట్టుగా

గవాక్షరంధ్రములనుండి లోపలికిఁ బ్రవేశించి శిశిరోపచారములకై తెచ్చిన తామరతూండ్లయొక్క రూపమును వహించి యుండినది. వియోగ బాధ ననుభవించుచున్న దమయంతికి శిశిరోపచారములకై తామరతూండ్లు తేఁబడినవి. అవి దమయంతిని బాధించుటకై గుట్టుగా లోనఁ బ్రవేశించిన చంద్రకిరణములవలె కానవచ్చుచుండినవి. విరహ బాధను వృద్ధిచేసెడి చంద్ర కిరణము ప్రవేశించుటకు వలనుపడని, గృహ మధ్యభాగమున దమయంతి యుండి, శిశిరోపచారములనుఁ బొందుచున్నదని సారాంశము. ॥౨౪॥

శ్లో॥ హృది విదర్భభువోఽశ్రుభృతి స్ఫుటం
వినమదాస్యతయా ప్రతిబింబితమ్।
ముఖదృగోష్ఠమరోపి మనోభువా
తదుపమా కుసుమాన్యఖిలాః శరాః॥ ౨౫

ప॥వి॥ హృది । విదర్భభువః । అశ్రుభృతి । స్ఫుటం । వినమదాస్యతయా। ప్రతిబింబితం । ముఖదృగోష్ఠమ్ । అరోపి । మనోభువా । తదుపమాకుసుమాని । అఖిలాః । శరాః.

టీక॥ విదర్భభువః = దమయంతికి, వినమదాస్యతయా; వినమత్ = వంగిన, ఆస్యతయా = ముఖము కలుగుటచే, అశ్రుభృతి = కన్నీళ్లను ధరించిన, హృది = వక్షఃస్థలమునందు, స్ఫుటం = స్పష్టముగా, ప్రతిబింబితం = ప్రతిఫలించిన, ముఖదృగోష్ఠమ్ = ముఖ = మోము, దృక్ = కన్నులు, ఓష్ఠం = పెదవులు అనునీయైదును, మనోభువా = మన్మథునిచే, తదుపమాకుసుమాని; తత్ = ఆ ముఖాదులకు, ఉపమాకుసుమాని = ఉపమాన పుష్పములగు పద్మము, కలువల జంట, వేగిపూలజంటయను, అఖిలాఃశరాః = తనకున్న సమస్త బాణములుగా, ననగా పంచబాణములుగా, అరోపి = ఎక్కుపెట్టఁబడినది.

వి॥ దమయంతియొక్క వక్షఃస్థలముపైనఁ జారిన, కన్నీటిపై ప్రతిఫలించిన యామె మోము, కన్నులు, పెదవులను నీయైదు అవయవములును, వానికుపమాన పుష్పములగు పద్మము, కలువలజంట వేగిపూలజంట యను పంచబాణములుగ, మన్మథునిచే నాటఁబడినవా యని యుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

విదర్భభువః: విదర్భేషు భవతీతి = విదర్భభూః. తస్యాః = విదర్భభువః.

వినమదాస్యతయా : వినమత్ ఆస్యం యస్యాస్సా = వినమదాస్యా. వినమదాస్యాయాః భావః = వినమదాస్యతా. తయా = వినమదాస్యతయా.

ముఖదృగోష్ఠమ్ : ముఖం చ, దృశౌచ, ఓష్ఠౌచ = ముఖదృగోష్ఠమ్.

అశ్రుభృత్ : అశ్రూణి బిభర్తీతి = అశ్రుభృత్. తస్మిన్ = అశ్రుభృతి.

మనోభువా : మనసః భవతీతి = మనోభూః. తేన = మనోభువా.

తదుపమాకుసుమాని : ఉపమాభూతానికుసుమాని = ఉపమాకుసుమాని. తస్య ఉపమాకుసుమాని = తదుపమాకుసుమాని.

భావము :

మన్మథ వేదనచే దమయంతి తలవంచుకొని కన్నీరు కార్చుచుండెను. అట్లు కారిన కన్నీరు ఆమె వక్షఃస్థలముపైనఁ బడగా, ఆ నీటియందు ఆమె యొక్క మోము, నేత్రములు, పెదవులు ప్రతిఫలించినవి. అట్లు ప్రతిఫలించిన ముఖాదులు, పంచబాణుఁడగు మన్మథుఁడు ఆమె బొమ్మపైన నాటిన, పద్మము, కలువలజంట, వేగిపూల జంటయను నా యవయవములకు నుపమానములైనట్టి యైదుపుష్పబాణములా యని భావింపఁబడినవి. ఆమె ముఖము పద్మమువలెను, ఆమె కనులు కలువల వలెను, ఆమె పెదవులు వేగిపూల వలెను నున్నవని తాత్పర్యము ॥౨౫॥

శ్లో॥ విరహపాండుకపోలతలే విధుః
వ్యధిత భీమభువః ప్రతిబింబితః।
అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా ముఖం
నిజసఖం సుఖమంకమృగార్పణాత్॥ ౨౬

ప॥వి॥ విరహపాండు కపోలతలే । విధుః। వ్యధిత। భీమభువః। ప్రతిబింబితః । అనుపలక్ష్యసి తాంశుతయా । ముఖం । నిజసఖం । సుఖమ్ । అంకమృగార్పణాత్.

టీక॥ విధుః = చంద్రుడు, భీమభువః = దమయంతియొక్క, విరహపాండుకపోలతలే; విరహ = వియోగముచే, పాండు = తెల్లనైన, కపోలతలే = కణతలయందు, ప్రతిబింబితః = ప్రతిఫలించినవాడై, అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా; అనుపలక్ష్య = కంటికికానరాని, సితాంశుతయా = తెల్లని కిరణములు గలిగియుండుటచే, సుఖం = సులభముగా, అంకమృగార్పణాత్; అంకమృగ = నల్లని కళంకమైనమృగమును, అర్పణాత్ = సమర్పించుట వలన, ముఖం = దమయంతీ ముఖమును, నిజసఖం = తనకు సమానమైనదిగ, వ్యధిత = చేసెను.

వి॥ ఇచ్చట చంద్రుడు కపోలములతో సమాన వర్ణము కల్గినట్లు వర్ణించుటచే, సామాన్యాలంకారము. "గుణ సామ్యముచే నొకవస్తువు మఱియొక వస్తువుతో నైక్యము పొందినచో సామాన్యాలంకారము."

సమాసములు :

విరహపాండుకపోలతలే : విరహేణ పాండు = విరహపాండు. కపోలయో స్తలం = కపోలతలమ్. విరహపాండు చ తత్ కపోలతలంచ = విరహపాండు కపోలతలమ్. తస్మిన్ = విరహపాండు కపోలతలే.

భీమభువః : భీమాత్ భవతీతి = భీమభూః. తస్యాః భీమభువః.

అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా : ఉపలక్షితుమశక్యాః = అనుపలక్ష్యాః. సితాశ్చతే అంశవశ్చ = సితాంశవః. అనుపలక్ష్యాః సితాంశవః యస్యాసః = అనుపలక్ష్య సితాంశుః. అనుపలక్ష్య సితాంశోః భావః. అనుపలక్ష్య సితాంశుతా. తయా = అనుపలక్ష్య సితాంశుతయా.

అఙ్కమృగార్పణాత్ : అఙ్కశ్చా సౌ మృగశ్చ = అఙ్కమృగః. అఙ్కమృగస్య అర్పణమ్ = అఙ్కమృగార్పణం. తస్మాత్ = అఙ్కమృగార్పణాత్.

భావము :

దమయంతియొక్క కణతలు విరహముచే తెల్లనై యుండినవి. చంద్రుడు తెల్లని కిరణములచే తెల్లనై యుండెను. కణతలకును చంద్రునకు సమాన వర్ణముం

డుటచే రెంటికిని, భేదము తెలియ శక్యముగాక యుండినది. అందువలన, చంద్రుఁడు దానియందు ప్రతిఫలించి నల్లని కళంకమగు జింకను సుఖముగా దానియందు ప్రవేశపెట్టి, తనకు దమయంతీ ముఖమును సమానము గావించెను. దోషముకలవారు, తమ దోషమును, దోషములేని వస్తువునందు సంక్రమింపఁ జేసి దానిని తమతో సమానముఁ గావించుకొనెదరు. అట్లే చంద్రుడు కళంకము లేని దమయంతీ ముఖము నందు తన కళంకమును సంక్రమింపఁజేసి, దానిని తనతో సమానముఁగావించుకొనెను. దమయంతిమోములో చంద్రునికి వైర మున్నను, తాను కళంకరూపమైన జింకను దమయంతిమోమునకు బహూక రించి, దానితో మైత్రి సలిపెనని కొందఱు వ్యాఖ్యానింతురు. ॥౨౮॥

శ్లో॥ విరహతాపిని చందనపాంసుభిః
వపుషి సార్పితపాండిమమండనా।
విషధరాభబిసాభరణా దధే
రతిపతిం ప్రతి శంభువిభీషికామ్॥ ౨౯

వ॥వి॥ విరహతాపిని । చందనపాంసుభిః । వపుషి । సా । అర్పితపాండిమ మండనా । విషధరాభబిసాభరణా । దధే । రతిపతిం । ప్రతి । శంభు విభీషికామ్.

టీక. సా = ఆదమయంతి, విరహతాపిని = విరహసంతాపముగల, వపుషి = శరీరమందు, చందనపాంసుభిః = (భస్మమువలెతెల్లనైన) చందన రేణు వులచే, అర్పితపాండిమమండనా; అర్పిత = సమర్పింపఁబడిన, పాం డిమ = తెల్లదనమును, మండనా = అలంకారముగాఁగల్గినదై, విషధరాభ బిసాభరణా; విషధరాభ = శేషసర్పమువంటి, బిస = తామరతూండ్లను, ఆభరణా = ఆభరణముగఁగలదై, రతిపతింప్రతి = మన్మథునిఁగూర్చి, శంభువిభీషికాం = శివుడే యీామెయను విశేషభయోత్పాదకత్వమును, దధే = ధరించెను. (నూనం = నిశ్చయము).

వి॥ చందనరేణువులచేఁ దెల్లఁదనమునుఁదాల్చిన శరీరముచేతను, శేషసర్ప మునుఁ బోలిన బిసాభరణములతోఁడను ఈ దమయంతి శివుడే యను భయమును మన్మథునకుఁ గల్గించుటవలన నామె శివుడేయను సంభావ

నచే నిట ఉత్ప్రేక్ష. వ్యంజకములను బ్రయోగించనందువలన నదిగమ్యము.

సమాసములు :

విరహతాపిని: విరహేణతాపః = విరహతాపః. విరహతాపః అస్మిన్ అస్తీతి = విరహతాపి. తస్మిన్ = విరహతాపిని.

చందనపాంసుభిః : చందనస్య పాంసవః = చందనపాంసవః, తైః = చందనపాంసుభిః.

అర్పితపాండిమమండనా: అర్పితశ్చాసౌపాండిమాచ = అర్పితపాండిమా. అర్పితపాండిమైవ మండనం యస్యాస్సా = అర్పితపాండిమ మండనా.

విషధరాభబిసాభరణా : విషధరస్య ఆభేద ఆభా యస్యతత్ = విషధరాభమ్. విషధరాభం చ తత్బిసం చ విషధరాభబిసమ్ = విషధరాభబిసమ్ ఆభరణం యస్యాస్సా = విషధరాభబిసాభరణా.

శంభువిభీషికామ్ : విశేషేణ భీషయతీతి విభీషికా, శంభురితివిభీషికా = శంభువిభీషికా. తామ్ = శంభు విభీషికామ్.

భావము :

ఆ దమయంతికి విరహతాపము వలన శరీరమందు చందన రేణువులను బట్టించుటచే శరీరమందు తెల్లదనము వ్యాపించి యది శరీరమున కలంకారముగ నుండినది. మఱియు సంతాపము తగ్గుటకై భుజములు మున్నగు నవయవములకు శేషసర్పమువంటి తామరతూండ్లను ధరించినది. భస్మపుపూతవంటి చందన చూర్ణమును శరీరమునకు బట్టించు కొనుటవలన, శేషసర్పము వంటి తామరతూండ్లను జుట్టుకొనుట వలనను నా దమయంతి, మన్మథునకు శివుడనెడి భయమును గొల్పుచుండినది. శివుని శరీరమునకు భస్మపు పూతయు నాగాభరణములు ప్రసిద్ధములు గదా. ॥౨౮॥

శ్లో॥ వినిహితం పరితాపిని చందనం
హృది తయా ధృతబుద్బుదమాబభౌ।
ఉపనమన్ సుహృదం హృదయేశయం
విధురి వాంకగతోడుపరిగ్రహః॥ ౨౯

ప॥వి॥ వినిహితం । పరితాపిని । చందనం । హృది । తయా । ధృతబుద్బు దం । ఆబభౌ । ఉపనమన్ । సుహృదం । హృదయేశయం । విధుః । ఇవ । అంకగతోడు పరిగ్రహః.

టీక॥ తయా = ఆ దమయంతిచే, పరితాపిని = విరహతాపముగల, హృది = వక్షఃస్థలమునందు, వినిహితం = ఉంచఁబడినదై, ధృతబుద్బుదం = ధరించఁబడిన బుడకలుగల, చందనం = చందనము, సుహృదం = చెలికాడైన, హృదయేశయం = మన్మథుని, ఉపనమన్ = సమీపించు చున్న, అంకగతోడుపరిగ్రహః; అంకగత = సమీపమందున్న, ఉడుపరిగ్రహః = తారలనెడిభార్యలుగల, విధురివ = చంద్రుడో యనునట్లు, ఆబభౌ = ప్రకాశించెను.

వి॥ దమయంతి హృదయమున ఉంచఁబడిన చందనము తాపముచే నుడికి చుట్టు బుడకలతోఁ గూడి యుండగా నది మిత్రుడైన మన్మథుని తారకా పరివారముతోఁ గూడి చూడవచ్చిన చంద్రుఁడో యని చెప్పింపగియున్న దని వర్ణించుట వలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ధృతబుద్బుదం : ధృతాః బుద్బుదాః యస్మిన్ తత్ = ధృతబుద్బు దమ్.

హృదయేశయం : హృదయే శేతే ఇతి హృదయేశయః. తమ్ = హృదయే శయమ్.

అంగకతోడుపరిగ్రహః : అంకంగతాని = అంకగతాని. అంకగతాని చతాని ఉడూని = అంకగతోడూని. అంకగ తోడూని పరిగ్రహాః యస్యసః, అంకగతోడు పరిగ్రహః.

భావము :

ఆ దమయంతి సంతాపముగల తన హృదయముపై చందనపు ముద్దను పెట్టుకొనినది. అది వేడికి చక్కఁగా నుడికి చుట్టు బుడకలు పెట్టినది. అది

చూడ-చంద్రుడు తారకాపరివారముతోఁ గూడి హృదయమందున్న మిత్రు డగు మన్మథునిఁ జూడవచ్చెనా యనునట్లుండెను. ॥౮౮॥.

శ్లో॥ స్మరహుతాశనదీపితయా తయా
బహు ముహుః సరసం సరసీరుహమ్।
శ్రయితుమర్ధ పథే కృతమంతరా
శ్వసిత నిర్మితమర్మర ముజ్ఝితమ్॥ ౮౯

ప॥వి॥ స్మరహుతాశన దీపితయా । తయా । బహు । ముహుః । సరసీ రుహమ్ । శ్రయితుమ్ । అర్ధపథే । కృతమ్ । అంతరా । శ్వసిత నిర్మితమర్మరమ్ ।ఉజ్ఝితమ్.

టీక॥ స్మరహుతాశన దీపితయా; స్మర = మన్మథుఁడను, హుతాశన = అగ్నిచే, దీపితయా = పరితాపముఁ బొందింపఁబడిన, తయా = ఆ దమ యంతిచే, బహు = మిక్కిలి,సరసం = తడిసిన, సరసీరుహం = పద్మము, ముహుః = పలుమాఱు, శ్రయితుం = సేవించుటకు, అర్ధపథే = సగము త్రోవయందు, కృతం = తేఁబడినదై, అంతరా = మధ్యమార్గమున, శ్వసిత నిర్మిత మర్మరమ్; శ్వసిత = నిట్టూర్పులచే, నిర్మిత = చేయఁ బడిన, మర్మరం = మర్మరధ్వనిగలదిగ, ఉజ్ఝితం = విడువఁబడినది.

వి॥ దమయంతీ తాపమునడంచుటకై తడిసిన తామర పూలు తెచ్చు చుండగా, నామె వేడినిట్టూర్పులచే నవి త్రోవ నడుమలోనే యెండి పోయి మర్మర ధ్వనులు గావించెనని చెప్పుటలో, అట్లు ఎండిపోవుటకు సంబధము లేకపోయినను సంబంధముఁ జెప్పుటచే, సంబంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

స్మరహుతాశనదీపితయా : స్మరఏవ హుతాశనః, = స్మరహుతాశనః. స్మరహుతాశనేన దీపితా = స్మరహుతాశనదీపితా. తయా = స్మరహుతాశన దీపితయా.

సరసమ్ : రసేన సహితం = సరసమ్.

అర్ధపథే : అర్ధంపథః = అర్ధపథః. తస్మిన్ = అర్ధపథే.

శ్వసితనిర్మితమర్మరమ్ : శ్వసితేననిర్మితమ్. శ్వసితనిర్మితమ్, శ్వసిత నిర్మితం మర్మరం యస్యతత్ = శ్వసితనిర్మిత మర్మరమ్.

భావము :

మన్మథాగ్నిచే, దమయంతి సంతాపము మెండుకాగా, అప్పుడే కోసిన తడియారని తామరపూవునుఁ దెప్పించినది. కాని యా తామరపూవు, ఆమె వేడి నిట్టూర్పులచే నెండిపోయి మర్మరధ్వనినిఁ జేయసాగినది. అందువలన నా తామరపూవుసు పారవైచెను. ఇందువలన దమయంతియొక్క నిట్టూర్పులు మన్మథాగ్నిచే మిక్కిలి వేడిమినిఁ బొందినవని యాశయ మేర్పడు చున్నది. ॥౨౯॥

శ్లో॥ ప్రియకరగ్రహమేవమవాప్స్యతి
స్తనయుగం తవ తామ్యతి కిం న్వితి।
జగదతుర్నిహితే హృది నీరజే
దవథు కుడ్మలనేన పథు స్తనీమ్॥ ౩౦

ప॥వి॥ ప్రియకరగ్రహమ్ । ఏవమ్ । అవాప్స్యతి । స్తనయుగం । తవ । తామ్యతి । కిం । ను । ఇతి । జగదతుః । నిహితే । హృది । నీరజే । దవథుకుడ్మలనేన । పృథు స్తనీమ్.

టీ॥ హృది = వక్షఃస్థలనముందు, నిహితే = ఉంచఁబడిన, నీరజే = రెండు పద్మములు, దవథుకుడ్మలనేన; దవథు = తాపముచే, కుడ్మలనేన = ముడుచుకొనిపోవుటచేత, పృథు స్తనీం = గొప్ప స్తనములు గల్గిన దమయంతినిఁ గూర్చి, తవ = నీ యొక్క, స్తనయుగం = చనుదోయి, ఏవం = ఈ పద్మములు ముడుచుకొనిన విధముగా, ప్రియకరగ్రహమ్; ప్రియ = ప్రియునియొక్క, కరగ్రహం = చేతిచే గ్రహణమును (మర్ధనమును), అవాప్స్యతి = పొందఁగలదు, కిన్ను = ఏల, తామ్యతీతి = కష్టపడుచున్నదని, జగదతుః = చెప్పినవో యని నట్లుండినవి. (నూనం = నిశ్చయము).

వి॥ దమయంతి వక్షః స్థలమునందుంచఁబడిన పద్మములు రెండును తాపముచే మొగ్గలవలె ముడుచుకొని పోవుట చూడనవి దమయంతిని గూర్చి "నీ చను దోయి ప్రియుని చేతులలో పడి యీ విధముగా, నలిగి ముడుచుకొనునని చెప్పినదో" యన్నట్లున్నదని వర్ణించుటచే నిఁట నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ప్రియకర గ్రహమ్ : ప్రియస్యకరః = ప్రియకరః. ప్రియకరేణ గ్రహః = ప్రియకరగ్రహః. తమ్ = ప్రియకరగ్రహమ్.

స్తనయుగమ్ : స్తనయోః యుగమ్ = స్తనయుగమ్.

దవథుకుడ్మలనేన : దవథునా కుడ్మలనం = దవథుకుడ్మలనమ్, తేన = దవథు కుడ్మలనేన.

పృథు స్తనీమ్ : పృథూ స్తనౌ యస్యాస్సా = పృథు స్తనీ. తాం = పృథు స్తనీమ్.

భావము :

స్మరుని తాపముచే బాధపడుచున్న దమయంతియొక్క వక్షఃస్థలమునందు రెండు తామరపూవులుంచఁబడినవి. అవి ఉంచిన వెంటనే యామె విరహతాపముచేత కమలి ముడుచుకొని పోదొడగినవి. అప్పుడారెండు పూవులును, దమయంతినిఁ గూర్చి "నీ చనుదోయిఁగూడ నీ విధముగనే ప్రియునిచే గ్రహింపఁబడి మర్దితమై, తాపమునకు ముడుచుకొని పోయిన మావంటి తామర పూవులవలెనే, మొగ్గబారును. కాన నవి ఏల బాధపడుచున్నవి" అని చెప్పినట్లు కానవచ్చు చుండినవి. దమయంతీ తాపాతిశయముచే దానికి శిశిరోపచారముగ నుంచఁబడిన పద్మము లామె శరీరతాపముచే కమలి మొగ్గబారినందువలన, నామె సంతాపమెంత మిక్కుటమో దీనిచే సూచితము. ॥30॥

శ్లో॥ త్వదితరో న హృదాఽపి మయా ధృతః
పతిరితీవ నలం హృదయేశయమ్।

స్మరహవిర్భుజి బోధయతి స్మ సా
విరహపాండుతయా నిజశుద్ధతామ్॥ ౩౧

ప॥వి॥ త్వదితరః । న । హృదా । అపి । మయా । ధృతః । పతిః । ఇతి । ఇవ । నలం । హృదయేశయమ్ । స్మరహవిర్భుజి । బోధయతి । స్మ । సా । విరహపాండుతయా । నిజశుద్ధతామ్.

టీక॥ సా = ఆ దమయంతి, హృదయేశయం = హృదయమందున్నట్టువంటి, నలం = నలుని, త్వదితరః = నీకంటె నితరుఁడుఁలేదా సమానుఁడు, మయా = నాచే, హృదా౽పి = మనస్సుచేతను, నధృతః = చింతింపఁబడలేదు; ఇతి = అని, నిజశుద్ధతామ్ = తన పరిశుద్ధిని, పాండువర్ణమును, విరహపాండుతయా; విరహ = వియోగమువలని, పాండుతయా = తెల్లఁదనమునువ్యాజముచే, స్మరహవిర్భుజి = మన్మథుఁడనెడి యగ్నిహోత్రమందు. బోధయతిస్మేవ = బోధించుచుండెనో యనునట్లుండెను.

వి॥ సీతాదేవి యగ్నిప్రవేశముచేసి తన శుద్ధిని శ్రీరామచంద్రునకు బోధించిన విధముగా, దమయంతి మదనాగ్నియందు మునింగి తన శుద్ధిని నలునకు బోధించెనో యను నట్లుండెనని చెప్పుటవలన నిట నుత్ప్రేక్ష. ఇవ శబ్దప్రయోగముచే నది వాచ్యము.

సమాసములు :

త్వదితరః : త్వత్ ఇతరః = త్వదితరః.

హృదయేశయమ్ : హృదయే శేతే ఇతి = హృదయేశయః. తమ్ = హృదయేశయమ్.

స్మరహవిర్భుజి : స్మర ఏవ హవిర్భుక్ = స్మరహవిర్భుక్, తస్మిన్ = స్మరహవిర్భుజి.

విరహపాండుతయా : పాండోః భావః = పాండుతా. విరహేణ పాండుతా = విరహపాండుతా. తయా = విరహపాండుతయా.

నిజశుద్ధతామ్ : శుద్ధాయాః భావః = శుద్ధతా. నిజా చ సా శుద్ధతాచ = నిజశుద్ధతా. తామ్ = నిజశుద్ధతామ్.

భావము :

మన్మథాగ్ని యందు మునింగి విరహముచేఁ దెల్లబారిన దమయంతి తన హృదయమందున్న నలునిఁగూర్చి నీ కంటె నితరుఁడైన వానిని గాని నీకు సమానమైన వానినిఁ గాని నేను భర్తగా మనస్సులోఁ గూడఁ జింతింపలేదు; అని తనశుద్ధిని, అగ్ని ప్రవేశముచే తన శుద్ధిని సీతాదేవి శ్రీరామ చంద్రునికిఁ జెప్పినటు నలునకుఁ జెప్పుచున్నట్లు కానవచ్చినది. ॥౩౦॥

శ్లో॥ విరహతప్తతదంగనివేశితా
కమలినీ నిమిషద్దలముష్టిభిః।
కిమపనేతు మచేష్టత కిం పరా
భవితుమై హత తద్దవథుం పృథుమ్॥ ౩౧

ప॥వి॥ విరహతప్త తదంగ నివేశితా । కమలినీ । నిమిషద్దలముష్టిభిః । కిమ్। అపనేతుమ్ । అచేష్టత । కిం । పరాభవితుమ్ । ఐహత । తద్దవథుం । పృథుమ్.

టీక॥ విరహతప్త తదంగ నివేశితా; విరహ = వియోగముచే, తప్త = తాపము చెందిన, తదంగ = ఆ దమయంతీశరీరమందు, నివేశితా = ఉంచఁబడిన, కమలినీ = తామరతీగె, నిమిషద్దలము ష్టిభిః; నిమిషత్ = ముడుచు కొనిపోవుచున్న, దళ = పత్రములు(రేకులు)అను, ముష్టిభిః = పిడికిళ్లచే, పృథుం = అధికమైన, తద్దవథుం; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, దవ థుం = తాపమును, అపనేతుం = తొలగించుటకు, అచేష్టతకిమ్ = తొడం గెనా? పరాభవితుం = తిరస్కరించుటకు, ఐహత కిమ్ = కోరినదా? యనునట్లుండినది.

వి॥ దమయంతియొక్క తాపమును శమియింపఁ బూనిన తామరలత, తానే, ఆమె శరీరతాపముచే కమలిపోవుటచే నసర్థమునుఁ బొందుట వలన విషమాలంకారము.

కమలి ముడుచుకొని పోవుచున్న తామర పూరేకులు దమయంతి యొక్క తాపమును తొలగించుటకు బూనినట్లున్నవా యనియు, తిరస్క

రింపఁ బూనినట్లున్నవా యనియు చెప్పుటవలన, ఉత్ప్రేక్ష. ఇది విషమాలంకారముచే నుత్థాపితము.

సమాసములు .

విరహతప్తతదంగనివేశితా : విరహేణతప్తం విరహతప్తమ్. విరహతప్తంచ తత్ తదంగంచ విరహతప్త తదంగం.విరహతప్తతదంగే నివేశితా = విరహతప్త తదంగనివేశితా.

నిమిషద్దలముష్టిభిః నిమిషంతిచతానిదళానిచ = నిమిషద్దళాని. నిమిషద్దళాన్యేవముష్టయః = నిమిషద్దలముష్టయః. తాభిః = నిమిషద్దలముష్టిభిః.

తద్దవథుమ్ : తస్యాః దవథుః = తద్దవథుః. తామ్ = తద్దవథుమ్.

భావము :

విరహతాపముగల యాదమయంతి శరీరముపై నుంచఁబడిన తామరతీగె వెంటనే కమలిముడుచుకొని పోవనారంభించినది. అదిచూడ; ముడుచుకొనిపోవుచున్న దళములనెడి పిడికిళ్లచే తాపమును దొలగింపఁ బూనెనాయనియు తిరస్కరింపఁబూనెనా యనియు కానవచ్చినది. ॥౩౨॥

శ్లో॥ ఇయమనంగశరావలిపన్నగ
క్షతవిసారివియోగవిషాఽవశా ।
శశికలేవ ఖరాంశుకరార్దితా
కరుణనీరనిధౌ నిదధౌ న కమ్॥ ౩౩

ప॥వి॥ ఇయమ్ । అనంగశరావళిపన్నగక్షతవిసారివియోగవిషాఽవశా । శశికలా । ఇవ । ఖరాంశు కరార్దితా। కరుణనీరనిధౌ । నిదధౌ । న।కమ్.

టీక॥ ఇయం = ఈ దమయంతి, అనంగ శరావళి పన్నగక్షతవిసారి వియోగవిషాఽవశా; అనంగ = మన్మథునియొక్క, శరావళి = బాణపంక్తియను, పన్నగ = సర్పములచేతనేర్పడిన, క్షత = కాటుచేత, విసారి = వ్యాపించుచున్న, వియోగ = విరహమనెడి, విష = విషముచేత, అవశా = స్వాధీనముతప్పినదై, ఖరాంశుకరార్దితా; ఖరాంశు = తీక్ష్ణకిరణములుకలసూర్యుని యొక్క, కర = కిరణములచే, అర్దితా = పీడింపఁబడిన, శశికలేవ = చంద్రకళవలె, కమ్ = ఎవనిని, కరుణనీర నిధౌ = దుఃఖసాగరమున, ననిదధౌ = ఉంచలేదు? తప్పక యుంచినది.

వి॥ మన్మథ బాణములను సర్పములుగను వియోగమును విషముగను, రూపించుటవలనను దుఃఖమును సాగరముగ రూపించుటవలనను రూపకము. చంద్రకళవలె దమయంతినిఁ బోల్చుటచేతనుపమ. ఈ రూపకమునకును, ఉపమకును నంగాంగి భావకలనచే సంకరము.

సమాసములు:

అనంగశరావళి పన్నగక్షతవిసారి వియోగవిషావశా : అవిద్యమానమ్ అంగం యస్యసః = అనంగః. అనంగస్యశరాః = అనంగశరాః. అనంగశరాణాం ఆవళిః = అనంగశరావళిః. అనంగశరావళి రేవ పన్నగాః = అనంగ శరావళిపన్నగాః. అనంగశరావళి పన్నగానాం క్షతమ్ = అనంగ శరావళి పన్నగక్షతమ్. అనంగ శరావళి పన్నగక్షతేన విసారి = అనంగ శరావళి పన్నగక్షత విసారి. వియోగ ఏవవిషమ్ = వియోగవిషమ్. అనంగశరావళి పన్నక్షతవిసారి చతత్ వియోగవిషంచ = అనంగశరావళి పన్నగక్షత విసారి వియోగవిషమ్. అనంగశరావళి పన్నగక్షత విసారి వియోగవిషేణ అవశా = అనంగశరావళి పన్నగక్షత విసారివియోగవిషావశా.

శశికలా : శశినః కలా = శశికలా.

ఖరాంశు కరార్దితా : ఖరాః అంశవః యస్యసః = ఖరాంశుః. ఖరాంశోః కరాః = ఖరాంశుకరాః. ఖరాంశుకరై రర్దితా = ఖరాంశుకరార్దితా.

కరుణనీరనిధౌ : కరుణ ఏవనీరమ్ = కరుణనీరం. కరుణనీరస్యనిధిః = కరుణనీరనిధిః. తస్మిన్ = కరుణ నీరనిధౌ.

భావము :

ఈ దమయంతి మన్మథ బాణములనెడి సర్పములచేఁ గఱువబడినది. దానివలన వియోగమనెడి విషము వ్యాపించుటచే స్వాధీనత లేకపోయినది. అందువలన నామె తీవ్రమైన సూర్యకిరణములచే పీడింపఁబడిన చంద్రకళవలె దుఃఖసాగరమున నెవ్వరిని ముంచదు? అట్టి దశలోనున్న దమయంతిని చూచువారు తప్పక దుఃఖసాగరమున మునగఁగలరు. అనగా రానురాను ఆమెకు వియోగభారము తీవ్రమగుచుండినదని యాశయము. ॥33॥

శ్లో॥ జ్వలతి మన్మథవేదనయా నిజే
హృది తయార్ద్రమృణాలలతార్పితా।
స్వజయినోస్త్రపయా సవిధస్థయో
ర్మలినతామభజద్భుజయోర్భృశమ్॥ ౩౪

ప॥వి॥ జ్వలతి । మన్మథ వేదనయా । నిజే । హృది । తయా । ఆర్ద్రమృణాల లతా । అర్పితా । స్వజయినోః । త్రపయా । సవిధస్థయోః । మలిన తామ్ । అభజత్ । భుజయోః । భృశమ్.

టీక॥ తయా = ఆ దమయంతిచే, మన్మథ వేదనయా = మన్మథజ్వరముచేఁ గల్గిన శోకముచే, జ్వలతి = జ్వలించుచున్న, నిజే = తనదైన, హృది = హృదయమందు అనగా వక్షఃస్థలమందు, అర్పితా = ఉంచఁబడిన, ఆర్ద్రమృణాలలతా; ఆర్ద్ర = తడిసిన; మృణాలలతా = తామరతీగె, స్వజయినోః = తన్ను జయించెడి, భుజయోః = దమయంతియొక్క బాహువులు, సవిధస్థయోః సతోః = సమీపము నందుండంగా, త్రపయా (ఇవ) = సిగ్గుచేతనో యనునట్లు, భృశం = మిక్కిలి, మలినతాం = మాలిన్యమును, అభజత్ = పొందినది.

వి॥ విరహజ్వరముచే మిక్కిలి వేడిగానుండెడి, దమయంతి వక్షఃస్థలముపైనఁ బెట్టఁబడిన తామరతీగె సమీపమందున్న యామె భుజములనుఁ జూచి సిగ్గుపడినదా యనునట్లు రంగుతఱిగి మాలిన్యమునుఁ బొందినది అని వర్ణించుటచే నిటనుత్ప్రేక్ష. అది గమ్యము. భుజములను చూచి సిగ్గు పడినదా యనుట వలన నిది యేర్పడినది.

సమాసములు :

మన్మథవేదనయా: మన్మథస్యవేదనా = మన్మథ వేదనా. తయా = మన్మథవేదనయా.

ఆర్ద్రమృణాలలతా : ఆర్ద్రంచ తత్ మృణాలంచ = ఆర్ద్రమృణాలమ్. ఆర్ద్రమృణాలమేవ లతా = ఆర్ద్రమృణాలలతా.

స్వాజయినోః: స్వస్యాః జయినౌ = స్వాజయినౌ. తయోః = స్వాజయినోః.

స్థవిధస్థయోః: సవిధే తిష్ఠత ఇతి = సవిధస్థౌ. తయోః = సవిధస్థయోః.

భావము :

ఆ దమయంతి విరహతాపము శమించుటకై తన వక్షఃస్థలముపైన పచ్చి తామర తీగెలనుంచుకొనినది. కాని అవి, తమ్ములను జయింపగల యా దమయంతియొక్క బాహువులు సమీపమందుండగా, వానిని జూచి సిగ్గుపడినవా యనునట్లు వాడి వైవర్ణ్యమునుఁ బొందినవి. సిగ్గుపడిన వారు రంగుతఱిగి మాలిన్యమునుఁ బొందుట సహజము గదా. వాస్తవస్థితిలో నా తామరతీగెలు, ఆ దమయంతి యొక్క విరహతాపాతిశయముచే వాడి వైవర్ణ్యమునుఁ బొందినవే గాని, యామె బాహువులు ప్రక్క నుండుటవలన వైవర్ణ్యముఁ బొందలేదు. కాని పై విధముగ నుత్ప్రేక్షించెను. దీనివలన దమయంతియొక్క విరహతాపము మిక్కుటమైనదని సిద్ధించినది. ॥౩౪॥

శ్లో॥ పికరుతశ్రుతికంపిని శైవలం
హృది తయా నిహితం విచలద్బభౌ।
సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా
హతమివ స్వతనూఘనఘర్షిణా॥ ౩౫

ప॥వి॥ పికరుతశ్రుతికంపిని । శైవలం । హృది । తయా । నిహితం । విచలత్। బభౌ । సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా । హతమ్ । ఇవ । స్వతనూఘనఘర్షిణా.

టీక. పికరుతిశ్రుతి కంపిని; పికరుతి = కోయిలకూతను, శ్రుతి = వినుటచే, కంపిని = వణకుచున్న, హృది = వక్షఃస్థలమందు, నిహితం = ఉంచఁబడిన, విచలత్ = కదలుచున్న, శైవలం = నాచు, స్వతనూఘనఘర్షిణా; స్వతనూ = నాచుశరీరముతోఁడ, ఘనఘర్షిణా; ఘన = మిక్కిలి, ఘర్షిణా సంఘర్షణనుఁబొందుచున్న, సతతతద్గత హృచ్ఛయకేతునా; సతత = ఎల్లప్పుడు, తద్గత = ఆమెయందున్న, హృచ్ఛయకేతునా; హృచ్ఛయ =

మన్మథునియొక్క, కేతునా = ధ్వజమైన మత్స్యముతో, హతమివ = కొట్ట బడినదిగా, బభౌ = ప్రకాశించినది.

వి॥ కోకిలకూతల వలన కంపము గల్గిన దమయంతి వక్షఃస్థలముపై నాచును పెట్టగా నది, యా కంపమువలన కదలుచుండగా, ఆమె హృదయమం దున్న మన్మథుని ధ్వజమైన చేపతో సంఘర్షణపడుటవలన కదలినట్లు చెప్పుటచే ఉత్ప్రేక్ష. నాచు, చేప రెండును జలచరములు కాన వీనికి సంఘర్షణ సహజము.

సమాసములు :

పికరుతిశ్రుతికంపిని : పికస్యరుతిః = పికరుతిః. పికరుతేఃశ్రుతిః = పికరుతిశ్రుతిః. పికరుతిశ్రుత్యాకంపః = పికరుతిశ్రుతికంపః. పికరుతిశ్రుతి కంపః అస్యఅస్తీతి = పికరుతిశ్రుతికంపి. తస్మిన్ = పికరుతిశ్రుతికంపిని.

సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా: తాంగతః = తద్గతః. సతతం తద్గతః = సతతతద్గతః.సతతతద్గతశ్చాసౌహృచ్ఛయశ్చ = సతతతద్గతహృచ్ఛయః.సతత తద్గతహృచ్ఛయస్యకేతుః = సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతుః. తేన = సతతతద్గత హృచ్ఛయ కేతునా.

స్వతనూఘనఘర్షిణా: ఘనం ఘర్షతీతి = ఘనఘర్షీ. స్వస్యతనూః = స్వతనూః. స్వతన్వాఘనఘర్షీ = స్వతనూఘనఘర్షీ. తేన = స్వతనూఘనఘర్షిణా.

భావము :

కోయిలకూతను వినుటచే భయమునొంది కంపించెడి యా దమయంతి వక్షఃస్థలమున నీటిలోని నాచు పెట్టఁబడినది. ఆ నాచు హృదయకంపముచే కదలు చుండినది. అదిచూడ, జలమునందుఁబుట్టుటచే, తన (నాచు)దేహముతో సంఘర్ష ణముఁబడెడి హృదయమందున్న మన్మథుని చిహ్నమగు చేపతోనా నాచుకొట్టఁ బడెనా యను నట్లుండినది. నాచును చేపయు జలమునందుగదా పుట్టినవి. కాననవి పరస్పర వైరముగల్గి యుండును. అందువలన నామెహృదయమందున్న మన్మ థుని ధ్వజమైన చేపకొట్టుటవలన నామెహృదయముపైనున్న నాచుకదలుచున్నదా యనునట్లుండినది. వాస్తవములో నాచు హృదయస్పందముచేఁ గదలినదిగాని చేపకొట్టుటవలనఁ గదలినది గాదు. ॥౩౫॥

శ్లో॥ న ఖలు మోహవశేన తదాననం
నలమనః శశికాంత మబోధి తత్।
ఇతరథాఽభ్యుదయే శశిన స్తతః
కథమసుస్రువదశ్రుమయం పయః॥ ౩౬

ప॥వి॥ న । ఖలు । మోహనశేన । తదాననం । నలమనః । శశికాంతమ్ । అబోధి । తత్ । ఇతరథా । అభ్యుదయే । శశినః । తతః । కథమ్ । అసుస్రువత్ । అశ్రుమయం । పయః.

టీక॥ నలమనః = నలుని మనస్సు, మోహవశేన = విరహమువలన నేర్పడిన యజ్ఞాన బలముచే, తదాననం = దమయంతి మోమును, శశికాంతమ్ = చంద్రునివలె నందనమైనదిగను, చంద్రకాంతముగను, నాఽబోధిఖలు = తెలుసుకొనలేదా యేమి? అనగా చక్కగా తెలుసుకొని యున్నది. ఇతరథా = లేని పక్షమున, శశినః = చంద్రుని యొక్క, అభ్యుదయే = ఉదయమునందు, తతః = ఆ దమయంతి మోమునుండి, అశ్రుమయం = కన్నీటిరూపము ననండు, పయః = ఉదకము, కథమ్ = ఎట్లు, అసుస్రువత్ = స్రవించినది.

సమాసములు :

నలమనః : నలస్యమనః నలమనః.

తదాననమ్ : తస్యాః ఆననం తదాననం. తత్ = తదాననం.
శశికాంతమ్: శశీవ కాంతం = శశికాంతమ్. తత్ = శశికాంతమ్.

భావము :

నలుని మనస్సు విరహమోహముచే దమయంతి మోమును చంద్రకాంతమని తెలుసుకొనినది. ఇది సత్యము. అట్లు కానిచో, చంద్రోదయమందు, ఆమె ముఖమునుండి కన్నీరనెడి యుదకమెట్లు స్రవించును. చంద్రుడు ఉదయించినపుడు చంద్రకాంత శిలలు నీటిని స్రవించును. దమయంతి మోము చంద్రకాంతమని (చంద్ర సుందరమని) భావించుట వలననే చంద్రోదయమున నామె వదనము నుండి నీరు స్రవించుచున్నది. అనగా చంద్రుడు దయించిన వెంటనే విరహతాపమున నామె దుఃఖించుటవలన కనుగవనుండి నీరు స్రవించినదని భావము. ॥౩౬॥

శ్లో॥ రతిపతేర్విజయాస్త్ర మిషుర్యథా
జయతి భీమసుతాఽపి తథైవ సా।
స్వవిశిఖానివ పంచతయా తతో
నియత మైహత యోజయితుం స తామ్॥ 32

ప॥వి॥ రతిపతేః । విజయాస్త్రమ్ । ఇషుః । యథా । జయతి । భీమసుతా । అపి । తథా । ఏవ । సా । స్వవిశిఖాన్ । ఇవ । పంచతయా । తతః । నియతమ్ । ఐహత । యోజయితుం । సః । తామ్.

టీక॥ రతిపతేః = మన్మథునకు, యథా = ఎట్లు, ఇషుః = బాణము, విజయాస్త్రమ్; విజయ = విజయమునకు సాధనమైన, అస్త్రమ్ = ఆయుధమై, జయతి = జయించుచున్నదో, తథైవ = అట్లే, సా = ఆ, భీమసుతాఽపి = దమయంతియు (విజయాస్త్రముగా) జయతి = జయించుచున్నది. తతః = అందువలన, సః = ఆ మన్మథుఁడు, స్వవిశిఖానివ; స్వ = తనయొక్క, విశిఖానివ = బాణములవలె, తాం = ఆ దమయంతిని, పంచతయా = ఐదవ సంఖ్యను పూరించుటతో, (మరణముతో), యోజయితుం = కూర్చుటకు, ఐహత = కోరెను. నియతమ్ = సత్యము.

వి॥ దమయంతిని తనబాణమువలె "పంచత్వమును బొందింప కోరెనో" యని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. మన్మథుని బాణమెట్లు విజయాస్త్రమో యట్లే దమయంతియు విజయాస్త్రమని చెప్పుటవలన నుపమ. ఈ రెంటికిని సంకరము.

సమాసములు :

రతిపతేః : రతేఃపతిః = రతిపతిః. తస్య = రతిపతేః.

భీమసుతా : భీమస్యసుతా = భీమసుతా.

స్వవిశిఖాన్ : స్వస్యవిశిఖాః = స్వవిశిఖాః. తాన్ = స్వవిశిఖాన్.

పంచతయా : పంచానాం భావః = పంచతా. తయా = పంచతయా.

భావము :

మన్మథునిబాణ మేవిధముగా జయించి విజయాస్త్రమైనదో, అటే దమయంతియు విజయాస్త్రమైనదై జయించుచున్నది. ఆ మన్మథుడు తన యేదుబాణములలో నా దమయంతినిఁజేర్చి యామెకు పంచత్వమును (మరణమును) సమకూర్చుటకు కోరెనా యనునట్లుండెను. పంచత్వమనగా మరణము, (ఐదవ సంఖ్య). దమయంతి తన సౌందర్యముచేసలుని నాకర్షించి మన్మథునికి బాణము వలె పనిచేయఁగలదు. అమెను మన్మథుఁడు తన పంచబాణములలో నిముడ్చుకొనుటవలన నామెయైదవ బాణమగుటవలన పంచత్వము సిద్ధించును. కాని ప్రకృతము విరహబాధవలన నామెకు నైదవబాణమగుటయను పంచత్వము సిద్ధించుట కంటె మరణమనెడి పంచత్వము సిద్ధించునా యనునట్లున్నది. అనగా నామెకు మన్మథబాధ, తీవ్రమైనదవి సారాంశము. ॥౩౨॥

శ్లో॥ శశిమయం దహనాస్త్రముదిత్వరం
మనసిజస్య విమృశ్య వియోగినీ ।
ఝడితి వారుణమశ్రుమిషాదసౌ
తదుచితం ప్రతిశస్త్రముపాదదే॥ ౩౩

ప॥వి॥ శశిమయం । దహనాస్త్రమ్ । ఉదిత్వరమ్ । మనసిజస్య । విమృశ్య । వియోగినీ । ఝడితి । వారుణమ్ । అశ్రుమిషాత్ । అసౌ । తదుచితం । ప్రతిశస్త్రమ్ । ఉపాదదే.

టీక॥ వియోగినీ = విరహిణియగు దమయంతి, ఉదిత్వరం = ఉదయించెడి, శశిమయం = చంద్రమయమైన, దహనాస్త్రమ్ = ఆగ్నేయాస్త్రమును, విమృశ్య = ఆలోచించి, ఝడితి = వెంటనే, అశ్రుమిషాత్ = కన్నీటి నెపమువలన, వారుణమ్ = వరుణునిదేవతగాఁగల, తదుచితమ్; తత్ = ఆగ్నేయాస్త్రమునకు, ఉచితమ్ = తగిన ప్రతీకారముఁజేయగల్గిన, ప్రతిశస్త్రమ్ = ఎిఱుగుడైన ఆయుధమును, ఉపాదదే = ప్రయోగించెను.

వి॥ కన్నీటినెపమున వారుణాస్త్రమును ప్రయోగించుచున్నదో యనునట్లు దుఃఖించెడి దమయంతిని నుత్ప్రేక్షించుట వలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

"అశ్రుమిషాత్" అని, మిషశబ్దమును బ్రయోగించుట వలన నపహ్నవాలంకారము. ఆయపహ్నవముతో నీయుత్ప్రేక్ష కూడి యున్నందు వలన సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

శశిమయమ్ : శశినః వికారః = శశిమయమ్. తత్ = శశిమయమ్.

దహనాస్త్రమ్ : దహనస్య అస్త్రమ్ = దహనాస్త్రమ్. తత్ = దహనాస్త్రమ్.

ఉదిత్వరమ్ : ఉదేతీతి = ఉదిత్వరమ్. తత్ = ఉదిత్వరమ్.

మనసిజస్య : మనసిజాయత ఇతి = మనసిజః. తస్య = మనసిజస్య.

వియోగినీ : వియోగః అస్యాః అస్తీతి = వియోగినీ.

వారుణమ్ : వరుణః దేవతా అస్యేతి = వారుణమ్. తత్ = వారుణమ్.

అశ్రుమిషాత్ : అశ్రూణాం మిషః = అశ్రుమిషః. తస్మాత్ = అశ్రుమిషాత్.

తదుచితమ్ : తస్య ఉచితమ్ = తదుచితమ్.

ప్రతిశస్త్రమ్ : ప్రతివిధాయకం శస్త్రమ్ = ప్రతిశస్త్రమ్.

భావము :

దమయంతి యుదయించు చంద్రుని ఆగ్నేయాస్త్రముగా భావించి వెంటనే తన వియోగ బాధచే నేర్పడు కన్నీళ్ల నెపముచే, వారుణాస్త్రమును ప్రయోగించినది. ఆగ్నేయాస్త్రముచే నగ్ని యేర్పడును. వారుణాస్త్రముచే జల మేర్పడును. కాన ఆగ్నేయాస్త్రము నెదుర్కొనుటకు వారుణాస్త్రము తగినది కాన, తన కన్నీరనెడి వారుణాస్త్రమును ఆమె ప్రయోగించినది. చంద్రోదయమువలన విరహులకు బాధ, యతిశయించును గదా? కావున దమయంతి ఆ బాధాతిశయముచే దుఃఖమువలన కన్నీరు కార్చినదని సారాంశము. ॥౩౮॥

శ్లో॥ అతనునా నవమంబుదమాంబుదం
సుతను రస్త్రముదస్తమవేక్ష్య సా।

ఉచితమాయత నిఃశ్వసితచ్ఛలా
చ్ఛ్వసనమస్త్రముదంచదముంప్రతి॥ 38

పా॥వి॥ అతనునా । నవమ్ । అంబుదమ్ । ఆంబుదమ్ । సుతనుః । అస్త్రమ్ । ఉదస్తమ్ । అవేక్ష్య । సా । ఉచితమ్ । ఆయతనిః శ్వసితచ్ఛలాత్ । శ్వసనమ్ । అస్త్రమ్ । అముఞ్చత్ । అముం । ప్రతి.

టీక॥ సా = ఆ, సుతనుః = అందమైన దేహముగల దమయంతి, నవం = నూతనమైన, అంబుందమ్ = మేఘమనెడి, అతనునా = మన్మథునిచే, ఉదస్తమ్ = విసరఁబడిన, ఆంబుదమ్ = మేఘసంబంధియైన, అస్త్రమ్ = ఆయుధమును, అనగా పర్జన్యాస్త్రమును. అవేక్ష్య = చూచి, ఆయతనిఃశ్వసితచ్ఛలాత్; అయత = దీర్ఘమైన, నిఃశ్వసితచ్ఛలాత్ = నిట్టూర్పు నెపముచే, అముంప్రతి = ఈ పర్జన్యాస్త్రము నుద్దేశించి, ఉచితం = తగిన ప్రతీకారము చేయఁగల, శ్వసనం = నిట్టూర్పుఅనెడి, అస్త్రం = వాయవ్యాస్త్రమును, అముంచత్ = వదలి పెట్టెను.

వి॥ నిట్టూర్పు నెపముచే మేఘములనెడి పర్జన్యాస్త్రముపై, వాయవ్యాస్త్రమును ఆమె ప్రయోగించెనా యని యుత్ప్రేక్షించుట వలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. "ఆయతనిః శ్వసితచ్ఛలాత్'' దీర్ఘనిశ్వాస వ్యాజమువలన వాయవ్యాస్త్రమును వదలెనని వ్యాజ శబ్ద ప్రయోగముచేయుటవలన నపహ్నవాలంకారము. ఈ యపహ్నవముతో నుత్ప్రేక్ష కూడినందువలన సాఽపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

అతనునా : అవిద్యమానా తనుః యస్యసః = అతనుః. తేన = అతనునా.

అంబుదం : అంబు దదాతీతి = అంబుదః. తమ్ = అంబుదమ్.

ఆంబుదం : అంబుదస్య సంబంధి = ఆంబుదమ్. తత్ = ఆంబుదం.

సుతనుః : శోభనాతనుః యస్యాఃసా = సుతనుః.

ఆయతనిఃశ్వసితచ్ఛలాత్ : ఆయతంచతత్ నిఃశ్వసితంచ = ఆయతనిఃశ్వసితమ్. ఆయత నిఃశ్వసితస్యఛలమ్. ఆయతనిఃశ్వసితచ్ఛలం, తస్మాత్ = ఆయతనిఃశ్వసితచ్ఛలాత్.

భావము :

మన్మథుఁడు క్రొత్త మేఘమడెడి, పర్జన్యాస్త్రమును దమయంతిపైఁ బ్రయోగించెను. దానిని చూచి దమయంతి దీర్ఘమైన నిట్టూర్పు నెపమున వాయవ్యాస్త్రమును, దాని నెదుర్కొనుటకై ప్రయోగించెను. పర్జన్యాస్త్రము మేఘములను సృజించును. అవి ముఖ్యముగా విరహులకు కామోద్దీపకములు. కాని వానినెగిరిపోవునట్లు చేయుటకు వాయవ్యాస్త్రమును, ఆమె ప్రయోగించినది. ఆ వాయవ్యాస్త్రమేమనగా, ఆమె నిట్టూర్పులే. వాయవ్యాస్త్ర ప్రయోగముచే తీవ్రములైన గాడ్పులు పుట్టును. ఆ గాడ్పులచే మేఘములు దూరముగఁ గొట్టుకొని పోవును. ఆమెకు విరహ బాధచే తీవ్రమైన ఆయాసము నిట్టూర్పులు కల్గుచున్నవని సారాంశము. ॥౩౯॥

శ్లో॥ రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం
ప్రతియతీ సుదతీ మలయానిలే।
తదురుతాపభయాత్తమృణాళికా
మయమియం భుజగాస్త్రమివాదిత॥ ౪౦

ప॥వి॥ రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం । ప్రతియతీ । సుదతీ । మలయానిలే । తదురు తాపభయాత్త మృణాళికామయమ్। ఇయం। భుజ గాస్త్రమ్। ఇవ। ఆదిత ।

టీక॥ సుదతీ = మంచిదంతముగల దమయంతి, మలయానిలే = మలయమారుతవిషయమందు, రతిపతి ప్రహితా నిలహేతితామ్; రతిపతి = మన్మథునిచే, ప్రహిత = పంపఁబడిన, అనిల = వాయుదేవతాకమైన, హేతితామ్ = అస్త్రముగనుండుటను, ప్రతియతీ = తెలుసుకొనుచున్నదై, తదురుతాపభయాత్త మృణాళికామయమ్; తత్ = ఆ యస్త్రముచేతఁ గల్గిన, ఉరుతాప = అధిక సంతాపమువలని, భయ = భయముచే, ఆత్త = పొందఁబడిన, మృణాళికామయం = తామరతూండ్ల రూపముగల్గిన, భుజగాస్త్రమ్ = నాగాస్త్రమును, ఆదిత ఇవ = పొందినదోయనునట్లుండెను.

వి॥ మలయమారుతమును మన్మథుఁడు పంపిన వాయవ్యాస్త్రముగ భావించి, దానివలని తాపమును శమింపఁజేయుటకు దమయంతి తామర తూండ్ల

రూపమునందున్న నాగాస్త్రమును ధరించినదా యని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. సర్పములకు గాలి యాహారము గాన, మలయానిలమనెడి వాయవ్యాస్త్రమును, తామర తూండ్లనెడి నాగాస్త్రములు ఎదుర్కొనఁ గలవని వానిని దమయంతి దాల్చినదో యనునట్లుండెను.

సమాసములు :

రతిపతి ప్రహితా నిలహేతితామ్ : రతేః పతిః = రతిపతిః. రతిపతినా ప్రహితః = రతిపతిప్రహితః. రతిపతి ప్రహితశ్చాసౌ అనిలశ్చ = రతిపతి ప్రహితానిలః. రతిపతిప్రహితానిల శ్చాసౌ హేతిశ్చ = రతిపతిప్రహితానిల హేతిః. రతిపతి ప్రహితానిల హేతేర్భావః = రతిపతి ప్రహితానిల హేతితా. తామ్ = రతిపతి ప్రహితానిలహేతితామ్.

మలయానిలే : మలయస్య అనిలః = మలయానిలః. తస్మిన్ = మలయానిలే.

తదురుతాపభయాత్తమృణాళికామయమ్ : ఉరుశ్చాసౌ తాపశ్చ = ఉరుతాపః. తేన ఉరుతాపః = తదురుతాపః. తదురుతాపాత్ భయమ్ = తదురుతాపభయమ్. తదురుతాపభయేనఆత్తాః = తదురుతాపభయాత్తాః. తదురుతాపభయాత్తాశ్చతాః మృణాళికాశ్చ = తదురుతాపభయాత్తమృణాళికాః. తదురు తాపభయాత్తమృణాళికానాం వికారః = తదురుతాపభయాత్తమృణాళికా మయమ్. తత్ = తదురుతాపభయాత్త మృణాళికామయమ్.

భుజగాస్త్రమ్ : భుజగా ఇతిఅస్త్రమ్ = భుజగాస్త్రమ్. తత్ = భుజగాస్త్రమ్.

భావము :

దమయంతి, మన్మథుఁడు పంపిన మలయమారుతమును వాయవ్యాస్త్రముగ భావించినది. దానివలన గల్గెడి తాపమునుఁ బోగొట్టు కొనుటకై శరీరమున తామరతూండ్లనుఁ జుట్టుకొనినది. అది చూడ; వాయవ్యాస్త్రమునకు విరుగుడుగా నాగాస్త్రమును ఆమె ధరించినదా యను నట్లుండినది. వాయవ్యాస్త్రము గాలిగాన, సర్పములుగాలిమేతరులు గాన, నాగాస్త్రము వాయవ్యాస్త్రమునకు విరుగుడు. కాన

దాని నెదుర్కొనుటకు నాగాస్త్రమును ప్రయోగించినది. మలయమారుతము వలన దమయంతికి తాపభారమెక్కుడై తామరతూండ్లను ధరించినదని సారాంశము. ॥౪౦॥

శ్లో॥ వ్యధిత తద్ధృది శల్యమివ ద్వయమ్
విరహితాం చ తథాపి చ జీవితమ్।
కిమథ తత్రనిహత్య నిఖాతవాన్
రతిపతిః స్తనబిల్వయుగేన తత్॥ ౪౧

ప॥వి॥ వ్యధిత । తద్ధృది । శల్యమ్ । ఇవ । ద్వయమ్ । విరహితాం । చ । తథా । అపి । చ । జీవితమ్ । కిమ్ । అథ । తత్ర । నిహత్య। నిఖాతవాన్ । రతిపతిః । స్తనబిల్వయుగేన । తత్.

టీక॥ రతిపతిః = మన్మథుఁడు, తద్ధృదిః తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, హృది = హృదయమందు, విరహితామ్ = విరహిణిగనుండుట, తథాపి = విరహిణిగనున్నను, జీవితంచ = బ్రతికియుండుట అను; ద్వయం = రెండైన, శల్యమ్ = మేకును, వ్యధిత = నాటెను. అథ = అట్లు నాటిన పిదప, తత్ = ఆ రెండు మేకులను, స్తనబిల్వయుగేన; స్తన = స్తనములనెడి, బిల్వయుగేన = మారేడు పండ్లజంటచే, తత్ర = ఆ హృదయమందు, నిహత్య = కూరి, నిఖాతవాన్ కిం = గట్టిపఱచి, నాటినాడా? ఏమి.

వి॥ ధమయంతి విరహిణిగానుండుట (అయినను) ఆమె జీవించుట అను నీ రెంటిని రెండు మేకులుగా నామె హృదయమందునాటెనా? యనుట వలన నుత్ప్రేక్ష. ఆ నాటిన మేకులు చక్కగా బిగిసికొనుటకై, ఆమె స్తనము లనెడి బిల్వఫలముల జంటను, ఆ మేకుల ప్రక్కకూరెనా? యనుటవలన నిక్కడ కూడ నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు:

తద్ధృది : తస్యాః హృత్ = తద్ధృత్. తస్మిన్ = తద్ధృది.

విరహితాం : విరహః అస్యాః అస్తీతి = విరహిణీ. విరహిణ్యాః భావః = విరహితా. తామ్ = విరహితామ్.

రతిపతిః : రతేఃపతిః = రతిపతిః.

స్తనబిల్వయుగేన : స్తనౌ ఏవ బిల్వే = స్తనబిల్వే. స్తన బిల్వయోః యుగమ్ = స్తనబిల్వయుగమ్. తేన = స్తనబిల్వయుగేన.

భావము :

మన్మథుఁడు దమయంతియొక్క హృదయమున రెండు మేకులు నాటినాడు. అందొకటి యామె విరహిణియై యుండుట; రెండవది ఆమె విరహిణియై యున్నను జీవించియుండుట. విరహిణియై మన్మథబాధననుభవించుచు బ్రతుకుటయే యరుదు. అట్లు బ్రతికి యున్నను బాధననుభవించుటయే గాని వేఱొక సుఖము లేదు. ఇట్లు మన్మథుడుఁ నాటియున్న మేకులను గట్టి పరచుటకు, ఆ దమయంతియొక్క స్తనములనెడి మారేడి పండ్ల జతను, మేకులు ప్రక్కన నాటినాడా ఏమి? అట్లైనచో నామె యొక్క విరహబాధయెంత తీవ్రముగా నుండినదో యూహింపవచ్చును. లోకమున జనులు గుంజను నాటి యది గట్టిగా నుండుటకు దాని ప్రక్కన ఊతిముక్కల నెట్లు కూరెదరో, యట్లే యిచ్చట మన్మథుఁడు పైనఁజెప్పిన రెండు మేకులకు స్తనములనెడి రెండు మారేడుపండ్లను కూరెనని భావము. ॥౪౧॥

శ్లో॥ అతిశరవ్యయతా మదనేన తాం
నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్।
స్ఫుటమకారి ఫలాన్యపి ముంచతా
తదురసి స్తనతాలయుగార్పణా॥ ౪౨

ప॥వి॥ అతిశరవ్యయతా । మదనేన । తాం । నిఖిలపుష్పమయస్వశర వ్యయాత్। స్ఫుటమ్ । అకారి । ఫలాని । అపి । ముంచతా । తదురసి । స్తనతాల యుగార్పణా.

టీక॥ తాం = ఆ దమయంతిని, అతితరాం = మిక్కిలి, శరవ్యయతా = గురి చేయుచున్న, (అతఏవ = కావుననే) నిఖిల పుష్పమయస్వశరవ్యయాత్:

నిఖిల = సమస్తమైన, పుష్పమయ = పుష్పరూపములైన, స్వశర = తన బాణములయొక్క, వ్యయాత్ = వ్యయమువలన, ఫలాన్యసి = ఫలములను గూడ, ముంచతా = ప్రయోగించుచున్న, మదనేన = మన్మథునిచే, తదురసి = ఆమె వక్షఃస్థలమునందు, స్తనతాలయుగార్పణా; స్తన = స్తనములనెడి, తాలయుగ = తాటిపండ్లజంటను, అర్పణా = ప్రయోగించుట, అకారి = చేయఁబడినది. స్ఫుటం = స్పష్టము.

వి॥ ఇచ్చట దమయంతీ స్తనములు మన్మథుఁడు తనకు బుష్పబాణములు వ్యయమై పోయినందువలన నామెపైఁ బ్రయోగించిన తాటిపండ్లాః యని సంభావనఁ జేయుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

అతిశరవ్యయతా : శరవ్యం కరోతీతి = శరవ్యయన్. అత్యంతం శరవ్యయన్ = అతిశరవ్యయన్. తేన = అతిశరవ్యయతా.

నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్: పుష్పాణాం వికారః = పుష్పమయాః. స్వస్యశరాః = స్వశరాః. పుష్పమయాశ్చ తే స్వశరాశ్చ = పుష్పమయస్వశరాః. నిఖిలాశ్చతే పుష్పమయస్వశరాశ్చ = నిఖిలపుష్పమయస్వశరాః. నిఖిలపుష్పమయస్వశరాణాం వ్యయః = నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయః. తస్మాత్ = నిఖిలపుష్పమయ స్వశరవ్యయాత్.

తదురసి : తస్యాః ఉరః = తదురః. తస్మిన్ = తదురసి

స్తనతాళయుగార్పణా : స్తనౌతాళేఇవ = స్తనతాళే. స్తనతాళయోః యుగమ్ = స్తనతాళయుగమ్. స్తనతాళయుగస్య అర్పణా = స్తనతాళయుగార్పణా.

భావము :

మన్మథుఁడు దమయంతిని తన బాణములకు గుఱిచేసి వేధించుచుండెను. ఆ బాణములు పుష్పములే. ఆ పుష్పబాణములు పూర్తిగా వ్యయమగునంతవరకు వానినిఁ బ్రయోగించుచుండెను. అవి పూర్తిగా వ్యయముకాగనే యతనికి నామెపై ప్రయోగించుటకు తాటిపండ్లుపయోగపడినవి. అందువలన దమయంతియొక్క

వక్షఃస్థలము నందున్న చనుదోయి యాతడు ప్రయోగించిన తాటిపండ్లుగా భావింపఁబడినది. లోకమున విలుకాండ్రు తమవద్ద నున్న బాణములు వ్యయమైన వెంటనే బాళ్లు మున్నగువానినిఁ బ్రయోగించుట ప్రసిద్ధము. ఇచ్చట పుష్ప బాణములు వ్యయము కాగనే, వాని తర్వాత ఫలములు పుష్పముల స్థానమ లంకరించినవి. అందువలన తాళఫలములనతఁడు వాడఁజొచ్చెను. అనగా దమ యంతి చనుదోయి తాటిపండ్లవలె నురువుగా నున్నవని యాశయము. ॥౪౨॥

శ్లో॥ అథ ముహుర్బహునిందితచంద్రయా
స్తుతవిధుంతుదయా చ తయా ముహుః ।
పతితయా స్మర తాపమయే గదే
నిజగదేఽశ్రువిమిశ్రముఖీ సఖీ॥ ౪౩

ప॥వి॥ అథ । ముహుః । బహునిందితచంద్రయా । స్తుతవిధుంతుదయా । చ । తయా । ముహుః । పతితయా । స్మరతాపమయే । గదే । నిజగదే । అశ్రువిమిశ్రముఖీ । సఖీ.

టీక॥ అథ = పిదప, స్మరతాపమయే = మన్మథజ్వరరూపమైన, గదే = రోగ మందు, పతితయా = పడియున్న, (అతఏవ = కావుననే) ముహుః = పలుమారులు, బహునిందితచంద్రయా; బహు = అధికముగా, నిందిత = నిందింపఁబడిన, చంద్రయా = చంద్రుఁడుగల్గినదియు, ముహుః = పలు మాఱులు, స్తుతవిధుంతుదయాచ ; స్తుత = పొగడఁబడిన, విధుంతు దయాచ = రాహువును గల్గినదియునగు, తయా = ఆ దమయంతిచే, అశ్రువిమిశ్రముఖీ; అశ్రు = కన్నీటితో, విమిశ్ర = కలసిన, ముఖీ = ముఖముగల, సఖీ = చెలికత్తె, నిజగదే = చెప్పఁబడినది.

సమాసములు:

బహునిందిత చంద్రయా: బహు నిందితః = బహునిందితః. బహునిం దితః చంద్రః యయాసా = బహునిందిత చంద్రా; తయా = బహునిం దిత చంద్రయా.

స్తుతవిధుంతుదయా : విధుంతుదతీతి = విధుంతుదః. స్తుతః విధుంతుదః యయా సా = స్తుతవిధుంతుదా. తయా = స్తుతవిధుంతుదయా.

స్మరతాపమయే: స్మరస్యతాపః = స్మరతాపః. స్మరతాపస్యవికారః = స్మరతాపమయః. తస్మిన్ = స్మరతాపమయే.

అశ్రువిమిశ్రముఖీ: అశ్రుభిః విమిశ్రమ్ = అశ్రువిమిశ్రం. అశ్రువిమిశ్రం ముఖం. యస్యాస్సా = అశ్రువిమిశ్రముఖీ.

భావము :

ఆ దమయంతి మన్మథ జ్వరముచే బాధపడుచు ఆ మన్మథ జ్వరమునకు ఉద్దీపకుడైన చంద్రుని పలుమాఱు నిందించుచుండినది. అట్లు తన్ను బాధించుటచే శత్రువైన చంద్రుని మ్రింగెడి రాహువును పలుమాఱు పొగడుచుండినది. ఇట్టి యవస్థ ననుభవించుచు నా దమయంతి, తన దురవస్థకు దురపిల్లెడి చెలికత్తెను గూర్చి చెప్పఁదొడగినది. లోకమున బాధపడువారు బాధించెడి వ్యక్తిని నిందింతురు. ఆ బాధించెడి వ్యక్తికి హాని గొల్పువానిని పొగడెదరు. ఆ న్యాయమిట సరిపడినది. ॥౪౩॥

శ్లో॥ నరసురాబ్జభువామివ యావతా
భవతి యస్య యుగం యదనేహసా।
విరహిణా మపి తద్రతవద్భువ
క్షణమితం న కథం గణితాగమే॥ ౪౪

ప॥వి॥ నరసురాబ్జభువామ్ । ఇవ । యావతా । భవతి । యస్య । యుగం । యత్ । అనేహసా । విరహిణామ్ । అపి । తత్। రతవద్భువక్షణమితం । న । కథం । గణితాగమే.

టీక॥ నరసురాబ్జ భువామివ, నర = మనుష్యులకును, సుర = దేవతలకును, అబ్జభువామ్ = బ్రహ్మకును, ఇవ = వలె, యావతా = ఎంతటి, అనేహసా = కాలముచే, యస్య = ఏ ప్రాణికి, యత్ = ఏది,యుగం = యుగముగా, భవతి = అగుచున్నదో, (తత్ = అది, గణితాఽగమే = జ్యోతి

శ్శాస్త్రమునందు వక్తవ్యం = చెప్పవలయును)(తర్హి = అట్లేయగుచో),విర హిణాం = విరహులకు, తత్ = ఆ యుగము, కథం = ఎట్లు, రతవద్యువ క్షణమితం; రతవత్ = రతికల్గిన (వియోగములేని), యువ = యువకుల యొక్క, క్షణ = క్షణకాలముతో, మితం = గణింపఁబడినదిగ, న = కాలేదు.

సమాసములు :

నరసురాబ్జభువామ్ : అబ్జేభవతీతి = అబ్జభూః. నరాశ్చ సురాశ్చ అబ్జభూశ్చ = నరసురాబ్జభువః. తేషాం = నరసురాబ్జభువామ్.

విరహిణామ్ : విరహః ఏషామ స్తీతి = విరహిణః. తేషాం = విరహిణామ్.

రతవద్యువక్షణమితమ్ : రతం ఏషామ స్తీతి = రతవంతః. రతవంతశ్చ తే యువానశ్చ = రతవద్యువానః. రతవద్యూనాం క్షణః = రతవద్యువక్షణః. రతవద్యువక్షణేన మితమ్ = రతవద్యువక్షణమితమ్.

గణితాగమే : గణితమితిఆగమః = గణితాగమః.తస్మిన్ = గణితాగమే.

భావము :

మానవులకును దేవతలకును బ్రహ్మకును కాలమును గణించి యుగములను కల్పించియున్నారు. ఆ విధముగనే ప్రతి జంతువునకును ఎంత కాలముతో నొక యుగమేర్పడునో దానిని గూడ గణితశాస్త్రము చెప్పవలయును. ఏల యనగా విరహులకు ఒక యుగమైనచో నది విరహము లేని యువకులకు క్షణమని గణింపవలయును గదా. వియోగము లేనివారికి క్షణముగ గడిచెడి కాలము వియోగులకు అనగా రతిసౌఖ్యమనుభవింపగల యవకాశము లేనివారికి యుగమగుచున్నది. దీనిని మానవాది యుగమువలె విరహియుగమని గణితశాస్త్రము నిర్వచించుట యుచితము. అనగా విరహి జనమునకు బాధవలన క్షణములు యుగములుగఁ గడచునని సారాంశము. ॥౪౪॥

శ్లో॥ జనురధత్త సతీ స్మరతాపితా
హిమవతో న తు తన్మహిమాదృతా।

జ్వలతి ఫాలతలే లిఖితః సతీ
విరహ ఏవ హరస్య న లోచనమ్॥ ౪౫

ప॥వి॥ జనుః । అధత్త । సతీ । స్మరతాపితా । హిమవతః । న । తు । తన్మహిమాదృతా । జ్వలతి । ఫాలతలే । లిఖితః । సతీవిరహః । ఏవ । హరస్య । న । లోచనమ్.

టీక॥ సతీ = శివునితొంటి భార్యయగు సతీదేవి, అనగా దక్షపుత్రిక, స్మరతాపితా; స్మర = విరహమువలని కామాగ్నిచే, తాపితా = తాపముపొందింపఁబడినదై, హిమవతః = హిమవంతునివలన, జనుః = జన్మమును, అధత్త = ధరించినది. (కాని) తన్మహిమాదృతాతు; తత్ = ఆ హిమవంతుని యొక్క, మహిమ = గొప్పతనమును, ఆదృతాతు = ఆదరించినదిగ మాత్రము, న = కాదు.హరస్య = శివునియొక్క,ఫాలతలే = నొసట, లిఖితః = బ్రహ్మచే వ్రాయబడిన, సతీవిరహ ఏవ = సతీదేవితో నేర్పడిన విరహమే, జ్వలతి = జ్వలించుచున్నది. లోచనమ్ = నేత్రమో, న జ్వలతి = జ్వలించుట లేదు.

వి॥ సతీదేవి హిమవంతునికి కుమార్తెగాఁ బుట్టుటకు హేతువు శివునితో నేర్పడిన విరహతాపశాంతియేగాని హిమాద్రి మహిమగాదనుచు, హేతువు గాని విరహ తాపమును హేతువుగ చెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. శివుని నొసట జ్వలించుచున్నది నేత్రము కాదు. అది సతీ విరహాగ్ని యని యపహ్నవించి విరహాగ్నిత్వమును ఆరోపించుటవలన నపహ్నవాలంకారము.

సమాసములు :

స్మరతాపితా : స్మరేణ తాపితా = స్మరతాపితా.

హిమవతః : హిమమస్య అస్తీతి = హిమవాన్. తస్య = హిమవతః.

తన్మహిమాదృతా : తస్య మహిమా = తన్మహిమా. తన్మహిమా ఆదృతః యయా సా = తన్మహిమాదృతా.

ఫాలతలే : ఫాలస్య తలమ్ = ఫాలతలమ్. తస్మిన్ = ఫాలతలే.

సతీవిరహః: సత్యా విరహః = సతీవిరహః.

భావము :

శివునికి మొదటి భార్యగ నుండిన సతీదేవి దక్ష ప్రజాపతి కుమార్తె. ఆమె తన తండ్రియగు దక్షుడు తన భర్తయైన శివుని యాగమునకు పిలువక అవమానపరిచినందులకు నగ్నిలో దేహ త్యాగముచేసి, మఱు జన్మమున హిమవంతుని కుమార్తెగ జన్మించినది. ఇట్లు ఆమె హిమవంతుని కుమార్తెగ జన్మించుటకు హేతువు హిమవంతుని మహిమ నాదరించుట గాదు. మరేమనగా హిమవంతుడు చల్లని మంచుకొండ కాన నతని యందు జన్మించినచో, తనకు శివుని వలని విరహతాపము శమించునను తలంపే. అనగా నామెకు భవుని విరహము చేత నేర్పడిన తాపమెంతటిదో యని గ్రహింపవలయును. మఱియు నా శివుని నొసట ప్రకాశించుచున్నది మూడవ నేత్రమని యందఱు చెప్పుదురు. కాని యది సరికాదు. అది సతీదేవి యొక్క విరహాగ్ని. అనగా సతీదేవి, శివుని ఎడబాపువలని సంతాపాగ్నినిఁ జల్లార్చుకొనుటకై మంచుకొండకు కూతురుగ జన్మించవలసి వచ్చినది. శివుని సతీవిరహముచే గల్గిన సంతాపాగ్ని యారకయే యతని నొసట వెలుగుచున్నది. కావున ప్రపంచమున విరహతాపాగ్ని దుఃసహమని యభిప్రాయము. ॥౭౫॥

శ్లో॥ దహనజా న పృథుర్దవథువ్యథా
విరహజైవ పృథుర్యది నేదృశమ్।
దహనమాశు విశంతి కథం స్త్రియః
ప్రియమపాసుముపాసితు ముద్ధురాః॥ ౭౬

ప॥వి॥ దహనజా । న । పృథుః । దవథువ్యథా । విరహజా । ఏవ । పృథుః। యది । న । ఈదృశమ్ । దహనమ్। ఆశు। విశంతి । కథం। స్త్రియః । ప్రియమ్। అపాసుమ్। ఉపాసితుమ్ । ఉద్ధురాః.

టీక॥ దహన జా = అగ్నిదాహము వలన కల్గిన, దవథువ్యథా: దవథు = తాపమనెడి, వ్యథా = దుఃఖము, పృథుః = అధికము, న = కాదు. (కింతు = మరేమనగా) విరహజైవ = విరహమువలన కల్గినదియే పృథుః = అధి

కము. ఈదృశం = ఇట్టిది, న యది = కానిచో, స్త్రియః = స్త్రీలు, అపాసుం; అప = తొలగిన, అసుం = ప్రాణములుగల (మరణించిన), ప్రియం = ప్రియుని, ఉపాసితుం = పొందుటకు, ఉద్ధురాః = అడ్డులేని వారై లేదా ఉల్లాసముగల వారై, కథమ్ = ఎట్లు, ఆశు = శీఘ్రముగా, దహనం = అగ్నిని, విశంతి = ప్రవేశించుచున్నారు.

వి॥ స్త్రీలు అగ్నిని ప్రవేశించుట యను కార్యముచే విరహాగ్ని యధికమను కారణము సమర్థింపఁబడినదిగాన నర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

దహనజా : దహనాత్ జాయత ఇతి = దహనజా.

దవథువ్యథా : దవథురేవ వ్యథా = దవథువ్యథా.

విరహజా : విరహాత్ జాయత ఇతి = విరహజా.

ఉద్ధురాః : ఉత్కృష్టా ధూః యాసాం తాః = ఉద్ధురాః.

భావము :

విరహ బాధకంటె నగ్నిదాహము వలని బాధ ఎక్కువ కాదు. ఏల యనగా పతిగతించినపుడు స్త్రీలు పతివిరహమును సహింపలేక యతనితో నగ్నిప్రవేశము చేయుచున్నారు. కాన నగ్ని బాధకంటె విరహబాధయే యెక్కువయని యాశయము. ॥౪౭॥

శ్లో॥ హృది లుఠంతి కలా నితరామమూ
ర్విరహిణీవధపంకకలంకితాః।
కుముద సఖ్యకృతస్తు బహిష్కృతాః
సఖి! విలోకయ దుర్వినయం విధోః॥ ౪౭

ప॥వి॥ హృది । లుఠంతి । కలాః । నితరామ్ । అమూః । విరహిణీ వధపంక కలంకితాః । కుముద సఖ్యకృతః । తు । బహిష్కృతాః । సఖి । విలోకయ । దుర్వినయం । విధోః.

టీక॥ విరహిణీ వధపంక కలంకితాః; విరహిణీ = విరహిణులను, వధ = చంపుట వలని, పంక = పాపముచే, కలంకితాః = కళంకముఁ బొందిన, అమూః = ఈ, కళాః = కళలు, హృది = లోపల, నితరాం = మిక్కిలి, లుఠంతి = క్రీడించుచున్నవి. కుముదసఖ్యకృతః; కుముద = కలువలతో, సఖ్య = చెలిమిని, కృతః = చేయునట్టి, తాస్తు = శుద్ధమైన కళలో, బహిష్కృతాః = బహిష్కరింపఁబడినవి. అనగా దూరముగ నుంచఁబడినవి. సఖి = చెలీ!, విధోః = చంద్రుని యొక్క దుర్వినయం = దౌర్జన్యమును, విలోకయ = చూడుము.

సమాసములు :

విరహిణీవధ పంకకలంకితాః : విరహః ఆసామస్తీతి = విరహిణ్యః, విరహిణీనాం వధః = విరహిణీవధః. విరహిణీవధాత్ పంకః = విరహిణీవధ పంకః. విరహిణీ వధపంకేన కలంకితాః = విరహిణీ వధపంకకళంకితాః.

కుముదసఖ్యాకృతః : కుముదైః సఖ్యం = కుముదసఖ్యం. కుముదసఖ్యం కుర్వంతీతి = కుముదసఖ్యకృతః.

భావము:

ఓ చెలీ! చంద్రునియందు రెండు విధములైన కళలున్నవి. అందు ఒక తెగకుఁ జెందిన కళలు, విరహిణులను చంపుటవలన పాపముచే నల్లఁబడి చంద్రుని లోపల క్రీడించుచున్నది. వానికి చంద్రుఁడు తన హృదయమునందుఁ దావొసంగి వానికి నుల్లాసముఁ గల్పించుచున్నాడు. కలువలను వికసింపఁజేసి వానితోఁ జెలిమిచేసి పాపరహితములైన శుద్ధములగు కళలు మాత్రము లోపల నుంచుకొనఁబడక వెలుపల నుంచఁబడి బహిష్కరింపఁబడినవి. చంద్రుని యొక్క దౌర్జన్యమునుఁ జూడుము. లోకమున పాపముఁ జేసిన వారిని బహిష్కరింతురు. పుణ్యముఁ జేసిన వారినిఁ జెంతఁ జేర్చుకొందురు. కాని యిట పాపముగావించిన కళలను చంద్రుఁడు లోన ధరించి పాపము చేయని శుద్ధములైన కళలను మాత్రము బహిష్కరించియున్నాడు. ఏమి వైపరీత్యము! ॥౪౭॥

శ్లో॥ అయి విధుం పరిపృచ్ఛ గురోః కుతః
స్ఫుటమశిక్ష్యత దాహవదాన్యతా ।

గ్లపితశంభుగళాద్గరళాత్త్వయా
కిముదధౌ జడ! వా బడబానలాత్॥ ౪౭

ప॥వి॥ అయి । విధుం । పరిపృచ్ఛ । గురోః । కుతః । స్ఫుటమ్ । అశిక్ష్యత । దాహవదాన్యతా । గ్లపితశంభుగళాత్ । గరళాత్ । త్వయా । కిమ్ । ఉదధౌ । జడ । వా । బడబానలాత్.

టీక॥ అయిసఖి = ఓచెలీ! విధుం = చంద్రుని, పరిపృచ్ఛ = అడుగుము. హేజడ! = ఓ మూఢుడా, త్వయా = నీచే, దాహవదాన్యతా; దాహ = దాహముయొక్క, వదాన్యతా = దాతృత్వము అనగా దహించుట యను స్వభావము, గ్లపితశంభుగళాత్; గ్లపిత = శోషింపఁజేయఁబడిన, శంభుగళాత్ = శివునికంఠముగల్గిన, గరళాత్ = హాలాహలవిషమునుండియా, ఉదధౌ = సముద్రమందున్న, బడబానలాద్వా = బడబానలమునుండియా? కుతః = దేనినుండి, అశిక్ష్యత = నేర్వఁబడినది.

సమాసములు :

దాహవదాన్యతా: వదాన్యస్య భావః = వదాన్యతా. దాహే వదాన్యతా = దాహవదాన్యతా.

గ్లపితశంభుగళాత్ : శంభోః గళః = శంభుగళః. గ్లపితఃశంభుగళః యేన సః = గ్లపితశంభుగళః. తస్మాత్ = గ్లపితశంభుగళాత్.

బడబానలాత్: బడబా ఇతి అనలః = బడబానలః. తస్మాత్ = బడబానలాత్.

భావము :

చెలీ! చంద్రుని అడుగుము- ఓ మూఢుడా! నీవు విరహులను దహింపఁజేయు స్వభావమును శివుని కంఠమును శోషింపఁ జేసిన హాలాహలమునుండి నేర్చితివా ? లేదా సముద్రమందలి బడబాగ్ని నుండి నేర్చితివా ? దేనినుండి నేర్చితివో చెప్పుము. అనగా చంద్రుడు శివుని శిరమందుండుటవలన శివునితోడను సముద్రమునఁ బుట్టుటవలన సముద్రముతోఁడను నతనికి సంబంధముకలదు. కాని శివుని కంఠమునందలి హాలాహల సంబంధము వలనగాని, సముద్రమందలి బడబాగ్ని సంబంధము వలనగాని దాహకత్వమును నేర్చు నవకాశము గలదని భావించి యిట్లు ప్రశ్నించుట యేర్పడినది. ॥౪౭॥

శ్లో॥ అయమయోగివధూవధపాతకైః
భ్రమిమవాప్య దివః ఖలు పాత్యతే।
శితినిశాదృషది స్ఫుటదుత్పతత్
కణగణాధికతారకితాంబరః॥

౭౯

ప॥వి॥ అయమ్ । అయోగివధూవధపాతకైః । భ్రమిమ్ । అవాప్య । దివః । ఖలు । పాత్యతే । శితినిశాదృషది । స్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధిక తారకితాంబరః.

టీక॥ అయం = ఈచంద్రుఁడు, అయోగివధూవధపాతకైః; అయోగివధూ = వియోగిస్త్రీలయొక్క, వధ = హత్యచేనేర్పడిన, పాతకైః = పాపములచే, భ్రమిం = భ్రమణమును, అవాప్య = పొందింపఁబడి, శితినిశాదృషది; శితినిశా = కృష్ణపక్షరాత్రియనెడి, దృషది = శిలయందు, స్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధిక తారకితాంబరః; స్ఫుటత్ = చిట్లుచున్నటువంటివియు, ఉత్పతత్ = పైకెగురుచున్న, కణ = తునుకలయొక్క, గణ = సమూహముచే, అధిక = అధికముగా, తారకిత = నక్షత్రములతోఁగూడినదిగఁ జేయఁబడిన, అంబరః = ఆకసముగల్గినవాఁడై, దివః = స్వర్గమునుండి, (అంతరిక్షమునుండి) పాత్యతేఖలు = త్రోయఁబడుచున్నాఁడు గదా.

వి॥ కృష్ణపక్షరాత్రిని శిలతోరూపించుటవలన తాద్రూప్యరూపకము. విరహిణులను బాధించుటవలన పాపియగు చంద్రుడు కృష్ణరాత్రియను శిలపైఁ ద్రోయఁబడుటవలన నతఁడు పగలి ముక్కలు పైకెగిరి యాకసమున నక్షత్రములైనవో యని యుత్ప్రేక్షించుటనలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

అయోగివధూవధపాతకైః : న యోగః = అయోగః. అయోగః ఆసామ స్తీతి = అయోగిన్యః. అయోగిన్యశ్చ తాః వధ్వశ్చ = అయోగివధ్వః. అయోగివధూనాం వధః = అయోగివధూవధః. అయోగివధూవధేన పాతకాని = అయోగివధూవధపాతకాని. తైః = అయోగివధూవధపాతకైః.

శితినిశాదృషది : శితినిశైవ దృషత్ = శితినిశాదృషత్. తస్యాం = శితినిశాదృషది.

స్ఫుటదుత్ప్లతత్ కణగణాధికతారకితాంబరః : స్ఫుటంతశ్చ తే ఉత్ప్లతంతశ్చ = స్ఫుటదుత్ప్లతంతః. స్ఫుటదుత్ప్లతంతశ్చ తే కణాశ్చ = స్ఫుటదుత్ప్లతత్కణాః. స్ఫుటదుత్ప్లతత్కణానాం గణాః = స్ఫుటదుత్ప్లతత్కణగణాః.తారకాఃఅస్య సంజాతా ఇతి = తారకితమ్.స్ఫుటదుత్ప్లత్కణగణైః అధికం తారకితమ్ స్ఫుటదుత్ప్లతత్కణగణాధికతారకితమ్. స్ఫుటదుత్ప్లతత్కణగణాధికతారకితమ్ అంబరంయేన సః = స్ఫుతదుత్ప్లత్కణగణాధికతారకితాంబరః.

భావము :

లోకమున పాపముచేసిన వారిని, నగరమునఁ ద్రిప్పి బండపైనఁబడవైచి చంపుదురు. అట్లే చంద్రుఁడు విరహిణులనుఁ జంపి పాపియాయెను. అతడు భూభ్రమణమనెడి నగర భ్రమణమునుఁ జేయును. అట్లు భ్రమణముఁజేసిన యా చంద్రుఁడు కృష్ణపక్షరాత్రియనెడి బండపైఁ ద్రోయఁబడుటవలనబగలి తునుకలు పైకిలేచినవి. ఆ తునుకలే నక్షత్రములై మింట నంటు కొనివవి. ॥౭౯॥

శ్లో॥ త్వమభిధేహి విధుం సఖి! మద్గిరా
కిమిదమీదృగధిక్రియతే త్వయా ।
న గణితం యదిజన్మ పయోనిధౌ
హరశిరఃస్థితిభూరపి విస్మృతా॥ ౫౦

ప॥వి॥ త్వమ్ । అభిధేహి । విధుం । సఖి । మద్గిరా। కిమ్। ఇదమ్। ఈదృక్। అధిక్రియతే । త్వయా । న । గణితం । యది । జన్మ । పయోనిధౌ । హరశిరః స్థితిభూః । అపి । విస్మృతా.

టీక॥ హేసఖి = ఓచెలీ! త్వం = నీవు, మద్గిరా = నామాటతో, విధుం = చంద్రుని, అభిధేహి = చెప్పుము. త్వయా = నీవంటిమహాత్మునిచే, కిమ్ = ఎందులకు, ఇదం = ఈ, ఈదృక్ = ఇటువంటిస్త్రీహత్యయనెడి కార్యము, అధిక్రియతే = చేయఁబడుచున్నది. పయోనిధౌ = సముద్రమందు, జన్మ = పుట్టుక, న గణితం యది = గణింపఁబడనిచో, (మాఽస్తు = వద్దు.)హరశిరఃస్థితిభూరపి; హరశిరః = శివునిశిరస్సనెడి, స్థితిభూరపి = నివాసభూమియు, విస్మృతా = మఱువఁబడినదా?

సమాసములు :

హరశిరఃస్థితిభూః : హరస్య శిరః = హరశిరః. హరశిర ఏవ స్థితిభూః = హరశిరఃస్థితిభూః.

భావము :

ఓ చెలీ చంద్రునితో నేను చెప్పినట్లు చెప్పుము. ఓచంద్రా! మహనీయుఁడవైన నీ వెందుల కిట్టి స్త్రీవధ యను పాపమునకు సమకట్టితివి? నీవు సముద్రమందు జన్మించుటవలన నుత్తమకులమున పుట్టినవాఁడవు. దానిని గణించితివా? ఒకవేళ దానిని లెక్కింపక పోయినచో పోనిమ్ము. కాని శివుని శిరస్సనెడి పవిత్ర భూమిలో నీకు నివాసముగదా! దానినిగూడ మఱచితివా? ఉత్తమ వంశమునఁ బుట్టి యుత్తముల సహవాసము గల నీవంటివాడిట్టి స్త్రీవధపాతకమునకు సమకట్టుట తగునా? ॥౨౦॥

శ్లో॥ నిపతతాఽపి న మందరభూభృతా
త్వముదధౌ శశలాంఛన! చూర్ణితః ।
అపి మునేర్జఠరార్చిషి జీర్ణతాం
బత గతోఽసి న పీతపయోనిధేః॥ ౨౧

ప॥వి॥ నిపతతా । అపి । న । మందరభూభృతా । త్వమ్ । ఉదధౌ । శశలాంఛన । చూర్ణితః । అపి ।మునేః । జఠరార్చిషి । జీర్ణతాం । బత । గతః । అసి । న । పీతపయోనిధేః.

టీక॥ హేశశలాంఛన = కుందేటి మచ్చగల ఓచంద్రా! త్వమ్ = నీవు, (మథన కాలమున) ఉదధౌ = సముద్రమందు, నిపతతా = పడుచున్న, మందర భూభృతాఽపి = మందరపర్వతముచేతఁగూడ, న చూర్ణితః = పొడిగావింపఁబడలేదు. పీతపయోనిధేః; పీత = పానముచేయఁబడిన, పయోనిధేః = సముద్రము గల్గిన, మునేః = అగస్త్యమహర్షియొక్క, జఠరార్చిష్యపి = జఠరాగ్నియందుఁగూడ, జీర్ణతాం = జీర్ణమగుటను, న గతోఽసి = పొందక పోతివి. బత = అయ్యో!

సమాసములు :

మందరభూభృతా: మందర ఇతి భూభృత్ = మందరభూభృత్. తేన = మందరభూభృతా.

ఉదధౌ : ఉదకాని ధీయంతే అస్మిన్ ఇతి = ఉదధిః. తస్మిన్ = ఉదధౌ.

శశలాంఛన: శశః లాంఛనం యస్యసః = శశలాంఛనః. తస్య సంబుద్ధిః = హే శశలాంఛన!

జఠరార్చిషి : జఠరస్య అర్చిః = జఠరార్చిః. తస్మిన్ = జఠరార్చిషి.

పీతపయోనిధేః: పీతః పయోనిధిః యేన సః = పీతపయోనిధిః. తస్య = పీతపయోనిధేః.

భావము :

కుందేటిమచ్చచే(గళంకితమైన ఓ చంద్రా! నిన్ను సముద్రమును చిలుకుటకై త్రోయ(బడిన మందరపర్వతము చూర్ణముగావింప లేదు. అట్లుచూర్ణముగావించియున్నచో, నేడు నీబెడద యుండదు గదా! అట్లేసముద్రమ సు పానము గావించిన యగస్త్యమహర్షి యొక్క జఠరాగ్నిలో నీవు జీర్ణముకాకపోతివే! అట్లు నీవు జీర్ణమైపోయియున్నచో నేడు నీ వలని బాధ తప్పియుండెడిది. కాని అట్లు జరుగక పోయినదే! అయ్యో! మా దురదృష్టము. ॥౨౦॥

శ్లో॥ కిమసుభిర్గ్లపితైర్జడ! మన్యసే
మయి నిమజ్జతు భీమసుతామనః।
మమ కిల శ్రుతిమాహ తదర్థికాం
నలముఖేందుపరాం విబుధస్మరః॥ ౨౧

ప॥వి॥ కిమ్ । అసుభిః । గ్లపితైః । జడ । మన్యసే । మయి । నిమజ్జతు । భీమసుతామనః । మమ । కిల । శ్రుతిమ్ । ఆహ । తదర్థికాం । నలముఖేందు పరాం । విబుధస్మరః.

టీక॥ హేజడ! = ఓ మూఢా! గ్లపితైః = శోషింప(బడుటచే తొలగింప(బడిన, అసుభిః = ప్రాణములచే, అనగా తన మరణముచే, భీమసుతామనః;

భీమసుతా = దమయంతియొక్క, మనః = మనస్సు, మయి = నాయందు (చంద్రునియందు) నిమజ్జతు = లయించును, ఇతి = అని, మన్య సేకిమ్ = తలంతువా ఏమి. (అది వ్యర్థమైన కోరిక). తదర్థికాం; తత్ = మృతుల మనస్సు చంద్రునిఁ బొందునను, అర్థికాం = అర్థముకల్గిన, శ్రుతిం = వేదమును, విబుధస్మరః; విబుధ = వేల్పును, పండితుఁడునైన, స్మరః = మన్మథుఁడు, నలముఖేందుపరాం; నల = నలునియొక్క, ముఖేందు = ముఖచంద్రుఁడు, పరాం = ముఖ్యార్థముగఁ గలదిగ, మమ = నాకు, ఆహ = కిల = చెప్పుచున్నాడు గదా.

వి॥ దమయంతి విరహ బాధచే మృతిఁ జెందినచో నామె మనస్సు చంద్రుని లోనికిఁ బోవునను శ్రుతి ననుసరించి దమయంతీ హృదయమును తనలోఁ బ్రవేశపెట్టుకొనుటకై యామెనుఁ జంపుటకు చంద్రుఁడు ఉద్దేశించునట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. మృతిఁ జెందినవాని మనస్సు చంద్రునిఁ జేరునని – ''యత్రాఽస్య పురుషస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చంద్రం దిశః శ్రోత్రం పృథివీం శరీరమాకాశమాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా అప్సు రోహితం చ రేతశ్చ నిధీయతే'' యిత్యాదిశ్రుతి చెప్పుచున్నది.

సమాసములు :

భీమసుతామనః : భీమస్య సుతా = భీమసుతా. భీమసుతాయాః మనః = = భీమసుతామనః.

తదర్థికాం : సః అర్థః యస్యాస్సా = తదర్థికా. తామ్ = తదర్థికాం.

నలముఖేందుపరామ్ : ముఖమిందురివ = ముఖేందుః. నలస్య ముఖేందుః = నలముఖేందుః. నలముఖేందుః పరః యస్యాస్సా = నలముఖేందుపరా. తామ్ = నలముఖేందుపరామ్.

విబుధస్మరః : విబుధశ్చాసౌ స్మరశ్చ = విబుధస్మరః.

భావము :

ఓ జడుఁడైన చంద్రుఁడా! నన్ను బాధించుటచే నా ప్రాణములను తొలగించి నన్ను నీవు చంపఁ నుద్దేశించియున్నావు. అట్లు నన్ను చంపినచో,

"మృతుని మనస్సు చంద్రుని బొందును" అని శ్రుతిననుసరించి నా మనస్సునిన్నుఁ బొందునని వృథాభిమానముఁ గల్గియున్నావు. కాని "మృతుని మనస్సు చంద్రుని చేరును" అను శ్రుతియొక్క యర్థము వేఱు. శ్రుతిలోని చంద్రశబ్దమునకు నలుని ముఖచంద్రుఁడను నర్థమును మన్మథపండితుఁడు వచించుచున్నాఁడు. ఒకవేళ నీవు పెట్టెడి బాధలవలన నేను మరణించినను నా మనస్సు నిన్నుఁ బొందదు. అది నలుని ముఖచంద్రునే పొందును. కావున వృథాభిమానము వదలిపెట్టుము. అనగా తాను మరణించినను, తన హృదయము నలునియందే లీనమగును. అనగా పరలోకమునఁ గూడ నలుఁడే తనకు భర్త కాఁగలఁడని సారాంశము. ॥౧౨॥

శ్లో॥ ముఖరయస్వ యశోనవడిండిమం
జలనిధేః కులముజ్జ్వలయాఽధునా।
అపి గృహాణ వధూవధపౌరుషం
హరిణలాంఛన! ముంచ కదర్థనామ్॥ ౧౩

ప॥వి॥ ముఖరయస్వ । యశోనవడిండిమం । జలనిధేః । కులమ్ । ఉజ్జ్వలయ । అధునా । అపి । గృహాణ । వధూవధపౌరుషం । హరిణలాంఛన । ముంచ । కదర్థనామ్.

టీక॥ హేహరిణలాంఛన = ఓలేడి మచ్చగల్గిన చంద్రా! యశోనవడిండిమం: యశః = కీర్తికి, నవడిండిమం = ప్రకాశపరచునట్టి, నూతనమగు డిండిమ వాద్యమును, ముఖరయస్వ = వాయించుము. అధునా = ఇప్పుడు, జలనిధేః = నీకు జనకుఁడైన సముద్రుని యొక్క, కులం = వంశమును, ఉజ్జ్వలయ = ప్రకాశపఱచుము. వధూవధపౌరుషమపి; వధూ = స్త్రీల యొక్క, వధ = హత్యకు కావలసిన, పౌరుషమపి = పౌరుషమునుఁగూడ, గృహాణ = స్వీకరించుము. (కింతు = కాని,) కదర్థనామ్ = పీడించుటను, ముంచ = వదలిపెట్టుము.

వి॥ స్త్రీ వధ యనిష్టమగుటవలన నది విధింపఁదగినది కాకపోయినను విధింపఁబడినది గాన నిచ్చట విధ్యాభాసము "విషంభుఙ్క్ష్వ" మున్నగు విధులవలె ఇది నిషేధపరము కాన నిష్టనిషేధా భాస రూపమైన అక్షేపాలంకారము.

సమాసములు :

యశోనవడిండిమమ్ : నవశ్చాసౌ డిండిమశ్చ = నవడిండిమః. యశసః నవడిండిమః = యశోనవడిండిమః. తమ్ = యశోనవడిండిమమ్.

వధూవధపౌరుషమ్ : వధూనాం వధః = వధూవధః. పురుషస్య కర్మ = పౌరుషమ్. వధూవధే పౌరుషమ్ = వధూవధ పౌరుషమ్.

హరిణలాంఛన : హరిణః లాంఛనం యస్య సః హరిణలాంఛనః. తస్య సంబుద్ధిః = హే హరిణలాంఛన.

కదర్థనా: కుత్సితః అర్థః = కదర్థః. కదర్థస్య కరణా = కదర్థనా. తాం = కదర్థనామ్.

భావము :

లేడిమచ్చగల యో చంద్రా! స్త్రీలను వధించుటవలన నేర్పడిన నీ కీర్తిని వెల్లడించేయునట్టి తప్పెటను వాయించుకొనుము. నీ తండ్రియగు సముద్రుని వంశమును ప్రకాశపఱచుకొనుము. స్త్రీలను చంపుటకైన పౌరుషమును స్వీకరింపుము. కాని పీడించుటను మాత్రము మానుము. పీడించుటకంటె చంపుటయే శ్రేష్ఠమని యాశయము. ॥౨౩॥

శ్లో॥ నిశి శశిన్భజ కైతవ భానుతా
మసతి భాస్వతి తాపయ పాప మామ్।
అహమహన్యవలోకయితాస్మి తే
పునరహర్పతినిర్ధుతదర్పతామ్॥ ౨౪

ప॥వి॥ నిశి । శశిన్ । భజ । కైతవభానుతామ్ । అసతి । భాస్వతి । తాపయ । పాప । మామ్ । అహమ్ । అహని । అవలోకయితాస్మి । తే । పునః । అహర్పతి నిర్ధుత దర్పతామ్.

టీక॥ హే శశిన్ = ఓ చంద్రా, పాప = క్రూరుడా! నిశి = రాత్రియందు, భాస్వతి = సూర్యుడు, అసతి = లేక యుండగా, కైతవభానుతాం = కపట సూర్యత్వమును, భజ = పొందుము. మాం = నన్ను, తాపయ = తపింపజేయుము. (కింతు = కాని) అహం పునః = నేనో, అహని =

పగటియందు, తే = నీకు, అహర్పతి నిర్ధుత దర్పతామ్; అహర్పతి = సూర్యునిచేత, నిర్ధుత = తొలగింపఁబడిన, దర్పతాం = గర్వమునుఁ గల్గియుండుటను, అవలోకయితాస్మి = చూడఁబోవుచున్నాను.

సమాసములు :

కైతవభానుతామ్ : కితవస్య భావః = కైతవమ్. కైతవేనభానుః = కైతవభానుః. కైతవభానోః భావః = కైతవభానుతా. తామ్ = కైతవభానుతామ్.

అహర్పతినిర్ధుతదర్పతామ్ : అహ్నాం పతిః = అహర్పతిః. అహర్పతినా నిర్ధుతః = అహర్పతి నిర్ధుతః. అహర్పతి నిర్ధుతః దర్పః యస్య సః = అహర్పతి నిర్ధుతదర్పః. అహర్పతి నిర్ధుతదర్పస్య భావః = అహర్పతి నిర్ధుతదర్పతా. తామ్ = అహర్పతి నిర్ధుతదర్పతామ్.

భావము :

ఓ చంద్రుఁడా! రాత్రియందు కృత్రిమ సూర్యుఁడవుకమ్ము. సూర్యుఁడు లేని యా రాత్రియంచు నన్ను తపింపజేయుము. పగటి యందు సూర్యునిచే గర్వము దొలగిన నిన్ను నేను జూడఁగలను. ॥౨౪॥

శ్లో॥ శశకలంక భయంకర మాదృశామ్
జ్వలసి యన్నిశి భూతపతిం శ్రితః।
తదమృతస్య తవేదృశభూతతా
ద్భుతకరీ పరమూర్ధ విధూననీ॥ ౨౫

ప॥వి॥ శశకలంక । భయంకర । మాదృశామ్ । జ్వలసి । యత్ । నిశి । భూతపతిం । శ్రితః । తత్ । అమృతస్య । తవ । ఈదృశభూతతా । అద్భుతకరీ । పరమూర్ధవిధూననీ.

టీక॥ హే శశకలంక! = ఓ కుందేటి మచ్చగల చంద్రా! మాదృశాం = మావంటి విరహిజనులకు, భయంకర = భయంకరమైనవాఁడా! యత్ = ఎందువలన, భూతపతిం = శివుని, (పిశాచపతిని), శ్రితస్సన్ = ఆశ్రయించినవాఁడవై, నిశి = రాత్రియంచు. జ్వలసి = జ్వలించుచున్నావో, తత్ =

అందువలన, అమృతస్య = అమృతమయమైన,(మృతుఁడు కానటువంటి) తవ = నీకు, పరమూర్ధవిధూననీ; పర = ప్రేక్షకులయొక్క,(తన యావేశముగల వారి యొక్క) మూర్ధ = తలను, విధూననీ = ఆశ్చర్యముచే, నూపునట్లు చేసెడి (అవేశముచే నూపునట్లుచేసెడి) ఈ దృశభూతతా; ఈదృశ = ఇట్టి, భూతతా = స్థితి (పిశాచత్వము)అద్భుతకరీ = ఆశ్చర్యకరమైనది.

సమాసములు :

శశకలంక: శశః కలంకః యస్య సః = శశకలంకః. తస్యసంబుద్ధిః = హేశశకలంక.

భయంకర : భయంకరోతీతి = భయంకరః. తస్యసంబుద్ధిః = హేభయంకర.

భూతపతిం : భూతానాం పతిః = భూతపతిః. తమ్ = భూతపతిమ్.

అమృతస్య : న మృతః = అమృతః. తస్య = అమృతస్య.

ఈదృశభూతతా : ఈదృశశ్చాసౌ భూతశ్చ ఈదృశభూతః, ఈ దృశభూతస్య భావః = ఈ దృశభూతతా.

పరమూర్ధవిధూననీ : పరేషాంమూర్ధాని = పరమూర్ధాని. పరమూర్ధ్నాం విధూననీ = పరమూర్ధవిధూననీ.

అద్భుతకరీ : అద్భుతం కరోతీతి = అద్భుతకరీ.

భావము :

ఓయీ! లేడిమచ్చను దాల్చిన చంద్రుఁడా! నీవు మావంటివారలకు భయంకరుఁడవు. నీవు శివుని ఆశ్రయించి (పిశాచపతిని ఆశ్రయించి) రాత్రి జ్వలింతువు. నీవు సహజముగా నమృతస్వరూపుఁడవై చల్లని వాఁడవు. మఱియు నమృతుఁడవు. అనగా మృతిఁజెందక జీవించిన వాఁడవు. కాని నీవు నిన్నుఁ జూచెడి ప్రేక్షకులను ఆశ్చర్యముచే, తలను ఆడింతువు. మఱియు నీవు మృతుఁడవు కాకపోయినను పిశాచమువలె నితరుల తల నాడింతువు. లోకమున మృతు

లైన వారు, పిశాచములై యితరుల నావేశించి వారి తలల నాడించుట ప్రసిద్ధము. నీవు బ్రతికియు ఈ విధమైన పిశాచముగ నుండుట యచ్చెరువుగ నున్నది. శివుని శిరస్సునందుండి యమృతమయుఁడవై చల్లగనుండవలసిన నీకు దహించు స్వభావము మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరము. బ్రతికిన వాఁడు ఈ విధముగ కొఱవి దయ్యమగుట యాశ్చర్యమని ధ్వని. ॥౭౩॥

శ్లో॥ శ్రవణపూరతమాలదళాంకురం
శశికురంగముఖే సఖి! నిక్షిప।
కిమపి తుందిలితః స్థగయత్వముం
సపది తేన తదుచ్ఛ్వసిమి క్షణమ్॥ ౭౪

ప॥వి॥ శ్రవణపూరతమాలదళాంకురం । శశికురంగముఖే । సఖి । నిక్షిప । కిమ్ । అపి । తుందిలితః । స్థగయతు । అముం। సపది। తేన। తత్। ఉచ్ఛ్వసిమి । క్షణమ్.

టీక॥ హేసఖి = ఓ చెలీ! శ్రవణపూరతమాల దళాంకురం; శ్రవణపూర = కర్ణభూషణమైన, తమాల = తమాలవృక్షముయొక్క, దళాంకురం = చిగురాకును, శశికురంగముఖే; శశి = చంద్రునియొక్క, కురంగ = జింకయొక్క, ముఖే = నోట, నిక్షిప = ఉంచుము. తేన = ఆ చిగురాకుచే, సపది = వెంటనే, కిమపి = కొంచమైనను, తుందిలితః = బలసినదై, అముం = ఈచంద్రుని, స్థగయతు = కప్పును. తత్ = అట్లు కప్పుటవలన, క్షణం = కొంతకాలము, ఉచ్ఛ్వసిమి = చంద్రుని బాధలేక జీవింతును.

సమాసములు :

శ్రవణపూర తమాలదళాంకురం : శ్రవణయోః పూరః = శ్రవణపూరః. తమాలస్య దళం = తమాలదళమ్. తమాలదళమేవఅంకురః = తమాలదళాంకురః. శ్రవణపూరశ్చాసౌ తమాలదళాంకురశ్చ = శ్రవణపూరతమాలదళాంకురః. తం = శ్రవణపూరతమాలదళాంకురం.

శశికురంగముఖే : శశినః కురంగః = శశికురంగః. శశికురంగస్య ముఖమ్ = శశికురంగముఖం. తస్మిన్ = శశికురంగముఖే.

భావము :

ఓ చెలీ! చెవులయందున్న తమాలపుఁ జిగురును చంద్రుని లేడినోట నుంచుము. ఆ చిగురాకును తినుటచే వెంటనే కొంచెము బలసినదై యా చంద్రుని మఱుగుపఱచును. దానివలన కొంచెము నాకు బాధ తొలగును. ॥౨౬॥

శ్లో॥ అసమయే మతిరున్మిషతి ధ్రువం
కరగతైవ గతా యదియం కుహూః।
పునరుపైతి నిరుద్ధ్య నివాస్యతే
సఖి! ముఖం న విధోః పునరీక్ష్యతే॥ ౨౭

ప॥వి॥ అసమయే । మతిః । ఉన్మిషతి । ధ్రువమ్ । కరగతా । ఏవ । గతా । యత్ । ఇయం । కుహూః । పునః । ఉపైతి । నిరుద్ధ్య । నివాస్యతే । సఖి । ముఖం । న । విధోః । పునః । ఈక్ష్యతే.

టీక॥ హే సఖి = ఓ చెలీ!, అసమయే = అకాలమందు, మతిః = బుద్ధి, (పనిచేయవలయుననెడి బుద్ధి), ఉన్మిషతి = పుట్టుచున్నది. ధ్రువమ్ = ఇదిసత్యము. యత్ = ఎందువలన ఇయం = ఈ, కుహూః = అమావాస్య, కరగతైవ = చేత నున్నదిగనే (హస్త నక్షత్రమందున్నదిగనే), గతా = పోయినదో. (తత్ = అది, ఆస్తామ్ = ఉండనిమ్ము). పునః = మఱల, ఉపైతి (యది) = వచ్చినచో, నిరుద్ధ్య = అడ్డగింపఁబడి, నివాస్యతే = నిలుపఁబడును. (అందువలన), విధోః = చంద్రునియొక్క, ముఖం = మోము, పునః = మఱల. నేక్ష్యతే = చూడఁబడదు.

సమాసములు :

అసమయే : న సమయః = అసమయః. తస్మిన్ = అసమయే.

కరగతా : కరం గతా = కరగతా.

భావము :

ఓ చెలీ! అకాలమునందు పనులు చేయుటకు బుద్ధి పుట్టును. ఏలయనగా– చంద్రుని హరించెడి యమావాస్య సమీపములోనే పోయినది. అప్పుడు తెలిసి

యున్నచో నా యమావాస్యచే చంద్రుని హరింపఁజేసియుందును. ఇఁక మఱల నా యమావాస్య వచ్చినచో దానిని అడ్డగించి నిలిపి వేయగలను. ఇఁక చంద్రుని ముఖమునుఁ జూడను. పాపుల ముఖమునుఁ జూడరాదు గదా. ॥౫౭॥

శ్లో॥ అయి మమైష చకోరశిశుర్మునే
ర్వ్రజతి సింధుపిబస్య న శిష్యతామ్।
అశితుమబ్ధిమధీతవతోఽస్య వా
శశికరాః పిబతః కతి శీకరాః॥ ౫౮

ప॥వి॥ అయి । మమ । ఏషః । చకోరశిశుః । మునేః । వ్రజతి । సింధుపిబస్య । న । శిష్యతామ్ । అశితుమ్ । అబ్ధిమ్ । అధీతవతః । అస్య । వా । శశికరాః । పిబతః । కతి । శీకరాః.

టీక॥ అయి సఖి = ఓ చెలీ!, ఏషః = ఈ, మమ = నాయొక్క, చకోరశిశుః = బాలచకోరము, సింధుపిబస్య = సముద్రమునుఁ బానముఁ గావించిన, మునేః = అగస్త్యునకు, శిష్యతాం = శిష్యుఁడుగ నుండుటను, నవ్రజతి = పొందదాయేమి? అబ్ధిం = సముద్రమును, అశితుం = పానము చేయుటకు, అధీతవతః = అభ్యాసము గావించిన (కావుననే), పిబతః = సముద్రమునుఁ బానముగావించుటకు ప్రయత్నించిన, అస్య = ఈ చకోరమునకు శశికరాః = చంద్రకిరణములు, కతి = ఎన్ని, శీకరాః = బిందువులు.

వి॥ అన్నములో విషమునుఁ బరీక్షించుటకై రాజభవనములలో చకోరపక్షులను పెంచుచుండెడి వారు. "చకోరస్య విరజ్యేతే నయనే విషదర్శనాత్" అని కామందకుని వచనమననుసరించి, విషమునుఁజూడగనే, చకోరపక్షులకు నేత్రము లెఱ్ఱబారును. అందువలన విషమును తెలుసుకొనెడివారు. దమయంతియు దానికై చకోరమునుఁ బెంచుకొనుచున్నది.

సముద్రమునే చకోరశిశువు పానముగావించియున్నచో చంద్రకిరణములు దానికి ఎన్ని బిందువులు కాగలవు అని చెప్పుటవలన సముద్రమునే పానము గావించినపుడు అందున్న చంద్రుఁడు గూడ పానము చేయఁబడియే యుండునను నర్థము" దండాపూప" న్యాయమున సిద్ధించినది గాన నిట నర్థాపత్త్యలంకారము.

సమాసములు :

చకోరశిశుః : చకోరస్య శిశుః = చకోరశిశుః.

సింధుపిబస్య : సింధుం పిబతీతి = సింధుపిబః. తస్య = సింధుపిబస్య.

శశికరాః : శశినః కరాః = శశికరాః.

భావము :

నేను పెంచుకొనిన బాలచకోరము, సముద్రమునుఁ బానముఁగావించిన యగస్త్యమహర్షికి నేల శిష్యుఁడు గారాదు. అట్లు శిష్యుఁడుగానున్నచో సముద్రమునుఁ బానముఁజేయునపుడే చంద్రునిఁగూడఁ బానము చేసి యుండును గదా? ఇది యసాధ్యమైన పని కాదు. ఏలయనగా సముద్రపానమును నేర్చుకొని దానిని పానము చేయగల్గినప్పుడు ఆ సముద్రమందలి చంద్రుని పానము గావించుట యసాధ్యమా? దండమునే ఎలుకలు తినిపోయినప్పుడు, దండమందలి వడలను ఎలుకలు తినకయుండునా? అట్లే సముద్రమునే పానము చేయగల్గిన చకోరము సముద్రమందలి చంద్రునిఁ బానము చేయలేక పోవునా? తప్పక చంద్రునిఁ బానము చేయగల్గియుండెడిది. ॥౨౮॥

శ్లో॥ కురు కరే గురుమేకమయోఘనం
బహిరితో ముకురం చ కురుష్వ మే।
విశతి తత్ర యదైవ విధు సదా
సఖి సుఖాదహితం జహి తం ద్రుతమ్॥ ౨౯

ప॥వి॥ కురు । కరే । గురుమ్ । ఏకమ్ । అయోఘనం । బహిః । ఇతః । ముకురం । చ । కురుష్వ । మే । విశతి । తత్ర । యదా । ఏవ । విధుః । తదా । సఖి । సుఖాత్ । అహితం । జహి । తం। ద్రుతమ్.

టీక॥ హేసఖి = ఓ చెలీ!, ఏకం = ఒక, గురుం = గొప్పదైన, అయోఘనం = కాల్చిన యినుపముద్ద తట్టుటవలన నేర్పడిన గుదియను, కరే = చేతి యందు, కురు = ఉంచుకొనుము. ఇతః = ఈ ఇంటికి వెలుపల, మే = నాయొక్క, ముకురంచ = అద్దమునుగూడ, కురుష్వ = ఉంచుకొనుము.

తత్ర = ఆ అద్దమునందు, యదైవ = ఎప్పుడు, విధుః = చంద్రుడు, విశతి = ప్రతిఫలించునో, తదైవ = అప్పుడే, సుఖాత్ = సుఖముగా, అహితం = శత్రువైన, తం = ఆచంద్రుని, ద్రుతం = శీఘ్రముగా, జహి = చంపుము.

వి॥ ఇచ్చట చంద్రుని కొట్టుట మున్నగు ప్రతాపములు మేఘ సందేశాదుల వలె మన్మథుని వలన నేర్పడిన ఉన్మాద వికారములుగా భావింపవల యును.

సమాసములు:

అయోఘనమ్ : అయోమయః ఘనః = అయోఘనః. తమ్ = అయోఘనమ్.

అహితమ్ : న హితః = అహితః. తం = అహితమ్.

భావము :

ఓ చెలీ! పెద్దదైన యినుపగుదియనుచేత నుంచుకొనుము. ఇంటికి వెలుపల నాయద్దమునుగూడచేత నుంచుకొనుము. ఎప్పుడు చంద్రుఁడు ఆయద్దమును ప్రవేశించునో, అప్పుడే సుఖముగా నాశత్రువును ఆ గుదియతో చంపుము. అని విరహ బాధలనుభవించుచున్న దమయంతి కామోన్మాదమున చెలికత్తెతో చెప్పుచున్నది. ॥౨౯॥

శ్లో॥ ఉదర ఏవ ధృతః కిముద్వనతా
న విషమో బడబానలవత్ విధుః।
విషవదుజ్ఝిత మప్యమునా న స
స్మరహరః కిమముం బుభుజే విభుః॥ ౬౦

ప॥వి॥ ఉదరే । ఏవ । ధృతః । కిమ్ । ఉదన్వతా । న । విషమః । బడబానలవత్। విధుః । విషవత్। ఉజ్ఝితమ్ । అపి । అమునా। న। సః। స్మరహరః । కిమ్ । అముం । బుభుజే । విభుః.

టీక॥ విషమః = క్రూరకృత్యముగల్గిన, విధుః = చంద్రుడు, ఉదన్వతా = సముద్రముచే, బడబానలవత్ = బడబాగ్నివలె, ఉదరేఏవ = గర్భము

నందే, కిం = ఏల, న ధృతః = ధరింపఁబడలేదు. (అథవా = లేదా) అమునా = ఈ సముద్రముచే, ఉజ్ఝితమపి = విడువబడినదైనను, అముం = ఈ, విధుం = చంద్రుని, విభుః = సమర్థుడైన, సః = ఆ, స్మరహరః = శివుఁడు, విషవత్ = విషమువలె, కిం = ఏల, నబుభుజే = భక్షింపలేదు.

సమాసములు :

బడబానలవత్ : బడబానలేన తుల్యం = బడబానలవత్.

విషవత్ : విషేణ తుల్యం = విషవత్.

భావము :

ఆ క్రూర కృత్యము గల్గిన చంద్రుని, సముద్రుఁడు బడబాగ్నిని తన కడుపునందు దాచుకొన్నట్లు దాచుకొనియుండినను నేను జీవింపఁగల్గియుందును. లేదా సముద్రునిచే విడువఁబడిన యా చంద్రుని శివుఁడు విషమును మ్రింగినట్లు మ్రింగియున్నను నేను జీవింపఁగల్గియుందునని దమయంతి తనకు విరహ సంతాపమును వర్ధిల్లఁజేసెడి చంద్రుని దూషించుచున్నది. ॥౬౦॥

శ్లో॥ అసితమేకసురాశితమప్యభూ
న్న పునరేష పునర్విశదం విషమ్।
అపి నిపీయ సురైర్జనితక్షయం
స్వయముదేతి పునర్నవ మార్ణవమ్॥ ౬౧

ప॥వి॥ అసితమ్ । ఏకసురాశితమ్ । అపి । అభూత్ । న । పునః । ఏషః । పునః । విశదం । విషమ్ । అపి । నిపీయ । సురైః । జనితక్షయం । స్వయం । ఉదేతి । పునః । నవమ్ । ఆర్ణవమ్.

టీక॥ అర్ణవమ్ = సముద్రమునందు జన్మించిన, అసితం = నల్లని, విషం = కాలకూటమనెడి విషము, ఏకసురాశితమపి; ఏకసుర = ఒక్క వేల్పుచే అనగా శివునిచే, అశితమపి = భక్షింపఁబడియు, పునః = మఱల, నాఽభూత్ = జన్మించలేదు. ఏషః = ఈ చంద్రుడనెడి, ఆర్ణవమ్ = సముద్ర

మందు జన్మించిన, విశదం = తెల్లని, విషంపునః = విషమో, సురైః = పెక్కు వేల్పులచే, నిపీయ = పానముచేయఁబడి, జనితక్షయమపి; జనిత = కల్గింపఁబడిన, క్షయమపి = నాశముకలిగినదైనను, నవం = నూతనమై, పునః = మఱల, స్వయం = ఆరూపముతోడనే, ఉదేతి = పుట్టుచున్నది.

వి॥ ''ప్రథమాంపిబతేవహ్నిః'' ఇత్యాది శాస్త్రమునను సరించి చంద్రకళలను అగ్ని మున్నగు దేవతలు పాడ్యమినుండి అమావాస్యవఱకు పానము చేయుదురని శ్రుతి చెప్పుచున్నది.

సమాసములు :

అసితమ్ : న సితమ్ = అసితమ్.

ఏకసురాశితమ్ : ఏకశ్చాసౌ సురశ్చ = ఏకసురః. ఏకసురేణ అశితమ్ = ఏకసురాశితమ్.

జనితక్షయమ్ : జనితఃక్షయః యస్య తత్ = జనితక్షయమ్.

ఆర్ణవమ్ : అర్ణవే భవమ్ = ఆర్ణవమ్.

భావము :

సముద్రమందు నుద్భవించిన నల్లని కాలకూట విషము ఒక్క వేల్పైన పరమశివునిచే భక్షింపఁబడినదై మఱల పుట్టలేదు. కాని తెల్లని యాచంద్రుఁడను విషమో పెక్కండ్రు వేల్పులు గ్రోలినను మాటిమాటికి నుద్భవించు చునే యున్నది. చంద్రకళలను అగ్ని మున్నగు దేవతలు ఒకరి వెనుక నొకరు కృష్ణపక్షమున పాడ్యమి నుండి అమావాస్యవఱకును భక్షింతురు. ఇట్లు చంద్రుడు భక్షింపఁబడినను మఱల శుక్లపక్ష ప్రతి పత్తునుండి జన్మించుచునే యుండును. కాని హాలాహల విషము చంద్రునివలె సముద్రమందు జన్మించియు పరమ శివునిచే నొక్కమాఱే భక్షింపఁబడి మఱల పుట్టలేదు. అది నల్లని విషము. తీవ్రమైనది. కాని యా విషము మఱల పుట్టలేక పోయినది. చంద్రుఁడనెడి యీ తెల్లవిషముగూడ నా సముద్రమందు పుట్టియు మాటిమాటికి దేవతలచే భక్షింపఁబడియు మఱల మఱల పుట్టుచునే యున్నది. కాన నిది చాల తీవ్రమైన విషము. ॥౬౧॥

శ్లో॥ విరహివర్గవధవ్యసనాకులం
కలయ పాపమశేషకలం విధుమ్।
సురనిపీతసుధాక మపాపకం
గ్రహవిదో విపరీతకథాః కథమ్॥ ౬౨

ప॥వి॥ విరహివర్గవధ వ్యసనాకులం । కలయ । పాపమ్ । అశేషకలం । విధుమ్ । సురనిపీతసుధాకం । అపాపకం। గ్రహవిదః। విపరీతకథాః । కథమ్.

టీక॥ (హే సఖి = ఓ చెలీ!), విరహివర్గవధవ్యసనాకులమ్; విరహివర్గ = వియోగివర్గమును, వధ = చంపుటయందలి, వ్యసన = ఆసక్తితో, ఆకులం = సంభ్రమముఁ జెందిన, అశేషకళం = సమగ్రమైన కళలుగల, విధుం = చంద్రుని, పాపం = క్రూరునిగ, విద్ధి = ఎరుంగుము. సురనిపీతసుధాకం; సుర = దేవతలచే, నిపీత = పానముఁజేయఁబడిన, సుధాకం = అమృతముగలవానిని, అపాపకం = సౌమ్యునిగ, కలయ = భావింపుము. (కింతు = కాని) గ్రహవిదః = జ్యోతిష్కులు, కథం = ఎట్లు, విపరీత కథాః = విపరీతమైన వచనములను, అనగా శుక్ల పక్ష చంద్రుఁడు సౌమ్యుఁడు, కృష్ణపక్ష చంద్రుఁడు క్రూరుఁడని వచనములను గల్గియున్నారు.

వి॥ జ్యోతిషశాస్త్రజ్ఞులు "క్షీణేంద్వర్కార్కి-భూపుత్రాః పాపా స్తత్సంయుతో బుధః। పూర్ణచంద్ర బుధాఽఽచార్య శుక్రాస్తేస్యుః శుభగ్రహాః" అని క్షీణచంద్రుఁడు, సూర్యుఁడు, శనైశ్చరుఁడు, కుజుఁడు క్రూరగ్రహములు, మఱియు పాపులతోఁ గూడిన బుధుఁడును క్రూరగ్రహము. పూర్ణచంద్రుఁడు బుధుఁడు బృహస్పతి శుక్రుఁడు సౌమ్యగ్రహములని చెప్పుదురు.

సమాసములు :

విరహివర్గవధవ్యసనాకులమ్ : విరహాః ఏషామ స్తీతి = విరహిణః. విరహిణాం వర్గః = విరహివర్గః విరహివర్గస్య వధః = విరహివర్గవధః. విరహి

వర్గవధే వ్యసనం = విరహివర్గవధవ్యసనం. విరహివర్గవధవ్యసనేన ఆకులః = విరహివర్గవధవ్యసనాకులః; తమ్ = విరహివర్గవధవ్యసనాకులమ్.

అశేషకళమ్ : అవిద్యమానః శేషః యాసాం తాః = అశేషాః. అశేషాః కళాః యస్య సః = అశేషకళః. తమ్ = అశేషకళమ్.

సురనిపీతసుధాకమ్ : సురైః నిపీతా = సురనిపీతా. సురనిపీతా సుధా యస్య సః = సురనిపీతసుధాకః. తమ్ = సురనిపీతసుధాకమ్.

అపాపకమ్ : నపాపః = అపాపః. అపాప ఏవ = అపాపకః. తమ్ = అపాపకమ్.

గ్రహవిదః : గ్రహాన్ విదంతీతి = గ్రహవిదః.

విపరీతకథాః : విపరీతాః కథాః యేషాం తే విపరీతకథాః.

భావము :

(ఓ చెలీ) సంపూర్ణకళలుగల్గి, విరహులను బాధించుచున్న చంద్రుని క్రూర గ్రహముగను; దేవతలు పానము చేయుటచే కళలనుఁ గోల్పోయిన క్షీణ చంద్రుని, సౌమ్యగ్రహముగను భావించుము. కాని జ్యోతిషశాస్త్రజ్ఞులు దీనికి విపరీతముగ ఏల చెప్పుచున్నారో తెలియదు. వారు క్షీణచంద్రుని క్రూరగ్రహముగను, పూర్ణచంద్రుని సౌమ్యగ్రహముగనుఁ జెప్పుచున్నారు. ఇది అనుభవ విరుద్ధము. ఏలయనగా పూర్ణచంద్రుఁడే విరహులను బాధించుచున్నాఁడు. కాని క్షీణ చంద్రుఁడు విరహులను బాధించుటలేదు. ॥౬౨॥

శ్లో॥ విరహిభిర్బహుమానమవాపి య
స్సబహుళః ఖలు పక్ష ఇహాఽజని।
తదమితి స్సకలైరపి యత్ర తై
ర్వ్యరచి సా చ తిథిః కిమమా కృతా॥ ౬౩

ప॥వి॥ విరహిభిః । బహుమానమ్ । అవాపి । యః । సః । బహుళః । ఖలు । పక్షః । ఇహ । అజని । తదమితిః । సకలైః । అపి । యత్ర । తైః । వ్యరచి । సా । చ । తిథిః । కిమ్ । అమా । కృతా.

టీక॥ యః = ఏ, పక్షః = పక్షము (కృష్ణపక్షము), విరహిభిః = వియోగులచే, బహుమానం = సత్కారమును, అవాపి = పొందింపఁబడినదో, సః = ఆ పక్షము అనగా బహుమానము పొందింపఁబడిన పక్షము, బహుళః = బహుళపక్షముగ, అనగా క్షీణచంద్రుని కల్గియుండుటచే విరహబాధ తగ్గుటవలన, విరహులచే, బహుమానము పొందిన పక్షముగ, ఇహ = ఈ లోకమందు, అజని = అయినదా ఏమి? (కించ = మఱియు), యత్ర = ఏతిథియందు (అమావాస్యయందు), సకలైరపి = సకలురైన, తైః = ఆ విరహులచే, తదమితిః; తత్ = అ బహుమానమునకు, అమితిః = పరిమితి లేక యుండుట, వ్యరచి = చేయఁబడినదో, సా = ఆ, తిథిః = తిథి, అమా = అమితి యని అనగా అపరిమితియని అనగా చంద్రుడే కానరానందువలన విరహులవలని బహుమానము అపరిమితమగుట వలన అపరిమితమను నర్థముగల అమగా, (అమావాస్యగా), కృతాకిం = చేయఁబడినదా ఏమి.

వి॥ బహుళశబ్దమును అమాశబ్దమునుఁ దీసికొని కవి చమత్కరించుచున్నాడు. బహుళపక్షములోని బహుళ శబ్దమునకు నలుపని యర్థము. కాని యిచ్చట "బహూని లాతీతి బహుళః'' అను వ్యుత్పత్తి ననుసరించి బహుమానమును గ్రహించునది యను నర్థము కల్పింపఁబడుచున్నది. కృష్ణపక్షమును విరహులు బహూకరించుట వలన నా పక్షము బహూకృతమగు పక్షము అనగా ''బహుమానము పొందిన పక్షమని'' యర్థము. ఏలయనగా కృష్ణపక్షమున చంద్రుఁడు క్షీణించుటచే నతని వలని యుపద్రవము తగ్గియుండుటవలన విరహులు అ పక్షమును బహూకరింతురు. బహుశబ్దమునకు బహుమాన పర్యంతమర్థమును గ్రహించి, "బహుంలాతీతి బహుళః" యనియు వ్యుత్పత్తి చెప్పఁదగును 'అమా' యను నవ్యయము సహభావమును బోధించును. సూర్యచంద్రులకు సహభావ మమావాస్య యందుండుటవలన నది ''అమా'' యనియు చెప్పఁబడును. కాని యిట నా యర్థము చెప్పదగదు. మఱేమనగా అమా యనగా అపరిమితి. "అమా = అపరిమితిః బహుమానస్య అస్యామ్''అను వ్యుత్పత్తిచే అపరిమిత బహుమానము కలది యను నర్థము కల్పింపఁబడుచున్నది. విరహులు కృష్ణపక్ష తిథులలో అమావాస్యకు అపరిమిత బహుమానము

చేయుదురు. ఏలయనగా అమావాస్య తిథియందు చంద్రుఁడు కానరాడు. తమ్ములను వేధించెడి చంద్రుఁడు కానరాక పోవుటవలన, ఆ తిథికి విరహులు ప్రత్యేక బహూమానము నిత్తురు. అది అపరిమితమగుట వలన ఆ తిథికి అమాయని పేరు వచ్చినది. ''మా'' యనగా పరిమితి. అది లేనిది అమా యగుచున్నది. కాని సూర్యచంద్రుల సహభావమువలన "అమా'' యని పేరు చెల్లదు. విరహులచే బహుమానము పొందక పోయినను పొందింపబడినట్లు బహుళశబ్ద వ్యుత్పత్తి ననుసరించి చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. అట్లే, అమ, అపరిమితార్థము కాకపోయి నను, అపరిమితార్థకముగా చెప్పుటవలన నిదియు నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

విరహిభిః : విరహః ఏషామ స్తీతి = విరహిణః = తైః = విరహిభిః.

బహుళః : బహూన్ లాతీతి = బహుళః. బహుమానం లాతీతి = బహుళః.

తదమితిః : తస్య అమితిః యస్యాంసా = తదమితిః.

అమా : న మా (మితిః) బహుమానస్య యస్యామితి = అమా. లేదా అమా (అనయోః) అస్యాం అస్తీతి = అమా.

భావము :

కృష్ణపక్షమున చంద్రకళలు క్షీణించుటచే, విరహులకు చంద్రుని వలని యుపద్రవము తగ్గుచున్నది. కాన ఆ పక్షమును, విరహులు బహూకరించుట వలన దానికి బహుళపక్షమని పేరు ఏర్పడినది. కాని బహుళ పక్షమనగా నల్లనిపక్షమని యర్థమును పురస్కరించుకొని యా పేరు ఏర్పడలేదు. అట్లే యా కృష్ణపక్షతిథులలో, చంద్రుఁడు కానరానందువలన అమావాస్యయందు విరహులకు చంద్రుని బాధయే లేకుండుటవలన ఆ తిథికి విరహులు అపరిమితమైన బహుమానముగావిండుట వలన నా తిథికి ''అమ" యను పేరేర్పడినది. అమ యనగా పరిమితి లేనిదని యర్థము. కాని సూర్యచంద్రులు కలసి వసించుటచే ''అమ'' యని పేరు చెప్పుటతగదు. ॥౬౩॥

శ్లో॥ స్వరిపుతీక్ష్ణ సుదర్శనవిభ్రమాత్
కిము విధుం గ్రసతే న విధుంతుదః।
నిపతితం వదనే కథమన్యథా
బలికరంభనిభం నిజముజ్ఝతి॥ ౬౪

ప॥వి॥ స్వరిపు తీక్ష్ణ సుదర్శన విభ్రమాత్ । కిమ్ । ఉ । విధుం। గ్రసతే। న। విధుంతుదః । నిపతితం । వదనే। కథమ్। అన్యథా। బలికరంభనిభం । నిజమ్ । ఉజ్ఝతి ।

టీక॥ విధుంతుదః = రాహువు. విధుం = చంద్రుని, స్వరిపుతీక్ష్ణ సుదర్శన విభ్రమాత్; స్వ = తనయొక్క, రిపు = శత్రువైన విష్ణువుయొక్క, తీక్ష్ణ = వాడియైన, సుదర్శన = సుదర్శనచక్రమను, విభ్రమాత్ = భ్రాంతివలన, నగ్రసతేకిము = మ్రింగుటలేదా యేమి. అన్యథా = అట్లు కానిచో, వదనే = నోటియందు, నిపతితం = పడిపోయిన, నిజం = తనకు స్వాధీనమైన, బలికరంభనిభమ్: బలి = నివేదన కుద్దేశింపఁబడిన, కరంభ = పెరుగు కలిపిన పేలపిండితో, నిభం = సమానమైన చంద్రుని, (ఏవం = ఇట్లు), కథమ్ = ఏవిధముగా, ఉజ్ఝతి = వదలిపెట్టును.

సమాసములు :

స్వరిపు తీక్ష్ణ సుదర్శన విభ్రమాత్ : స్వస్యరిపుః = స్వరిపుః. తీక్ష్ణంచ తత్ సుదర్శనంచ = తీక్ష్ణ సుదర్శనం. స్వరిపోఃతీక్ష్ణ సుదర్శనం = స్వరిపు తీక్ష్ణ సుదర్శనమ్. స్వరిపుతీక్ష్ణ సుదర్శనమితి విభ్రమః = స్వరిపు తీక్ష్ణసుదర్శన విభ్రమః; తస్మాత్ = స్వరిపుతీక్ష్ణసుదర్శన విభ్రమాత్.

విధుంతుదః : విధుం తుదతీతి = విధుంతుదః.

బలికరంభ నిభమ్ : బలిశ్చాసౌ కరంభశ్చ = బలికరంభః. బలికరంభేణ సదృశః = బలికరంభనిభః. తమ్ = బలికరంభనిభమ్.

భావము :

రాహువు చంద్రుని వాడియగు సుదర్శన చక్రమనెడి భ్రాంతితో మ్రింగివేసి వదలిపెట్టుచుండును. అట్లు కానిచో; పెరుగుతో కలిపిన పేలపిండివలె

మున్న చంద్రుని భక్షింపక వదలిపెట్టునా? అట్లుకాక భక్షించియే యున్నచో, సుదర్శనచక్రమువలె వాడి యంచులుగల యీ చంద్రునిచే రాహువు దవుడలు తెగి గాయపడియుండెడివి. అట్లు తెగునను భ్రాంతి చేతనే రాహువు చంద్రుని భక్షింపక, మ్రింగి వదలి పెట్టుచున్నాడు. ॥౬౪॥

శ్లో॥ వదనగర్భగతం న నిజేచ్ఛయా
శశినముజ్ఝతి రాహురసంశయమ్ ।
అశిత ఏవ గళత్యయమత్యయం
సఖి వినా గళనాలబిలాధ్వనా॥ ౬౪

ప॥వి॥ వదనగర్భగతం । న । నిజేచ్ఛయా । శశినమ్ । ఉజ్ఝతి । రాహుః । అసంశయమ్ । అశితః । ఏవ । గళతి । అయమ్। అత్యయం । సఖి । వినా । గళనాలబిలాధ్వనా ।

టీక॥ హేసఖి = ఓచెలీ, రాహుః = రాహువు, వదనగర్భగతం; వదన గర్భ = నోటిలోనికి, గతం = పొందిన, శశినం = చంద్రుని, నిజేచ్ఛయా = స్వేచ్ఛతో, నోజ్ఝతి = విడచుట లేదు. అసంశయం = సందేహము లేదు. కింతు = కాని, అయం = ఈ, శశీ = చంద్రుఁడు, అశిత ఏవసన్ = మ్రింగఁబడిన వాఁడేయగుచు, అత్యయం వినా = కష్టములేక, గలనాళబిలాధ్వనా; గలనాళ = కంఠనాళముయొక్క, బిల = లోపలిరంధ్రమనెడి, అధ్వనా = మార్గముచే, గళతి = వెలువడుచున్నాఁడు.

వి॥ రాహువు శిరోమాత్రముగ నుండుటచే, మ్రింగఁబడిన చంద్రుఁడు వెంటనే కంఠనాళము నుండి వెలుపలికి వచ్చుటచే నా చంద్రునికి జఠరాగ్ని సంబంధము కలుగకపోవుట వలన రాహు గర్భమున జీర్ణమగుట లేదు. కావున నీ పాపియైన చంద్రుఁడు నశింపక మఱల మఱల నుదయించుచున్నాఁడా! యని చెప్పుట వలన నిట నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు:

వదనగర్భగతమ్ : వదనస్య గర్భః = వదనగర్భః. వదన గర్భం గతః = వదన గర్భగతః. తమ్ = వదన గర్భగతమ్.

నిజేచ్ఛయా : నిజా ఇచ్ఛా = నిజేచ్ఛా తయా = నిజేచ్ఛయా.

అసంశయమ్ : సంశయస్య అభావః = అసంశయమ్.

గలనాళబిలాధ్వనా: గళస్య నాళః = గలనాళః. గళనాళస్య బిలమ్ = గళనాళబిలమ్. గళనాళబిలమేవ అధ్వా = గలనాళబిలాధ్వా. తేన = గళనాళ బిలాధ్వనా.

భావము :

ఓ చెలీ! విష్ణువు తాను అమృతమును పంచునపుడు దేవతల పంక్తిలో కూర్చుండిన రాక్షసుని తన చక్రాయుధముతో ఖండింపగా నాతని శిరము రాహువుగను, తక్కిన శరీరము కేతువుగను నైనవి. రాహువు చంద్రుని మ్రింగినపుడా చంద్రుఁడు రాహువు కంఠనాళ మార్గమున నిరపాయముగ వెలుపలికే వచ్చును. కాని యారాహువు జఠరాగ్నియందు జీర్ణము కానేరడు. ఏల యనగా రాహువనగా కేవలము శిరము. అతనికి ఉదరము లేదు. ఉదరము లేనందువలన జఠరాగ్నిలో చంద్రుఁడు జీర్ణమగుట కవకాశము లేదు. ఈవిధముగా చంద్రుఁడు తప్పించుకొని మాటి మాటికిని ఉదయించుచున్నాఁడు ॥౬౪॥

శ్లో॥ ఋజుదృశః కథయంతి పురావిదః
మధుభిదం కిల రాహుశిరశ్ఛిదమ్।
విరహిమూర్ధభిదం నిగదంతి న
క్వను శశీ యది తజ్జఠరానలః॥ ॥౬౬॥

ప॥వి॥ ఋజుదృశః । కథయంతి । పురావిదః । మధుభిదం । కిల । రాహుశిరశ్ఛిదం । విరహిమూర్ధభిదం । నిగదంతి । న । క్వ । ను । శశీ । యది । తజ్జఠరానలః.

టీక॥ ఋజుదృశః = సరళదృష్టిగల అనగా కనఁబడిన వస్తువును కనఁబడిన విధముగనే చూచెడి, పురావిదః = పురాణములను తెలిసికొనిన ప్రాచీనులు, మధుభిదం = విష్ణువును, రాహుశిరశ్ఛిదం = రాహువు శిరస్సును ఛేదించిన వానినిగ, కథయంతి కిల = చెప్పుచున్నారు గదా. విరహిమూర్ధభిదం; విరహి = వియోగులయొక్క, మూర్ధ = తలను, భిదం = భేదించెడి

వానినిగ, ననిగదంతి = చెప్పరు! (కుతః = ఏలయనగా) తజ్జఠరానలః; తత్ = ఆ రాహువునకు, జఠరానలః = జఠరాగ్ని, యది అస్తి = ఉన్నచో, శశీ = చంద్రుఁడు, క్వను = ఎక్కడ ఉండఁగలడు.

సమాసములు:

ఋజుదృశః : ఋజు పశ్యంతీతి = ఋజుదృశః.

పురావిదః : పురా విదంతీతి = పురావిదః.

మధుభిదం : మధుం భినత్తీతి = మధుభిత్. తం = మధుభిదమ్.

రాహుశిరశ్ఛిదమ్ : రాహోః శిరః = రాహుశిరః. రాహుశిరః ఛినత్తీతి = రాహుశిరశ్ఛిత్; తమ్ = రాహుశిరశ్ఛిదమ్.

విరహిమూర్ధభిదం : విరహిణాం మూర్ధానః = విరహిమూర్ధానః. విరహిమూర్ధ్నః భినత్తీతి = విరహిమూర్ధభిత్. తమ్ = విరహిమూర్ధభిదమ్.

తజ్జఠరానలః : తస్య జఠరః = తజ్జఠరః; తజ్జఠరస్య అనలః = తజ్జఠరానలః.

భావము :

కపటదృష్టిలేక సరళదృష్టిగల్గి, లోతుపాతులు గ్రహించని మన ప్రాచీనులు విష్ణువును రాహుశిరశ్ఛేత్త యని చెప్పుచున్నారు. కాని విరహిశిరశ్ఛేదకునిగఁ జెప్పఁగూడదా! వాస్తవముగ నట్లే చెప్పవలయును. ఆరాహువునకు జఠరాగ్ని యున్నచో చంద్రుఁడెక్కడ నుంతగలడు. రాహువు యొక్క శిరమును ఖండించి వానికి ఉదరము లేకుండ జేయుటచే నా రాహువునకు జఠరాగ్నిని లేకుండఁ జేసెను. అందువలన నా రాహువు చంద్రుని మ్రింగినను, తనకు జఠరాగ్ని లేనందువలన వానిని జీర్ణించుకొన లేకపోవుటచే, విరహులను జంపెడియా చంద్రుని బ్రతికించుటవలన నా విష్ణువును, రాహు శిరశ్ఛేదకుఁడనుటకంటె విరహిశిరశ్ఛేదకుఁడనుట యుక్తము. ॥౬౬॥

శ్లో॥ స్మరసఖౌ రుచిభిః స్మరవైరిణా
మఖమృగస్య యథా దళితం శిరః।
సపది సందధతుర్భిషజౌ దివః
సఖి! తథా తమసోఽపి కరోతు కః॥ ౬౭

ప॥వి॥ స్మరసఖౌ । రుచిభిః । స్మరవైరిణా । మఖమృగస్య । యథా । దళితం । శిరః । సపది । సందధతుః । భిషజౌ । దివః । సఖి । తథా । తమసః । అపి । కరోతు । కః.

టీక॥ రుచిభిః = శరీరకాంతులతో, స్మరస ఖౌ; స్మర = మన్మథునకు, సఖౌ = సమానులైన వారును, (మన్మథునకు మిత్రులునగు), దివః = స్వర్గముయొక్క, భిషజౌ = వైద్యులైన యశ్వినులనుదేవతలు, స్మర వైరిణా = శివునిచే, దళితం = ఖండింపఁబడిన, మఖమృగస్య = యజ్ఞమనెడిమృగముయొక్క, శిరః = శిరస్సును, యథా = ఎట్లు, సపది = వెంటనే, సందధతుః = జోడించిరో, తథా = అట్లు, హేసఖి = ఓ చెలీ!, కః = ఎవఁడు, తమసోఽపి = రాహువునకు కూఁడ, కరోతు = చేయును.

వి॥ శివునివలన భయపడి యజ్ఞము మృగరూపమున పరుగిడినట్లు దాని శిరస్సును శివుడు ఖండించినట్లు పురాణ ప్రసిద్ధి. అశ్వినులు ఖండింపఁబడిన యా యజ్ఞ మృగముయొక్క శిరస్సును మఱల జోడించిరని "తతోవై తౌ యజ్ఞస్యశిరః ప్రత్యధత్తామ్" అనుశ్రుతి చెప్పుచున్నది.

సమాసములు :

స్మరసఖౌ : స్మరస్య సఖాయౌ = స్మరసఖౌ.

స్మరవైరిణా : స్మరస్య వైరీ = స్మరవైరీ. తేన = స్మరవైరిణా.

మఖమృగస్య : మఖఏవ మృగః = మఖమృగః. తస్య = మఖమృగస్య.

భావము :

పూర్వము శివునివలన భయపడి యజ్ఞము మృగరూపమున పరుగిడిపోగా శివుఁడు దాని వెంట నంటి దాని తలను ఖండించెను. అప్పుడు స్వర్గలోకపు వైద్యులయిన అశ్వినులు ఆ తలను మఱల జోడించి యా మృగమును బ్రతికించిరి. అట్లే యీ రాహువునకును తలను శరీరముతో జోడింపగల వారెవరున్నారు. వాస్తవములో నెవ్వరును లేరు. అప్పుడు మన్మథునకు శివుఁడు వైరి యగుట వలన, అశ్వినులు మన్మథునకు సౌందర్యమున సమానులై మిత్రు

లగుటవలన, తమ మిత్రునకు వైరియగు శివుఁడు ఖండించిన మృగము తలను జోడించి శివునిపై వైరనిర్యాతనముగావించిరి. ఇప్పుడో మన్మథుఁడు విరహులకు శత్రువు. కాన అతని మిత్రులైన అశ్వినులు, రాహువు తలను అతికించి, యాతని యుదరమందలి జఠరాగ్నితో చంద్రుని జీర్ణింపఁజేయఁదోడ్పడెదరా! వాస్తవములో తోడ్పడరు.ఏలయనగా మన్మథుఁడు విరహులకు శత్రువు. తన మిత్రుఁడైన మన్మథుని శత్రువులకుపయోగకరమైన పనిని అశ్వినులెట్లు చేయగలరు? చేయరని భావము. ॥౬౭॥

శ్లో॥ నలవిమస్తకితస్య రణే రిపో
ర్మిళతి కిం న కబంధగళేన వా।
మృతిభియా భృశముత్పతతస్తమో
గ్రహశిరస్తదసృగ్దృఢబంధనమ్॥ ౬౮

ప॥వి॥ నలవిమస్తకితస్య । రణే । రిపోః । మిళతి । కిం । న । కబంధగళేన। వా । మృతిభియా । భృశమ్ । ఉత్పతతః । తమోగ్రహశిరః । తదసృగ్దృఢ బంధనమ్.

టీక॥ రణే=యుద్ధమందు, నలవిమస్తకితస్య; నల=నలునిచే, విమస్తకితస్య=తల తీయఁబడిన, (తథాపి=అయినను) మృతిభియా=మరణభయముచే, భృశమ్=మిక్కిలి, ఉత్పతతః = పైకినెగురుచున్న, రిపోః=శత్రువుయొక్క, కబంధగళేన; కబంధ=మొండెముయొక్క, గళేన=కంఠముచే; తమోగ్రహశిరః; తమోగ్రహ=రాహుగ్రహము యొక్క, శిరః=తల, తదసృగ్దృఢబంధనమ్; తదసృక్=ఆకంఠము యొక్క రక్తముతో, దృఢబంధనం సత్=దృఢమైన సంయోగము గలదై, కిం=ఏల, న మిలతి=అతకదు.

సమాసములు :

నలవిమస్తకితస్య: విగతః మస్తకః అస్యసంజాత ఇతి=విమస్తకితః, నలేన విమస్తకితః=నలవిమస్తకితః. తస్య=నలవిమస్తకితస్య.

కబంధగళేన: కబంధస్య గళః=కబంధగళః. తేన=కబంధగళేన.

మృతిభియా : మృతేః భీః = మృతిభీః. తయా = మృతిభియా.

తమోగ్రహశిరః : తమ ఇతి గ్రహః = తమోగ్రహః. తమోగ్రహస్య శిరః = తమోగ్రహశిరః.

తదసృగ్దృఢబంధనమ్ : తస్య అసృక్ = తదసృక్. దృఢం చ తత్ బంధనం చ = దృఢబంధనమ్. తదసృజా దృఢబంధనమ్ = తదసృక్ దృఢ బంధనమ్.

భావము :

యుద్ధమున నలునిచే తల తొలగింపఁబడిన శత్రువు మరణ భయముచే మింట నెగురుచుండును. ఆశత్రువు మొండెమునకున్న కంఠము రక్తమును కార్చుచుండును. రాహుగ్రహముయొక్క తలను, ఆ మొండెమునకున్న కంఠముయొక్క రక్తముతోడ నా కంఠమునకు గట్టిగ నతికించినచో, రాహువునకు తలకు దిగువనున్న శరీరభాగ మేర్పడును. అట్లు శరీర మేర్పడుటచే రాహువు మ్రింగిన చంద్రుఁడు ఉదరమున జఠరాగ్నిలో జీర్ణమై, మఱల పుటక యుండును. ॥౬౭॥

శ్లో॥ సఖి జరాం పరిపృచ్ఛ తమశ్శిరః
సమమసౌ దధతాఽపి కబంధతామ్।
మగధరాజవపుర్దలయుగ్మవత్
కిమితి న ప్రతిసీవ్యతి కేతునా॥ ౬౮

ప॥వి॥ సఖి । జరాం । పరిపృచ్ఛ । తమశ్శిరః । సమమ్ । అసౌ । దధతా । అపి । కబంధతామ్ । మగధరాజవపుర్దలయుగ్మవత్ । కిమ్ । ఇతి । న । ప్రతిసీవ్యతి । కేతునా.

టీక॥ హే సఖి = ఓ చెలీ! జరాం = జరయను రాక్షసిని, పరిపృచ్ఛ = అడుగుము. అసౌ = ఈ జర, కబంధతామ్ = తలలేనిశరీరమును, దధతా = ధరించుచున్న, కేతునాఽపిసమమ్ = కేతువుతోనుఁగూడ, తమశ్శిరః = రాహువుయొక్క శిరస్సును, మగధరాజ వపుర్దల యుగ్మవత్; మగధరాజ = మగధదేశపురాజైన జరాసంధునియొక్క, వపుర్దల యుగ్మవత్;

వపుర్దల = శరీరపుటర్ధభాగములయొక్క, యుగ్మవత్ = జంటనువలె, కిమితి = ఎందులకని, న ప్రతిసీవ్యతి = కుట్టియతకు వేయదు?.

సమాసములు :

తమశ్శిరః : తమసః శిరః = తమశ్శిరః.

మగధరాజవపుర్దళయుగ్మవత్ : మగధానాం రాజా = మగధరాజః. వపుషఃదళే = వపుర్దళే. వపుర్దళయోః యుగ్మం = వపుర్దళయుగ్మమ్. మగధరాజస్య వపుర్దళయుగ్మం = మగధరాజవపుర్దళయుగ్మమ్. మగధరాజవపుర్దళయుగ్మమివ = మగధరాజవపుర్దళయుగ్మవత్.

భావము :

ఓ చెలీ! జరయను రాక్షసి నడుగుము. ఆ రాక్షసి, మగధ రాజుయొక్క శరీరపు టర్ధభాగములను జోడించి యాతనిని జీవింపఁజేసినది. అందువలన మగధ రాజునకు జరాసంధుడను నామము గల్గినది. ఆ రాక్షసి, యా విధము గనే, తలలేని కేతుగ్రహముయొక్క శరీరముతో రాహువుయొక్క తలను ఏల యతికించరాదు? అట్లతికించినచో శరీరమంతయు నేర్పడుటవలన, రాహువు చంద్రుని మ్రింగినచో, ఆ చంద్రుడు రాహు జఠరాగ్నియందు జీర్ణమై మఱల నుదయింపఁడు గదా! ॥౬౯॥

శ్లో॥ వద విధుంతుదమాళి మదీరితై-
స్త్యజసి కిం ద్విజరాజధియా రిపుమ్।
కిము దివం పునరేతి యదీదృశః
పతిత ఏష నిషేవ్య హి వారుణీమ్॥ ౭౦

ప॥వి॥ వద । విధుంతుదమ్ । ఆళి । మదీరితైః । త్యజసి । కిమ్ । ద్విజరాజధియా । రిపుమ్ । కిమ్ । ఉ । దివం । పునః । ఏతి । యత్ । ఈదృశః । పతితః । ఏషః । నిషేవ్య । హి । వారుణీమ్.

టీక॥ హే ఆళి! = ఓ చెలీ!, మదీరితైః = నాయొక్క వచనములతో, విధుంతుదం = రాహువునుగూర్చి, వద = చెప్పుము. రిపుం = శత్రువును,

(ఇచ్చట చంద్రుని), ద్విజరాజధియా; ద్విజరాజ = చంద్రుఁడను(బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుఁడను), ధియా = బుద్ధిచే, త్యజసికిం = విడచి పెట్టెదవాయేమి? యత్ = ఏలయనగా, ఏషః = ఈ చంద్రుఁడు, వారుణీం = పడమటి దిక్కును(మద్యమును), నిషేవ్య = పొంది, (పానముగావించి), పతితః = (పడిపోయినాఁడు, అస్తమించినాఁడు) పతనముఁ బొందిఁనాడు,(పాతకి యైనాఁడు). ఈ దృశః = ఇట్లు పతితుఁడైన వాఁడు, పునః = మఱల, దివం = ఆకాశమును (స్వర్గమును) ఏతి కిము = పొందునా?.

సమాసములు :

విధుంతుదమ్ : విధుం తుదతీతి = విధుంతుదః. తమ్ = విధుంతుదమ్.

ద్విజరాజధియా : ద్విజానాంరాజా = ద్విజరాజః. ద్విజరాజస్య ధీః = ద్విజరాజధీః. తయా = ద్విజరాజధియా.

మదీరితైః : మమ ఈరితాని = మదీరితాని. తైః = మదీరితైః.

వారుణీమ్ : వరుణస్య ఇయం = వారుణీ. తాం = వారుణీం.

భావము :

ఓ చెలీ! నా మాటలను రాహువునకుఁ జెప్పుము. ఓ రాహువా! శత్రువైన చంద్రుఁడు ద్విజరాజు (బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు) అను బుద్ధితో విడచి పెట్టకుము. ఏలయనగా ఈచంద్రుఁడు (ఈ బ్రాహ్మణుఁడు) వారుణిని = (పడమటి దిక్కును) (మద్యమును)సేవించుటచే పతితుఁడైనాడు. అనగా చంద్రుఁడు పడమటి దిక్కును పొందిఁయస్తాచలమందు పతనమును = అస్తమయమునుఁ బొందినాఁడు. బ్రాహ్మణపక్షమునమద్యమును బ్రాహ్మణుఁడు సేవించిపతితుఁడైఁనాఁడు. అనగా, పాతకియైనాఁడు. కావున నిట్లు పతనమును = అస్తమయమును పొందిన చంద్రునకు మఱల వెంటనే యాకాశమును పొందనవకాశము లేదు గదా! అట్లే మద్యపానముచే పతనమునుఁ పొందిన బ్రాహ్మణునకు స్వర్గప్రాప్తియు లేదుగదా. ద్విజరాజ శబ్దము శ్లేషతో చంద్రుని, బ్రాణోత్తముని జెప్పుచున్నది. చంద్రునకు ద్విజరాజనెడి పేరుండుటవలన నా చంద్రుని బ్రాహ్మణోత్తముఁడని భావించి రాహువు వానిని మ్రింగక వదలిపెట్టునేమో యని చమత్కృతి చేయఁ

బడినది. బ్రాహ్మణోత్తముని వధించరాదుగాన, చంద్రునికి ద్విజనాజను పేరుండుటవలన, వానిని బ్రాహ్మణోత్తముఁడను బుద్ధితో రాహువు మ్రింగక విడచి పెట్టి నేమో? చంద్రపక్షమున ఆ ద్విజరాజు అనగా చంద్రుఁడు వారుణిని అనగా పడమటి దిక్కును పొందుటచే పతితుఁడైనాఁడు అనగా అస్తాచలమునఁ గ్రుంకినాఁడు. బ్రాహ్మణపక్షమున ఆ ద్విజరాజు అనగా బ్రాహ్మణోత్తముఁడు వారుణిని అనగా మద్యమును సేవించుటచే పతితుఁడైనాఁడు. అనగా పతనముఁ బొంది పాతకియైనాఁడు. కాన నిట్లు పతితుఁడైన = అస్త పర్వతమునఁ గ్రుంకిన ద్విజరాజునకు = చంద్రునకు మఱల వెంటనే దివమున = ఆకాశమున ప్రాప్తి యుండదు. అట్లేపతితుఁడైన = పాతకిము బొందిన ద్విజరాజునకు = బ్రాహ్మణోత్తమునకు దివమున = స్వర్గమున ప్రాప్తి యుండదు. అస్తాచలమునఁ గ్రుంకిన చంద్రుఁడు మఱల వెంటనే యాకసమునుఁ బొందలేదు గదా. అట్లే మద్యపానముచే పతితుఁడైన బ్రాహ్మణుఁడు స్వర్గమునుఁ బొందలేడు గదా. ॥౨౦॥

శ్లో॥ దహతి కంఠమయం ఖలు తే న కిం
గరుడవద్ద్విజవాసనయోజ్ఝితః।
ప్రకృతిరస్య విధుంతుద దాహికా
మయి నిరాగసి కా వద విప్రతా॥ ౨౧

ప॥వి॥ దహతి । కంఠమ్ । అయం । ఖలు । తేన । కిం । గరుడవత్ । ద్విజవాసనయా । ఉజ్ఝితః । ప్రకృతిః । అస్య । విధుంతుద । దాహికా । మయి । నిరాగసి । కా । వద । విప్రతా.

టీక॥ హే విధుంతుద! = ఓ రాహువా! అయం = ఈ, విధుః = చంద్రుఁడు, ద్విజవాసనయా = ద్విజత్వ ధర్మసామ్యముచే, గరుడవత్ = గరుడునికి వలె, తే = నీయొక్క, కంఠమ్ = కంఠమును, దహతిఖలు = దహించును గదా, తేన = ఆ దాహముచే, (విధుః = చంద్రుఁడు), ఉజ్ఝితః కిమ్ = విడువఁబడెనా ఏమి? అస్య = చంద్రునకు, విప్రతా = బ్రాహ్మణత్వము కా = ఏమి? వద = చెప్పుము. (అస్య = ఈ చంద్రునకు), ప్రకృతిః = స్వభావము, నిరాగసి = అపరాధములేని, మయి = నాయెడ, దాహికా = దహింపఁజేయునట్టిది.

వి॥ పూర్వము తండ్రి పనుపునమ్లేచ్ఛులను భక్షించుటకుఁ గడంగిన గరుత్మంతుని కంఠమున, భ్రష్టబ్రాహ్మణుఁడు లగ్నమై యాతని కంఠమును దహింపగా, నతనిని వెంటనే గరుడుఁడు కక్కివైచెనని పురాణ గాథ ఇట నను సంధేయము. మాఘకవియు "విప్రంపురా పతగరాడివ నిర్జగార" యని పేర్కొనెను.

సమాసములు :

గరుడవత్ : గరుడస్య ఇవ = గరుడవత్.

ద్విజవాసనయా : ద్విజస్యవాసనా = ద్విజవాసనా. తయా = ద్విజవాసనయా.

(హే) *విధుంతుద :* విధుం తుదతీతి = విధుంతుదః. తస్య సంబుద్ధిః = (హే) విధుంతుద.

నిరాగసి : నిర్గతమ్ ఆగః యస్యాస్సా = నిరాగాః. తస్యాం = నిరాగసి.

విప్రతా : విప్రస్య భావః = విప్రతా.

భావము :

ఓ రాహువా! ద్విజత్వమను ధర్మమును గల్గియుండుటచే నీ పీతనిని మ్రింగునపుడు గరుడుని కంఠమును భ్రష్టద్విజుఁడు దహించినట్లు నీ కంఠమును దహించుటవలన నీతనిని నీవు విడచి పెట్టితివా. కాని వాస్తవములో నీ చంద్రునకు విప్రత్వమెక్కడ నున్నది. ఈ చంద్రుని ప్రకృతి నిరపరాధురాలైన నా వంటి స్త్రీని దహించునట్టిది. కాన స్త్రీ ఘాతకుఁడగు నీ చంద్రునికి బ్రాహ్మణత్వమెట్లేర్పడును. కావున నీవు భక్షించుటలో దోషమేమియు లేదు. పూర్వము తండ్రియాజ్ఞచే గరుత్మంతుఁడుమ్లేచ్ఛులను భక్షించుచుండగా, నా మ్లేచ్ఛులలో భ్రష్టబ్రాహ్మణుఁడొకడుండి యాతని కుత్తుకఁజొచ్చి మంట పెట్టగా నా భ్రష్టుని గరుత్మంతుఁడు భక్షింపక కక్కివేసెను. ఆ విధముగా చంద్రుని ద్విజత్వ సామ్యముతో, నీవు మ్రింగునపుడు నీ కుత్తుకలో మంటఁ బెట్టెనా యని యుపమానము పురాణమునుండి గ్రహింపఁబడినది. ॥౨౦॥.

శ్లో॥ సకలయా కలయా కిల దంష్ట్రియా
సమవధాయ యమాయ వినిర్మితః।

విరహిణీగణచ్వరణసాధనం
విధురతో ద్విజరాజ ఇతి శ్రుతః॥ ౭౨

ప॥వి॥ సకలయా । కలయా । కిల । దంష్ట్రియా । సమవధాయ । యమాయ. వినిర్మితః । విరహిణీగణచర్వణ సాధనం । విధుః । అతః । ద్విజరాజః॥ ఇతి । శ్రుతః.

టీక॥ విధుః = చంద్రుఁడు, సకలయా = సమస్తములైన, కలయా = కళలనెడి, దంష్ట్రియా = కోఁఱలచే, యమాయ = యముని కొఱకు, సమవధాయ = చక్కఁగ మెలకువ వహించి, విరహిణీ గణచర్వణ సాధనమ్; విరహిణీ గణ = వియోగినుల సంఘమును, చర్వణ = భక్షించుటకు, సాధనం = సాధనముగాఁ, బ్రహ్మణా = (బహ్మచే), వినిర్మితఃకిల = నిర్మింపఁబడెను గదా. అతః = ఇందువలన, అనగా ప్రత్యేకమైన కోఁఱగా నుండుటవలన, ద్విజరాజ ఇతి = ద్విజరాజని, (శ్రేష్ఠమైన కోఁఱయని) శ్రుతః = వినఁబడుచున్నాఁడు.

సమాసములు :

విరహిణీగణచర్వణసాధనమ్ : విరహః ఆసామ స్తీతి = విరహిణ్యః. విరహిణీనాం గణః = విరహిణీగణః. విరహిణీగణస్య చర్వణమ్ = విరహిణీ గణ చర్వణమ్. విరహిణీ గణచర్వణస్య సాధనమ్ = విరహిణీగణచర్వణ సాధనమ్.

ద్విజరాజః : ద్విజానాం రాజా = ద్విజరాజః.

భావము :

వస్తుస్థితియందు చంద్రునకు ద్విజత్వమనగా విప్రత్వములేదు. బ్రహ్మ సమస్తకళలనెడి కోఁఱలతో యమునకు విరహిణులను భక్షించుటకు సాధనముగా చంద్రుఁడనెడి సాధనమును సృజించెను. చంద్రుని కళలొక్కొకటియు నొక్కొక్క కోఁఱ. ఆ కోఁఱలన్నింటినిఁ గలిపినచో, చంద్రుఁడనెడి పెద్దకోఁఱ యేర్పడు చున్నది. ఆ కోఁఱలన్నియు దంతములగుటవలన ద్విజములనియు చెప్పఁబడును. ఆ ద్విజములలో నీతఁడు పెద్దకాన ద్విజరాజని వ్యవహారమేర్పడినదే గాని,ద్విజుఁ

డన విప్రుఁడని భావించి ద్విజరాజని-విప్రోత్తముఁడని భావింపరాదు. కాన నాతని భక్షింపక వదలి పెట్టరాదు. ॥౭౨॥

శ్లో॥ స్మరముఖం హరనేత్రహుతాశనా
జ్జ్వలదిదం విధినా చకృషే విధుః।
బహువిధేన వియోగివధేన వా
శశమిషాదథ కాలికయాంకితః॥ ౭౩

ప॥వి॥ స్మరముఖం । హరనేత్రహుతాశనాత్ । జ్వలత్ । ఇదం । విధినా । చకృషే । విధుః । బహువిధేన । వియోగివధేన । వా । శశమిషాత్ । అథ । కాలికయా । అంకితః.

టీక॥ విధుః = చంద్రుఁడను, ఇదం = ఈ, స్మరముఖం = మన్మథుని మోము, జ్వలత్ = మండుచునే, విధినా = దైవముచే, హరనేత్రహుతాశనాత్; హర = శివునియొక్క, నేత్రహుతాశనాత్ = నయనాగ్నినుండి, అథ చకృషే = లాగఁబడినదా ఏమి? అథవా = లేదా, బహువిధేన = పెక్కు విధముగల, వియోగివధేన = విరహులవధచే, (యత్ = ఏ, ఏనః = పాపముగలదో, తేనైవ = దానివలన నేర్పడిన) కాలికయా = నలుపుతో, శశమిషాత్ = కుందేటి నెపమువలన, అంకితః = గుర్తింపఁబడినదా ఏమి.

వి॥ చంద్రుఁడనెడి మన్మథముఖము శివుని నేత్రాగ్నినుండి దైవము లాగి వేయుటవలన, అప్పటి నేత్రాగ్ని దాహమువలన నేర్పడిన నలుపుమచ్చ చంద్రునియందు కుందేటి నెపమున భాసించుచున్నదా, లేక చంద్రుఁడు విరహులను బాధించుటవలన నేర్పడిన పాపము ఆ చంద్రునియందు కుందేటి నెపమున భాసించుచున్నదా! యని శశకళంకమును మఱుగు పరచి దానియందు, దాహకాలిమను, పాపకాలిమను ఆరోపించి యుత్ప్రే క్షించుట వలన, అపహ్నవాలంకారముతోఁగూడిన యుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

స్మరముఖమ్ : స్మరస్య ముఖమ్ = స్మరముఖమ్.
హరనేత్రహుతాశనాత్: హరస్య నేత్రమ్ = హరనేత్రమ్. హరనేత్రస్య

హుతాశనః = హరనేత్రహుతాశనః. తస్మాత్ = హరనేత్రహుతాశనాత్.

బహువిధేన : బహ్వ్యః విధాః యస్య సః = బహువిధః. తేన = బహు విధేన.

వియోగివధేన : వియోగినాం వధః = వియోగివధః. తేన = వియోగి వధేన.

శశమిషాత్ : శశఏవమిషః = శశమిషః. తస్మాత్ = శశమిషాత్.

భావము :

చంద్రుని యందలి కళంకము రెండు దోషములుగ వర్ణింపఁబడుచున్నది. చంద్రుఁడనెడి మన్మథముఖమును, శివుని నేత్రాగ్నినుండి దైవము వెలుపలికి తీయగానాయగ్నియందు కాలుటచే నేర్పడిన నలుపు మచ్చ యతనియందు కుందేటి నెపమున భాసించుచున్నదా; లేదా విరహులను హింసించుటవలన సంభవించిన పాపమునల్లని మచ్చయై ఆ కుందేటి నెపమున నతనియందు భాసించు చున్నదా! యని చంద్రకళంకమందు రెండు వికల్పములు చేయఁబడినవి. శివుని నేత్రాగ్నియందు మన్మథుఁడు దగ్ధమైనది ప్రసిద్ధము. మన్మథుఁడు దగ్ధమగు చుండగా నతని ముఖము పూర్తిగా దగ్ధము కాక మునుపే దైవము దానిని వెలికి తీయగా, ఆ ముఖమే చంద్రుఁడని కవి కల్పన. మన్మథుని ముఖము రామణీయకమునుబట్టి యిట్టి కల్పన.॥23॥

శ్లో॥ ఇతి విధోర్వివిధోక్తివిగర్హణం
వ్యవహితస్య వృథేతి విమృశ్య సా।
అతితరాం దధతీ విరహజ్వరం
హృదయభాజముపాలభత స్మరమ్॥ 24

ప॥వి॥ ఇతి । విధోః । వివిధోక్తి విగర్హణం । వ్యవహితస్య । వృథా । ఇతి । విమృశ్య । సా । అతితరాం । దధతీ । విరహజ్వరమ్ । హృదయ భాజమ్ । ఉపాలభత । స్మరమ్.

టీక॥ అతితరామ్ = అత్యధికముగా, విరహజ్వరం = వియోగ తాపమును, దధతీ = వహించుచున్న, సా = ఆదమయంతి, ఇతి = వెనుక వర్ణింపఁబడిన

విధముగ, వ్యవహితస్య = దూరమందున్న, విధోః = చంద్రునికి, వివిధోక్తి విగర్హణమ్; వివిధోక్తి = పలురకములైన వచనములతో, విగర్హణమ్ = నింద, వృథా ఇతి = వ్యర్థమని, విమృశ్య = విచారించి, హృదయభాజమ్ = తన హృదయమందున్న అనగా సమీపమందున్న, స్మరమ్ = మన్మథుని, ఉపాలభత = నిందించినది.

సమాసములు :

వివిధోక్తివిగర్హణమ్ : వివిధాశ్చ తాః ఉక్తయశ్చ = వివిధోక్తయః. వివిధోక్తిభిః విగర్హణమ్ = వివిధోక్తి విగర్హణమ్.

విరహజ్వరమ్ : విరహస్య జ్వరః = విరహజ్వరః. తమ్ = విరహజ్వరమ్.

హృదయభాజమ్ : హృదయం భజతీతి = హృదయభాక్. తమ్ = హృదయభాజమ్.

భావము:

ప్రబలమైన విరహజ్వరమునకు గుఱియై పరితపించుచున్న యా దమయంతి, ఎచ్చటనో, యాకసమున దూరముగ నున్న చంద్రుని పెక్కు విధములుగ నిందిచుట వ్యర్థము. ఈ నింద యతనికి తెలియసాధ్యములేదని భావించి తనకు దగ్గఱ తన హృదయము నందే యున్న మన్మథుని నిందించుటకుం బూనినది. ॥౭౪॥

శ్లో॥ హృదయమాశ్రయసే బత మామకం
జ్వలయసీత్థమనంగ తదేవ కిమ్।
స్వయమపి క్షణదగ్ధనిజేంధనః
క్వ భవితాసి హతాశ హుతాశవత్॥ ౭౫

ప॥వి॥ హృదయమ్ । ఆశ్రయసే । బత । మామకం । జ్వలయసి । ఇత్థమ్ । అనంగ । తత్ । ఏవ । కిమ్ । స్వయమ్ । అపి । క్షణదగ్ధనిజేంధనః। క్వ । భవితాసి । హతాశ । హుతాశవత్.

టీక॥ హే అనంగ = ఓ మన్మథా!, మామకం = నాదైన, హృదయమ్ = మనస్సును, ఆశ్రయసే = ఆశ్రయించుచున్నావు. తదేవ = దానినే, ఇత్థం = ఈ విధముగా, కిం జ్వలయసి = ఏల దహింతువు?, బత = అయ్యో!, హతాశ = స్వాభిలాషను భంగపఱచుకొనువాఁడా!, స్వయమపి = స్వయముగ నీవును, హుతాశవత్ = అగ్నివలె, క్షణదగ్ధ నిజేంధనః; క్షణ = క్షణ కాలమున, దగ్ధ = కాల్చుకొనఁబడిన, నిజ = తనకు సంబంధించిన, ఇంధనః = హృదయమనెడి యింధనము, (కట్టెలనెడి యింధనము) గలవాఁడవై, క్వ = ఎచ్చట, భవితాసి = ఉండఁగలవు.

సమాసములు :

మామకమ్ : మమ ఇదం = మామకం. తత్ = మామకమ్.

(హే) అనంగ : అవిద్యమానమంగం యస్య సః = అనంగః. తస్య సంబుద్ధిః = హే అనంగ.

క్షణదగ్ధనిజేంధనః: క్షణం దగ్ధమ్ = క్షణదగ్ధమ్. నిజమ్ ఇంధనమ్ = నిజేంధనమ్. క్షణదగ్ధం నిజేంధనమ్ యస్యసః = క్షణదగ్ధనిజేంధనః.

(హే) హతాశ: హతా ఆశా యస్య సః = హతాశః. తస్య సంబుద్ధిః = హేహతాశ.

హుతాశవత్ : హుతమశ్నాతీతి = హుతాశః. హుతాశ ఇవ = హుతాశవత్.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు నా హృదయమందే యున్నావు. దానినే దహించుచున్నావు. ఇది తగునా! ఏది నీకు ఆశ్రయమో దానిని నీవు దహించుకొనవచ్చునా! కావుననే నీవు హతాశుఁడవు. అనగా నీవు నీ యభిలషితమును భంగపఱచుకొనువాఁడవు. అగ్ని తనకు ఆశ్రయమైన కట్టెలు మున్నగు నింధనములను దహించి నిరాశ్రయుఁడై నశించును. అట్లే నీవును నీకు ఆశ్రయమైన నా హృదయమును దగ్ధము కావించి నిరాశ్రయుఁడవు కాగలవు. ఒకరిని హింసించుటకుఁ బూని తనకు గల్గెడి నాశమును నీవు గ్రహింపలేక యున్నావు. మన్మ

ఘుఁడు మనస్సునందు జన్మించిన వాఁడు గాన నతనికి దమయంతి హృదయము గూడ ఆశ్రయమైనది. ॥౭౫॥

శ్లో॥ పురభిదా గమితస్త్వమదృశ్యతాం
త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా।
స్మర నిరైక్ష్యత కస్య చ నాపి న
త్వయి కిమక్షిగతే నయనైస్త్రిభిః॥ ౭౬

ప॥వి॥ పురభిదా । గమితః । త్వమ్ । అదృశ్యతామ్ । త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా । స్మర । నిరైక్ష్యత । కస్య । చన । అపి । న । త్వయి । కిమ్ । అక్షిగతే । నయనైః । త్రిభిః.

టీక॥ హేస్మర = ఓ మన్మథా! త్వమ్ = నీవు, (అక్షిగతః = కంటఁబడిన వాఁడవై (శత్రువై), పురభిదా = శివునిచే, త్రినయనత్వ పరిప్లుతిశంకయా; త్రినయనత్వ = మూడుకన్నులుగల్గియుండుటకు, పరిప్లుతి = వైయర్థ్యము (అతివ్యాప్తి) కలుగునను, శంకయా = భయముచే, అదృశ్యతాం = నాశమును, గమితః = పొందింపఁబడితివి. కింతు = కాని, కస్యచనాఽపి = ఎవనికిని, అక్షిగతే = కంటఁబడిన (ద్వేషింపఁదగిన), త్వయి = నీయందు, త్రిభిః = మూడైన, నయనైః = నేత్రములతో, కిం = ఏల, ననిరైక్ష్యత = చూడ బడక పోవుట (ఏర్పడును).

వి॥ "త్వయినిరైక్ష్యత'' అనుచోట స్మరుఁడు కర్మయైనను, ఆతనిని ఆధారముగఁజేసికొనుటవలన నతనియందు కర్మత్వమవివక్షితమైనందువలన ధాతువునకు నకర్మకత్వము సిద్ధించినది. అందువలన భావార్థమున నది ప్రయుక్తము. "ప్రసిద్ధేర వివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా'' యని చెప్పిన విధముగ కర్మను వివక్షింపనందు వలనను ధాతువున కకర్మత్వము సిద్ధించును.

సమాసములు :

పురభిదా : పురాణి భినత్తీతి = పురభిత్. తేన = పురభిదా.

అదృశ్యతామ్ : ద్రష్టుంయోగ్యః = దృశ్యః. న దృశ్యః = అదృశ్యః. అదృశ్యస్య భావః = అదృశ్యతా. తామ్ = అదృశ్యతామ్.

త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా : త్రీణి నయనాని యస్య సః = త్రినయనః. త్రినయనస్య భావః = త్రినయనత్వం. త్రినయనత్వస్య పరిప్లుతిః = త్రినయనత్వ పరిప్లుతిః. త్రినయనత్వపరిప్లుతేఃశంకా = త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకా. తయా = త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా.

అక్షిగతే : అక్షి గతః = అక్షిగతః. తస్మిన్ = అక్షిగతే.

భావము :

మన్మథా! శివుఁడు తన మూడవనేత్రము వ్యర్థమగుననుభయముచేతను, తన మూడవ నేత్రమితరులకు సంక్రమించునను భయముచేతను, శత్రువైన నిన్ను నదృశ్యని గావించెను. తానట్లు నిన్ను అదృశ్యునిఁ గావించనిచో, అందరికిని ద్వేష్యుఁడవైన నిన్నుఁజూచి, వారు తమ మూడవ కన్నునుఁ దెఱచియుండవలసి యుండెడి. అనగా నిన్నుగాంచి క్రోధము చెందవలసి యుండెడివారు. మూడవ కన్నును తెఱచుట యనగా, కోపపడుట యనియు లోకమున వాడుక యున్నది. అటు శివుఁడా మన్మథుని అదృశ్యునిఁ జేయుటవలననే, యితరుల మూఁడు నేత్రములచే నతఁడు చూడఁబడలేదు గదా? కానిచో నితరుల మూఁడు నేత్రములచే చూడబడి యుండెడివాఁడు. ఇందు మూఁడు నేత్రములలో మూడవనేత్రము క్రోధదృష్టియని గ్రహింపవలయును. మఱియు నీవు ప్రత్యక్షమైనచో జనులు కామాంధులై కోపదృష్టితో కలసి వారికున్న మూఁడు నేత్రములును వ్యర్థములు కావలసి యుండెడివి యనియు సూచితము. ॥౨౮॥

శ్లో॥ సహచరోఽసి రతేరితి విశ్రుతి
స్త్వయి వసత్యపి మే న రతిః కుతః।
అథ న సంప్రతి సంగతిరస్తి వా
మనుమృతా న భవంతమియం కిల॥ ॥౨౯॥

ప॥వి॥ సహచరః । అసి । రతేః । ఇతి । విశ్రుతిః । త్వయి । వసతి । అపి । మే । న । రతిః । కుతః । అథ । న । సంప్రతి । సంగతిః । అస్తి । వామ్ । అనుమృతా । న । భవంతమ్ । ఇయం । కిల.

టీక॥ హే స్మర = ఓ మన్మథా!, రతేః = రతీదేవికి (సంతుష్టికి), సహచరః = తోడ నుండెడి వాఁడవని, విశ్రుతిః = ప్రసిద్ధి. త్వయి = నీవు, వసతి సత్యపి = నా హృదయమందున్నను, మే = నాకు, రతిః = సంతోషము (రతీదేవి), కుతః = ఎందువలన, న = లేదు. అథవా = లేదా, సంప్రతి = ఇప్పుడు, వామ్ = మీకిద్దఱికిని, సంగతిః = సహవాసము, నాస్తి = లేదు. (ఏలయనగా) ఇయం = ఈరతి, భవంతం = నిన్ను, నానుమృతాకిల = అనుసరించిమృతిఁ జెందలేదు గదా.

వి॥ ప్రీతి స్వరూపమైన రతికిని, రతీదేవికిని అభేదాధ్యవసాయముఁ జేయుట వలన అభేదాతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

సహచరః : సహ చరతీతి = సహచరః.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు రతికిని, (సంతోషమునకును రతీదేవికిని) సహచరుఁడవని ప్రసిద్ధినొంది యున్నావు. అయినను, నీవు మనస్సునందు జన్మించినందువలన నా హృదయమందెల్లప్పుడు నెలకొనియు, నీ సహచరియైన రతి (సంతోషము) నా కేల కలుగుట లేదు? లేదా, రతికిని నీకును, ప్రస్తుతము సంబంధము లేదా! ఇది వాస్తవమే. ఏలయనగా రతీదేవి నీతో నను మరణముఁ జెందలేదుగదా! కావున మీకిద్దరికిని సాహచర్యము లేదు. అందువలన నాకును రతి (సంతోషము) లేదు. ॥౨౨॥

శ్లో॥ రతివియుక్తమనాత్మపరజ్ఞ కిం
స్వమివ మామపి తాపితవానసి।
కథమతాపభృతస్తవ సంగమా
దితరథా హృదయం మమ దహ్యతే॥ ౨౩

ప॥వి॥ రతివియుక్తమ్। అనాత్మపరజ్ఞ । కిం । స్వమ్ । ఇవ । మామ్। అపి । తాపితవాన్ । అసి । కథమ్ । అతాపభృతః । తవ । సంగమాత్ । ఇతరథా । హృదయం । మమ । దహ్యతే.

టీక॥ అనాత్మపరజ్ఞ = తనను, ఇతరులను తెలియఁజాలని, అనగా నందఱిని హింసించెడి, (మార = మన్మథా!), మామివ = నన్నువలె, రతివియుక్తమ్ = రతీదేవిచే వియోగముఁ బొందిన, స్వమపి = తననుఁగూడ, తాపితవానసి కిమ్ = తాపముఁబొందించితివా యేమి? ఇతరథా = అట్లు కానిచో, అతాపభృతః = తాపములేనటువంటి, తవ = నీయొక్క, సంగమాత్ = సంబంధమువలన, మమ = నాయొక్క, హృదయం = హృదయము, కథం = ఎట్లు, దహ్యతే = దహింపఁబడుచున్నది.

వి॥ నన్నువలె నిన్నుఁగూఁడ తపింపఁజేసుకొంటివా? యని చెప్పుటలో నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

రతివియుక్తమ్ : రత్యా వియుక్తః = రతివియుక్తః. తమ్ = రతివియుక్తమ్.

హే అనాత్మపరజ్ఞ : ఆత్మా చ పరశ్చ = ఆత్మపరౌ. ఆత్మపరౌ జానాతీతి = ఆత్మపరజ్ఞః. ఆత్మపరజ్ఞో న భవతీతి = అనాత్మపరజ్ఞః. తస్య సంబుద్ధిః = హే అనాత్మపరజ్ఞ.

అతాపభృతః : తాపం బిభర్తీతి = తాపభృత్. న తాపభృత్ = అతాపభృత్. తస్య = అతాపభృతః.

భావము :

తన్నుఁ గూర్చిగాని, పరులనుఁ గూర్చిగాని తెలియని, అనగా "ఇది తనది, ఇది పరులది" యనెడి వివేకము విచక్షణలేక, యందఱిని హింసించెడి మారా! ప్రియవియుక్తురాలనైన నన్నెట్లు తపింపఁజేసితివో, యట్లే రతీ వియోగమునొందిన నిన్నుఁ గూడ తపింపఁజేసికొంటివా? అట్లు కానిచో, నీ స్పర్శ వలన అనగా నీవు నా హృదయమందుండుటవలన నాకింతటి తాప మెట్లేర్పడును? కాన నీవును రతీ వియోగముచే తప్తుఁడవై నన్నుఁ దపింపఁజేయుచున్నావు. ॥౭౮॥

శ్లో॥ అనుమమార న మార కథం ను సా
రతిరితి ప్రథితాఽపి పతివ్రతా।

ఇయదనాథవధూవధపాతకీ
దయితయాఽపి తయాసి కిముజ్ఝితః॥ ౭౬

ప॥వి॥ అనుమమార । న । మార । కథం । ను । సా । రతిః । ఇతి । ప్రథితా । అపి । పతివ్రతా । ఇయదనాథవధూవధపాతకీ । దయితయా । అపి । తయా । అసి । కిమ్ । ఉజ్ఝితః.

టీక॥ హేమార = హింసించెడి యోమన్మథా!, పతివ్రతాఇతి = పతివ్రతయని, ప్రథితాఽపి = ప్రసిద్ధిఁ బొందియు, సా = ఆ, రతిః = రతీదేవి, కథంను = ఎట్లు, నఅనుమమార = నీతోననుమరణముఁ బొందలేదు? (అథవా = లేదా) ఇయదనాథవధూవధపాతకీ; ఇయత్ = ఇంతటి సంఖ్యగల, అనాథవధూ = అనాథలైనవిరహిణులగు స్త్రీలయొక్క, వధ = వధచే, పాతకీ = పాతకమును వహించిన, (త్వం = నీవు), దయితయాఽపి = ప్రియురాలిచేతను, ఉజ్ఝితః కిమ్ = విడువఁబడితివా యేమి?.

సమాసములు :

పతివ్రతా : పత్యౌవ్రతంయస్యాః సా = పతివ్రతా.

ఇయదనాథవధూవధపాతకీ : అనాథాశ్చతాః వధ్వః = అనాథవధ్వః. అనాథవధూనాం వధాః = అనాథ వధూవధాః. ఇయంతశ్చతే అనాథవధూవధాశ్చ = ఇయదనాథవధూవధాః. ఇయదనాథవధూవధైః పాతకః = ఇయదనాథవధూవధపాతకః. ఇయదనాథవధూవధ పాతకః అస్యఅస్తీతి = ఇయదనాథవధూవధపాతకీ.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీ ప్రియురాలైన రతీదేవి పతివ్రతగాఁ బ్రసిద్ధిఁ జెందినది. కాని యామె యేల నీతో ననుమరణముఁ బొందలేదు. లెక్కింప శక్యముగాని వియోగినులగు ననాథ స్త్రీలను వధించుటవలన బాతకమును వహించిన నిన్ను నీ ప్రియురాలు గూడ వదలివేసి యుండునేమో!. ॥౭౬॥

శ్లో॥ సుగత ఏవ విజిత్య జితేంద్రియ
స్త్వదురు కీర్తితనుం యదనాశయత్।

తవతనూమవశిష్టవతీం తత
స్సమితి భూతమయీమహరద్ధరః॥ ॥౮౦॥

ప॥వి॥ సుగతః । ఏవ । విజిత్య । జితేంద్రియః । త్వదురుకీర్తితనుం । యత్ । అనాశయత్ । తవ । తనూమ్ । అవశిష్టవతీం । తతః । సమితి । భూతమయీమ్ । అహరత్ । హరః.

టీక॥ జితేంద్రియః = ఇంద్రియములను జయించి వశీకరించుకొనిన, సుగత ఏవ = బుద్ధుడే, త్వదురు కీర్తితనుమ్; త్వత్ = నీ యొక్క, ఉరు = గొప్పదైన, కీర్తితనుం = కీర్తియనెడి శరీరమును, యత్ = ఎందువలన, అనాశయత్ = నాశముగావించెనో, తతః = ఆ కారణమువలన, అవశిష్ట వతీం = మిగిలియున్న, భూతమయీం = పృథివ్యాది పంచభూత వికారమైన, తవ = నీయొక్క, తనూం = శరీరమును, హరః = శివుడు, సమితి = యుద్ధమునందు, అహరత్ = సంహరించెను.

సమాసములు :

జితేంద్రియః: జితాని ఇంద్రియాణి యేన సః = జితేంద్రియః.

త్వదురుకీర్తితనుమ్: ఉర్వీచసాకీర్తిశ్చ ఉరుకీర్తిః.ఉరుకీర్తిరేవ తనుః = ఉరుకీర్తితనుః. తవ ఉరుకీర్తితనుః = త్వదురు కీర్తితనుః. తామ్ = త్వదురు కీర్తితనుం.

భూతమయీమ్ : భూతానాం వికారః = భూతమయీ. తామ్ = భూత మయీమ్.

భావము :

ఇంద్రియములను వశీకరించుకొనిన బుద్ధుడు తన కాంతయందలి యనురాగమును వీడి సన్న్యాసియై నిన్నుదరిఁజేరనీయక, నీ కీర్తిశరీరమును నాశము గావించెను. అతనియందు నీ యాటలు సాగలేదు. అతని వైరాగ్యమునకు నీవలన నెట్టిధమునను భంగము వాటిల్లలేదు. కాన నీ విధముగ నీ కీర్తి శరీరము నశింపగా, మిలిగినది. నీ పాంచభౌతికమైన శరీరము. దీనిని శివుడు నీతోటి యుద్ధమున భస్మము గావించెను. ఆ బుద్ధుడు నీ కీర్తి శరీరమును

నాశముగావింపక యున్నచో, నీ భౌతిక శరీరమును నాశము చేయుట, హరునకు కూడ నసాధ్యమై యుండెడిది. కీర్తి తొలగిన పిదప మిగిలిన శరీరము భూతమయమనుటవలన- పైశాచికమనియు సూచితము. ఇట్లు కీర్తి శరీరమును, భౌతిక శరీరమును నశించియు, నీవు సిగ్గులేక మమ్ములను నిర్దయతో హింసించుచున్నందులకు మాకు నాశ్చర్యమై యున్నది. ॥౮౦॥

శ్లో॥ ఫలమలభ్యత యత్కుసుమై స్త్వయా
విషమనేత్రమనంగ! నిగృహ్ణతా।
అహహ నీతిరవా ప్తభయా తతో
న కుసుమైరపి విగ్రహమిచ్ఛతి॥ ౮౧

ప॥వి॥ ఫలమ్ । అలభ్యత । యత్ । కుసుమైః । త్వయా। విషమనేత్రమ్ । అనంగ । నిగృహ్ణతా । అహహ । నీతిః । అవా ప్తభయా । తతః । న । కుసుమైః । అపి । విగ్రహమ్ । ఇచ్ఛతి.

టీక॥ హే అనంగ! = ఓ మన్మథా! (ఓ శరీరములేని వాడా!), విషమనేత్రం = బేసి కన్నులుగల అనగా ముక్కంటియైన శివుని, (సహింప సాధ్యము కాని నాయకుని), కుసుమైః = పూలచే, నిగృహ్ణతా = కొట్టినటువంటి, త్వయా = నీచే, యత్ = ఏ, ఫలమ్ = మరణరూపమైన ఫలము, అలభ్యత = పొందఁబడినదో, తతః = అందువలన, అవా ప్తభయా = భీతిఁ జెందిన, నీతిః = "ఇతర సాధనములచేతనైనను శత్రువుపైఁ బగతీర్చుకొనవలయును" అనునీతి, కుసుమైరపి = పూలతోడను, విగ్రహం = యుద్ధమును, నేచ్ఛతి = కోరుటలేదు.

సమాసములు :

విషమనేత్రమ్ : విషమంనేత్రం యస్య సః = విషమనేత్రః. తమ్ = విషమనేత్రమ్.

విషమశ్చాసౌ నేత్రశ్చ = విషమనేత్రః. తమ్ = విషమనేత్రమ్.

(హే) అనంగ : అవిద్యమానమంగం యస్య సః = అనంగః. తస్య సంబుద్ధిః = హే అనంగ.

అవాప్తభయా: అవాప్తం భయం యయాసా అవాప్తభయా.

భావము:

శరీరములేని యో మన్మథా! నీవు ముక్కంటిని పూలచేఁ గొట్టుచు మరణరూపమైన ఫలమునుఁ బొందితివి. దానితో "ఏ సాధనములచేతనైనను శత్రువుపైఁ బగను దీర్చుకొనవలయుననెడి" నీతి, భీతిఁ జెందినదై పూలతోడను యుద్ధముఁ జేయుట కిష్టపడలేదు. ఇది యబ్బురమైనది. పూలతోడనే యుద్ధముఁ జేయనొల్లనపుడిఁక నితర సాధనములగు వాడి యమ్ములు మున్నగు వానితో యుద్ధముఁ జేయనొల్లదని చెప్పనవసరము లేదు. కావున నీవు పూలను సైతము మామీద వదలుటకు భయపడు చున్నావు. అనంగ! యనుటవలన- శరీరములేని నీవు శరీరము గల్గిన, విషమనేత్రునితో అనగా అలవికాని నాయకునితోఁ గయ్యమునకు దిగుట నీ మౌర్ఖ్యమును వెల్లడిఁజేయుచున్నదని సూచితము. నేత్ర శబ్దమునకు నాయకుఁడనియు నర్థము. ॥౮౧॥

శ్లో॥ అపి ధయన్నితరామరవత్సుధాం
త్రినయనాత్కథమాపిథ తాం దశామ్।
భణ రతేరధరస్య రసాదరా
దమృతమాత్తఘృణః ఖలు నా పిబః॥ ౮౨

ప॥వి॥ అపి । ధయన్ । ఇతరామరవత్ । సుధామ్ । త్రినయనాత్ । కథమ్ । ఆపిథ । తాం । దశామ్ । భణ । రతేః । అధరస్య । రసాదరాత్ । అమృతమ్ । ఆత్తఘృణః । ఖలు । న । అపిబః.

టీక॥ (హేస్మర = ఓ మన్మథా!), ఇతరామరవత్ = ఇతర దేవతలవలె, సుధాం = అమృతమును, ధయన్నపి = త్రాగుచును, త్రినయనాత్ = ముక్కంటియగు శివునివలన, తాం = ఆ, దశాం = మరణదశను, కథం = ఎట్లు, ఆపిథ = పొందితివి. భణ = చెప్పుము. అథవా = లేదా, రతేః = రతీదేవియొక్క, అధరస్య = పెదవియొక్క, రసాదరాత్; రస = రుచియందలి, ఆదరాత్ = ఆసక్తివలన, ఆత్తఘృణః; = అమృతముమీద వెగటును పొందినవాడవై, అమృతం = అమృతమును, నా౽పిబః ఖలు = త్రాగలేదు గదా!.

సమాసములు :

ఇతరాఽమరవత్ : ఇతరే చ తే అమరాశ్చ = ఇతరామరాః. ఇతరామరా ఇవ = ఇతరామరవత్.

త్రినయనాత్ : త్రీణి నయనాని యస్య సః = త్రినయనః. తస్మాత్ = త్రినయనాత్.

రసాఽఽదరాత్ : రసే ఆదరః = రసాఽఽదరః. తస్మాత్ = రసాదరాత్.

అత్తఘృణః : ఆత్తా ఘృణా యేన సః = ఆత్తఘృణః.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు ఇతర దేవతల వలెనే యమృతమునుఁ ద్రాగియు, నెట్లు మరణించితివి! చెప్పుము. లేదా నీవు నీ ప్రియురాలగు రతీదేవియొక్క యధరరసమునందాసక్తి గల్గి యమృతము సేవగించుకొని దానిని పానము చేయ లేదా? అట్లు కానిచో నమృతమునుఁ ద్రాగిన దేవతలందఱు జీవించియుండగా నీ వొక్కఁడ వెట్లు మరణింతువు?. ॥౭౨॥

శ్లో॥ భువనమోహనజేన కిమేనసా
తవ పరేత బభూవ పిశాచతా।
యదధునా విరహాధిమలీమసా
మభిభవన్భ్రమసి స్మర మద్విధామ్॥ ౭౩

ప॥వి॥ భువనమోహనజేన । కిమ్ । ఏనసా । తవ । పరేత । బభూవ । పిశాచతా । యత్ । అధునా । విరహాధిమలీమసామ్ । అభిభవన్। భ్రమసి। స్మర । మద్విధామ్.

టీక॥ హే పరేత! = ఓ మృతుఁడా!, తవ = నీయొక్క, భువనమోహనజేన; భువన = లోకములను, మోహనజేన = చైతన్యము లేనివిగఁ జేయుట వలనఁ గల్గిన, ఏనసా = పాపముచే, పిశాచతా = పిశాచమగుట, బభూవ కిం = ఏర్పడినదా ఏమి? హేస్మర = ఓస్మరుఁడా, యత్ = ఎందు

వలన, అధునా = ఇప్పుడు, విరహాధిమలీమసామ్; విరహోఽధి = విరహమువలని పీడచే, మలీమసాం = మాలిన్యముబొందిన, మద్విధామ్ = నావంటి దీనురాలను, అభిభవన్ = పీడించుచు, భ్రమసి = తిరుగుచున్నావు.

సమాసములు :

భువనమోహనజేన: భువనానాం మోహనమ్ = భువనమోహనం. భువనమోహనాత్ జాయత ఇతి = భువనమోహనజమ్. తేన = భువనమోహనజేన.

(హే) *పరేత:* పరమ్ ఇతః = పరేతః. తస్య సంబుద్ధిః = హేపరేత.

పిశాచతా : పిశాచస్య భావః = పిశాచతా.

విరహాధిమలీమసామ్ : విరహస్య = ఆధిః = విరహాధిః. విరహాధినా మలీమసా = విరహాధిమలీమసా. తామ్ = విరహాధిమలీమసామ్.

మద్విధామ్ : అహం విధా యస్యాస్సా మద్విధా. తామ్ మద్విధామ్.

భావము :

మరణించిన యో మన్మథా! లోకములకు చైతన్యము లేకుండఁ జేయుట వలని పాపముచే నీవు పిశాచమైతివా! ఏలయనగా, వియోగపీడచే మలినమైన నావంటి యబలను వేధించుచు తిరుగుచున్నావు. లోకమున మరణించిన వారికి పాప విశేషముచే పిశాచత్వము వచ్చును. అట్టి పిశాశములు శుద్ధిలేని వారిని పట్టుకొని వేధించుచుండునను సంశయమిట సూచితము. ॥౮౩॥

శ్లో॥ బత దదాసి న మృత్యుమపి స్మర
స్ఖలతి తే కృపయా న ధనుః కరాత్।
అథ మృతోఽసి మృతేన చ ముచ్యతే
న కిల ముష్టిరురీకృతబంధనః॥ ౮౪

ప॥వి॥ బత । దదాసి । న । మృత్యుమ్ । అపి । స్మర । స్ఖలతి । తే । కృపయా । న । ధనుః । కరాత్ । అథ । మృతః । అసి । మృతేన । చ । ముచ్యతే । న । కిల । ముష్టిః । ఉరీకృతబంధనః.

టీక॥ హేస్మర = ఓ మన్మథా!, మృత్యుమపి = మరణమునుఁగూడ, నద దాసి = ఈయవు. (అథవా = లేదా) కృపయా = దయచే, (అకృపయా = క్రూరత్వముచే), తవ = నీయొక్క, కరాత్ = హస్తమునుండి, ధనురపి = విల్లుగూడ, నస్ఖలతి = పడిపోదు. అథమృతోఽసి = ఒకవేళ నీవు మరణించియున్నచో, మృతేనచ = మరణించిన వానిచే, ఉరీకృత బంధనః; ఉరీకృత = అంగీకరింపఁబడిన, బంధనః = పట్టుగల్గిన, అనగా గట్టిపట్టుగల్గిన, ముష్టిః = పిడికిలి, న ముచ్యతే కిం = విడువఁబడదు గదా! బత = కష్టము.

సమాసములు :

ఉరీకృతబంధనః: ఉరీకృతం బంధనం యస్యసః = ఉరీకృతబంధనః.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు మేలుచేయవు పోనిమ్ము మృత్యువునైన నీయవు. మృత్యువు నిచ్చినచో ఈ బాధ తొలగును గదా! మాయెడ దయతోనైనను నీ చేత నున్న విల్లు పడిపోదు. ఇది చాల కష్టమైన విషయము. నీవు మృతుఁడవు. కాన నీకు దయయెక్కడ? మృతులు చైతన్యములేని వారు గాన వారికి దయ గలుగదు. కావుననే చేతనున్న విల్లుగూడా పడిపోదు. లేదా నీకు కృప యెక్కడిది. నీయందు క్రూరత్వమే అనుభవసిద్ధము కాన, నందువలన నీచేతనున్న విల్లు పడిపోదు. ఆ విల్లు పడిపోయినచో, అందుండి బాణములు పైఁబడవు. ఒక వేళ నీవు మరణించియున్నచో నప్పుడైనను నీ చేతి పట్టు గట్టిది. ఏలయనగా మరణించిన వారి పిడికిలి పట్టు గట్టిది. కాన నప్పుడుగూడ నీ గట్టి పిడికిలి నుండి విల్లు పడిపోదు. కాన నీవు మరణించినను నీవలని బాధ తప్పదు. నీవు మరణించినను నీ కాఠిన్యము తగ్గలేదు. లోభి జీవించియున్నను అతడు గట్టి పిడికిలి గల్గి దానము చేయడు. ఇక నతడు మరణించిన నతని పిడికిలి ఇంకను గట్టి పడును. నీవును ఆలోభికి సముడవని సూచితము. ॥౮౪॥

శ్లో॥ దృగపహత్యపమృత్యువిరూపతా
శ్శమయతే పరనిర్జర సేవితా।

అతిశయాంధ్యవపుఃక్షతిపాండుతా
స్స్మర భవంతి భవంత ముపాసితుః॥ రా॥

ప॥వి॥ దృగపహత్యపమృత్యువిరూపతాః । శమయతే । పరనిర్జరసేవితా ।
అతిశయాంధ్యవపుః క్షతిపాండుతాః । స్మర । భవంతి । భవంతమ్ ।
ఉపాసితుః.

టీక॥ హేస్మర = ఓ మన్మథా! పరనిర్జరసేవితా; పరనిర్జర = నీ కంటె వేఱు దేవతలను, సేవితా = ఉపాసించువాఁడు, దృగపహత్యపమృత్యువిరూపతాః, దృగపహతి = గ్రుడ్డితనమును, అపమృత్యు = అకాల మరణమును, విరూపతాః = అంగవైరూప్యమును, శమయతే = పోగొట్టుకొనుచున్నాఁడు. భవంతం = నిన్ను, ఉపాసితుః = ఉపాసన చేయువానికి, అతిశయాంధ్యవపుఃక్షతిపాండుతాః; అతిశయాంధ్య = అధికమైన గ్రుడ్డితనము, వపుఃక్షతి = దేహబాధ, పాండుతాః = శరీరవర్ణము తగ్గి పాలిపోవుట మున్నగునవి, భవంతి = కలుగుచున్నవి.

వి॥ హితప్రాప్తికై గావించిన మన్మథోపాసనకు గ్రుడ్డితనము మున్నగునసర్థప్రాప్తికల్గినట్లు వర్ణించుటవలన నిచ్చట విషమాలంకారము.

సమాసములు :

దృగపహత్యపమృత్యువిరూపతాః : దృశోరపహతిః = దృగపహతిః. వికృతం రూపం యస్యసః = విరూపః. విరూపస్య భావః = విరూపతా. దృగపహతిశ్చ, అపమృత్యుశ్చ, విరూపతా చ = దృగపహత్యపమృత్యు విరూపతాః. తాః = దృగపహత్యపమృత్యు విరూపతాః.

పరనిర్జరసేవితా : పరే చ తే నిర్జరాశ్చ = పరనిర్జరాః. పరనిర్జరాణాం సేవితా = పరనిర్జరసేవితా.

అతిశయాంధ్యవపుఃక్షతిపాండుతాః: అంధస్య భావః = ఆంధ్యమ్. వపుషః క్షతిః = వపుఃక్షతిః. పాండోః భావః = పాండుతా. అతిశయేన ఆంధ్యమ్ = అతిశయాంధ్యమ్. (అతిశయేన) వపుఃక్షతిః = అతిశయవపుఃక్షతిః, (అతిశయేన)

పాండుతా = అతిశయపాండుతా. (అతిశయేన ఆంధ్యంచ, వపుఃక్షతిశ్చ, పాండుతాచ, అతిశయాంధ్య వపుఃక్షతిపాండుతాః,). తాః = అతిశయాంధ్యవపుఃక్షతిపాండుతాః.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీ కంటె నితర దేవతలనుపాసించు జనము, గ్రుడ్డితనమును అపమృత్యువును, శరీరమందు వికృతరూపము మున్నగు వానిని శమింపఁజేసుకొనుచున్నది. కాని నిన్ను కొలిచెడి జనము మిక్కుటమైన గ్రుడ్డితనమును (విరహాతిశయము వలని యజ్ఞానమును) శరీరమునకు దౌర్బల్యమును, (విరహాతిశయమువలని యంగగ్లానిని) పాండు రోగమును (విరహాతిశయముచే పాలిపోవుటను బొందుచున్నది. ఇతర దేవతలనుపాసించు వారికి గ్రుడ్డితనము మున్నగు రోగములు శమించుచుండగా, నిన్ననుపాసించెడి నీ భక్తులకు దానికి విపరీతముగా, అధికమైన గ్రుడ్డితనము మున్నగు రోగములు గలుగుచున్నవి. కావున నీయొక్క దేవతాత్వము మిగుల నుపహాసయోగ్యమై యున్నది. ॥౮౫॥

శ్లో॥ స్మర నృశంస తమ స్త్వమతో విధి
స్సుమనసః కృతవాన్ భవదాయుధమ్।
యది ధనుర్దృఢమాశుగమాయసం
తవ సృజేత్ప్రళయం త్రిజగద్వ్రజేత్॥ ౮౬

ప॥వి॥ స్మర । నృశంసతమః । త్వమ్ । అతః । విధిః । సుమనసః । కృతవాన్ । భవదాయుధమ్ । యది । ధనుః । దృఢమ్ । ఆశుగమ్ । ఆయసమ్ । తవ । సృజేత్ । ప్రళయం । త్రిజగత్ । వ్రజేత్.

టీక॥ (హే స్మర = ఓ మన్మథా), త్వం = నీవు, నృశంసతమః = అతిక్రూరుఁడవు, అతః = ఇందువలన, విధిః = బ్రహ్మ, సుమనసః = పుష్పములను (మంచి మనస్సు గలవారిని), భవదాయుధమ్ = నీకు ఆయుధముగా, కృతవాన్ = చేసెను. తవ = నీకు, దృఢం = దృఢమైన, ధనుః = ధనుస్సును, ఆయసమ్ = లోహమయమైన, ఆశుగం = బాణ

మును, సృజేద్యది = సృజించియున్నచో, త్రిజగత్ = మూడు లోకముల సమూహము, ప్రళయం = వినాశమును, వ్రజేత్ = పొందెడిది.

సమాసములు :

నృశంసతమః: నౄన్ శంసతీతి = నృశంసః. అత్యంతం నృశంసః = నృశంసతమః.

సుమనసః : శోభనం మనః యాసాం తాః = సుమనసః. తాః = సుమనసః.

భవదాయుధమ్ : భవతః ఆయుధః = భవదాయుధః. తమ్ = భవదాయుధమ్.

ఆయసమ్ : అయసః వికారః = ఆయసః. తమ్ = ఆయసమ్.

త్రిజగత్ : త్రయాణాం జగతాం సమాహారః = త్రిజగత్.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు చాల క్రూరుఁడవని గ్రహించియే బ్రహ్మ నీకు పుష్పములను ఆయుధముగాఁ జేసెను. నీకు దృఢమైన ధనుస్సును లోహమయమైన బాణమును సృజించియున్నచో మూడులోకములు ప్రళయమునుఁ బొందెడివి. సుమనసః అని యాయుధమును చెప్పుటవలన, నీవు క్రూరహృదయుండవు కాన నీకు ఆయుధమును సుమనస్సులను-పుష్పములను-అనగా మంచి మనస్సుగల వానిని చేసెనని సూచితము. ॥౮౬॥

శ్లో॥ స్మరరిపోరివ రోపశిఖీ పురాం
దహతు తే జగతామపి మా త్రయమ్।
ఇతి విధి స్త్వదిషూన్ కుసుమాని కిమ్
మధుభిరంతరసించదనిర్వృతః॥ ౮౭

ప॥వి॥ స్మరరిపోః । ఇవ । రోపశిఖీ । పురాం । దహతు । తే । జగతామ్ । అపి । మా । త్రయమ్ । ఇతి। విధిః । త్వదిషూన్ । కుసుమాని । కిం। మధుభిః । అంతః । అసించత్ । అనిర్వృతః.

టీక॥ స్మరరిపోః = మన్మథుఁడవైన నీయొక్క శత్రువగు హరునియొక్క, రోపశిఖీ = బాణాగ్ని, పురాం = పట్టణముల యొక్క, త్రయమివ = మూటినివలె, తవ = నీయొక్క, రోపశిఖీ = బాణాగ్ని, జగతాం = లోకములయొక్క, త్రయం = మూటిని, మాదహతు = దహింపరాదు, ఇతి = అని, (మత్వా = తలంచి), విధిః = బ్రహ్మ, అనిర్వృతః = తృప్తిఁ జెందనివాఁడై, త్వదిషూన్ = నీ బాణములగు, కుసుమాని = పుష్పములను, మధుభిః = మకరందములచే, అంతః = లోపల, అసించత్ కిమ్ = తడిపెనా యేమి.

వి॥ ఇచ్చట బ్రహ్మ మకరందములచే, మన్మథ బాణములగు పుష్పములను తడుపక పోయినను తడిపెనా యనుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు:

స్మరరిపోః : స్మరస్య రిపుః = స్మర రిపుః. తస్య = స్మరరిపోః.

రోపశిఖీ : రోపస్య శిఖీ = రోపశిఖీ.

త్వదిషూన్ : తవ ఇషవః = త్వదిషవః. తాన్ = త్వదిషూన్.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీ శత్రువైన హరుని బాణాగ్ని మూడు పట్టణముల నెట్లు దహించినదో, అట్లే నీ బాణాగ్ని మూడు లోకములను దహింపరాదని తలంచి, బ్రహ్మ నీబాణములైన పుష్పములను మకరందములతో లోపల తడిపెను. నీబాణములు పుష్పములు కాన, నవి దహింపక పోయినను బ్రహ్మకు నమ్మక మేర్పడక పోవుటవలన నా పుష్పములు దహింపకుండుటకై వానిలోపల మకరందము నింపి వానిదాహకశక్తినిఁ దగ్గించెను. అట్లు మకరందములచేఁ దడుపక పోయినచోఁ బాపిమైన నిన్ను దహనకృత్యమునుండి యెవ్వఁడాపఁగలడు. కాన బ్రహ్మయు క్తము చేసెను. ॥౮౭॥

శ్లో॥ విధిరనంగమభేద్యమవేక్ష్య తే
జనమనః ఖలు లక్ష్యమకల్పయత్।

అపి స వజ్రమదాస్యత చేత్తదా
త్వదిషుభిర్వ్యదశిష్యదసావపి॥ ౭౭

ప॥వి॥ విధిః । అనంగమ్ । అభేద్యమ్ । అవేక్ష్య । తే । జనమనః । ఖలు । లక్ష్యమ్। అకల్పయత్। అపి। సః। వజ్రమ్। అదాస్యత । చేత్ । తదా । త్వదిషుభిః । వ్యదశిష్యత్ । అసౌ । అపి.

టీక॥ (హే స్మర = ఓ మన్మథా), విధిః = బ్రహ్మ, అనంగం = అవయవరహితమైనదియు, (కావుననే) అభేద్యం = భేధింపశక్యముగాని దానినిగ, అవేక్ష్య = నిశ్చయించి, జనమనః = జనుల మనస్సును, తే = నీకు, లక్ష్యం = గుఱిగా, అకల్పయత్ = చేసెను. (అట్లుగాక) సః = ఆ విధి, వజ్రమపి = వజ్రమును సైతము, ఆదాస్యతచేత్ = గుఱిగానిచ్చియున్నచో, తదా = అప్పుడు, త్వదిషుభిః = నీ బాణములచే, అసౌఅపి = ఈ వజ్రముగూడ, వ్యదశిష్యత్ = తునకలై పోయెడిది.

వి॥ జనుల మనస్సును గుఱిగ నుంచుటలో నదియవయవరహితమగుట హేతువు కాకపోయినను, దానిని హేతువుగ చెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష.
మనస్సు నిత్యము పరమాణురూపమగుట వలన నది, యవయవరహిత ద్రవ్యము.

సమాసములు :

అనంగమ్ : అవిద్యమానమ్ అంగమ్ యస్య తత్ = అనంగమ్. తత్ = అనంగమ్.

జనమనః: జనానాం మనః = జనమనః. తత్ = జనమనః.

భావము :

ఓ మన్మథా? బ్రహ్మ చక్కగా నాలోచించి, యవయవము లేనందు వలన ఛేదింప సాధ్యము కానట్టి జనుల మనస్సును నీ బాణములకు గుఱిగాఁ బెట్టెను. మనస్సు నిత్యము నిరవయవమని శాస్త్ర సిద్ధాంతము. కాన నవయవము లేని యా మనస్సును నీబాణము లెట్లు తాకును? కాన బ్రహ్మ యుక్తము గావించెను. ఒకవేళ బ్రహ్మ, దేనికి పగులనటువంటి వజ్రమును నీకు గుఱిగావించినను నదియు, నీ బాణముల దెబ్బకు వ్రయ్యలయ్యేడిదే. ॥౭౭॥

శ్లో॥ అపి విధిః కుసుమాని తవాశుగాన్
స్మర విధాయ న నిర్వృతిమాప్తవాన్।
అదిత పంచ హి తే స నియమ్య తాన్
తదపి తైర్బత జర్ఝరితం జగత్॥ ౧౫

ప॥వి॥ అపి । విధిః । కుసుమాని । తవ । అశుగాన్ । స్మర । విధాయ । న । నిర్వృతిమ్ । ఆప్తవాన్ । అదిత । పంచ । హి । తే । సః । నియమ్య । తాన్ । తత్ । అపి । తైః । బత । జర్ఝరితం । జగత్.

టీక॥ హేస్మర = ఓ మన్మథా!, విధిః = దైవము, కుసుమాని = పుష్పములను, తవ = నీయొక్క, అశుగాన్ = బాణములుగ, విధాయ = చేసి, నిర్వృతిం = తృప్తిని, అపిన ఆప్తవాన్ = పొందలేదా?, హి = ఏలయనగా, సః = తృప్తిపొందని ఆ బ్రహ్మ, తానపి = ఆ పుష్పబాణములను సైతము; నియమ్య = నియమము గావించి, తే = నీకు, పంచ = అయిదు బాణములనే, అదిత = ఇచ్చెను. తదపి = ఆయినను, తైః = ఆ యయిదు బాణముల చేతనే, జగత్ = ప్రపంచము, జర్ఝరితమ్ = శిథిలమై పోయినది, బత = కష్టము.

వి॥ పూలను బాణములుగ చేసినను, అయిదు బాణములుగ వానిని నియమించుటలో బ్రహ్మకు కలిగిన యసంతృప్తి హేతువు కాకపోయినను, హేతువుగఁ జెప్పుటవలన నిట హేతూత్ప్రేక్ష.

భావము :

ఓ మన్మథా? బ్రహ్మ పూలను నీకు బాణములుగఁ జేసియు సంతోషమును తృప్తినిఁ బొందలేదాయని తోచుచున్నది. ఏలయనగా నా బ్రహ్మ పుష్పములను బాణములుగఁ జేయుటతోఁబాటు, ఆ బాణములను నైదుగ నియమించి నిన్ను పంచబాణునిఁ గావించెను. అట్లు బ్రహ్మ బాణములను అయిదుగ నియమించినను, ఆ అయిదు బాణములుచేతనే ప్రపంచము శిథిలమై పోయినది. ఇట్లు ప్రపంచ నియామకుఁడగు బ్రహ్మయే విఫలుఁడైనప్పుడు మఱెవ్వఁడు ఆ మన్మథుని నియమింపఁగలడు. అయిదు బాణములను మించి యా మన్మథునకు బాణ

ము ననుమతించియున్నచో, నతడు ప్రపంచమును ధ్వంసముచేయునని భయపడి బ్రహ్మయతనికి నైదు బాణములనే నియమించెను. అట్లయినను నా మన్మథుఁడు ప్రపంచమును నాశముఁజేయుచునే యున్నాఁడు. కాన బ్రహ్మ ప్రయత్నము విఫలమైనది, ॥౮౯॥

శ్లో॥ ఉపహరంతి న కస్య సుపర్వణః
సుమనసః కతి పంచ సురద్రుమాః।
తవ తు హీనతయా పృథగేకికాం
ధిగియతాఽపి న తేఽంగ విదారణమ్॥ ౯౦

ప॥వి॥ ఉపహరంతి । న । కస్య । సుపర్వణః । సుమనసః । కతి । పంచ । సురద్రుమాః । తవ । తు । హీనతయా । పృథగ్ । ఏకికాం । ధిక్ । ఇయతా । అపి । న । తే అంగవిదారణమ్.

టీక॥ హేస్మర = ఓ మన్మథా!, పంచ = అయిదైన, సురద్రుమాః = మందారము, పారిజాతము, సంతానము. కల్పవృక్షము, హరిచందనము, అని చెప్పఁబడు దేవతావృక్షములు, కస్య = ఏ, సుపర్వణః = వేల్పునకు, కతి = ఎన్ని, సుమనసః = పుష్పములను, నోపహరంతి = కానుకగానర్పించుట లేదు. (పెక్కు పుష్పముల నర్పించుచున్నవి). తవతు = నీకో, హీనతయా = (అంగరాహిత్యముచే నేర్పడిన లోపము చేతను), నీచత్వము చేతను, పృథక్ = ప్రత్యేకంగా. ఏకికామ్ = ఒక్కొక్క పుష్పవ్యక్తిని, అరవిందము, అశోకము, చూతము, నవమల్లిక-నీలోత్పలము అని చెప్పఁబడు నొక్కొక్క పుష్పవ్యక్తిని కానుకగా సమర్పించుచున్నవి. (కావుననే నీకు పంచబాణత్వమేర్పడినది) ఇయతాఽపి = ఇంతటి యవమానము చేతను, తే = నీకు, అంగవిదారణమ్ = శరీరమునకు ఆపద, అనగా ప్రాణత్యాగము, న = లేదు, ధిక్ = నీచము.

సమాసములు :

అంగవిదారణమ్ : అంగస్య విదారణమ్ = అంగవిదారణమ్.

భావము :

ఓ మన్మథా! మందారము, పారిజాతము, సంతానము, కల్పవృక్షము, హరిచందనము, అని చెప్పబడు నైదు దేవతావృక్షములు దేవతల కందరికిని పెక్కు పుష్పములను బహూకరించుచున్నవి. కాని నీకు మాత్రము లెక్క పెట్టి నట్లుగా నొక్కొక్క పూవు చొప్పున, అరవిందము, అశోకము, చూతము, నవ మల్లిక, నీలోత్పలము, అని చెప్పబడు నయిదు పుష్పములను మాత్రమర్పించు చున్నవి. కావుననే నీవు పంచబాణుఁడవు. అంగహీనత వలనను, విరహులను వేధించుటవలనను నీచుఁడవైన నీకిది తగినది. ఇంతటి యవమాన మేర్పడినను, నీ శరీరమున కించుక నెట్టి హాని కలుగలేదే! మానవంతులిట్టి తరుణమున ప్రాణ త్యాగము చేయరా. ॥౯౦॥

శ్లో॥ కుసుమమప్యతిదుర్నయకారి తే
కిము వితీర్య ధనుర్విధిరగ్రహీత్।
కిమకృతైష యదేక తదాస్పదే
ద్వయమభూదధునా హి నలభ్రువోః॥ ౯౧

ప॥వి॥ కుసుమమ్ । అపి । అతిదుర్నయకారి । తే । కిమ్ । ఉ । వితీర్య । ధనుః । విధిః । అగ్రహీత్ । కిమ్ । అకృత । ఏషః । యత్ । ఏక తదాస్పదే । ద్వయమ్ । అభూత్ । అధునా । హి। నలభ్రువోః.

టీక॥ విధిః = బ్రహ్మ, కుసుమమపి = పూవైనను, అతిదుర్నయకారి; అతి = మిక్కిలి, దుర్నయ = అవినీతిని, కారి = చేయునట్టి, ధనుః = ధనుస్సు నుగా, వితీర్య = ఇచ్చి, అగ్రహీత్‌కిము = తీసుకొనినాఁడా యేమి? కింతు = కాని, ఏషః = ఈ బ్రహ్మ, కిమ్ = దేనిని, అకృత = చేసెను? (కుతః = ఏలయనగా), యత్ = ఎందువలన, ఏతదాస్పదే = ఈ ధనుస్సుయొక్క స్థానమందు, అధునా = ఇప్పుడు, నలభ్రువోః = నలుని కనుబొమ్మల యొక్క, ద్వయం = రెండు, అభూత్‌హి = ఏర్పడినది గదా.

వి॥ పుష్పధనుస్సును మఱల వెనుకకుఁ తీసికొనుటలో నవినీతికారిత్వము హేతువు కాక పోయినను హేతువుగా జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

అతిదుర్నయకారి : దుర్నయం కరోతీతి = దుర్నయకారి. అత్యంతం దుర్నయకారి = అతిదుర్నయకారి. తత్ = అతిదుర్నయకారి.

తదాస్పదే : తస్య ఆస్పదం = తదాస్పదం. తస్మిన్ = తదాస్పదే.

నలభ్రువోః : నలస్య భ్రువౌ = నలభ్రువౌ. తయోః = నలభ్రువోః.

భావము :

బ్రహ్మ పుష్పము దుర్బలమైనదనియు నది హాని చేయదని భావించి దానిని విల్లుగా నీకొసంగెను. అది పుష్పమైనను, విరహులకు మిక్కిలి యనర్థము గల్గించుటవలన దానిని బ్రహ్మ నీయొద్ద నుండి మరల తీసికొనెను. కాని ఆ బ్రహ్మ చేసినదేమిటి? ఆ పూవిల్లు స్థానమున నలుని కనుబొమ్మలు రెండు నేర్పడినవి. అనగా, ఒక విల్లు పోయి రెండు విల్లు లేర్పడినవి. ముల్లును తీసి చీలను గుచ్చిన విధముగ నున్నది. ఒక్క వింటినే యోర్చలేనపుడు రెండు విల్లుల నెట్లు ఓర్చశక్యము. ॥౮౧॥

శ్లో॥ షడృతవః కృపయా స్వకమేకకం
కుసుమ మక్రమనందితనందనాః।
దదతి షడ్భవతే కురుతే భవాన్
ధనురివైకమిషూనివ పంచ తైః॥ ౮౨

ప॥వి॥ షట్ । ఋతవః । కృపయా । స్వకమ్ । ఏకకం । కుసుమమ్ । అక్రమనందిత నందనాః । దదతి । షట్ । భవతే । కురుతే । భవాన్ । ధనుః । ఇవ । ఏకమ్ । ఇషూన్ । ఇవ । పంచ । తైః.

టీక॥ అక్రమనందితనందనాః; అక్రమ = క్రమములేక, ఏకకాలమున, నందిత = వర్ధిల్లఁజేయఁబడిన, నందనాః = నందనవనము గల్గిన, షట్ = ఆఱు, ఋతవః = వసంతాది ఋతువులు, కృపయా = దయచే, స్వకం = తమదైన, ఏకైకం = ఒక్కొక్క, కుసుమం = పుష్పమును

(దదానాః = ఇచ్చుచున్నవై, మిళిత్వా = కలసి) షట్ = ఆఱు పుష్పము లను, భవతే = నీ కొఱకు, దదతి = ఇచ్చుచున్నవి. తైః = ఆ యాఱు పుష్పములతో, ఏకం = ఒక పుష్పమును, ధనురివ = ధనుస్సువలెను, పంచ = అయిదు పుష్పములను, ఇషూనివ = బాణముల వలెను, భవాన్ = నీవు, కురుతే = చేయుచున్నావు.

సమాసములు :

అక్రమనందితనదనాః : అవిద్యమానః క్రమః యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా భవతి తథా = అక్రమమ్. అక్రమం నందితం నందనం యైస్తే = అక్రమనందితనందనాః.

భావము :

ఓ మన్మథా! వసంతాది ఋతువులాఱును, ఒక సమయమందే స్వర్గ మందలి నందనోద్యానమును వికసింపఁజేసి యొక్కొక్క ఋతువు నొక్కొక్క పూవును నీకుదయతో నిచ్చుచున్నవి. అట్లు నీకు లభించిన యాఱు పుష్పము లలో నొక పుష్పమును, విల్లుగను తక్కిన యైదు పుష్పములను బాణములుగ నీవు గావించుకొనుచున్నావు. ఈ పుష్పములను సైతము వసంతాది ఋతువులు నీ యెడ ప్రీతితో నీయ లేదు. కేవలము దయతో నిచ్చినవి. దయతో పలువురొసఁగిన స్వల్పభిక్షమును దరిద్రుఁడెట్లు విభజించుకొని, గొప్ప కార్యములను చేయవలయునని గొంతెమ కోర్కె లను కోరుచుండునో, అట్లే దరిద్రుఁడవైన నీవు వసంతాది ఋతువులు దయతో నొసంగిన యాఱు పుష్పములలో నొకటి వింటికనియు యైదు బాణముల కనియు విభజించుకొని దీనితో నీ పనినిఁ జేయవలయునని గాలిమేడలు కట్టు కొనుచున్నావు. అతి దరిద్రుఁడవై, భిక్షచే సంపాదించుకొనిన సాధనములతో విరహులను హింసించు నీకు లజ్జయైనను లేదా! ॥౯-౨॥

శ్లో॥ యదతనుస్త మిదం జగతే హితం
క్వ స మునిస్తవ యస్సహతే క్షతీః।
విశిఖమాత్రవణం పరిపూర్య చే
దవిచలద్భుజముజ్ఝితుమీశిషే॥ ౯-౩

ప॥వి॥ యత్ । అతనుః । త్వమ్ । ఇదం । జగతే । హితం । క్వ । సః । మునిః । తవ । యః । సహతే । క్షతీః । విశిఖమ్ । ఆశ్రవణం । పరిపూర్య । చేత్ । అవిచలద్భుజమ్ । ఉజ్ఝితుం । ఈశిషే.

టీక॥ హేమార = ఓ మన్మథా!, త్వమ్ = నీవు, అతనుః = శరీరము లేని వాఁడవు, ఇతియత్ = అనునది ఏది గలదో, (తత్ = అది) జగతే = ప్రపంచమునకు, హితమ్ = మేలైనది. (హి = ఏలయనగా) విశిఖం = బాణమును, అవిచలద్భుజం = వణకులేని హస్తము గల్గినట్లుగా, ఆశ్రవణం = చెవివరకు, పరిపూర్య = పూరించి లాగి, ఉజ్ఝితుం = విడచుటకు, ఈశిషేచేత్ = శక్తివంతుడవైనచో, తవ = నీయొక్క, క్షతీః = గాయములను, యః = ఎవ్వఁడు, సహతే = ఓర్చునో, సః = అట్టి, మునిః = ఋషి, క్వ = ఎక్కడ.

సమాసములు :

అతనుః : అవిధ్యమానా తనుః యస్య సః = అతనుః.
ఆశ్రవణమ్ : శ్రవణమభివ్యాప్య = ఆశ్రవణమ్.
అవిచలద్భుజమ్ : నవిచలంతౌ = అవిచలంతౌ. అవిచలంతౌ. భుజౌ యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథాభవతి తథా అవిచలద్భుజమ్.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు శరీరములేని వాఁడవగుట వలన లోకమునకు మేలు గల్గినది. నీవు సాధారణమైన విలుకాని వలె, శరీరమును గూడఁ గల్గి వణకు లేని భుజములతో, ధనుస్సును లాగి బాణమును విడువగల్గి యున్నచో, దాని వలనఁ గలిగెడు గాయములను ఓర్చెడి ముని యెవ్వఁడు? మునివంటి వాఁడే యా దెబ్బలను ఓర్చలేనపుడు, సాధారణ జనమెట్లు దానిని ఓర్చగలిగి యుండును. ఇంద్రియ నిగ్రహము గల్గిన మునియే నీ పూలయమ్ముల దెబ్బలను ఓర్చలేక పోయినపుడు, సామాన్య జనము దానిని ఓర్చగలదా! జితేంద్రియులను సైతము చలింపఁజేయు నీ దెబ్బల నితరులు సహింపలేరని యాశయము. ॥౬౩॥

శ్లో॥ సహ తయా స్మర భస్మ ఝుడిత్యభూః
పశుపతిం ప్రతి యామిషుమగ్రహీః।

ధ్రువమభూదధునా వితనోశ్శర
స్తవ పికస్వర ఏవ స పంచమః॥ ౬౪

ప॥వి॥ సహ । తయా । స్మర। భస్మ । ఝడితి । అభూః । పశుపతిం । ప్రతి। యామ్ । ఇషుమ్ । అగ్రహీః । ధ్రువమ్ । అభూత్ । అధునా । వితనోః । శరః । తవ। పికస్వరః । ఏవ । సః । పంచమః.

టీక॥ (హేస్మర = ఓ మన్మథా!) పశుపతిం ప్రతి = శివునిఁగూర్చి, యామ్ = ఏ, ఇషుం = బాణమును, అగ్రహీః = పట్టుకొంటివో, తయాసహ = ఆ బాణముతోడనే, ఝడితి = వెంటనే, భస్మ = బూడిదగా, అభూః = అయితివి. అధునా = ఇప్పుడు, వితనోః = శరీరములేని, తవ = నీకు, పికస్వరఏవ = కోయిల కూతయే, సః = దగ్ధమైన, పంచమః = అయిదవదైన, శరః = బాణముగ, అభూత్ = ఆయెను. ధ్రువమ్ = నిశ్చయము.

వి॥ కోకిల స్వరము బాణము చేసెడి పనిని చేయుటవలన బాణముగ నుత్ప్రేక్షింపఁబడినందువలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యంజకమగు ధ్రువశబ్దము ప్రయోగింపఁబడుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

పశుపతిమ్ : పశూనాం పతిః = పశుపతిః. తమ్ = పశుపతిమ్.

వితనోః : విగతా తనుః యస్య సః = వితనుః. తస్య = వితనోః.

పికస్వరః : పికస్య స్వరః = పికస్వరః.

భావము :

ఓ మన్మథా! శివుని గుఱిపెట్టి యే బాణమును నీవు ప్రయోగించితివో, ఆ బాణముతోడనే, నీవు దగ్ధమైపోయి, బూడిదవైతివి. ఇప్పుడు శరీరములేని నీకు కోకిల స్వరమే, భస్మమైపోయిన పంచమబాణమైనది. నీ పంచమ బాణమే, కోకిలకు స్వరమైనందువలన, దానిని పంచమ స్వరముగఁ జెప్పుచున్నారు. ॥౬౪॥

శ్లో॥ స్మర సమం దురితై రఫలీకృతో
భగవతోఽపి భవద్దహన శ్రమః।
సురహితాయ హుతాత్మతనుః పున
ర్నను జనుర్దివి తత్క్షణ మాపిథ॥ ౯౨

ప॥వి॥ స్మర । సమం । దురితైః । అఫలీకృతః । భగవతః । అపి । భవద్దహనశ్రమః । సురహితాయ। హుతాత్మతనుః । పునః । నను । జనుః । దివి । తత్క్షణమ్ । అపిథ.

టీక॥ హేస్మర = ఓ మన్మథా! భగవతోఽపి = శివునికిని, దురితైస్సమం = నీ పాపములతోడ, భవద్దహనశ్రమః = నిన్ను దహించుట వలని శ్రమ, అఫలీకృతః = వ్యర్థమైనది. సురహితాయ = దేవతల హితము, కొఱకు, హుతాత్మతనుః; హుత = శివుని క్రోధాగ్ని యందు త్యాగముఁ జేయఁబడిన, ఆత్మ = తనదైన, తనుః = శరీరము గలవాఁడవై, తత్క్షణమ్ = ఆ క్షణముననే, దివి = స్వర్గమున, పునః జనుః = మఱల జన్మమును, ఆపిథనను = పొందితివి గదా. 'స్మర సః మద్దురితైః' అను పాఠములో హేస్మర = ఓ మన్మథా!, సః = ఆ, భగతోఽపి = హరునికిని, భవద్దహన శ్రమః; భవద్దహన = నిన్ను దహించుటలోని, శ్రమః = పరిశ్రమ, మద్దురితైః = నా పాపములతో, అఫలీకృతః = వ్యర్థము చేయఁబడినది, అని యన్వయించుకొనవలయును.

సమాసములు :

మద్దురితైః : మమ దురితాని = మద్దురితాని. తైః = మద్దురితైః.

అఫలీకృతః : అవిద్యమానం ఫలం యస్య సః = అఫలః. అనఫలః అఫలః సంపద్యమానః కృతః = అఫలీకృతః.

భవద్దహనశ్రమః : భవతః దహనం = భవద్దహనం. భవద్దహనేన శ్రమః = భవద్దహనశ్రమః.

సురహితాయ: సురేభ్యఃహితం = సురహితమ్. తస్మై = సురహితాయ.

హుతాత్మతనుః : ఆత్మనః తనుః = ఆత్మతనుః. హుతా ఆత్మతనుః యస్య సః = హుతాత్మతనుః.

తత్క్షణమ్ : స చా ఽసౌ క్షణశ్చ = తత్క్షణః. తమ్ = తత్క్షణమ్.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు హరుని కోపాగ్నిలో నీ పాపములతోఁబాటు దహించి పోతివి. అందువలన నీ పాపములు గూడ దహించిపోయి నీవు పాపవిముక్తుఁడ వైతివి. నీవు దేవతల హితమునకై నీ దేహమును శివుని కోపాగ్నియందు పరిత్యజించితివి. దీని వలన పుణ్యము లభించినది. పైనఁ జెప్పిన ప్రకారము పాపములు తొలగి పోయినవి. ఇట్లు పాపములు తొలగి నీవు పుణ్యమును సంపాదించుటచే, దేవతల యనుగ్రహమువలన, మఱల నీవు జన్మమెత్తితివి. నీ వీ విధముగా మఱల జన్మమెత్తుటవలన, శివుఁడు నిన్ను దహనముచేసి తుద ముట్టించుటకై తీసికొనిన పరిశ్రమ వ్యర్థమైనది. లేదా నీవు హరుని కోపాగ్నిలో దహించి పోయినను నా పాపములచే నన్ను బాధించుటకు మఱల జన్మించితివి. పూర్వము దేవతలు కుమారస్వామి జన్మమునకై మన్మథునిఁ బురికొల్ప శివునికి పార్వతియందు కామము గలుగుటకై పుష్పబాణమునుఁ బ్రయోగించిన విషయము పురాణప్రసిద్ధము. ॥౯౫॥

శ్లో॥ విరహిణో విముఖస్య విధూదయే
శమన దిక్పవనస్స న దక్షిణః।
సుమనసో నమయన్నటనౌ ధను
స్తవ తు బాహురసౌ యది దక్షిణః॥ ౯౬

ప॥వి॥ విరహిణః । విముఖస్య । విధూదయే । శమనదిక్పవనః । సః । న । దక్షిణః । సుమనసః । నమయన్ । అటనౌ । ధనుః । తవ । తు । బాహుః । అసౌ । యది। దక్షిణః.

టీక॥ హేమార = ఓ మన్మథా! తవ = నీయొక్క, అసౌ = ఈ, బాహుః = భుజము, విధూదయే యది = చంద్రోదయమనెడి సహాయము లభించగా,

సుమనసః = పుష్పమనెడి, ధనుః = విల్లును, అటనౌ = దాని కొనయందు, నమయన్ = వంచుచు, దక్షిణః = విరహులను కొట్టుటలో సమర్థమగును. (కుడి హస్తమగును). (తదా = అప్పుడు), విముఖస్య = కలతఁజెందిన ముఖము గల్గిన, చంద్రోదయమునకు విముఖమైన, విరహిణః = వియోగి జనమునకు, సః = ఆ, దక్షిణః = దక్షిణమని ప్రసిద్ధిఁ జెందిన, శమన దిక్పవనః = యముని దిక్కునఁ బుట్టిన గాలి, దక్షిణః = దాక్షిణ్యము గల్గినదియు, కుడిదియు, న = కాదు.

వి॥ చంద్రోదయకాలమున, విముఖమైన విరహిజనమునకు, యముని దిక్కున బుట్టిన గాలి దక్షిమైనను దక్షిణము గాదనుటలో విరోధాభాసాలంకారము. దక్షిణముగాదనుటకు సుఖకరముకాదని యర్థము చెప్పుట వలన విరోధ పరిహారము. లేదా విముఖ శబ్దమునకు పడమటి వైపునకుఁ ద్రిప్పిన ముఖముగల వ్యక్తియని యర్థము చెప్పినచో నప్పుడు ఆ వ్యక్తికి దక్షిణము దక్షిణముగాదు గదా.

సమాసములు :

విరహిణః : విరహః అస్య అస్తీతి = విరహీ. తస్య = విరహిణః.

విముఖస్య: విపరీతం ముఖం యస్య సః = విముఖః. తస్య = విముఖస్య.

విధూదయే : విధోః ఉదయః = విధూదయః. తస్మిన్ = విధూదయే.

శమనదిక్పవనః : శమనస్య దిక్ = శమనదిక్. శమనదిశః పవనః = శమనదిక్పవనః.

భావము:

ఓ మన్మథా! చంద్రోదయము సహాయపడినపుడు నీభుజము, పూవింటిని దాని కొనయందు వంచుచు చంద్రోదయమునకు విముఖులును, (పడమటి దిక్కునకు మళ్లిన వారును) నగు విరహి జనమును కొట్టుటలో సమర్థమగుచున్నది. దక్షిణమునగుచున్నది. అనగా కుడిదిగా నగుచున్నది. మఱియు చంద్రోదయమునకువిముఖమైన (పడమటి వైపునకు ముఖమును మళ్లించిన) విరహిజనము

నకు యముని దిక్కులో నుద్భవించిన గాలి యనగా దక్షిణ మారుతము దక్షిణము అనగా సుఖకరము కాలేదు. దక్షిణమున నుద్భవించినదియు కాలేదు. పడమటి దిక్కునకు ముఖము త్రిప్పినచో దక్షిణ దిక్కు ఎడమ వైపునకు వచ్చును గదా. కాన దక్షిణము = దక్షిణము, కుడిదిగా కానేరదు. నీ భుజము ఏ విధముగా పూవింటి కోనలను వంచునో, అట్లే మలయానిలము గూడ పూలను కదలించును. కాన మలయానిలము దక్షిణమగుచో నదియు పూవులనెడి వింటిని కందలించి నీకు భుజమే యగును. కాన, మొదట విరహ దుఃఖము, పిదప చంద్రోదయము, అటు పిమ్మట మలయానిలము విరహిజనమునకు దుఃఖకరము లైనవి. చంద్రోదయ కాలమున నీవు పూవింటి కొనలను కదలించుటలో దక్షతగల వాఁడవేగాని, విరహులయెడ దాక్షిణ్యముగల వాఁడవు గావు. అట్లే దక్షిణమారుతములు విరహులయెఁడ దాక్షిణ్యముతో సుఖము గల్గించెడి దక్షిణ మారుతములు గావు. ॥౯౬॥

శ్లో॥ కిము భవంతముమాపతిరేకకం
మదముదాంధ మయోగిజనాంతకమ్।
యదజయత్తత ఏవ న గీయతే
స భగవాన్ మదనాంధకమృత్యుజిత్॥ ౯౭

ప॥వి॥ కిమ్ । ఉ। భవంతమ్ । ఉమాపతిః। ఏకకం । మదముదా । అంధమ్ । అయోగిజనాంతకమ్ । యత్ । అజయత్। తతః। ఏవ । న। గీయతే। సః । భగవాన్ । మదనాంధకమృత్యుజిత్.

టీక॥ హే మదన = ఓ మన్మథా, ఉమాపతిః = పార్వతీ పతియగు శివుఁడు, మదముదా = గర్వ ప్రయుక్తమైన హర్షముతో, లేదా, గర్వహర్షములతో, అంధమ్ = కాముకుల నంధులనుఁ గావించుటచే నంధకుఁడైన వానిని గను, అయోగి జనాంతకమ్; అయోగి జన = వియోగిజనమునకు, అంతకమ్ = వినాశకునిగను అనగా మృత్యువును గను, ఏకకమ్ = ఏకాకియైన,భవంతమేవ = నిన్నే,అజయత్ ఇతియత్ = జయించెనను నది యేది గలదో, తతఏవ = అందువలననే, సః = ఆ, భగవాన్ = పూజ్యుఁడైన, ఉమాపతిః = శివుఁడు, మదనాంధక మృత్యుజిత్;

మదన = మన్మథుని, అంధక = అంధకాసురుని, మృత్యు = మృత్యువైన యముని, జిత్ = జయించిన వాఁడుగ, గీయతే కిము = చెప్పఁబడుచున్నాఁడా యేమిః.

వి॥ మన్మథ అంధక - మృత్యువులకు భేదమున్నను భేదము లేదని వర్ణించుట వలన అభేదాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

ఉమాపతిః : ఉమాయాః పతిః = ఉమాపతిః.

ఏకకమ్ : ఏక ఏవ = ఏకకః. తమ్ = ఏకకమ్.

మదముదా : మదస్య ముత్ = మదముత్. తయా = మదముదా. లేదా మదశ్చముచ్చ అనయోః సమాహారః = మదముత్. తయా = మదముదా.

అంధమ్ : అంధయతీతి = అంధః. తమ్ = అంధమ్.

అయోగిజనాంతకమ్ : న యోగః = అయోగః. అయోగః ఏషామస్తీతి = అయోగినః. అయోగినశ్చ తే జనాశ్చ = అయోగిజనాః. అయోగిజనానామంతకః = అయోగిజనాంతకః. తమ్ = అయోగిజనాంతకమ్.

మదనాంధకమృత్యుజిత్ : మదనశ్చ, అంధకశ్చ, మృత్యుశ్చ = మదనాంధకమృత్యవః. మదనాంధక మృత్యూన్ జయతీతి = మదనాంధకమృత్యుజిత్.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవు విరహులకు గర్వహర్షములనుఁ గల్గించుటచే, మదనుఁడవు. ఆ గర్వహర్షములతో వారిని నంధులనుఁ గావించుటవలన నంధకాసురుఁడవు. ఆ విరహులను బాధ పెట్టి చంపుట వలన, మృత్యువు గూడనగుదువు. కాన నాయుమాపతి నిన్నొక్కనినే, మదనునిగను, అంధకాసురునిగను, మృత్యువునుగనుఁజేసికొని జయించుట వలననే, మదనజిత్తనియు, నంధకజిత్తనియు, మృత్యుజిత్తనియుఁ బ్రసిద్ధి వడసెను. కావున నీ వొక్కఁడవే మన్మథుఁడవు, అంధకుఁడవు, మృత్యువు నగుదువు. కాన నీకును వారికిని భేదము

లేదు. కావున నిట్లు మదనుఁడగ విరహులకు మదహర్షములకుఁ గల్పించుటయే **గాక,** అంధకాసురుఁడవై వారిని మోహాంధులను జేయుచు, మృత్యువై వారిని **చంపు**చున్నావు ॥౯౭॥

శ్లో॥ త్వమివ కోఽపి పరాపకృతౌ కృతీ
న దదృశే న చ మన్మథ శుశ్రువే।
స్వమదహద్దహనాజ్జ్వలతాత్మనా
జ్వలయితుం పరిరభ్య జగంతి యః॥ ౯౮

ప॥వి॥ త్వమ్ । ఇవ । కః । అపి । పరాఽపకృతౌ । కృతీ । న । దదృశే । న । చ । మన్మథ । శుశ్రువే। స్వమ్। అదహత్ । దహనాత్। జ్వలతా। అత్మనా । జ్వలయితుం । పరిరభ్య । జగంతి । యః.

టీక॥ హే మన్మథః = ఓ మన్మథా!, త్వమివ = నీవలె, పరాపకృతౌ; పర = ఇతరులకు, అపకృతౌ = అపకారముచేయుటయందు, కృతీ = సమర్థుఁడు, కోఽపి = ఎవ్వఁడును, నదదృశే = చూడఁబడలేదు. నశుశ్రువే = వినఁబడలేదు. యః = అపకారముచేసెడి నీవంటి వాఁడు, దహనాత్ = అగ్ని సంబంధముతో, జ్వలతా = ప్రజ్వలించునట్టి, ఆత్మనా = తన శరీర ముతో, జగంతి = ప్రపంచములను, పరిరభ్య = కౌగలించుకొని, జ్వల యితుం = దహించుటకు, స్వం = తన శరీరమును, అదహత్ = దహించు కొనెను.

సమాసములు :

పరాపకృతౌ: పరస్య అపకృతిః = పరాపకృతిః తస్యాం = పరాపకృతౌ.

భావము :

ఓ మన్మథా! నీవలె పరోపకారము చేయుటయందు సమర్థు డెవ్వఁడును కనఁబడడు వినబడఁడు. నీవు శివుని నేత్రాగ్నితో శరీరమును దహింపఁజేసికొని, యా శరీరముతోఁడనే ప్రపంచములను దహించుటకుఁ దలపెట్టితివి. ఒరుల శరీరమునకు బురద పూయుటకై తన శరీరమునకు బురదను పూసుకొనినట్లు

ఒరుల శరీరములను దహించుటకై తన శరీరమును దహించుకొనిన నీ నడవడిక మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరము. ॥౯౮॥

శ్లో॥ త్వముచితం నయనార్చిషి శంభునా
భువనశాంతికహోమహవిః కృతః।
తవ వయస్యమపాస్య మధుం మధుం
హతవతా హరిణా బత కిం కృతమ్॥ ౯౯

ప॥వి॥ త్వమ్ । ఉచితం । నయనార్చిషి । శంభునా । భువనశాంతికహోమహవిః । కృతః। తవ । వయస్యమ్ । అపాస్య । మధుం। మధుం । హతవతా । హరిణా । బత । కిం । కృతమ్.

టీక॥ హే మార = ఓ మన్మథా! శంభునా = శివునిచే, నయనార్చిషి = నేత్రాగ్ని జ్వాలయందు, త్వమ్ = నీవు, భువనశాంతిక హోమహవిః; భువన = లోకములకు, శాంతిక = పీడలను శమింపజేసెడి, హోమ = హోమము నందు, హవిః = ఆహుతిగ, కృతః = చేయఁబడితివి. ఉచితమ్ = ఇది నీకు తగినది. తవ = నీకు,వయస్యం = చెలికాఁడైన,మధుం = వసంతుని, అపాస్య = ఉపేక్షించి, మధుం = మధువనెడి పేరుగల రాక్షసుని, హతవతా = చంపిన, హరిణా = విష్ణువుచే, కిం = ఏమి, కృతమ్ = చేయఁబడినది? (ఏమియు చేయఁబడలేదు). బత = అయ్యో.

సమాసములు :

నయనార్చిషి : నయనస్య అర్చిః = నయనార్చిః. తస్మిన్ = నయనార్చిషి.

భువనశాంతికహోమహవిః : శాంతిః ప్రయోజనమస్యేతి = శాంతికః. భువనానాం శాంతికః = భువనశాంతికః. భువనశాంతికశ్చాసౌ హోమశ్చ = భువనశాంతికహోమః. భువనశాంతికహోమస్య హవిః = భువన శాంతికహోమ హవిః.

భావము :

ఓ మన్మథా! లోకములకు నీ వలని బాధ తొలగుటకై, ప్రపంచమునకు మేలొనరించెడి శంభుఁడు అనగా శివుఁడు తన నేత్రాగ్నియందు లోకశాంతికై

గావించిన హోమమునందు నిన్ను ఆహుతి గావించినాఁడు. ఇది యుక్తము. వధింపఁదగిన, నిన్ను వధించుట జరిగినది గదా. కాని యా విష్ణువు నీ చెలికాఁడైన మధువును అనగా వసంతుని వధింపక, మధువనెడి రాక్షసుని జంపుటతో నేమి ఘనకార్యము చేసినాఁడు? ఏమియు లేదు. శివుఁడు ప్రపంచమునకు బాధకరుఁడైన మన్మథుని చంపి లోకమునకు మేలుచేయగా, విష్ణువు, ఆ మన్మథుని మిత్రుఁడైన (మధువును) వసంతమునుఁ జంపియున్నచో జగత్తునకు చాల మేలు కల్గియుండెడిది. కాని అట్లు చేయక మధువనెడి రాక్షసునిఁ జంపెను. ఇది చాల విచారకరము. మధువనెడి రాక్షసుఁడు ప్రపంచమునకుఁ బెట్టిన బాధకంటెను మన్మథుని మిత్రుఁడైన మధువు మిక్కిలి బాధను కల్గించుచున్నాఁడు. కాన విష్ణువు చేసిన మధువధ లోకమున కుపయోగపడలేదు. ॥౯౯॥

శ్లో॥ ఇతి కియద్వచసైవ భృశం ప్రియా
ధరపిపాసు తదాననమాశు తత్।
అజని పాంసులమప్రియవాగ్జ్వల
న్మదనశోషణబాణహతేరివ॥ ౧౦౦

ప॥వి॥ ఇతి । కియద్వచసా । ఏవ । భృశం। ప్రియాధరపిపాసు। తదాననమ్। ఆశు। తత్ । అజని । పాంసులమ్ । అప్రియవాగ్జ్వలన్మదనశోషణ బాణహతేః । ఇవ.

టీక॥ ప్రియాధరపిపాసు; ప్రియ = ప్రియుఁడైన నలునియొక్క, అధర = పెదవిని, పిపాసు = త్రాగఁగోరిన, తదాననమ్; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, ఆననం = ముఖము, ఇతి = ఇట్లు, కియద్వచసైవ = కొలదిపాటి సంభాషణము చేతనే, అప్రియవాగ్జ్వలన్మదనశోషణ బాణహతేరివ; అప్రియ = కఠినమైన, వాక్ = వచనములతో, జ్వలత్ = (కోపముచే) మండుచున్న, మదన = మన్మథునియొక్క, శోషణబాణ = శోషింపఁజేసెడి బాణముయొక్క, హతేరివ = దెబ్బవలననోయనునట్లు, ఆశు = శీఘ్రముగా, భృశం = మిక్కిలి, పాంసులం = దుమ్ముపడి యెండినదిగా, అజని = ఏర్పడినది.

వి॥ దమయంతి పెదవి యెండుటకు, మన్మథ బాణ ప్రహారము హేతువుకాక పోయినను, హేతువుగఁ జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. ఇవశబ్ద ప్రయోగమువలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

కియద్వచసా : కియచ్చ తత్ వచశ్చ = కియద్వచః. తేన = కియద్వచసా.

ప్రియాధరపిపాసు : ప్రియస్య అధరః = ప్రియాధరః. పాతుమిచ్ఛు = పిపాసు. ప్రియాధరం పిపాసు = ప్రియాధర పిపాసు.

తదాననమ్ : తస్యాః ఆననమ్ = తదాననమ్.

అప్రియవాగ్జ్వలన్మదనశోషణబాణహతేః : న ప్రియాః = అప్రియాః. అప్రియాశ్చ తాః వాచశ్చ = అప్రియవాచః. అప్రియవాగ్భిః జ్వలన్ = అప్రియవాగ్జ్వలన్. అప్రియవాగ్జ్వలంశ్చాసౌ మదనశ్చ = అప్రియవాగ్జ్వలన్మదనః. శోషణశ్చాసౌ బాణశ్చ = శోషణ బాణః. అప్రియ వాగ్జ్వలన్మదనస్య శోషణ బాణః = అప్రియ వాగ్జ్వలన్మదనశోషణబాణః. అప్రియ వాగ్జ్వలన్మదనదన శోషణ బాణస్య హతిః = అప్రియ వాగ్జ్వలన్మదనశోషణ బాణహతిః. తస్యాః = అప్రియ వాగ్జ్వలన్మదనశోషణ బాణహతేః.

భావము :

ప్రియుఁడైన నలుని పెదవిని పానముఁ జేయగోరిన, దమయంతీ ముఖము ఇంతటి వఱకు కొంఁది మాటలతో నామె గావించిన నిందకు కోపించి మండి పడుచున్న మన్మథుని శోషణ బాణముల దెబ్బతో దుమ్ముపడి వాడి బోయెనో యనునట్లు వాడినది. శోషణ బాణములు, తేమగల్గిన భాగములను శోషింపఁజేయును. ॥౧౦౦॥

శ్లో॥ ప్రియసఖీనివహేన సహాథ సా
వ్యరచయద్గిరమర్ధసమస్యయా।
హృదయమర్మణి మన్మథసాయకైః
క్షతతమా బహుభాషితుమక్షమా॥ ౧౦౧

ప॥వి॥ ప్రియసఖీనివహేన । సహ । అథ । సా । వ్యరచయత్ । గిరమ్ ।
అర్ధసమస్యయా । హృదయ మర్మణి । మన్మథ సాయకైః । క్షతతమా ।
బహు । భాషితుమ్ । అక్షమా.

టీక॥ అథ = పిదప, సా = ఆ దమయంతి, మన్మథసాయకైః = మరుని బాణములచే, హృదయ మర్మణి = హృదయమనెడి మర్మస్థానమున, క్షతతమా = అధికముగాఁ గొట్టఁబడినదై (అతఏవ = ఇందువలననే) బహు = అధికముగా, భాషితుమ్ = మాట్లాడుటకు, అక్షమా = అశక్తురాలై, ప్రియసఖీనివహేన సహ; ప్రిసఖీ = ఇష్టమైన చెలికత్తెలయొక్క, నివహేన సహ = సమూహముతోఁ గూడ, అర్ధసమస్యయా = ఉత్తరరూపమైన యర్ధ కారికతో, గిరం = వచనమును, సమస్యలోని యుత్తరార్ధమును, వ్యరచయత్ = రచియించినది.

సమాసములు :

ప్రియసఖీనివహేన : ప్రియాశ్చ తాః సఖ్యశ్చ = ప్రియసఖ్యః. ప్రియసఖీనాం నివహః ప్రియసఖీనివహః. తేన = ప్రియసఖీనివహేన.

అర్ధసమస్యయా : అర్ధం సమస్యాయాః = అర్ధసమస్యా. తయా = అర్ధసమస్యయా.

హృదయమర్మణి : హృదయమేవ మర్మ = హృదయమర్మ. తస్మిన్ = హృదయమర్మణి.

మన్మథసాయకైః : మన్మథస్య సాయకాః = మన్మథసాయకాః. తైః = మన్మథసాయకైః.

క్షతతమా : అత్యంతం క్షతా = క్షతతమా.

అక్షమా : న క్షమా = అక్షమా.

భావము :

ఆ దమయంతి మన్మథ బాణములచే హృదయమనెడి మర్మస్థానమున గట్టిగాఁ గొట్టఁబడినదై ఎక్కువ మాట్లాడజాలక పోయినదై సమస్యలోని యర్ధ

భాగముతో, అనగా ఉత్తరార్ధములో బదులు చెప్పినది. సమస్యలోని పూర్వార్ధ మును చెలికత్తెలు పూరింపగా నీమె యుత్తరార్ధమునుఁ బూరించినది. ॥౧౦౧॥

శ్లో॥ అకరుణాదవ సూనశరాదసూన్
సహజయాఽఽపది ధీరతయాఽఽత్మనః।
అసవ ఏవ మమాద్య విరోధినః
కథమరీన్ సఖి ! రక్షితుమాత్థ మామ్॥ ౧౦౨

ప॥వి॥ అకరుణాత్ । అవ । సూనశరాత్ । అసూన్ । సహజయా । ఆపది । ధీరతయా । ఆత్మనః । అసవః । ఏవ । మమ । అద్య । విరోధినః । కథమ్ । అరీన్ । సఖి । రక్షితుమ్ । ఆత్థ। మామ్.

టీక॥ (హేభైమి = ఓ దమయంతీ) ఆపది = ఆపదయందు, సహజయా = స్వభావసిద్ధమైన, ధీరతయా = ధైర్యముచే, అకరుణాత్ = దయలేని, సూనశరాత్ = పుష్పబాణుని బారినుండి, ఆత్మనః = తనయొక్క, అసూన్ = ప్రాణములను, అవ = రక్షింపుము. (ఇది సఖీవచనము). అద్య = ఇప్పుడు, అసవఏవ = ప్రాణములే, మమ = నాకు, విరోధినః = శత్రువులు. హేసఖి = ఓ చెలీ! మాం = నన్ను, కథం = ఎట్లు, అరీన్ = శత్రువులను, అనగా శత్రువులైన ప్రాణములను, రక్షితుం = రక్షించుటకు, ఆత్థ = చెప్పుచున్నావు. (ఇది దమయంతీ వచనము).

సమాసములు :

అకరుణాత్: అవిద్యమానా కరుణా యస్యసః = అకరుణః. తస్మాత్ = అకరుణాత్.

సూనశరాత్ : సూనం శరః యస్య సః = సూనశరః. తస్మాత్ = సూనశరాత్.

ధీరతయా : ధీరస్య భావః = ధీరతా. తయా = ధీరతయా.

భావము

ఓ దమయంతీ! ఆపదయందు ధైర్యము వహించి, కఠినుఁడైన మన్మథునుండి నీ ప్రాణములను రక్షించుకొనుము. అని చెలికత్తె చెప్పిన సమస్యా

పూర్వార్ధము. ఓ చెలీ! ఇప్పుడు నాకు ప్రాణములే శత్రువులు కాన శత్రువులను రక్షించుకొనమని యెట్లు పలుకుచున్నావు? అని దమయంతి పూరించిన సమస్యయొక్క యుత్తరార్ధము. ॥౧౦౨॥

శ్లో॥ హితగిరం న శృణోషి కిమాశ్రవే
ప్రసభమప్యవ జీవితమాత్మనః।
సఖి! హితా యది మే భవసీదృశీ
మదరిమిచ్ఛసి యా మమ జీవితమ్॥ ౧౦౩

ప॥వి॥ హితగిరం । న । శృణోషి । కిమ్ । ఆశ్రవే। ప్రసభమ్ । అపి । అవ । జీవితమ్। ఆత్మనః । సఖి। హితా । యది । మే । భవసి । ఈదృశీ । మదరిమ్ । ఇచ్ఛసి । యా । మమ । జీవితమ్.

టీక॥ హే ఆశ్రవే = ఓచెప్పినమాటను వినుదానా! ప్రసభమపి = బలత్కారము చేతనైనను, ఆత్మనః = స్వకీయమైన, జీవితం = ప్రాణమును, అవ = రక్షింపుము. హితగిరమ్; హిత = ఆప్తులయొక్క, గిరం = మాటను, కిం న శృణోషి = ఏల వినవు? హేసఖి = ఓచెలీ! యా = ఏ, త్వం = నీవు, మదరిం = నాకు శత్రువైన, మమ = నాయొక్క, జీవితమ్ = జీవితమును, ఇచ్ఛసి = కోరచున్నావో, ఈదృశీ = ఇట్లు, శత్రువృద్ధిని కోరుచున్నను (నీవు), మే = నాకు, హితా = ఆప్తురాలుగ, భవసియది = అయినచో, (నీ మాటను వినవలయును). (కాని) నీవు శత్రువృద్ధినికోరినందువలన నీవు హితురాలు కావు కాన నీమాటను వినను.

(ఇది దమయంతి వచనము)

సమాసములు:

హితగిరం : హితాయాః గీః = హితగీః. తామ్ = హితగిరమ్.

(హే) *ఆశ్రవే*: ఆశృణోతి వాక్యమితి = ఆశ్రవా. తస్యాః సంబుద్ధిః = (హే) ఆశ్రవే.

మదరిమ్ : మమ అరిః = మదరిః. తమ్ = మదరిమ్.

భావము :

ఓ చెప్పిన మాటను వినుదానా! బలత్కారముతోనైనను జీవితమును రక్షించుకొనుము. 'ఏతి జీవంతమానందో నరం వర్షశతాదపి' యను న్యాయమున ననుసరించి జీవించియున్నచో ఎన్నటికైనను సుఖముఁబడయవచ్చును. ఆ పుత్రురాల నైన నా మాటను వినవా? (అని చెలికత్తె వచనము).

ఓ చెలీ! నీవు నా శత్రువైన నా జీవితముయొక్క వృద్ధి నపేక్షించుచు నాకు హితురాలవైతే నీ మాటను వినగలను. కాని శత్రువృద్ధినిఁ గోరిన నీవు నాకు హితురాలవు గావు కాన నీ మాటను వినను. ॥౧౦౨॥

శ్లో॥ అమృతదీధితిరేష విదర్భజే
భజసి తాపమముష్య కిమంశుభిః।
యది భవంతి మృతాస్సఖి చంద్రికా
శ్శశభృతః క్వ తదా పరితప్యతే॥ ౧౦౪

ప॥వి॥ అమృతదీధితిః । ఏషః । విదర్భజే । భజసి । తాపమ్ । అముష్య । కిమ్ । అంశుభిః । యది । భవంతి । మృతాః । సఖి । చంద్రికాః । శశభృతః । క్వ । తదా । పరితప్యతే,

టీక॥ హేవిదర్భజే = విదర్భదేశమున జన్మించిన ఓ దమయంతీ! ఏషః = ఈ ఎదుటనున్న వాఁడు, అమృతదీధితిః = అమృత కిరణముగల చంద్రుఁడు. అముష్య = ఆ యమృతకరుఁడగు చంద్రునియొక్క, అంశుభిః = కిరణములచే, కిమ్ = ఏల, తాపమ్ = సంతాపమును; భజసి = పొందుచున్నావు? (అని చెలికత్తె వచనము).

హేసఖి = ఓ చెలీ!, శశభృతః = చంద్రుని యొక్క, చంద్రికాః = వెన్నెలలు, మృతాః భవలతియది = కృష్ణపక్షమందువలె, మృతములైనచో, (క్షీణించినచో), తదా = అప్పుడు, క్వ = ఎక్కడ, పరితప్యతే = పరితపింపఁబడుట (అని దమయంతీ వచనము).

వి॥ అమృత దీధితి శబ్దములోని యమృతశబ్దము సుధయనెడి యర్థమున ప్రయుక్తమై, మృతేతరమను నర్థమున నన్వయించుటవలన వక్రోక్త్యలంకారము. ఒక యర్థమున ప్రయుక్తమైన దానికి కాకువుచేతగాని శ్లేషచేతఁగాని మఱియొక యర్థమున నన్వయమేర్పడినచో వక్రోక్తి యగును.

సమాసములు :

అమృతదీధితిః : అమృతం ధీధితిః యస్య సః = అమృతదీధితిః.

(హే) *విదర్భజే :* విదర్భేషు జాయత ఇతి = విదర్భజా. తస్యాః సంబుద్ధిః = హేవిదర్భజే.

శశభృతః : శశం బిభర్తీతి = శశభృత్. తస్య = శశభృతః.

భావము :

ఓ దమయంతీ! నీ ఎదుటనున్నది యమృతకిరణములు గల చంద్రుఁడు. అతని కిరణములచే నేల తాపమునుఁ బొందుచున్నావు. అని సఖీవచనము.

ఓ సఖీ! చంద్రుని వెన్నెలలు అమృతములు గాక, మృతములయినచో, అనగా కృష్ణపక్షమునందువలె క్షీణములయినచో, అప్పుడు తాపమెక్కడ నుండగలదు. కాన నితడు అమృత దీధితి యగుటవలననే యీ కష్టమంతయు నేర్పడినది. అట్లుగాక యితఁడు మృతదీధితియై యున్నచో, సమస్తపీడలు తొలగెడివి. ॥౧౦౪॥

శ్లో॥ వ్రజ ధృతిం త్యజ భీతిమహేతుకా
మయమచండమరీచిరుదంచతి।
జ్వలయతి స్ఫుటమాతపముర్మురై
రనుభవం వచసా సఖి లుంపసి॥ ౧౦౫

ప॥వి॥ వ్రజ । ధృతిం । త్యజ । భీతిమ్ । అహేతుకామ్ । అయమ్ । అచండమరీచిః । ఉదంచతి । జ్వలయతి । స్ఫుటమ్ । ఆతపముర్మరైః । అనుభవం । వచసా । సఖి । లుంపసి.

టీక॥ హేముగ్ధే = ఓ ముగ్ధయైన దమయంతీ! ధృతిం = ధైర్యమును, వ్రజ = పొందుము. అహేతుకాం = కారణములేని, భీతిం = భయమును, త్యజ = వదులుము. అయం = ఈ, అచండమరీచిః = తీక్ష్ణకిరణములులేని, అనగా చల్లని కిరణములు గల్గిన చంద్రుఁడు, ఉదంచతి = ఉదయించుచున్నాఁడు. హేసఖి = ఓచెలీ, ఆతపముర్మురైః; ఆతప = ఎండయనెడి, ముర్మురైః = పొట్టు నిప్పులతో, స్ఫుటం = స్పష్టముగా, జ్వలయతి = దహించు చున్నాఁడు. అనుభవం = ప్రత్యక్ష విషయమును, వచసా = ఆగమశబ్దంచే, లుంపసి = ఖండించుచున్నావు.

వి॥ అచండకరుఁడైన చంద్రునియందు చండకర భ్రాంతిని వర్ణించుటచే భ్రాంతిమదలంకారము.

సమాసములు :

అహేతుకామ్ : అవిద్యమానః హేతుః యస్యాస్సా = అహేతుకా. తామ్ = అహేతుకామ్.

అచండమరీచిః : చండాః మరీచయః యస్య సః = చండమరీచిః. న చండమరీచిః = అచండమరీచిః.

ఆతపముర్మురైః : ఆతపా ఏవ ముర్మురాః = ఆతపముర్మురాః. తైః = ఆతపముర్మురైః.

భావము :

ఓ ముగ్ధవైన దమయంతీ! ధైర్యమునవలంబింపుము. భయమును వదలి పెట్టుము. ఈ భయమున కెట్టి కారణము కానరాదు. ఇదిగో చల్లని కిరణములు గల చంద్రుఁడుదయించు చున్నాఁడు. అతఁడు నీ తాపమును హరింపఁగలఁడు అని సఖీ వచనము.

ఓ చెలీ! యుదయించువాఁడు పొట్టు నిప్పులతో సమానమైన తన కాంతులతో నన్ను దహించుచున్నాఁడు. ఇది నా ప్రత్యక్షము. దీనిని వచనమను శబ్ద ప్రమాణముతో ఖండించుచున్నావు. ఇది యుక్తము గాదు. ఆ యుదయించునట్టి వ్యక్తి తన తీక్ష్ణకిరణములతో, నన్ను దహించుచుండుటను, ప్రత్యక్షముతో ననుభవించుచున్నాను. నీవా యుదయించువ్యక్తిని నా ప్రత్యక్షమునకు విరు

ర్థముగ చంద్రుఁడను చున్నావు. ఆ చంద్రుఁడు శీతకిరణుఁడని యాగమములు చెప్పినను, అది నా ప్రత్యక్షముతో బాధిత మగుచున్నది. ఏలయనగా నతడు శీతకిరణుఁడైనచో నాకుఁ జల్లదనము నీయవలయును గదా! అట్లుగాక యతఁడు నాకు వేడినే గల్గించి సంతాపమునకు నన్ను గురి చేయుచున్నాఁడు అని దమయంతీ వచనము. ॥౧౦౩॥

శ్లో॥ అయి శపే హృదయాయ తవైవ త
ద్యది విధోర్న రుచేరసి గోచరః।
రుచిఫలం సఖి! దృశ్యత ఏవ య
జ్జ్వలయతి త్వచముల్లలయత్యసూన్॥ ౧౦౪

ప॥వి॥ అయి । శపే । హృదయాయ । తవ । ఏవ । తత్ । యది । విధోః । న । రుచేః । అసి । గోచరః । రుచిఫలం । సఖి । దృశ్యతే । ఏవ । యత్ । జ్వలయతి । త్వచమ్ । ఉల్లలయతి । అసూన్.

టీక॥ అయి(ముగ్ధే)=ముగ్ధవైన యో దమయంతీ!, (విశ్వసిహి=నమ్ముము). విధోః=చంద్రునియొక్క, రుచేః=కాంతికి, గోచరః=విషయము, నాఽసియది=కాకుండ నీవున్నచో, తత్=అప్పుడు, తవైవ=నీదే యైన, హృదయాయ=హృదయమునకై, శపే=శపథము చేయుచున్నాను. (అనగా నీ హృదయమును స్పృశించి ఒట్టు పెట్టుకొనుచున్నాను. అనగా ఇతడు చంద్రుఁడే; సూర్యుఁడుకాడు అని గట్టిగాఒట్టు పెట్టుకొని చెప్పుచున్నాను).

సఖి=ఓ చెలీ!, తర్హి=అప్పుడు, రుచిఫలమేవ! రుచి=తేజస్సుయొక్క, ఫలమేవ=కార్యమే, దృశ్యతే=కనఁబడుచున్నది. యత్=ఏలయనగా, త్వచం=చర్మమును, జ్వలయతి=దహించుచున్నది. అసూన్=ప్రాణములను, ఉల్లలయతి=పెకలించుచున్నది.

సమాసములు :

రుచిఫలమ్ : రుచేః ఫలమ్=రుచిఫలమ్.

భావము :

ఓ ముగ్ధురాలవైన దమయంతీ! నా మాటను నమ్ముము నీ శరీరమును తాకుచున్న తేజస్సు చంద్రునిది. కానిచో నప్పుడు నీ హృదయమును తాకి యొట్టు పెట్టుకొనుచున్నాను. అనగా నీ శరీరమును దాకుచున్న తేజస్సు "చంద్రునిదే గాని సూర్యునిది గాదు" అని శపథము చేయుచున్నాను. అని సఖీవచనము.

ఓ చెలీ! కానిమ్ము అట్లయినచో, తేజస్సు యొక్క కార్యమే కానవచ్చు చున్నది. కాని ప్రత్యేకముగా చంద్రతేజస్సుయొక్క కార్యము నాకు కాన వచ్చుటలేదు. అది నా దురదృష్టము. ఇప్పుడీ తేజస్సు నా చర్మమును దహించు చున్నది. ప్రాణములను బెకలించుచున్నది. కాన తేజస్సునకు సాధారణమైన కార్యమిందుఁ గలదు. ఉష్ణస్పర్శము తేజస్సుయొక్క స్వభావము గదా! కాన నీవు చెప్పినది సత్యమే.అని దమయంతీ వచనము.తేజస్సులన్నియు స్వభావము తోనుష్ణములై దహించు స్వభావము గల్గి యుండును.కాని, పృథివ్యాది భూత పదార్థములతో నవి యభిభూతములై యనుద్భూతములుగ రత్నాదులయందుండు నని శాస్త్రము. ॥౧౦౬॥

శ్లో॥ విధువిరోధితిథేరభిధాయినీ
మయి న కిం పునరిచ్ఛసి కోకిలామ్।
సఖి కిమర్థగవేషణయా గిరం
కిర తిసేయ మనర్థమయీం మయి॥ ౧౦౭

ప॥వి॥ విధువిరోధితిథేః। అభిధాయినీం। అయి। న। కిం। పునః। ఇచ్ఛసి। కోకిలామ్। సఖి। కిమ్। అర్థగవేషణయా। గిరం। కిరతి। సా। ఇయమ్। అనర్థమయీం। మయి.

టీక॥ అయిభైమి = ఓ దమయంతీ!, విధువిరోధితిథేః, విధు = చంద్రునకు, విరోధి = శత్రువైన, తిథేః = "కుహూ" యను పేరుగల తిథికి (అనగా అమావాస్యకు), అభిధాయినీం = పేరైన "కుహూ" శబ్దమునుచ్చరించు నట్టి, కోకిలాంపునః = కోయిలనో, కిం = ఏల, నేచ్ఛసి = కోరవు. హేసఖి = ఓ చెలీ! అర్థగవేషణయా; అర్థ = "కుహూ" శబ్దమునకు చంద్రదర్శములేని తిథియను నర్థమును, గవేషణయా = వెదకుటచే,కిం =

ఏమి ప్రయోజనము, సాఽయం = ఆ యీ కోకిల, మయి = నా విషయ మున, అనర్థమయీామ్ = గవాదిశబ్దములవలె నర్థములేనిదియు, అనగా థరఘోషాదులవలె నర్థములేనిదియు, పిడుగుమ్రోతవలె ననర్థమునుఁ గల్గించునదియు నగు, గిరం = కూతను, కిరతి = విసరుచున్నది.

సమాసములు :

విధువిరోధితిథేః : విధోః విరోధినీ = విధువిరోధినీ. విధువిరోధినీ చాసౌ తిథిశ్చ = విధువిరోధితిథిః. తస్యాః = విధువిరోధితిథేః.

అర్థగవేషణయా : అర్థస్య గవేషణా = అర్థగవేషణా. తయా = అర్థగవే షణయా.

అనర్థమయీామ్ : అవిద్యమానః అర్థః యస్య సః = అనర్థః. అనర్థస్య వికారః = అనర్థమయీ. తామ్ = అనర్థమయీామ్.

భావము :

ఓ దమయంతీ! చంద్రుఁడు కానరానందువలన చంద్రునికి విరోధినియైన యమావాస్యను కుహూశబ్దము చెప్పును. అట్టి కుహూశబ్దముచే "కుహూ కుహూ" అని చంద్రవైరిణియైన యమావాస్యను పిలుచుచుండునట్టి కోకిల నీ కిష్టమేనాః అని సఖీవచనము. ఓచెలీ! కుహూ శబ్దమునకు చంద్రదర్శనములేని తిథి యను నర్థవిచారణతో ప్రయోజనమేమున్నది. ఈ కోకిల కుహూశబ్దమును గవాది శబ్దములవలె నమావాస్యయనునర్థముతో కూడినట్లు ఉచ్చరించుట లేదు. మతే మనగా, బండి చక్రములధ్వని యెట్లు అర్థరహితమో, అట్లును, పిడుగుమ్రోత వలె ననర్థముతో ననగా ననిష్టముతో నిండినదిగాను, నా పై విసరుచున్నది. కోకిల కూయునట్టి కుహూ శబ్దమునకు అమావాస్య యను నర్థమున్నను, అది యా యర్థముతో నుచ్చరించుట లేకపోగా, బండ్లమ్రోతయెట్లు నిరర్థకమో ఆ విధముగా నర్థరహితముగను పైగా, పిడుగు మ్రోతవలె ననర్థము గల్గించు విధముగను నాపై యా కుహూ శబ్దమును విసరుచు నాకు విరహోద్దీపకముగ నున్నది యని దమయంతీ వచనము. ॥౧౦౭॥

శ్లో॥ హృదయ ఏవ తవాస్తి స వల్లభ
స్తదపి కిం దమయంతి విషీదసి।

హృది పరం న బహిః ఖలు వర్తతే
సఖి యతస్తత ఏవ విషీద్యతే॥ ౧౦౭

పః॥వి॥ హృదయే । ఏవ । తవ । అస్తి । సః । వల్లభః । తత్ । అపి । కిం । దమయంతి । విషీదసి । హృది। పరం । న। బహిః। ఖలు। వర్తతే। సఖి। యతః । తతః । ఏవ । విషీద్యతే.

టీక॥ హే దమయంతి! = ఓ దమయంతీ! సః = ఆ, తే = నీయొక్క, వల్లభః = ప్రియుఁడైన నలుఁడు. తవ = నీయొక్క హృదయేఏవ = హృదయమందే; అస్తి = కలఁడు. తదపి = అయినను, కిం = ఏల, విషీదసి = దుఃఖింతువు. అని సఖీ వచనము.
హేసఖి = ఓచెలీ! యతః = ఎందువలన, హృదిపరం = హృదయమందే, వర్తతే = ఉన్నాఁడో, (అఁదువలన) బహిః = వెలుపల, నవర్తతే ఖలు = ఉండఁడుగదా! తతఏవ = అందువలననే, విషీద్యతే = దుఃఖింపఁబడుట.

భావము :

ఓ దమయంతీ! నీప్రియుడైఁన నలుఁడు నీ హృదయమందే యున్నాఁడు గదా! అట్లయిన నీవేల దుఃఖింతువు అని సఖీ వచనము.

ఓ చెలీ! నీవుచెప్పినది సత్యమే. అతఁడు హృదయమందే యున్నాఁడు. కావుననే వెలుపల నుండుట లేదు. అందువలననే దుఃఖింతును. అనగా, ఆ నలుడు స్మరింపఁబడుచున్నాఁడే గాని కంటితోఁ జూడబడుటలేదు. అందువలన నాకు దుఃఖము అని దమయంతీ వచనము. ॥౧౦౭॥

శ్లో॥ స్ఫుటతి హారమణౌ మదనోష్మణా
హృదయమప్యనలంకృతమద్యతే।
సఖి హతాఽస్మి తదా యది హృద్యపి
ప్రియతమస్స మమ వ్యవధాపితః॥ ౧౦౮

పః॥వి॥ స్ఫుటతి । హారమణౌ । మదనోష్మణా । హృదయమ్ । అపి । అనలం

కృతమ్ । అద్య । తే। సఖీ! । హతా। అస్మి । తదా । యది । హృది । అపి। ప్రియతమః । సః । మమ । వ్యవధాపితః.

టీక॥ హేభైమి = ఓ దమయంతీ! మదనోష్మణా = మన్మథజ్వరముచే, హారమణౌ = హృదయమునకు నలంకారమైన రత్నము, స్ఫుటతిసతి = పగిలిపోగా, అద్య = ఇప్పుడు, తే = నీయొక్క, హృదయమపి = వక్షఃస్థలము గూడ, అనలంకృతమ్ = అలంకరింపబడినది కాలేదు, (అనలం = నల రహితముగా, కృతం = చేయఁబడినది). అని సఖీ వచనము. హేసఖీ = ఓ చెలీ!, సః = ఆ, ప్రియతమః = మిక్కిలి ప్రియమైన నలుఁడు, మమ = నాయొక్క, హృద్యపి = హృదయమందును, వ్యవధాపితః యది = దూరముచేయఁబడినచో, తదా = అప్పుడు హతా = చంపఁబడిన దానను. అస్మి = అగుదును.

వి॥ అలంకార రహితముగావింపఁబడినదను నర్థమిచ్చు 'అనలంకృత' శబ్దమునకు, నలరహితము చేయఁబడిన దను నర్థము కల్పించుటచే వక్రోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

హారమణౌ : హారస్య మణిః = హారమణిః. తస్మిన్ = హారమణౌ.

మదనోష్మణా: మదనస్య ఊష్మా = మదనోష్మా. తేన = మదనోష్మణా.

అనలంకృతమ్ : న అలంకృతమ్ = అనలంకృతమ్.

అనలమ్ : అవిద్యమానః నలః యస్మిన్ తత్ = అనలమ్.

ప్రియతమః : అత్యంతం ప్రియః = ప్రియతమః.

భావము :

ఓ దమయంతీ! మన్మథ జ్వరముచే కంఠహారమందలి మణి పగిలిపోయినచో, నీ వక్షః స్థలముగూడ ననలంకృతమగును. అనగా నలంకార రహితమగును. నీ యంతరంగము గూడ (అనలం-కృతమ్) నలరహితముగా చేయబడును. అని సఖీ వచనము. ఓ చెలీ! నా ప్రియుఁడైన నలుఁడు నాహృదయమందు దూరము చేయబడినచో, నప్పుడు నేను చంపబడినట్లే. ॥౧౦౯॥

శ్లో॥ ఇదముదీర్య తథైవ ముమూర్ఛసా
మనసి మూర్ఛితమన్మథపావకా।
క్వ సహతామవలంబలవచ్ఛిదా
మనుపపత్తిమతీమపి దుఃఖితా॥ ౧౧౦

ప॥వి॥ ఇదమ్ । ఉదీర్య । తథా । ఏవ । ముమూర్ఛ । సా । మనసి । మూర్ఛితమన్మథ పావకా । క్వ । సహతామ్ । అవలంబలవచ్ఛిదామ్ । అనుపపత్తిమతీమ్ । అపి । దుఃఖితా.

టీక॥ సా = ఆ దమయంతి, ఇదం = 'హతాఽస్మి' యనెడి మాటను, ఉదీర్య = చెప్పి, తథైవ = అట్లే, మనసి = మనస్సునందు, మూర్ఛిత మన్మథ పావకా; మూర్ఛిత = వర్ధిల్లిన, మన్మథ పావకా = మన్మథాగ్నికలదై, ముమూర్ఛ = మూర్ఛనొందెను. హి = ఏలయనగా, దుఃఖితా = దుఃఖము గల్గిన, సా = ఆ దమయంతి, అనుపపత్తిమతీం = ''అనలంకృత''-మ్మనుశ్లేషశబ్ద శ్రవణము భ్రాంతితోఁగూడినందువలన నుపపన్నము కానిదైనను, అవలంబలవచ్ఛిదామ్; అవలంబలవ = (నలునికి నంతరంగములోనునికియను) ప్రాణమును నిలబెట్టునట్టి స్వల్పపుటాధారమునకు, ఛిదాం = భంగమును, క్వ = ఎక్కడ, సహతామ్ = సహించును.

వి॥ దుఃఖితునకు, వాస్తవముగా గాని, భ్రాంతితోగాని యనిష్టము తెలియుట సహింప సాధ్యము కాదను సామాన్యముచే, దమయంతికి 'అనలంకృతమను'' శ్లేశబ్దముచే నలుఁడు దూరముగాఁ జేయఁబడెనను నర్థస్ఫురణచే ''హతాస్మి'' యని యామెయొక్క దుఃఖమునకు దుస్సహత్వమును వర్ణించుట యను విశేషము సమర్థితముగాన నర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

మూర్ఛితమన్మథపావకా : మన్మథస్య పావకః = మన్మథపావకః. మూర్ఛితః మన్మథపావకః యస్యాస్సా = మూర్ఛితమన్మథపావకా.

అవలంబలవచ్ఛిదామ్ : అవలంబస్య లవః = అవలంబలవః. అవలంబలవస్య ఛిదా = అవలంబలవచ్ఛిదా. తామ్ = అవలంబలవచ్ఛిదామ్.

అనుపపత్తిమతీమ్ : న ఉపపత్తిః అనుపత్తిః. అనుపత్తిః అస్యాః అస్తీతి = అనుపపత్తి మతీ. తామ్ = అనుపపత్తిమతీమ్.

దుఃఖితా : దుఃఖమస్యాః సంజాతమితి = దుఃఖితా.

భావము :

ఆ దమయంతి పూర్వశ్లోకములో ''హతాస్మి'' యని చెప్పి వెంటనే మనస్సున మన్మథాగ్ని ప్రజ్వరిల్లగా మూర్ఛ నొందినది. దుఃఖితులకు భ్రాంతితో గాని, భ్రాంతిలేకగాని యనిష్టము తెలిసినచో, వారికది సహింప సాధ్యము కాదు. కావుననే దమయంతి పూర్వశ్లోకములోని "అనలంకృత" శబ్దమున శ్లేషమహిమతో స్ఫురించిన నలరాహిత్యమును విని మూర్ఛ పోయినది. కాని దానికి అదియే అర్థమని ధ్రువపఱచుటకు వీలులేదు. "అనలంకృత" మనగా అలంకృతము కాలేదనెడి యర్థమే దానికి వివక్షితమై యుండవచ్చును. కాని యామెకు''నలరాహిత్య'' పరమైన యర్థము శ్లేషవలన గోచరించి, యది యామె మూర్ఛకు కారణమైనది. ఆ యర్థము భ్రాంతియే కావచ్చును. దుఃఖితులకు అనిష్ట భ్రాంతిగూడ సహింప సాధ్యము కానిదే. ॥౧౧౦॥

శ్లో॥ అధిత కాపి ముఖే సలిలం సఖీ
ప్యధిత కాపి సరోజదళైస్స్తనౌ।
వ్యధిత కాపి హృది వ్యజనానిలమ్
న్యధిత కాపి హిమం సుతనోస్తనౌ॥ ౧౧౧

ప॥వి॥ అధిత । కా । అపి । ముఖే । సలిలం । సఖీ । ప్యధిత । కా । అపి । సరోజదళైః । స్తనౌ । వ్యధిత । కా । అపి । హృది । వ్యజనానిలం । న్యధిత । కా । అపి । హిమం । సుతనోః । తనౌ.

టీక॥ కాఽపి = ఒకానొక, సఖీ = చెలికత్తె, సుతనోః = (సుందర శరీరము గల) దమయంతియొక్క, ముఖే = ముఖమునందు, సలిలం = ఉదకమును. అధిత = ఉంచినది. అనగా పోసినది లేదా చల్లినది. కాఽపి = ఒకానొక,సఖీ = చెలికత్తె, స్తనౌ = స్తనములను, సరోజదళైః = తామర పూలరేకులతో, ప్యధిత = కప్పినది. కాఽపి = ఒకానొక, సఖీ = చెలి

కత్తె, హృది = హృదయముపై, వ్యజనానిలం = విసనకఱ్ఱతో గాలిని, వ్యధిత = కల్పించినది. కాపి = ఒకానొక, సఖీ = చెలికత్తె, తనౌ = శరీరమందు, హిమం = చందనమును, న్యధిత = ఉంచినది (అలదినది).

సమాసములు:

సరోజదళైః: సరసి జాయంత ఇతి = సరోజాని. సరోజానాం దళాని = సరోజదళాని. తైః = సరోజదళైః.

వ్యజనానిలమ్: వ్యజనస్య అనిలః = వ్యజనానిలః. తమ్ = వ్యజనానిలమ్.

సుతనోః: శోభనా తనుః యస్యాస్సా సుతనుః. తస్యాః = సుతనోః.

భావము:

ఇట్లు దమయంతి మూర్ఛపడగా, నొక్క చెలికత్తె యామె ముఖమున నీరు చల్లినది. మఱి యొక్కతె, ఆమె చనుదోయిని తామరపూలరేకులతోఁ గప్పినది, మఱియొక్కతె, ఆమె ఱొమ్మునకు గాలి సోకునట్లు విసనకఱ్ఱతో విసరినది. మఱియొక్కతె యామె యొడలిపై చందనముఁ బట్టించినది. ఇవి యన్నియు మూర్ఛపడిన దమయంతికి శిశిరోపచారములు. ॥౧౧౧॥

శ్లో॥ ఉపచచార చిరం మృదుశీతలై
ర్జలజజాలమృణాళజలాదిభిః।
ప్రియసఖీ నివహస్స తథా క్రమా
దియమవాప యథా లఘు చేతనామ్॥ ౧౧౨

ప॥వి॥ ఉపచచార । చిరం । మృదుశీతలైః । జలజజాలమృణాళజలాదిభిః । ప్రియసఖీ నివహః । సః । తథా । క్రమాత్ । ఇయమ్ । అవాప । యథా । లఘు । చేతనామ్.

టీక॥ సః = ఆ, ప్రియసఖీనివహః; ప్రియసఖీ = ప్రియమైన చెలికత్తెలయొక్క, నివహః = సమూహము, మృదుశీతలైః; మృదు = మెత్తనివియు, శీతలైః = చల్లనివియు నగు, జలజజాలమృణాళ జలాదిభిః; జలజ

జాల = పద్మసమూహములతోఁడను, మృణాళ = తామరతూండ్లతోడను, జలాదిభిః = ఉదకములు మున్నగు వానితోఁడను, క్రమాత్ = క్రమముగా, చిరం = చాలకాలము, తథా = ఆ విధముగా, ఉపచచార = = ఉపచారము గావించినది. యథా = ఏ ప్రకారము, ఇయం = ఈ దమయంతి, లఘు = శీఘ్రముగా, చేతనాం = సంజ్ఞను, అవాప = పొందునో.

సమాసములు :

మృదుశీతలైః: మృదూని చ తాని శీతలాని చ = మృదుశీతలాని. తైః = మృదుశీతలైః.

జలజజాలమృణాళజలాదిభిః : జలే జాయంత ఇతి = జలజాని. జలజానాం జాలాని = జలజజాలాని. జలమ్ ఆదిఃయేషాం తాని = జలాదీని. జలజజాలానిచ, మృణాళానిచ జలాదీనిచ = జలజజాలమృణాళజలాదీని. తైః = జలజజాలమృణాళజలాదిభిః.

ప్రియసఖీనివహాః : ప్రియాశ్చతాః సఖ్యశ్చ = ప్రియసఖ్యః. ప్రియసఖీనాం నివహాః = ప్రియసఖీనివహాః.

భావము :

దమయంతియొక్క ప్రియమైన చెలికత్తెలు మూర్ఛపడిన దమయంతిని మెత్తనివియును జల్లనివియునగు తామరపూలతోడను, తామరతూండ్లతోడను, ఉదకములు విసనకఱ్ఱలు మున్నగు సాధనములతోఁడను, వరుసగా నామెకు, తిరిగి చైతన్యము వచ్చునట్లు శిశిరోపచారములనుఁ గావించిరి. ॥౧౧౨॥

శ్లో॥ అథ కలే కలయ శ్వసితి స్ఫుటం
చలతి పక్ష్మ చలే! పరిభావయ।
అధరకంపన మున్నయ మేనకే
కిమపి జల్పతి కల్పలతే శ్రుణు॥ ౧౧౩

ప॥వి॥ అథ । కలే । కలయ । శ్వసితి । స్ఫుటం । చలతి । పక్ష్మ । చలే ।

పరిభావయ । అధరకంపనమ్ । ఉన్నయ । మేనకే । కిమ్ । అపి ।
జల్పతి । కల్పలతే । శృణు.

టీక॥ అథ = పిదప, హేకలే = ఓ కళా!, స్ఫుటం = స్పష్టముగా, శ్వసితి = నిట్టూర్పు విడచుచున్నది, కలయ = గ్రహించుము. హేచలే = ఓచలా! పక్ష్మ = రెప్ప వెంట్రుక, చలతి = కదలుచున్నది. పరిభావయ = పరికించుము. హే మేనకే = ఓమేనకా! అధరకంపనమ్ = పెదవి కదలికను, ఉన్నయ = ఊహించుము. హే కల్పలతే = ఓ కల్పలతా! కిమపి = ఏదియో, జల్పతి = పలుకుచున్నది. శృణు = వినుము.

సమాసములు :

అధరకంపనమ్ : అధరస్య కంపనమ్ = అధరకంపనమ్. తత్ = అధరకంపనమ్.

భావము :

దమయంతికి, కల, చల మున్నగు నేడుగురు చెలికత్తెలు గలరు. వారు దమయంతియొక్క పరిస్థితి పరీక్షించుచు నిట్లు తమలో మాట్లాడుకొనుచున్నారు.

ఓ కళా! దమయంతికి ఊపిరి బాగుగ నాడుచున్నది; గమనించుము. ఓ చలా! రెప్పలు కదలుచున్నవి. అనగా, కన్ను విప్పుచున్నది; పరిశీలించుము. ఓ మేనకా! పెదవి కదలుచున్నదేమో ఊహించుము. ఓ కల్పలతా! ఏదియో మాట్లాడుచున్నది వినుము. ॥౧౧౩॥

శ్లో॥ రచయ చారుమతే స్తనయోర్వృతిం
గణయ కేశిని కైశ్య మసంయతమ్।
అవగృహాణ తరంగిణి నేత్రయో
ర్జలఝరావితి శుశ్రువిరే గిరః॥ ౧౧౪

ప॥వి॥ రచయ। చారుమతే। స్తనయోః। వృతిమ్। గణయ । కేశిని । కైశ్యమ్। అసంయతమ్ । అవగృహాణ । తరంగిణి । నేత్రయోః । జలఝరౌ । ఇతి । శుశ్రువిరే । గిరః.

టీక॥ హే చారుమతే = ఓ చారుమతీ, స్తనయోః = స్తనములకు, వృతిం = ఆవరణమును అనగా మరుగును, రచయ = ఏర్పఱచుము. హే కేశిని = ఓ కేశినీ! అసంయతం = వదిలిపోయిన, కైశ్యం = వెండ్రుకల సమూహమును(గూర్చి, గణయ = ఆలోచించుము. హే తరంగిణి = ఓ తరంగిణీ! నేత్రయోః = నేత్రముల యందలి, జలఝరౌ = నీటి వెల్లువలను, అవగృహాణ = అరికట్టుము. ఇతి = ఈ విధముగా, గిరః = మాటలు, శుశ్రువిరే = వినఁబడినవి.

సమాసములు :

కైశ్యమ్ : కేశానాం సమూహః = కైశ్యమ్. తత్ = కైశ్యమ్.

అసంయతమ్ : న సంయతం = అసంయతమ్. తత్ = అసంయతమ్.

జలఝరౌ : ఝరశ్చ ఝరశ్చ = ఝరౌ. జలయోః ఝరౌ = జలఝరౌ. తౌ = జలఝరౌ.

భావము :

ఓ చారుమతీ! స్తనములపై కప్పుము. ఓ కేశినీ! విడిపోయిన కొప్పును చక్కబఱుపుము. ఓ తరంగిణీ! కన్నీళ్ల వెల్లువల నరికట్టుము. అని యీ విధముగ దమయంతి చెలికత్తెలు ఆమె మూర్ఛపడినపుడు కావించిన సంభాషణలు వినఁబడినవి. ఇచ్చట నా చెలికత్తెలకు వారి వారి పనికి తగిన విధముఁగా పేరులేర్పఱచుట చమత్కారముగ నున్నది. ॥౧౧౪॥

శ్లో॥ కలకలస్స తదాళిజనాననా
దుదలసద్విపులస్త్వరితేరితైః।
యమధిగమ్య సుతాలయమేతవాన్
ద్రుతతరస్స విదర్భపురందరః॥ ౧౧౫

ప॥వి॥ కలకలః । సః । తదా । ఆళిజనాననాత్ । ఉదలసత్ । విపులః । త్వరితేరితైః । యమ్ । అధిగమ్య । సుతాలయమ్ । ఏతవాన్ । ద్రుతతరః। సః । విదర్భపురందరః.

టీక॥ తదా = చెలికత్తెలు దమయంతి యొక్క శరీర స్థితికి కలతఁబొందిన కాలమునందు, ఆళిజనాననాత్; ఆళిజన = చెలికత్తెలయొక్క, ఆన నాత్ = ముఖమునుండి, త్వరితేరితైః; త్వరిత = త్వరతోఁగూడిన, ఈరితైః = తత్తరపాటు మాటలచే, విపులః = పెద్దదైన, సః = ఆ, కల కలః = కోలాహలము, ఉదలసత్ = ఉద్భవించినది. యమ్ = ఏకలకల ధ్వనిని, అధిగమ్య = విని, సః = ఆ, విదర్భపురందరః; విదర్భ = విదర్భదేశమునకు, పురందరః = ఇంద్రుఁడైన భీమరాజు, ద్రుతతరః = మిక్కిలి వేగముతోఁ గూడినవాడై, సుతాలయం = కుమార్త నివాసస్థల కన్యాంతఃపురమును, ఏతవాన్ = పొందెను.

సమాసములు :

ఆళిజనాననాత్ : ఆళయ ఏవ జనాః = ఆళిజనాః. ఆళిజనానామాననమ్ = ఆళిజనాననమ్. తస్మాత్ = ఆళిజనాననాత్.

త్వరితేరితైః : త్వరా ఏషాం సంజాతేతి = త్వరితాని. త్వరితాని చ తాని ఈరితాని చ = త్వరితేరితాని. తైః = త్వరితేరితైః.

సుతాలయమ్ : సుతాయాః ఆలయః = సుతాలయః. తమ్ = సుతా లయమ్.

ద్రుతతరః : అత్యంతం ద్రుతః = ద్రుతతరః.

విదర్భపురందరః : విదర్భాణాంపురందరః = విదర్భపురందరః.

భావము :

ఈ విధముగ చెలికత్తెలు దమయంతియొక్క దేహ పరిస్థితినిఁ గూర్చి కలతనొంది తత్తరపాటుతో మాట్లాడుచుండుటవలన గొప్పకోలాహల మేర్పడి నది. ఆ కోలాహలమును విని విదర్భభూపతియైన భీమరాజు మిక్కిలి త్వరతో తన కొమార్తెయున్న కన్యాంతఃపురమునకు విచ్చేసెను. ॥౧౧౫॥

శ్లో॥ కన్యాంతపురబోధనాయ యదధీకారాన్న దోషా నృపం
ద్వౌ మంత్రిప్రవరశ్చ తుల్యమగదంకారశ్చ తావూచతుః।

దేవాకర్ణయ సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన జానేఽఖిలం
స్యాదస్యా నళదం వినా న దశనే తాపస్య కోఽపి క్షమః॥౧౧౬

ప॥వి॥ కన్యాంతః పురబోధనాయ । యదధీకారాత్ । న । దోషాః । నృపం । ద్వౌ । మంత్రిప్రవరః । చ । తుల్యమ్ । అగదంకారః । చ । తౌ । ఊచతుః । దేవ । ఆకర్ణయ । సుశ్రుతేన । చరకస్య । ఉక్తేన । జానే। అఖిలమ్ । స్యాత్ । అస్యాః। నళదం। వినా । న । దశనే । తాపస్య। కః । అపి । క్షమః.

టీక॥ కన్యాంతరఃపురబోధనాయ; కన్యాంతఃపుర=కన్యయైన దమయంతి యొక్క యంతఃపురమునకు, బోధనాయ=యోగక్షేమములను బోధించి వానిని కల్పించుటకై, యదధీకారాత్; యత్=ఏ మంత్రి వైద్యుల, అధీకారాత్= ఏర్పాటువలన, దోషాః=పరపురుషప్రవేశము మున్నగు దోషములు(వాతపిత్త శ్లేష్మాది దోషములు),(నసంతి=ఉండవో),తౌ= ఆ, మంత్రిప్రవరశ్చ=మంత్రిశ్రేష్ఠుఁడును, అగదంకారశ్చ=వైద్యుఁడును, ద్వౌ=ఇద్దఱు, నృపం=భీమభూపతినిఁగూర్చి, తుల్యమ్=(ఏక కాలమున,)ఒకే మాటను,ఊచతుః=చెప్పిరి. దేవః=రాజా! ఆకర్ణయ= వినుము. సుశ్రుతేన=చక్కఁగా వినఁబడిన, చరకస్య=గూఢచారుని యొక్క, ఉక్తేన=వచనముచేతను (ఇంకొక పక్షమున), సుశ్రుతేన= సుశ్రుతమను సుశ్రుతునిచే రచియింపఁబడిన యాయుర్వేద గ్రంథము చేతను, చరకస్య=చరకాచార్యునియొక్క, ఉక్తేన=వచనముచేతను, అనగా చరకాచార్యుఁడు రచియించిన యాయుర్వేద గ్రంథము చేతను, అఖిలం=సమస్తమైన తాపకారణమును, జానే=తెలుసుకొనుచున్నాను. అస్యాః=ఈమెయొక్క, తాపస్య=తాపముయొక్క, దశనే=నివృత్తి యందు, నళదం; నళ = నలమహారాజును, దం=ఇచ్చిఘటియింపఁ జేసెడి పురుషుని, వినా=లేకుండ, మఱియొక పక్షమున-నళదం= వట్టివేరును, వినా=లేకుండ, కోఽపి=ఎవ్వఁడును, క్షమః=శక్తుఁడు, నస్యాత్=కాఁడు.

వి॥ ఇచ్చట మంత్రి పక్షమున నలుని ఘటిల్లజేసెడి పురుషుఁడనియు, వైద్య పక్షమున వట్టివేరనియు నళదశబ్దమున కర్థముండుటచే నవి రెండును

ప్రకృతములే యగుటవలన కేవల ప్రకృత శ్లేషాలంకారము.

సమాసములు :

కన్యాంతఃపురబోధనాయ: కన్యానామంతఃపురమ్ = కన్యాంతఃపురం. కన్యాంతఃపురస్య బోధనమ్ = కన్యాంతః పురబోధనమ్. తస్మై = కన్యాంతః, పురబోధనాయ.

యదధీకారాత్ : యయోః అధీకారః = యదధీకారః. తస్మాత్ = యదధీకారాత్.

మంత్రిప్రవరః : మంత్రిణాం ప్రవరః = మంత్రిప్రవరః.

అగదంకారః : న గదః = అగదః. అగదం కరోతీతి = అగదంకారః.

నళదమ్ : నళం దదాతీతి = నళదః. తమ్ = నళదమ్.

భావము :

భీమభూపతి కన్యాంతః పురమునుఁ బ్రవేశించిన వెంటనే, యా యంతః పురము యోగక్షేమములనుఁ గమనించుటకై యేర్పాటు గావింపఁబడి (పర పురుష ప్రవేశము) (వాతపిత్తాది) దోషములు రాకుండఁజేసెడి మంత్రియు, వైద్యుఁడును, రాజుతో నళదము లేక యామె తాపము నివారించదని యొక్క కాలమందే, యొక్క మాటనే చెప్పిరి. వారిలో మంత్రి యిట్లు చెప్పెను. రాజాః నళదము లేక యీామె తాపము నివారింపఁజాలదు. ఇచ్చట నళదమనగా, నలుని దమయంతితో ఘటింపఁజేసెడి వ్యక్తి. ఈ విషయము గూఢచారునిచే చెప్పఁబడి ప్రసిద్ధమైయున్నది. కావున దమయంతీ తాపమును హరించుటకు నలునితో నామెను ఘటింపఁజేయుటయే యుపాయము.

ఇఁక వైద్యుఁడును ఇట్లు చెప్పెను. రాజాః నళదములేక యీామె తాపము నివారింపదు. సుశ్రుతిని యొక్కయు చరకాచార్యునియొక్కయు నాయుర్వేద గ్రంథమువలన నీమె తాపమునకు కారణమునుఁ దెలిసికొనియున్నాను. కావున తాపనివారకమైనది నళదమని చెప్పఁబడు వట్టివేరు. కావున వట్టివేరుచే నీమెకు చికిత్స చేసినచోఁ దాపము శమించును. ఇది తప్ప మఱి యొండు నౌషధములేదు. ఇచ్చట ''కన్యాంతఃపుర బాధనాయ'' యని పాఠాంతరము కలదు.

ఆ పక్షమున కన్యాంతఃపురమును బాధించుటకు, పరపురుషప్రవేశము, వాత పిత్తాదులనెడి దోషములు, మంత్రివైద్యుల యధికారమువలన సంభవింపవనెడి యభిప్రాయము గ్రహింపవలయును. ॥౧౧౬॥

శ్లో॥ తాభ్యామభూద్యుగపదప్యభిధీయమానం
భేదవ్యయాకృతి మిథఃప్రతిఘాతమేవ।
శ్రోత్రే తు తస్య పపతుర్నృపతేర్న కించి
ద్భైమ్యామనిష్టశతశంకితయాకులస్య॥ ౧౧౭

ప॥వి॥ తాభ్యామ్।అభూత్। యుగపత్ । అపి।అభిధీయమానం ।భేదవ్యయాకృతి। మిథః ప్రతిఘాతమ్ । ఏవ । శ్రోత్రే । తు । తస్య ।పపతుః। నృపతేః। న । కిం । చిత్ । భైమ్యామ్ । అనిష్టశతశంకితయా । ఆకులస్య.

టీక॥ తాభ్యామ్ = ఆ మంత్రి వైద్యులచే, భేదవ్యయాకృతి; భేదవ్యయ = అభేదమైన, ఆకృతి = రూపము గల్గునట్లుగా, అనగా ఒక్క రూపముగా, యుగపత్ = ఏకకాలమున, అభిధీయమానం = చెప్పఁబడుచున్న, నళ దాది వాక్యము, మిథఃప్రతిఘాతమేవ = పరస్పర విరోధముగలదిగనే, అభూత్ = ఉండినది. భైమ్యాం = దమయంతి యందు, అనిష్టశత శంకితయా = పెక్కుహానులను శంకించుటచే,ఆకులస్య = కలతఁజెందిన, తస్య = ఆ భీమభూపతియొక్క, శ్రోత్రేతు = కర్ణములో, కించిత్ = కొంచెము విషయమునుఁ గూడ, నపపతుః = గ్రహింపలేదు.

సమాసములు :

భేదవ్యయాకృతి : భేదస్య వ్యయః = భేదవ్యయః. భేదవ్యయ ఏవ ఆకృతిః యస్య తత్ = భేదవ్యయాకృతి.

మిథఃప్రతిఘాతమ్ : మిథఃప్రతిఘాతః యస్య తత్ = మిథప్రతిఘాతమ్.

నృపతేః : నౄన్ పాతీతి = నృపతిః. తస్య = నృపతేః.

భైమ్యామ్ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తస్యామ్ = భైమ్యామ్.

అనిష్టశతశంకితయా : న ఇష్టాని = అనిష్టాని. అనిష్టానాం శతమ్ = అనిష్టశతమ్. అనిష్టశతం శంకత ఇతి = అనిష్టశతశంకీ. అనిష్టశతశంకినః భావః = అనిష్టశంకితా. తయా = అనిష్టశతశంకితయా.

భావము :

ఆ మంత్రి వైద్యులిద్దఱు నొకేవిధముగ నొక్కకాలమందే చెప్పుచున్న "నశదాది" వాక్యము, ఏకకాలమందు చెప్పఁబడినను, ఒక్క శబ్దముచేఁ జెప్పఁబడినను, నొక్క యర్థమునే కల్గినట్లు భాసించుచున్నను భిన్నార్థముగల రెండు వాక్యములుగనే యైనది. ఒకటి నలుని సంఘటన ప్రతిపాదించునదిగను, మఱియొక్కటి, పట్టివేరును ప్రతిపాదించునదిగసునై రెండు వాక్యములైనవి. కాని భీమరాజు దమయంతికి ఏమి యనిష్టము వాటిల్లగలదోయని శకించుచుండుటచే నాతని రెండు చెవులును, ఈ రెండు వాక్యములను గ్రహింపనందువలన, నాతడు వీని యర్థములను గ్రహింపలేదు ॥౧౧౭॥

శ్లో॥ ద్రుతవిగమిత విప్రయోగచిహ్నా
మపి తనయాం నృపతిః పదప్రణమ్రామ్।
అకలయదసమాశుగాధిమగ్నాం
ఝడితి పరాశయవేదినో హి విజ్ఞాః॥ ౧౧౮

ప॥వి॥ ద్రుతవిగమిత విప్రయోగ చిహ్నామ్ । అపి । తనయాం । నృపతిః । పదప్రణమ్రామ్ । అకలయత్ । అసమాశుగాధిమగ్నాం । ఝడితి । పరాశయవేదినః । హి । విజ్ఞాః.

టీక॥ నృపతిః = భీమరాజు, ద్రుతవిగమిత విప్రయోగ చిహ్నామ్; ద్రుత = శీఘ్రముగా, విగమిత = తొలగింపఁబడిన, విప్రయోగ చిహ్నమపి = వియోగబాధను తొలగించెడి శిశిరోపచార చిహ్నములు గలదియు, పదప్రణమ్రామ్ = పాదములపైఁబడినదియునగు, తనయాం = కొమార్తయైన దమయంతిని, అసమాశుగాధిమగ్నామ్; అసమాశుగ = మన్మథునియొక్క, ఆధి = పీడయందు, మగ్నాం = మునిగినదానినిగ, అకలయత్ = తెలిసి

కొనెను. హి = ఏలయనగా, విజ్ఞాః = వివేకము గలవారు, అనగా సమర్థులు, ఝడితి = శీఘ్రముగా, పరాశయ వేదినః; పరాశయ = ఒరుల యభిప్రాయమును, వేదినః = తెలిసిన వారలుగ నుందురు.

వి॥ భీమరాజు తనయను మన్మథబాధతో మునిగినదని తెలుసుకొనె నను విశేషార్థమును విజ్ఞులు శీఘ్రములో పరాశయమును తెలుసుకొనెద రను సామాన్యముతో సమర్థించుటవలన, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

ద్రుతవిగమితవిప్రయోగచిహ్నామ్ : విప్రయోగస్య చిహ్నాని = విప్రయోగ చిహ్నాని. ద్రుతం విగమితాని = ద్రుతవిగమితాని. ద్రుతవిగమితాని విప్రయోగచిహ్నాని యస్యాస్సా = ద్రుతవిగమిత విప్రయోగచిహ్నా. తామ్ = ద్రుతవిగమిత విప్రయోగచిహ్నామ్.

పదప్రణమామ్ : పదయోః ప్రణమా = పదప్రణమా. తామ్ = పదప్రణమామ్.

అసమాశుగాధిమగ్నామ్ : న సమాః = అసమాః. అసమాః ఆశుగాః యస్యసః = అసమాశుగః. అసమాశుగస్య ఆధిః = అసమాశుగాధిః. అసమాశుగాధౌ మగ్నా = అసమాశుగాధిమగ్నా. తామ్ = అసమాశుగాధిమగ్నామ్.

పరాశయవేదినః : పరేషామాశయాః = పరాశయాః. పరాశయాన్ విదంతీతి = పరాశయవేదినః.

విజ్ఞాః : విశేషేణ జానంతీతి = విజ్ఞాః.

భావము:

భీమనృపతి దమయంతి కడకురాగనే, యామెయొద్ద నుంచబడిన శీతలోపచార చిహ్నములు తొలగింపఁబడినవి. ఆమె, తండ్రి పాదములపైఁ బడినది. శీతలోపచార చిహ్నములు తొలగింపఁబడినను భీమరాజు, ఆమెను మన్మథ బాధలో మునింగినదిగ గ్రహించెను. విజ్ఞులు విషయమును వెల్లడి చేయగల చిహ్నములు లేకపోయినను ఆకారము చేతనే పరుల ఇంగితములను నిశ్చయింపఁ గలరు. ॥౧౧౮॥

శ్లో॥ వ్యతరదథ పితాశిషం సుతాయై
నతశిరసే ముహురున్నమయ్య మౌళిం।
దయితమభిమతం స్వయంవరే త్వం
గుణమయమాప్నుహి వాసరైః కియద్భిః॥ ౧౯౯

ప॥వి॥ వ్యతరత్ । అథ । పితా । ఆశిషం । సుతాయై। నతశిరసే । ముహుః ।
ఉన్నమయ్య । మౌళిం । దయితమ్ । అభిమతం । స్వయంవరే । త్వం।
గుణమయమ్ । ఆప్నుహి । వాసరైః । కియద్భిః.

టీక॥ అథ = పిదప, పితా = తండ్రియైన భీమరాజు, నతశిరసే; నత = లజ్జచే వంచఁబడిన, శిరసే = తలగల్గిన అనగా ముఖము గల్గిన, సుతాయై = దమయంతికి, మౌళిమ్ = ముఖమును, ఉన్నమయ్య = పైకెత్తి, (హే వత్సే = ఓ బిడ్డా), కియద్భిః = కొలదియైన, వాసరైః = దినములతో, స్వయంవరే = స్వయంవర మహోత్సవమునందు, త్వం = నీవు, గుణమయం = పెక్కు గుణములు గల్గిన, అభిమతం = ఇష్టుఁడైన, దయితం = ప్రియుని, ఆప్నుహి = పొందుము. (ఇతి = అని), ఆశిషం = దీవెనను, వ్యతరత్ = మాటి మాటికి నొసంగెను.

సమాసములు :

నతశిరసే: నతం శిరః యస్యాస్సా నతశిరాః. తస్యై = నతశిరసే.

భావము :

తర్వాత తండ్రియైన భీమరాజు సిగ్గుచే మోమువంచుకొనియున్న కూతురగు దమయంతి ముఖము పెకెత్తి, బిడ్డా! కొన్ని దినములలోనే నీవు సకల గుణ సంపన్నుఁడును, ఇష్టుఁడునగు ప్రియుని స్వయంవర మహోత్సవమునందుఁబడయుమని పలుమాఱు దీవించెను. ॥౧౯౯॥

శ్లో॥ తదను స తనుజాసఖీరవాదీత్
తుహినబుతౌ గత ఏవ హీదృశానామ్।

కుసుమమపి శరాయతే శరీరే
తదుచితమాచరతోపచారమస్యామ్॥ ౧౨౦

ప॥వి॥ తత్ । అను । సః । తనుజాసఖీః । అవాదీత్ । తుహినఋతౌ । గతే । ఏవ । హి । ఈదృశీనామ్ । కుసుమమ్ । అపి శరాయతే । తత్ । ఉచితమ్ । ఆచరత । ఉపచారమ్ । అస్యామ్.

టీక॥ తదను = ఆశీర్వాదము చేసిన పిదప, సః = ఆ భీమరాజు, తనుజాసఖీః; తనుజా = తన పుత్రికయగు దమయంతియొక్క, సఖీః = చెలికత్తెలను, అవాదీత్ = చెప్పెను. హి = ఏలయనగా, తుహినఋతౌ = శిశిర ఋతువు, గతేసత్యేవ = వెళ్లిపోగనే, ఈదృశీనాం = ఇటువంటి సుకుమార శరీరముగల్గి యౌవన ప్రారంభమున నుండెడి వారికి, కుసుమమపి = పుష్పముగూడ, శరాయతే = బాణమువలె నాచరించును. తత్ = అందువలన, అస్యాం = ఈ కోమలాంగియందు, ఉచితం = తగిన, ఉపచారమ్ = శిశిరోపచారమును, ఆచరత = ఆచరింపుడు.

సమాసములు:

తనుజాసఖీః : తనోః జాయత ఇతి = తనుజా. తనుజాయాః సఖ్యః = తనుజాసఖ్యః. తాః = తనుజాసఖీః.

తుహినఋతౌ : తుహినస్య ఋతుః = తుహినఋతుః. తస్మిన్ తుహినఋతౌ.

భావము :

ఈ విధముగ తన పుత్రికయగు దమయంతిని దీవించి, యా భీమరాజు, తన కొమారిత చెలికత్తెలతో నిట్లనియెను-శిశిరఋతువు గడవగనే యౌవన ప్రారంభమందున్న కోమలాంగులకు పువ్వుసైతము బాణమువలె కఠినమై యుండును. అనగా మన్మథ బాణమై బాధ గల్గించును. కాన నీ వసంతమందు దానికి తగిన యుపచారము మీరీ యువతికి చేయుఁడు. ॥౧౨౦॥

శ్లో॥ కతిపయదివసైర్వయస్యయా వః
స్వయమభిలష్య వరిష్యతే వరీయాన్।

క్రశిమశమనయానయా తదాప్తుం
రుచిరుచితాథ భవద్విధాభిధాభిః॥ ౧౨౧

పా॥వి॥ కతిపయదివసైః । వయస్యయా । వః । స్వయమ్ । అభిలష్య । వరిష్యతే । వరీయాన్ । క్రశిమశమనయా । అనయా । తత్ । ఆప్తుం । రుచిః । ఉచితా । అథ । భవద్విధాభిధాభిః.

టీక॥ కతిపయదివసై (రేవ) = కొన్ని దినముల చేతనే, వః = మీయొక్క, వయస్యయా = చెలికత్తెయగు దమయంతిచే, వరీయాన్ = శ్రేష్ఠుఁడైన పురుషుఁడు, స్వయం = తనంతట, అభిలష్య = కోరఁబడి, వరిష్యతే = వరింపఁబడనున్నాఁడు. తత్ = అందువలన, అథ = పిదపనిప్పుడు, అనయా = ఈ దమయంతిచే, భవద్విధాభిధాభిః; భవద్విధ = మీవంటి చెలికత్తెలయొక్క, అభిధాభిః = మాటలచే, యా = ఏకృశత్వమునుఁ దగ్గించుట గలదో, (తయా) క్రశిమశమనయా = ఆ కృశత్వమును తొలగించు యుక్తితో, రుచిః = కాంతియు ప్రీతియు, ఆప్తుం = పొందుటకు, ఉచితా = తగినది. కాంతినిఁ బ్రీతినిఁ బొందింపఁజేయుఁడు.

వి॥ ద్రుతవిగమితేత్యాది శ్లోకమునుండి యీ శ్లోకమువరకు పుష్పితాగ్రా వృత్తము.

సమాసములు :

కతిపయదివసైః: కతిపయే చ తే దివసాశ్చ = కతిపయదివసాః. తైః = కతిపయదివసైః.

క్రశిమశమనయా : క్రశిమ్నః శమనా = క్రశిమశమనా. తయా = క్రశిమశమనయా.

భవద్విధాభిధాభిః: భవతీనాం విధేవ విధా యాసాం తాః = భవద్విధాః. భవద్విధానామభిధాః = భవద్విధాభిధాః. తాభిః = భవద్విధాఽభిధాభిః.

భావము :

కొన్ని దినములలోనే మీ చెలికత్తెయగు దమయంతి తాను కోరిన శ్రేష్ఠుఁడైన వరుని వరించఁగలదు. అందువలన ప్రకృతము మీరు ఆమెను ప్రియమైన

వచనములతో సంతోష పఱచుచు నామె శరీరమందలి కృశత్వము తొలగించు నుపాయమునుఁ జెప్పి యామెకు కాంతినిఁ బ్రీతిని కలుగునట్లు చేయునది. స్వయవరము వరకు మీరు ఆమెను లాలించుచు నామెకు కష్టము లేకుండఁజేసి సంతోషము గల్గింపవలసినది. ॥౧౨౧॥

శ్లో॥ ఏవంయద్వదతా నృపేణ తనయా నాఽపృచ్ఛి లజ్జాపదం
యన్మోహస్స్మరభూ రకల్పి వపుషః పాండుత్వతాపాదిభిః।
యచ్చాశీః కపటాదవాది సదృశీ స్యాత్తత్ర యా సాంత్వనా
తన్మత్వాఽఽళిజనో మనోఽబ్ధిమతనోదానందమందాక్షయోః॥౧౨౨

ప॥వి॥ ఏవం । యత్ । వదతా । నృపేణ । తనయా । న । అపృచ్ఛి । లజ్జాపదం । యత్ । మోహః । స్మరభూః । అకల్పి । వపుషః । పాండుత్వతాపాదిభిః । యత్ । చ । ఆశీః । కపటాత్ । అవాది । సదృశీ । స్యాత్ । తత్ర।యా । సాంత్వనా । తత్। మత్వా । ఆళిజనః । మనః। అబ్ధిమ్ । అతనోత్ । ఆనందమందాక్షయోః.

టీక॥ ఏవం = ఇట్లు, వదతా = చెప్పుచున్న, నృపేణ = రాజుచే, తనయా = పుత్రికయగు దమయంతి, లజ్జాపదం = లజ్జకు హేతువునుఁగూర్చి, నాఽపృచ్ఛి = అడుగఁబడలేదు, ఇతియత్ = అనునది ఏది కలదో, వపుషః = దేహముయొక్క, పాండుత్వతాపాదిభిః; పాండుత్వ = తెల్లఁదనము, తాపాదిభిః = తాపము మొదలగు చిహ్నములచే, స్మరభూః = మన్మథునినలన కలిగిన, మోహః = మోహము, అకల్పిఇతియత్ = ఊహింపఁబడెననునది యేదిగలదో; తత్ర = ఆపుత్రికయందు, సదృశీ = తగిన, యా = ఏ, సాంత్వనా = లాలన, స్యాత్ = ఉండునో, (అది), ఆశీః కపటాత్ = ఆశీర్వాదమనెడు కపటమువలన, 'దయితమాప్నుహీ' త్యాది (ప్రియుని పొందుము మున్నగు) విధమున, అవాదీతిచయత్ = చెప్పఁబడెనను నదియు నేదిగలదో, తత్ = వానినంతటిని, మత్వా = ఆలోచించి, ఆళిజనః = చెలి కత్తెలు, మనః = తమ మనస్సులను, ఆనంద మందాక్షయోః; ఆనంద = సంతోషమునకును, మందాక్షయోః = లజ్జకును, అబ్ధిం = సముద్రముగ, అతనోత్ = చేసెను.

సమాసములు :

లజ్జాపదమ్ : లజ్జాయాః పదమ్ = లజ్జాపదమ్.

పాండుత్వతాపాదిభిః : పాండోఃభావః పాండుత్వమ్. పాండుత్వం చ తాపశ్చ = పాండుత్వతాపౌ. పాండుత్వతాపౌ ఆదీ యేషాం తే పాండుత్వతాపాదయః. తైః = పాండుత్వతాపాదిభిః.

ఆనందమందాక్షయోః: ఆనందశ్చ మందాక్షం చ = ఆనందమందాక్షే. తయోః = ఆనందమందాక్షయోః.

భావము :

పై విధముగా రాజు చెలికత్తెలను గూర్చి చెప్పెను. కాని దమయంతికి, ఆ సమయమునఁగల్గిన లజ్జకు హేతువు నడుగలేదు. ఏలయనగా నది స్పష్టముగా తెలియుచుండినది. అట్లే శరీరమునందలి తెల్లదనము మున్నగు వానిచే నామెకు మన్మథ బాధ కల్గినదని యతను ఊహించుకొనఁగల్గెను. ప్రియమైన వరుని శీఘ్రముగా వరింపగలదను సాభిప్రాయమైన యాశీర్వాదమును, ఆమె యెడఁగనఁ బరచిన యౌదార్యు మున్నగు వానిని చెలికత్తెలు గమనించి స్వయంవరముచే దమయంతికి బాధ తొలగునని యానందమును, తామంతకాలము దాచియుంచిన దమయంతీ వియోగబాధ బయట పడినందులకు లజ్జనుపొందిరి. ॥౧౨౨॥

శ్లో॥ శ్రీహర్షంకవిరాజరాజి మకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచ యమ్
తుర్యః స్థైర్యవిచారణప్రకరణభ్రాతర్యయం తన్మహా
కావ్యేఽత్ర వ్యగలన్నలస్యచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥౧౨౩

ప॥వి॥ శ్రీహర్షం । కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీహీరః । సుషువే । జితేంద్రియచయం । మామల్లదేవీ । చ । యమ్ ।తుర్యః । స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ భ్రాతరి । అయం । తన్మహాకావ్యే । అత్ర । వ్యగలత్ । నలస్య। చరితే । సర్గః।నిసర్గోజ్జ్వలః.

టీక॥ కవిరాజ రాజిమకుటాలంకార హీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠుల యొక్క, రాజి = శ్రేణిలో, మకుట = కిరీట స్థానము నొందిన వారికి, అలంకార = భూషణమైన, హీరః = వజ్రమణియైన, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుఁడను విద్వాంసుఁడు, జితేంద్రియచయం = ఇంద్రియ సమూహ మును జయించిన, యమ్ = ఏ, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షమహాకవిని, సుషువే = జన్మింపఁజేసెనో, మామల్లదేవీచ = తల్లియైన మామల్లదేవియు, సుషువే = కనెనో, స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ భ్రాతరి; స్థైర్య విచారణప్రక రణ = బౌద్ధులక్షణభంగవాదమును నిరసించి స్థిరత్వమునుగూర్చి విచా రణచేయు ''స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ" గ్రంథమునకు, భ్రాతరి = సోదర మైన, తన్మహాకావ్యే; తత్ = ఆశ్రీహర్షునియొక్క, మహాకావ్యే = మహా కావ్యమైన, నలస్య = నలునియొక్క, చరితే = చరిత్రమందు, నిసర్గోజ్జ్వలః; నిసర్గ = స్వభావముతో, ఉజ్జ్వలః = ప్రకాశమానమైన, అయమ్ = ఈ, తుర్యః = నాల్గవదైన, సర్గ = సర్గ, వ్యగలత్ = కడచిపోయినది. ''వ్యగ మత్'' అని యుండుట యుచితము.

భావము :

కవి శ్రేష్ఠుల శ్రేణికి కిరీటస్థానము నలంకరించిన వజ్రమణియైన శ్రీహీరుఁడును, మామల్లదేవియు, జితేంద్రియుఁడగు శ్రీ హర్షుఁడను పేరుగల పుత్రుని కనిరి. అతడు బౌద్ధమతములో క్షణభంగవాదమును నిరసించి స్థైర్య విచారణ పరముగ, రచియించిన ''స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ''మను గ్రంథమునకు సోదరమై, నలచరిత్రమును వర్ణించెడి నైషధ మహాకావ్యమునందు, నిర్దోషమగుట వలన స్వభావముతో ప్రకాశమానమైన నాల్గవ సర్గ కడచినది. స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణమును శ్రీహర్షుడే రచియించినందువలన, దానికి నైషధము సోదర మైనది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః : కవీనాం రాజానః = కవిరాజాః. కవిరాజానాంరాజయః = కవిరాజరాజయః. కవిరాజరాజీనాం మకుటాని = కవిరాజ రాజిమకుటాని. కవిరాజ రాజిమకుటేషుఅలంకారాః = కవిరాజరాజిమకుటాలం

కారాః. కవిరాజరాజిమకుటాలంకారేషు హీరః = కవిరాజరాజిమకుటాలంకార హీరః.

జితేంద్రియచయమ్ : ఇంద్రియాణాం చయః = ఇంద్రియచయః. జితః ఇంద్రియచయః యేన సః = జితేంద్రియచయః. తమ్ = జితేంద్రియచయమ్.

స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ భ్రాతరి : స్థైర్యస్యవిచారణం = స్థైర్యవిచారణమ్. స్థైర్యవిచారణస్యప్రకరణమ్ = స్థైర్యవిచారణప్రకరణమ్, స్థైర్యవిచారణ ణస్యభ్రాతా = స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ భ్రాతా, తస్మిన్ = స్థైర్యవిచారణ ప్రకరణ భ్రాతరి.

నిసర్గోజ్జ్వలః : నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

ఇట్లు

శ్రీ మదాపస్తంబ సూత్రాఽఽత్రేయగోత్ర ఉడాలి నృసింహశాస్త్రి తనూజ
ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచిత నైషధీయ చరితాఽఽంధ్ర
వ్యాఖ్యానమునందు
చతుర్థసర్గ సమాప్తము.

శ్రీహర్ష నైషధము

(పంచమ సర్గ)

శ్లో॥ యావదాగమయతేఽథ నరేంద్రాన్
స స్వయంవరమహాయ మహీంద్రః।
తావదేవ ఋషి రింద్రదిదృక్షు
ర్నారదస్త్రిదశధామ జగామ॥ ౧

ప॥వి॥ యావత్ । ఆగమయతే । అథ । నరేంద్రాన్ । సః । స్వయంవర మహాయ । మహీంద్రః । తావత్ । ఏవ । ఋషిః । ఇంద్రదిదృక్షుః । నారదః । త్రిదశధామ । జగామ.

టీక॥ అథ = పిదప, సః = ఆ, మహీంద్రః = భీమరాజు, స్వయంవర మహాయ = దమయంతీ స్వయంవరోత్సవమునకై, నరేంద్రాన్ = రాజులను, యావత్ = ఎంతలోపల, ఆగమయతే = రప్పించుటచే కాలహరణము చేయునో, తావదేవ = అంతలోపలనే, ఋషిః = ఋషియైన, నారదః = నారదుఁడు, ఇంద్రదిదృక్షుః = ఇంద్రుని చూడఁగోరినవాఁడై, త్రిదశధామ = స్వర్గమునుఁ గూర్చి, జగామ = వెళ్ళెను.

వి॥ ఈ సర్గయందు స్వాగతావృత్తము. ప్రతిపాదమునకును, రగణ-నగణ-భగణములు, గురువులు రెండు నున్నచో స్వాగతావృత్తమగును.

సమాసములు :

నరేంద్రాన్ : నరాణామింద్రాః = నరేంద్రాః. తాన్ = నరేంద్రాన్.

స్వయంవరమహాయ : స్వయంవర ఇతి మహః = స్వయంవరమహః. తస్మై = స్వయంవరమహాయ.

మహీంద్రః : మహ్యాః ఇంద్రః = మహీంద్రః.

ఇంద్రదిదృక్షః : ద్రష్టుమిచ్ఛుః = దిదృక్షుః. ఇంద్రందిదృక్షుః = ఇంద్రదిదృక్షుః.

త్రిదశధామ : త్రయః దశాః యాసాం తాః = త్రిదశాః, త్రిదశానాం ధామ = త్రిదశధామ. తత్ = త్రిదశధామ.

భావము :

దమయంతీ స్వయంవరమునకై యింద్రాదులు రావలసి యున్నది. దానికి ననుగుణముగ నారదుఁ డింద్రలోకమునకు వెళ్లుటనుఁ గూర్చి యిటఁ జెప్పుచున్నాఁడు. ఆ భీమరాజు స్వయంవర మహోత్సవమునకై, రాజుల నాహ్వానించి రప్పించుటలో నున్న తడవు నుపయోగించుకొని నారదమహర్షి యింద్రునిఁ జూడఁగోరి స్వర్గమునకు వెళ్లెను. అనగా స్వయంవరమునకు రాజు లందరు వచ్చులోపల నారదుఁడు స్వర్గమునకు వెళ్లెనని యాశయము. ॥౧॥

శ్లో॥ నా ఽత్ర చిత్రమను తం ప్రయయౌ యత్
పర్వతః ఖలు స తస్య సపక్షః।
నారదస్తు జగతో గురురుచ్చై
ర్విస్మయాయ గగనం విలలంఘే॥ ౨

ప॥వి॥ న । అత్ర । చిత్రమ్ । అను । తం । ప్రయయౌ । యత్ । పర్వతః । ఖలు । సః । తస్య । సపక్షః । నారదః । తు । జగతః । గురుః । ఉచ్చైః । విస్మయాయ । గగనం । విలలంఘే.

టీక॥ పర్వతః = పర్వతుఁడను నారదుని మిత్రుఁడగు ఋషి (పర్వతము), తం = ఆ నారదుని, అనుప్రయయౌ ఇతియత్ = అనుసరించి వెళ్లెనుట యేది కలదో, అత్ర = ఈ విషయమునందు, చిత్రమ్ = ఆశ్చర్యము, న = లేదు. (కుతః = ఏలయనగా), సః = ఆ పర్వతుఁడను ఋషి (పర్వతము), తస్య = ఆ నారదునకు, సపక్షఃఖలు = చెలికాడు గదా (రెక్కలు గలది గదా). కింతు = కాని, జగతః = లోకమునకు, ఉచ్చైః = ఉన్నతుఁడైన, గురుః = ఆచార్యుఁడును (బరువు కలవాడును) నగు, నారదస్తు = నారదుఁడో, విస్మయాయ = జనమున కాశ్చర్యము కలిగించుటకై, గగనం = ఆకాశమునుఁగూర్చి, విలలంఘే = లంఘించెను.

వి॥ గురువైన వస్తువు (అనగా నారదుఁడు) బరువుచేఁ బడవలసియుండగా, పైకెగసి పోయెనని వర్ణించుట విరుద్ధముగాన, విరోధాభాసాలంకారము. గురువనగా గౌరవము కలదని యర్థము. కాని భారము కలదియని యర్థము కాదని చెప్పుటవలన విరోధ పరిహారము.

సమాసములు :

సపక్షః : సమానః పక్షః యస్య సః = సపక్షః. పక్షైః సహ వర్తత ఇతి = సపక్షః.

భావము :

ఇది మొదలొక్కొని యారు శ్లోకములలో నారదుని స్వర్గగమనము వర్ణింపఁబడుచున్నది. నారదుని మిత్రుఁడు పర్వతుఁడను మహర్షి. అతడుగూడ నారదుని వెంట స్వర్గమునకు వెళ్లెను. ఈ పర్వతుఁడు స్వర్గమునకు వెళ్లుటలో నాశ్చర్యము లేదు. ఏలయనగా నతడు నారదునికి సపక్షుఁడు అనగా మిత్రుఁడు. సపక్షుఁడనగా పక్షములు గలవాఁడు. పక్షములనగా రెక్కలు. రెక్కలు గల వాఁడని యర్థము. పర్వతమునకు రెక్కలున్నవిగాన పర్వతుఁడు స్వర్గమునకుఁ బోవుటలో నాశ్చర్యము లేదు. కాని ప్రపంచమునకు గొప్పగురువైన నారదుఁడు స్వర్గమునకుఁ బోవుటకై యాకాశమున కెగరుట యాశ్చర్యకరమైనది. గురు వనగా భారమైనదనియు నర్థము. ఆ భారమైన వస్తువు క్రిందఁబడవలయునే గాని పెకెగర లేదు గదా. కాని యిచ్చట గురువైన(భారము గల) నారదుఁడు పైకెగరుట యాశ్చర్యము. గురువనగా-గౌరవములేదా అచార్యత్వము గలవాఁడని యాశయము. ॥౨॥

శ్లో॥ గచ్ఛతాపథి వినైవ విమానం
వ్యోమ తేన మునినా విజగాహే।
సాధనే హి నియమోఽ న్యజనానాం
యోగినాం తు తపసాఖిలసిద్ధిః॥ ౩

ప॥వి॥ గచ్ఛతా । పథి । వినా । ఏవ । విమానం । వ్యోమ । తేన । మునినా।

విజగాహే । సాధనే । హి । నియమః । అన్యజనానాం । యోగినాం । తు । తపసా । అఖిలసిద్ధిః.

॥ థిప = మార్గమున, విమానం వినైవ = విమానము లేకయే, గచ్ఛతా = వెళ్లుచున్న, తేన = ఆ, మునినా = నారద మహర్షిచే, వ్యోమ = ఆకాశము, విజగాహే = ప్రవేశింపఁబడినది. తథాహి = అది యుక్తమే. సాధనే = ఉపాయమునందు, నియమః = ఆవశ్యకత, అన్యజనానామ్ = మనవంటియితరజనులకు, యోగినాంతు = నారదమహర్షివంటి యోగులకో, తపసా = తపస్సు చేత ననగా యోగమువలని ధర్మముచేతనే, అఖిలసిద్ధిః = సకల కార్యముల సిద్ధి యేర్పడుచున్నది. (కాన నారదునికి విమానమువంటి సాధనముతో నవసరము లేదు).

వి॥ యోగులకు సాధనాపేక్ష లేదను సామాన్యముచే, నారదమునికి స్వర్గగమనమునకై సాధనాపేక్షలేదను విశేషార్థము సమర్థింపఁబడినది గాన నర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

అన్యజనానామ్ : అన్యే చ తే జనాశ్చ = అన్యజనాః. తేషామ్ = అన్యజనానామ్.

యోగినామ్ : యోగః ఏషామ స్తీతి = యోగినః. తేషాం = యోగినామ్.

అఖిలసిద్ధిః : అఖిలస్య సిద్ధిః = అఖిలసిద్ధిః.

భావము :

ఆ నారదమహర్షి విమానములేకయే స్వర్గమునకు వెళ్లెను. విమానమువంటి సాధనములు మనవంటి సాదారణ జనమునకు నావశ్యకములే గాని నారదునివంటి యోగులక నావశ్యకములు. వారికి తపస్సుచేతను,యోగాభ్యాస జనితసుకృత విశేషముచేతను సకలకార్యములు సిద్ధించుచుండును. కాన నారదుఁడు విమానము లేకయేతపశ్శక్తిచే స్వర్గమునకు పోఁగల్గెను. ॥3॥

శ్లో॥ ఖండితేంద్రభవనాద్యఖిమానాన్
లంఘతే స్మ మునిరేష విమానాన్।

అర్థితోఽప్యతిథితామనుమేనే
నైవ తత్పతిభిరంఘ్రివినమ్రైః॥ ౯

ప॥వి॥ ఖండితేంద్ర భవనాద్యభిమానాన్ । లంఘతే । స్మ । మునిః । ఏషః ।
విమానాన్ । అర్థితః । అపి । అతిథితామ్ । అనుమేనే । న । ఏవ ।
తత్పతిభిః । అంఘ్రివినమ్రైః.

టీక॥ ఏషః = ఈ, మునిః = నారదమహర్షి, ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాన్, ఖండిత = నిరసింపబడిన, ఇంద్రభవనాది = ఇంద్రుని భవనముమున్నగు వానియొక్క, అభిమానాన్ = అహంకారముగల్గిన, విమానాన్ = దేవతల గృహములను, లంఘతే స్మ = దాటిపోవుచుండెను. (బహునాకిం = పెక్కింటితో నేమిపని). అంఘ్రివినమ్రైః = పాదములపైఁ బడిన, తత్పతిభిః = ఆ విమానముల యధిపతులచే, అర్థితఃఅపి = ప్రార్థింపబడియు, అతిథితామ్ = ఆతిథ్యమును, నైవ అనుమేనే = అంగీకరింపలేదు.

సమాసములు :

ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాన్ : ఇంద్రస్యభవనాని = ఇంద్రభవనాని. ఇంద్రభవనాని ఆదిః యేషాం తాని = ఇంద్రభవనాదీని. ఇంద్రభవనాదీనా మభిమానః = ఇంద్రభవనాద్యభిమానః, ఖండితః ఇంద్రభవనానాద్యభిమానఃయైస్తే = ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాః. తాన్ = ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాన్.

అతిథితామ్ : అతిథేర్భావః = అతిథితా. తామ్ = అతిథితామ్.

తత్పతిభిః : తేషాం పతయః = తత్పతయః, తైః = తత్పతిభిః.

అంఘ్రివినమ్రైః: అంఘ్రిషు వినమ్రాః = అంఘ్రివినమ్రాః. తైః = అంఘ్రివినమ్రైః.

భావము :

ఈనారదుఁడు గగనమార్గమున, ఇంద్రాదుల భవనములను మించి ప్రకాశించెడి దేవగృహములను దాటి వెళ్లుచుండెను. ఆ దేవగృహముల కధిపతులగు

దేవతలు ఆతిథ్యములను పరిగ్రహింపుమని ప్రార్థించినను. దానివలన నాలస్య మగునని తలంచి నారదమహర్షి యా యాతిథ్యములను స్వీకరింపలేదు. ॥౪॥

శ్లో॥ తస్యతాపనభియా తపనస్స్వం
తావదేవ సమకోచయదర్చిః।
యావదేష దివసేన శశీవ
ద్రాగతప్యత న తన్మహసైవ॥ ౫

ప॥వి॥ తస్య । తాపనభియా । తపనః । స్వం । తావత్ । ఏవ । సమకోచయత్ । అర్చిః । యావత్ । ఏషః । దివసేన । శశీ । ఇవ । ద్రాక్। అతప్యత । న । తన్మహసా । ఏవ.

టీక॥ తపనః = సూర్యుఁడు, తస్య = ఆ నారద మహర్షికి, తాపనభియా = తాపముగల్గించుట వలని భయముచే, స్వం = తనదైన, అర్చిః = తేజస్సును. తావదేవ = అంతలోపలనే (ముందుగానే) సమకోచయత్ = తగ్గించుకొనెను. యావత్ = ఎంతలో, ఏషః = ఈసూర్యుఁడు, దివసేన = పగటి తేజస్సుచే, శశీవ = చంద్రుఁడువలె, తన్మహసైవ; తత్ = ఆ నారద మహర్షియొక్క, మహసైవ = తేజస్సుచేతనే, ద్రాక్ = వెంటనే, (తాను), నాతప్యత = కాల్పఁబడడో.

సమాసములు:

తాపనభియా : తాపనాత్ భీః = తాపనభీః. తయా = తాపనభియా.

శశీ : శశః అస్య అస్తీతి = శశీ.

తన్మహసా : తస్య మహః = తన్మహః. తేన = తన్మహసా.

భావము

సూర్యుఁడు నారద మహర్షికి నెండవలన తాపము గలుగునను భయముచే తన తేజస్సును ముందుగనే యుపసంహరించుకొనెను. అట్లు చేయకయున్నచో చంద్రుఁడు తన తేజస్సుచే పగటియందు తాపముఁబొంది తేజస్సును కోల్పోయి

నట్లే, తానుగూడ నా నారద మహర్షి తేజస్సుచేఁ దాపముఁబొంది తేజస్సునుఁ గోల్పోయెడివాడు. కావున తన తేజస్సునుఁ దగ్గించుకొని నారదునకు సంతాపముగలుగని విధముగ వర్తించెను. ॥౫॥

శ్లో॥ పర్యభూద్దినమణిర్ద్విజరాజం
యత్కరై రహహ తేన తదా తమ్।
పర్యభూత్ ఖలుక రై ర్ద్విజరాజః
కర్మ కస్స్వకృతమత్ర న భుంక్తే॥ ౬

ప॥వి॥ పర్యభూత్ । దినమణిః । ద్విజరాజం । యత్ । కరైః । అహహ । తేన । తదా । తమ్ । పర్యభూత్ । ఖలు । కరైః । ద్విజరాజః । కర్మ । కః । స్వకృతమ్ । అత్ర । న । భుఙ్క్తే.

టీక॥ దినమణిః = సూర్యుఁడు. ద్విజరాజం = చంద్రుని, (బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుని), కరైః = కిరణముచే (హస్తములచేతను), పర్యభూదితి యత్ = పరిభవించెననునది యేదికలదో, తేన = ఆపరిభవమను హేతువుచే, తదా = ఆనారదుఁడువచ్చినకాలమందు, తం = ఆసూర్యుని, ద్విజరాజః = బ్రాహ్మణోత్తముఁడు (చంద్రుఁడు), కరైః = కిరణమలచేత (హస్తములచేత), పర్యభూత్ ఖలు = తిరస్కరించెనుగదా, అహహ = కష్టము. తథాహి = అదియుక్తమే, అత్ర = ఈ జీవలోకమందు. కః = ఎవఁడు. స్వకృతం = తనచేఁజేయఁబడిన, కర్మ = కర్మమును, న భుఙ్క్తే = అనుభవింపడు.

వి॥ సూర్యుఁడు ద్విజరాజును తిరస్కరించినందువలన ద్విజరాజు (అనగా నారదుఁడు) సూర్యుని తిరస్కరించెనను విశేషార్థము, ఎవఁడు తానుజేసిన కర్మముననుభవింపడు అను సామాన్యార్థముచే సమర్థింపఁ బడుటవలన, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

దినమణిః : దినస్య మణిః = దినమణిః.

ద్విజరాజమ్ : ద్విజానాం రాజా = ద్విజరాజః. తమ్ = ద్విజరాజమ్.

స్వాకృతమ్ : స్వేనకృతమ్ = స్వకృతమ్. తత్ = స్వకృతమ్.

భావము :

సూర్యుఁడు ద్విజరాజును (చంద్రుని) బ్రాహ్మణోత్తముని తిరస్కరించి నందువలన, నా సూర్యుని ద్విజరాజు (చంద్రుఁడు) బ్రాహ్మణోత్తముఁడైన నారదుఁడు తన కిరణములచేతను (హస్తముల చేతను) తిరస్కరించెను. అనగా సూర్యకిరణములచేత ద్విజరాజైన చంద్రునికి కాంతి తగ్గును. బ్రాహ్మణోత్తమునకు తిరస్కారమేర్పడునని యర్థాంతరము. ఇట్లు సూర్యుఁడు ద్విజరాజ తిరస్కారముఁ జేయుటవలన, నా సూర్యుని ద్విజరాజైన నారదమహర్షి (చంద్రుఁడును) తన హస్తముతో (తన కిరణములతో) తిరస్కరించెను. అనగా నారద మహర్షి సూర్యమండలము నతిక్రమించి గగనమార్గమున వెళ్లుచున్నాఁడని సూచితము. లోకమున కర్మఁజేసిన వాఁడు ఫలము ననుభవింపవలయును గదా. సూర్యుఁడు చంద్ర తిరస్కారమను ద్విజరాజ తిరస్కారముతో సంపాదించిన పాపమునకు, ఫలమును ద్విజరాజగు నారదమహర్షి హస్తములతో తిరస్కరింపఁబడుటచే (మఱుగుపఱచఁబడుటచే) ననుభవించెను. ॥౬॥

శ్లో॥ విష్టరం తటకుశాళిభిరద్భిః
పాద్యమర్ఘ్యమథ కచ్ఛరుహాభిః।
పద్మబృందమధుభిర్మధుపర్కం
స్వర్గసింధురదితాఽతిథయేఽస్మై॥ ౭

ప॥వి॥ విష్టరం । తటకుశాళిభిః । అద్భిః । పాద్యమ్ । అర్ఘ్యమ్ । అథ । కచ్ఛరుహాభిః । పద్మబృందమధుభిః । మధుపర్కం । స్వర్గసింధుః । అదిత । అతిథయే । అస్మై.

టీక॥ అథ = పిదప, స్వర్గసింధుః = ఆకాశగంగ, అతిథయే = అతిథియైన, అస్మై = ఈ నారదుని కొఱకు, తటకుశాళిభిః; తట = గట్టునందలి, కుశాళిభిః = దర్భపంక్తులతో, విష్టరం = ఆసనమును, అద్భిః = ఉదకములతో, పాద్యం = పాదములఁ గడుగుటకైన యుదకమును, కచ్ఛరుహాభిః: కచ్ఛ = తేమగల్గిన నేలయందు, రుహాభిః = మొలచునటువంటి

తీగెలచే, అర్ఘ్యం = పూజార్థపు పుష్పఫలాదికమును, పద్మబృందమధుభిః; పద్మబృంద = పద్మ సమూహముయొక్క, మధుభిః = మకరందములతో, మధుపర్కం = మధుపర్కమును, అదిత = ఇచ్చినది.

వి॥ ఇచ్చట దర్భాదులు, ఆసనాదులుగా పరిణమించి అతిథిసత్కార క్రియార్థములై నందువలన పరిణామాలంకారము.

సమాసములు :

తటకుశాళిభిః : తటే కుశాః = తటకుశాః. తటకుశానామాళయః = తటకుశాళయః. తాభిః = తటకుశాళిభిః.

పాద్యమ్ : పాదార్థమ్ (జలమ్) = పాద్యమ్. తత్ = పాద్యమ్.

అర్ఘ్యమ్ : అర్ఘార్థమ్ అర్ఘ్యమ్. తత్ = అర్ఘ్యమ్.

కచ్ఛరుహాభిః : కచ్ఛేరోహంతీతి = కచ్ఛరుహాః. తాభిః = కచ్ఛరుహాభిః.

పద్మబృందమధుభిః : పద్మానాం బృందాః = పద్మబృందాః. పద్మబృందానాం మధూని = పద్మబృందమధూని. తైః = పద్మబృందమధుభిః.

మధుపర్కమ్ : మధునా పృచ్యత ఇతి = మధుపర్కః. తమ్ = మధుపర్కమ్.

స్వర్గసింధుః : స్వర్గస్య సింధుః = స్వర్గసింధుః.

భావము :

గగనమార్గమునఁ బయనించుచున్న నారదమహర్షి యాకాశ గంగనుఁ జేరెను. ఆ యాకాశగంగ, నారదమహర్షికి తన గట్టున మొలచిన దర్భలతో, నాసనమును, తన యుదకములతో పాద్యమును, తన తేమ నేలలలో మొలచిన తీగెలతో పూజాద్రవ్య సంభారమును, తన యందుద్భవించిన పద్మముల మకరందములతో మధుపర్కమును, అనగా తేనెతోఁ గలసిన పెరుగును సమర్పించుటచే నతిథి సత్కారముఁ గావించెను. ॥౭॥.

శ్లో॥ స వ్యతీత్య వియదంతరగాధం
నాకనాయకనికేతనమాప।

సం|ప్రతీర్య భవసింధుమనాదిం
|బహ్మ శర్మభరచారు యతీవ॥ ౮

ప॥వి॥ సః । వ్యతీత్య । వియదంతః । అగాధం । నాకనాయకనికేతనమ్ ।
ఆప । సం|ప్రతీర్య । భవసింధుమ్ । అనాదిమ్ । |బహ్మ । శర్మభర
చారు । యతీ । ఇవ.

టీక॥ సః = ఆ నారదమహర్షి, అగాధం = లోతైన, వియదంతః = ఆకాశ
మధ్యభాగమును, వ్యతీత్య = అతి|క్రమించి, నాకనాయక నికేతనం;
నాకనాయక = స్వర్గమునకు |ప్రభువైన ఇం|దునియొక్క, నికేతనం =
భవనమును, యతీ = యోగి, అనాదిం = ఆదిలేని, భవసింధుం = సం
సార సాగరమును, సం|ప్రతీర్య = చక్కగ తరించి, శర్మభరచారు;
శర్మభర = పరమానందముచే, చారు = రమ్యమైన, |బహ్మేవ = పర
మాత్మనువలె, ఆప = పొందెను.

వి॥ ఇచ్చట నారదుని యోగితోఁడను ఇం|ద్రభవనమును పరమాత్మతోను
బోల్చుటవలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

వియదంతః : వియతః అంతః = వియదంతః.

నాకనాయకనికేతనమ్ : నాకస్య నాయకః = నాకనాయకః. నాకనా
యకస్య నికేతనమ్ = నాకనాయకనికేతనమ్. తత్ = నాకనాయకనికేతనమ్.

భవసింధుమ్ : భవ ఏవ సింధుః = భవసింధుః. తమ్ = భవసింధుమ్.

అనాదిమ్ : అవిద్యమానః ఆదిః యస్య సః = అనాదిః. తమ్ = అనా
దిమ్.

శర్మభరచారు : శర్మణాం భరః = శర్మభరః. శర్మభరేణ చారు =
శర్మభరచారు. తత్ = శర్మభరచారు.

భావము :

ఆ నారదమహర్షి గగనమార్గమున పయనించుచు, అగాధమైన
యాకాశ మధ్యభాగమును దాటి ఇం|ద్రభవనమును, బొందెను. అది ఆదిలేని,

సంసారసముద్రమును దాటి పరమానంద సుందరమైన పరబ్రహ్మమును యోగి పొందిన విధముగ నున్నది. ॥౮॥

శ్లో॥ అర్చనాభిరుచితోచ్ఛ్రితరాభి
శ్చారు తం సదకృతాఽతిథిమింద్రః।
యావదర్హకరణం కిల సాధోః
ప్రత్యవాయధుతయే న గుణాయ॥ ౯

ప॥వి॥ అర్చనాభిః । ఉచ్చితోచ్ఛ్రితరాభిః । చారు। తం। సదకృత। అతిథిమ్ । ఇంద్రః । యావదర్హకరణం । కిల । సాధోః । ప్రత్యవాయధుతయే । న । గుణాయ.

టీక॥ ఇంద్రః = ఇంద్రుడు, తమ్ = ఆ, అతిథిం = అతిథియైన నారదమహర్షిని, ఉచితోచ్ఛ్రితరాభిః; ఉచిత = విధింపఁబడిన వానికంటెను, ఉచ్ఛ్రితరాభిః = మిక్కిలి యధికములైన, అర్చనాభిః = పూజలచే, చారు = చక్కగా, సదకృత = సత్కరించెను. యావదర్హకరణం; యావదర్హ = ఎంతవరకు విధింపఁబడినదో యంతవరకు, కరణం = ఆచరించుట, సాధోః = శ్రద్ధాళువైన వానికి, ప్రత్యవాయధుతయే; ప్రత్యవాయ = పాపముయొక్క, ధుతయే = నివృత్తి కొఱకు మాత్రమే (అగును), గుణాయ = గుణవిశేషము కొఱకు, నకిల = కాదు గదా.

వి॥ శాస్త్రవిహితములకంటె నధికమయిన పూజలతో నారదుని సత్కరించె నను, విశేషార్థమును; యావదర్హ కరణము పాపమును దొలగించునేగాని గుణవిశేషమును గలిగించదను సామాన్యముచే సమర్థించుటవలన నర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు:

ఉచితోచ్ఛ్రితరాభిః: అత్యంతముచ్చాః = ఉచ్ఛ్రితరాః. ఉచితాత్ ఉచ్ఛ్రితరాః = ఉచితోచ్ఛ్రితరాః. తాభిః = ఉచితోచ్ఛ్రితరాభిః.

యావదర్హకరణమ్: యావతీ అర్హా = యావదర్హం. యావదర్హం కరణమ్ = యావదర్హకరణం.

ప్రత్యవాయధుతయే : ప్రత్యవాయస్య ధుతిః = ప్రత్యవాయధుతిః-తస్యై = ప్రత్యవాయధుతయే.

భావము :

ఇంద్రుఁడు తనకు నతిథియైన నారద మహర్షిని, శాస్త్రవిహితమైన పరిమితిని మించిన పూజలతో సత్కరించెను. శాస్త్రమునందు విధింపఁబడిన దానికి ఆచరించుటవలన, ఆచరింపక పోవుటవలన కలుగు పాపము శమించును కాని దాని వలన గొప్ప ఫలమేమియు నుండదు. కాన శాస్త్ర విహితాంశములనుమించిన పూజలతో నారదుని సత్కరించెను. ॥౯॥

శ్లో॥ నామధేయసమతాసఖమద్రే
రద్రిభిన్మునిమథాఽద్రియత ద్రాక్।
పర్వతోఽపి లభతాం కథమర్చాం
న ద్విజః స విబుధాధిపలంభీ॥ ౧౦

ప॥వి॥ నామధేయ సముతాసఖమ్ । అద్రేః । అద్రిభిత్ । మునిమ్ । అథ । ఆద్రియత । ద్రాక్ । పర్వతః । అపి । లభతాం । కథమ్ । అర్చాం । న । ద్విజః । సః । విబుధాధిపలంభీ.

టీక॥ అథ = నారదుని సత్కరించిన పిదప, అద్రిభిత్ = పర్వతములను భేదించినయింద్రుఁడు, అద్రేః = పర్వతమునకు, నామదేయ సమతాసఖం; నామధేయసమతా = నామసామ్యముతో, సఖం = చెలికాఁడైన, మునిం = పర్వతమునిని, ద్రాక్ = శీఘ్రముగా, ఆద్రియత = సత్కరించెను. పర్వతోఽపి = పర్వతుఁడైనను (పర్వతమైనను), సః = ఆ, ద్విజః = బ్రాహ్మణుఁడు, విబుధాధిపలంభీ; విబుధాధిప = దేవేంద్రుని (పండితోత్త మునిని), లంభీ = ఆశ్రయించిన వాఁడై, కథం = ఎట్లు, అర్చాం = పూజను, నలభతాం = పొందఁడు.

సమాసములు :

నామధేయసమతాసఖమ్ : నామధేయేన సమతా = నామధేయసమతా.

నామధేయసమతయా సఖా = నామధేయసమతాసఖః. తమ్ = నామధేయసమతా సఖమ్.

అద్రిభిత్ : అద్రీన్ భినత్తీతి = అద్రిభిత్.

విబుధాధిపలంభీ: విబుధానామధిపః = విబుధాధిపః. విబుధాధిపం లభత ఇతి = విబుధాధిపలంభీ.

భావము :

నారదుని సత్కరించిన వెంటనే యింద్రుఁడు నారదుని వెంట వచ్చిన పర్వతమునిని సత్కరించెను. ఈ పర్వతముని, పేరుతో పర్వతసామ్యముగల్గి పర్వతములకు మిత్రుఁడైనను, పర్వతభేదకుడైన యింద్రుఁడు పూజించుట సముచితమైనది. ఏలయనగా—ఇతడు పేరుచే పర్వతుఁడైనను, ద్విజుఁడు; విబుధాధిపుడైన దేవేంద్రుని, విబుధాధిపుడైన అనగా పండితోత్తముఁడైన నారదుని ఆశ్రయించినవాఁడు. కాన,పూజను ఏలపొందఁడు? తప్పక పొందఁగలడు. బ్రాహ్మణుఁడు పర్వతమై, పాషాణముతో సమానమైన మూర్ఖుఁడైనను బ్రాహ్మణత్వము చేతనే పూజార్హుఁడు. ఇక, దేవేంద్రుని (పండితోత్తముని) ఆశ్రయించిన యీపర్వతుఁడెట్లు పూజార్హుఁడు కాఁడు.పర్వతారియగు నింద్రునకు పర్వతనామముతో నితఁడు శత్రువైనను,అతఁడు పూజార్హుఁడే. ఏలయనగా,శత్రువైనను, అతిథిగా నింటికి వచ్చినచో నతనిని, వివేకవంతుఁడు తప్పక సత్కరింపవలయును గదా! ఇక దేవేంద్రునివంటి విజ్ఞుఁడెట్లు పూజింపక యుండగలఁడని సూచితము. ॥౧౦॥

శ్లో॥ తద్భుజాదతివితీర్ణసపర్యాత్
దోద్రుమానపి వివేద మునీంద్రః।
స్వఃసహస్థితిసుశిక్షితయా తాన్
దానపారమితయైవ వదాన్యాన్॥ ౧౧

ప॥వి॥ తద్భుజాత్। అతివితీర్ణసపర్యాత్। ద్యోద్రుమాన్। అపి। వివేద। మునీంద్రః। స్వః సహస్థితి సుశిక్షితయా। తాన్। దానపార మితయా। ఏవ। వదాన్యాన్.

టీక॥ మునీంద్రః = మునిశ్రేష్ఠుఁడగు నారదుఁడు, తాన్ = ప్రసిద్ధములైన, ద్యోద్రుమానపి = స్వర్గమందలి కల్పవృక్షములను సైతము, అతివితీర్ణ సపర్యాత్; అతి = అధికముగా, వితీర్ణ = ఈయఁబడిన, సపర్యాత్ = పూజకల్గిన, తద్భుజాత్ = ఆ యింద్రుని భుజమునుండి, స్వఃసహస్థితి సుశిక్షితయా; స్వః = స్వర్గమందు, సహస్థితి = కూడనుండుటచే, సుశిక్షతయా = చక్కఁగా నేర్పఁబడిన, దానపారమితయైవ = "దానపారమిత" యను దాన ప్రతిపాదక గ్రంథముచేతనే, వదాన్యాన్ = త్యాగశీలములైనవిగ, వివేద = తెలిసికొనెను.

సమాసములు :

తద్భుజాత్ : తస్య భుజః = తద్భుజః. తస్మాత్ = తద్భుజాత్.

అతివితీర్ణసపర్యాత్ : అత్యంతం వితీర్ణా = అతివితీర్ణా. అతివితీర్ణా సపర్యా యేన సః = అతీవితీర్ణసపర్యః. తస్మాత్ = అతివితీర్ణ సపర్యాత్.

ద్యోద్రుమాన్ : ద్యావః ద్రుమాః = ద్యోద్రుమాః. తాన్ = ద్యోద్రుమాన్.

మునీంద్రః : మునీనామింద్రః = మునీంద్రః.

స్వఃసహస్థితి సుశిక్షితయా : స్వః సహస్థితిః = స్వస్సహస్థితిః. స్వస్సహస్థిత్యా సుశిక్షితా = స్వస్సహస్థితిసుశిక్షితా. తయా = స్వస్సహస్థితి సుశిక్షితయా.

భావము :

నారదుఁడా యింద్రుని భుజమువలన గొప్ప సత్కారమునందుకొనెను. అట్లు గొప్ప సత్కారము గావించిన యింద్రుని భుజమనెడి గురువునుండి స్వర్గలోకమందు నింద్రునితోడ నుండెడి కల్పవృక్షములు, "దానపారమిత" యను దానప్రతిపాదక గ్రంథము నధ్యయనముఁజేసి, త్యాగశీలము నలవరచుకొనిన వేమోయని నారదుడు తలంచెను.

శ్లో॥ ముద్రితాన్యజనసంకథనస్స
న్నారదం బలరిపుస్సమవాదీత్
ఆకరస్స్వపరభూరికథానామ్
ప్రాయశో హి సుహృదోస్సహవాసః॥ ౧౨

ప॥వి॥ ముద్రితాన్య జనసంకథనః । సన్ । నారదం । బలరిపుః । సమవాదీత్ । ఆకరః । స్వపరభూరికథానాం । ప్రాయశః । హి । సుహృదోః । సహవాసః.

టీక॥ బలరిపుః = బలుఁడను రాక్షసునకు శత్రువైన యింద్రుఁడు, ముద్రితాన్యజనసంకథనస్సన్; ముద్రిత = నివారింపబడిన, అన్యజన = ఇతర జనులయొక్క, సంకథనస్సన్ = సల్లాపముగలవాఁడై, నారదం = నారద మహర్షినిఁ గూర్చి, సమవాదీత్ = పలికెను. ప్రాయశః = తఱచుగా, సుహృదోః = మిత్రద్వయముయొక్క, సహవాసః = కలయిక, స్వపరభూరికథానాం; స్వ = తనకు సంబంధించిన, పర = ఇతరులకు సంబంధించిన, భూరికథానాం = వివిధ ప్రసంగములకు, ఆకరోహి = గని గదా?.

వి॥ "మునితో నింద్రుఁడు సంభాషించెను" అను విశేషార్థము, "మిత్రుల సమాగమము స్వపరభూరికథలకు గని" యను సామాన్యార్థముచే సమర్థింపఁబడుటవలన, అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

ముద్రితాన్యజనసంకథనః: అన్యే చ తే జనాశ్చ = అన్యజనాః. అన్యనానాం సంకథనం = అన్యజన సంకథనమ్. ముద్రితమ్ అన్యజనసంకథనం యేన సః = ముద్రితాన్యజనసంకథనః.

బలరిపుః : బలస్య రిపుః = బలరిపుః.

స్వపరభూరికథానామ్ : స్వే చ పరే చ = స్వపరే. భూరయశ్చ తాః కథాశ్చ = భూరికథాః. స్వపరేషాం భూరికథాః = స్వపరభూరికథాః. తాసాం = స్వపరభూరికథానామ్.

సహవాసః : సహ వాసః = సహవాసః.

భావము :

ఇంద్రుఁడు నారదుని సత్కరించిన పిదప నితరులతో సంభాషణలను మాని, నారదునితో సంభాషింప మొదలిడెను. వారి సంభాషణలో తమకు సంబం

ధించిన సంగతులు, పరులకు సంబంధించిన సంగతులు ప్రసక్తములగు చుండి నవి. మిత్రుల కలయిక తమ సమాచారములకు పరుల సమాచారములకు సాధా రణముగ పుట్టవంటిది గదా. ॥౧౨॥

శ్లో॥ తం కథాఽనుకథనప్రసృతాయాం
దూరమాలపనకౌతుకితాయాం।
భూభృతాం చిరమనాగమహేతుం
జ్ఞాతుమిచ్ఛురవదచ్ఛతమన్యుః॥ ౧౩

ప॥వి॥ తమ్ । కథానుకథనప్రసృతాయాం । దూరమ్। ఆలపనకౌతుకితాయాం। భూభృతాం । చిరమ్ । అనాగమహేతుం । జ్ఞాతుమ్ । ఇచ్ఛుః । అవదత్ । శతమన్యుః.

టీక॥ శతమన్యుః = ఇంద్రుడు, ఆలపనకౌతుకి తాయాం = సంభాషణ కుతూహలము, దూరం = దూరముగా (అధికముగా), కథాను కథనప్రసృతాయాంసత్యాం: కథాఽనుకథన = ఉత్తర ప్రత్యుత్తరములతో, ప్రసృతాయాం సత్యాం = వ్యాపింపగా, చిరం = చాలకాలముగా, భూభృతాం = రాజులయొక్క, అనాగమహేతుం; అనాగమ = స్వర్గమునకు రాక పోవుటలో, హేతుం = కారణమును, జ్ఞాతుం = తెలుసుకొనుటకు, ఇచ్ఛుః = కోరిక కలవాడై, తం = ఆ నారదుని గూర్చి, అవదత్ = అడిగెను.

సమాసములు :

కథాఽనుకథనప్రసృతాయామ్ : కథాచ అనుకథనంచ = కథానుకథనే. కథానుకథనాభ్యాం ప్రసృతా = కథాఽనుకథనప్రసృతా. తస్యాం = కథాఽనుకథన ప్రసృతాయామ్.

ఆలపనకౌతుకితాయామ్ : కౌతుకమస్యాఽస్తీతి = కౌతుకీ. కౌతుకినః భావః = కౌతుకితా. ఆలపనే కౌతుకితా = ఆలపనకౌతుకితా. తస్యాం = ఆలపన కౌతుకితాయామ్.

భూభృతామ్ : భువం బిభ్రతీతి = భూభృతః. తేషాం = భూభృతామ్.

శతమన్యుః : శతం మన్యవః యస్య సః = శతమన్యుః.

భావము :

ఇంద్రనారదుల సల్లాపము మధ్య ప్రసక్తములగు వచనాను వచనము లతో, చాలదూరము పెరిగిపోయినది. అప్పుడింద్రుఁడు, చాల కాలమునుండి భూమి యందున్న రాజులు స్వర్గమునకు రాకపోవుటకుఁ గారణమునుఁ దెలియ కోరి, నారదుని బ్రశ్నించెను. ॥౧౩॥

శ్లో॥ ప్రాగివ ప్రసువతే నృపవంశాః
కిన్ను సంప్రతి న వీరకరీరాన్।
యే పరప్రహరణైః పరిణామే
విక్షతాః క్షితితలే నిపతంతి॥ ౧౪

ప॥వి॥ ప్రాక్ । ఇవ । ప్రసువతే। నృపవంశాః । కిం। ను । సంప్రతి । న । వీరకరీరాన్ । యే । పరప్రహరణైః । పరిణామే। విక్షతాః । క్షితితలే। నిపతంతి.

టీక॥ నృపవంశాః = రాజవంశములు,(నృప = రాజులనెడి, వంశాః = వెదుళ్లు), ప్రాగివ = పూర్వమువలె, సంప్రతి = ఇప్పుడు, వీరకరీరాన్; వీర = వీరులనెడి, కరీరాన్ = మొలకలను, నప్రసువతేకిన్ను = కనుటలేదా యేమి!, యే = ఏ వీరులనెడి యంకురములు, పరిణామే = పరిపక్వదశ యందు, (పండిన దశయందు),పరప్రహరణైః; పర = శత్రువులయొక్క (ఇతరుల యొక్క) ప్రహరణైః = ఆయుధములచేత, (కత్తులచేత) విక్షతాః = విశేషముగ గాయపడిన వారై, తెగఁగొట్టఁబడినవై, క్షితి తలే = భూమిపై, నిపతంతి = పడుచున్నవి.

సమాసములు :

నృపవంశాః నృపాణాం వంశాః = నృపవంశాః. నృపా ఏవ వంశాః = నృపవంశాః.

వీరకరీరాన్ : వీరా ఏవ కరీరాః = వీరకరీరాః, తాన్ = వీరకరీరాన్.

పరప్రహరణైః : పరేషాం ప్రహరణాని = పరప్రహరణాని. తైః = ప్రహరణైః.

భావము :

రాజవంశములు, (రాజులనెడి వెదుళ్లు), పూర్వమువలె వీరులనెడి వెదురు మొలకలను కనుటలేదా? ఆవీరులనెడి వెదురు మొలకలు, పరిపక్వ దశయందు, పండుబారిన, దశయందు యాయుధములచేత, ఇతరుల కత్తులచేత గాయపడినవై (కోయఁబడినవై), భూమిపైఁ బడును. వీరులు పరిపక్వదశ యందు యుద్ధ రంగమున శత్రువుల యాయుధములచే గాయపడి భూమిపైఁ బడెదరు. వారు మరణించినచో స్వర్గమునకు వత్తురు గదా. వెదళ్లు పండిన పిదప కత్తులతో నరుకఁబడి నేలపైఁ బడును గదా. ఇచ్చట రాజులు వంశ శబ్దశ్లేషతో వెదుళ్లతోఁ రూపింపబడిరి. వీరులు వెదురు మొలకతో రూపింపఁబడిరి.

శ్లో॥ పార్థివం హి నిజమాజిషు వీరా
దూరమూర్ధ్వగమనస్య విరోధి।
గౌరవాత్ వపురపాస్య భజంతే
మత్కృతామతిథి గౌరవబుద్ధిమ్॥ ౧౫

ప॥వి॥ పార్థివం హి । నిజమ్ । ఆజిషు । వీరాః । దూరమ్ । ఊర్ధ్వగమనస్య । విరోధి । గౌరవాత్ । వపుః । అపాస్య । భజంతే । మత్కృతామ్ । అతిథి గౌరవబుద్ధిమ్.

టీక॥ వీరాః = ముందుఁజెప్పబడినట్టి వీరులు, అనగా రణరంగమునఁ బడిపోయిన వీరులు, పార్థివం = పృథివీ వికారమైనదియు, (అతఏవ = కావుననే), గౌరవాత్ = గురుత్వమువలన, అనగా భారముతో గూడుటవలన, ఊర్ధ్వగమనస్య = పైకిఁబోవుటకు, దూరం = మిక్కిలి, విరోధి = ప్రతిబంధకమైనదియు, (ఊర్ధ్వగమనస్య = పైననున్న లోకములకు వెళ్లుటకు, దూరం = మిక్కిలి, విరోధి = ప్రతిబంధకమైనదియువగు) నిజం = తమదైన, వపుః = శరీరమును, ఆజిషు = యుద్ధములయందు, అపాస్య = వదలిపెట్టి, మత్కృతాం = నాచేఁ జేయఁబడిన, అతిథి గౌరవబుద్ధిం; అతిథిగౌరవ = అతిథి సత్కారముయొక్క, బుద్ధిం = సమృద్ధిని, భజంతే = పొందుచున్నారు. లేదా, గౌరవాత్ = ఆదరాతిశయమున, అతిథిగౌరవబుద్ధిం = అతిథి సత్కార సమృద్ధిని, భజన్తే = పొందుచున్నారు; అనియు నవ్వయింతురు.

సమాససములు :

పార్థివమ్ : పృథివ్యాః ఇదం=పార్థివం; తత్ =పార్థివమ్.

ఊర్ధ్వగమనస్య : ఊర్ధ్వం గమనం=ఊర్ధ్వగమనం. తస్య=ఊర్ధ్వగమనస్య.

గౌరవాత్ : గురోర్భావః=గౌరవం. తస్మాత్=గౌరవాత్.

మత్కృతామ్ : మయా కృతా=మత్కృతా. తామ్=మత్కృతామ్.

అతిథిగౌరవబుద్ధిమ్ : అతిథేః గౌరవమ్=అతిథిగౌరవమ్. అతిథి గౌరవస్య బుద్ధిః=అతిథి గౌరవబుద్ధిః. తామ్=అతిథిగౌరవబుద్ధిమ్.

భావము :

యుద్ధ రంగమున పడిపోయిన వీరులు పృథివీ వికారమైన తమ శరీరము భారమగుటవలన నూర్ధ్వలోకములకువెళ్లుటకు ప్రతిబంధకమని దానిని త్యజించి నేనుగావించెడి యతిథి సత్కారములను బొందుచున్నారు. దూరమునకు వెళ్లెడి వారు భారమును మోయలేక దానినెట్లు వదలిపెట్టి వెళ్లెదరో, అట్లే దూరమైన స్వర్గమునకు వెళ్లెడి రాజులు భారమైన తమ శరీరమును భూమిపై వదలిపెట్టి వెళ్లుదురని సూచితము. అట్టిరాజులిప్పుడేల వచ్చుటలేదని యాశయము. ॥౧౫॥

శ్లో॥ సాభిశాపమివ నాఽతిథయస్తే
మాం యదద్య భగవన్నుపయాంతి।
తేన న శ్రియమిమాం బహుమన్యే
స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్॥ ౧౬

ప॥వి॥ సాభిశాపమ్ । ఇవ । న । అతిథయః । తే । మాం । యత్ । అద్య । భగవన్ । ఉపయాంతి । తేన । న । శ్రియమ్ । ఇమాం । బహు । మన్యే । స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్.

టీక॥ హే భగవన్=పూజ్యుడైన నారద మహర్షీ, తే=అపీపసులైన, అతిథయః=అతిథులు, సాభిశాపమివ=దోషము నా యెడలేక పోయినను,

దోషముతోఁ గూడిన వాని వలె, మామ్ = నన్ను, అద్య = ఇప్పుడు, నోపయాంతీతియత్ = పొందుట లేదను నదియేది కలదో, తేన = ఆ కారణముచే, స్వోదరైక భృతి కార్యకదర్యామ్; స్వోదరైక = నా యుద రమునకు మాత్రమే, భృతికార్య = పోషణ కార్యముచే, కదర్యాం = నింద్యమైన, ఇమాం = ఈ, శ్రియమ్ = ఐశ్వర్యమును, బహు = గొప్పగా, నమన్యే = తలంపను.

వి॥ అభిశాప మనగా తప్పులేక పోయినను, దానిని ఆరోపించుట. అదియే మిథ్యాభిశంసనమని చెప్పబడును.

కదర్యుఁడనగా-ఎవ్వడు లోభముచే, తన్ను, ధర్మకార్యములను, పుత్రు లను, భార్యలను, తల్లిదండ్రులను, భృత్యులను పోషింపక బాధించునో, యతఁడు.

సమాసములు :

సాభిశాపమ్ : అభిశాపేన సహ వర్తత ఇతి = సాభిశాపః. తమ్ = సాభి శాపమ్.

స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్ : స్వస్య ఉదరం = స్వోదరమ్. స్వోదరమేవ = స్వోదరైకం. స్వోదరైకస్య భృతిః = స్వోదరైకభృతిః. స్వోద రైకభృతిరేవ కార్యం = స్వోదరైకభృతికార్యమ్. స్వోదరైకభృతికార్యేణ కదర్యా = స్వోదరైక భృతి కార్యకదర్యా. తామ్ = స్వోదరైకభృతికార్య కదర్యామ్.

భావము :

పూజ్యుఁడవైన నారదమహర్షీ! యుద్ధరంగమున శరీరము త్యజించిన, వీరులైన యతిథులు, నాయెడనభూతమైన నింద నారోపించినట్లుగా, నా యొద్దకు వచ్చి, ఆతిథ్యమును గ్రహించుటలేదు. నా యైశ్వర్యమంతయు కేవ లము నా యుదర పోషణ కార్యమున కుపయోగపడుటవలన నింద్యమైనది. కాన నే నీ సంపదలను గొప్పగా భావించుటలేదు. సంపదలకు సత్పాత్రుల యందు వినియోగము లేనపుడు వానికి నేవిధమగు విలువ యుండదు. ॥౧౬॥

శ్లో॥ పూర్వపుణ్యవిభవ వ్యయలబ్ధాః
సంపదో విపద ఏవ విమృష్టాః।
పాత్రపాణికమలార్పణమాసాం
తాసు శాంతికవిధిర్విధిదృష్టః॥ ౧౭

ప॥వి॥ పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాః । సంపదః । విపదః । ఏవ । విమృష్టాః । పాత్రపాణికమలార్పణమ్ । ఆసామ్ । తాసు । శాంతికవిధిః । విధిదృష్టః.

టీక॥ పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాః; పూర్వపుణ్య = పూర్వజన్మమందలి పుణ్యముయొక్క, విభవ = అతిశయముయొక్క, వ్యయ = వినియోగముచే, లబ్ధాః = పొందఁబడిన, సంపదః = సంపదలు, విమృష్టాః = విచారింపఁబడినవై, విపదఏవ = ఆపదలే యగుచున్నవి. తాసు = ఆ సంపదల రూపమునందున్న ఆపదలుండగా, ఆసాం = ఈ సంపదలకు, పాత్రపాణికమలార్పణమ్; పాత్ర = విద్యయు, జాతియు, తపస్సు, శీలము మున్నగు వానితోఁగూడిన యర్హులయొక్క, పాణికమల = హస్తపద్మముల యందు, అర్పణం = సమర్పించుటయే, విధిదృష్టః = శాస్త్రమందుఁ జూడబడిన, శాంతికవిధిః = శాంతికర్మాచరణముగ, భవతి = అగుచున్నది.

సమాసములు:

పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాః : పూర్వాణి చ తాని పుణ్యాని చ = పూర్వపుణ్యాని. పూర్వపుణ్యానాంవిభవః = పూర్వపుణ్యవిభవః. పూర్వపుణ్యవిభవస్య వ్యయః = పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయః. = పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయేన లబ్ధాః = పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధాః.

పాత్రపాణికమలార్పణమ్ : పాణిఃకమలమివ = పాణికమలమ్. పాత్రస్య పాణికమలమ్ = పాత్రపాణికమలమ్. పాత్రపాణికమలే అర్పణమ్ = పాత్రపాణికమలార్పణమ్.

శాంతికవిధిః : శాంతిప్రయోజనకో విధిః = శాంతికవిధిః.

విధిదృష్టః : విధౌ దృష్టః = విధిదృష్టః.

భావము :

పూర్వజన్మములయందుఁ జేసిన కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాది వ్రతాచరణా దులచేఁ బుణ్యములు కలుగుచున్నవి. ఈ పుణ్యములయొక్క మహిమ వ్యయ మగుటవలననే, సంపదలు కలుగుచున్నవి. కావున మన పుణ్యమును హరించుట వలనను, ఇతర దుఃఖములకు మూలములగుటవలనను, ఈ సంపదలు విచారణ గావించినచో నాపదలే యగుచున్నవి. కాన నిట్లు సంపదల రూపముతో మన కేర్పడిన యాపదలను నివారించుటకు, వీనిని సత్పాత్రల హస్తపద్మముల యందర్పించుటయే శాస్త్రములయందు చెప్పబడిన శాంతికర్మయగు చున్నది. ఏలయనగా, దీనివలన మనకు నష్టమైన సుకృతము పెక్కు రెట్లు అభివృద్ధి నొందగలదు. ॥౧౨॥

శ్లో॥ తద్విమృజ్య మమ సంశయశిల్పి
స్ఫీతమత్ర విషయే సహసాఘమ్।
భూయతాం భగవతశ్శ్రుతిసారై
రద్య వాగ్భిరఘమర్షణఋగ్భిః॥ ౧౩

ప॥వి॥ తత్ । విమృజ్య । మమ । సంశయశిల్పి । స్ఫీతమ్ । అత్ర । విషయే। సహసా। అఘం । భూయతాం । భగవతః । శ్రుతిసారైః । అద్య। వాగ్భిః। అఘమర్షణఋగ్భిః.

టీక॥ తత్ = అందువలన, అత్ర = ఈ, విషయే = విషయమందు, మమ = నాకు, సంశయశిల్పి = సందేహమునుఁ గల్గించునట్టి, స్ఫీతం = మెండైన, అఘం = పాపమును, లేదా, సంశయశిల్పి = సందేహమే కారణముగాఁ గల్గిన, అఘం = దుఃఖమును, సహసా = వెంటనే, విమృజ్య = తొలగించి, భగవతః = పూజ్యుఁడైన నీయొక్క, వాగ్భిః = వాక్కులచే, అద్య = ఇప్పుడు, శ్రుతిసారైః = వేదసారములును, కర్ణామృతములునునగు, అఘమర్షణఋగ్భిః = అఘమర్షణములను పాపమును హరించెడి ఋక్కులగు, భూయతాం = ఉండబడుట (కోరబడినది).

వి॥ ఇచ్చట మునివాక్యమునందు నారోపింపఁబడిన యఘమర్షణము ప్రకృత

మైన యఘమును హరించుటలో నుపయుక్తమైనందువలన పరిణామాలంకారము.

సమాసములు :

సంశయశిల్పి : సంశయస్య శిల్పి = సంశయశిల్పి. సంశయః శిల్పీ యస్య తత్ = సంశయశిల్పి. తత్ = సంశయశిల్పి.

శ్రుతిసారైః : శ్రుతేః సారాః = శ్రుతిసారాః. తైః = శ్రుతిసారైః.

అఘమర్షణబుగ్భిః : అఘమర్షణ్యాశ్చ తాః బుచశ్చ = అఘమర్షణబుచః. తాభిః అఘమర్షణబుగ్భిః.

భావము :

ఇట్లు రాజులు రాక పోవుటలో నా కేర్పడిన సందేహమునకు మూలమైన పాపమునుఁ దొలగించి, లేదా సంశయమువలన, నా కేర్పడిన దుఃఖమునుఁ దొలగించి యిప్పుడు నీ వాక్కులు వేదసారములును కర్ణామృతములును నగు నఘమర్షణ బుక్కులుగా నుండుఁగాత-అనగా రాజులు నాయొద్దకు రాక పోవుటకు కారణమును సందేహములేక చెప్పమని యాశయము. ॥౧౮॥

శ్లో॥ ఇత్యుదీర్య మఘవా వినయర్ధిం
వర్ధయన్నవహితత్వభరేణ।
చక్షుషాం దశశతీమనిమేషాం
తస్థివాన్మునిముఖే ప్రణిధాయ॥ ౧౯

ప॥వి॥ ఇతి । ఉదీర్య । మఘవా । వినయర్ధిం । వర్ధయన్। అవహితత్వభరేణ। చక్షుషాం । దశశతీమ్ । అనిమేషాం । తస్థివాన్ । మునిముఖే । ప్రణిధాయ.

టీక॥ మఘవా = ఇంద్రుఁడు, ఇతి = ఇట్లు, ఉదీర్య = పలికి, అవహితత్వభరేణ = ఏకాగ్రతయొక్క ఆధిక్యముచే, వినయర్ధిం = వినయాతిశయమును, వర్ధయన్ = వర్ధిల్లజేయుచు, అనిమేషాం = రెప్పపాట్లులేని, చక్షుషాం = నేత్రములయొక్క, దశశతీం = వేయిని, మునిముఖే = నార

దమునియొక్క ముఖమునందు, ప్రణిధాయ = ఉంచి, తస్థివాన్ = ఉండెను.

సమాసములు :

అవహితత్వాభరేణ ; అవహితస్య భావః = అవహితత్వం. అవహితత్వస్య భరః = అవహితత్వభరః. తేన అవహితత్వాభరేణ.

వినయర్ధిమ్ : వినయస్య బుద్ధిః = వినయర్ధిః. తామ్ = వినయర్ధిమ్.

దశశతీమ్ : దశానాం శతానాం సమాహారః = దశశతీ. తామ్ = దశశతీమ్.

అనిమేషామ్ : అవిద్యమానాః నిమేషాః యస్యాఃసా = అనిమేషా. తామ్ = అనిమేషామ్.

మునిముఖే : మునేః ముఖమ్ = మునిముఖమ్. తస్మిన్ = మునిముఖే.

భావము :

ఈ విధముగా నింద్రుఁడు పలికి యేకాగ్రతతోఁడను శ్రద్ధతోఁడను, తన వినయాధిక్యమును పెంచుకొనుచు, తనవేయి కన్నులను నారదుని ముఖము వైపు మళ్లించి యుండెను. ॥౧౯॥

శ్లో॥ వీక్ష్య తస్య వినయే పరిపాకం
పాకశాసనపదం స్పృశతోఽపి।
నారదః ప్రమదగద్గదయోక్త్యా
విస్మితస్స్మితపురస్సరమాఖ్యత్॥ ౨౦

ప॥వి॥ వీక్ష్య । తస్య । వినయే । పరిపాకం । పాకశాసనపదం । స్పృశతః । అపి । నారదః । ప్రమదగద్గదయా । ఉక్త్యా । విస్మితః । స్మిస్మితపుర స్సరమ్ । ఆఖ్యత్.

టీక॥ నారదః = నారదుఁడు, పాకశాసనపదం = ఇంద్రపదవిని, స్పృశతోఽపి = అధిష్ఠించియున్నను, తస్య = ఆ యింద్రునియొక్క, వినయే = వినయమందలి, పరిపాకం = ఆధిక్యమును, వీక్ష్య = చూచి, విస్మితస్సన్ = విస్మయముఁబొందినవాఁడగుచు, ప్రమదగద్గదయా =

ప్రమద = సంతోషముచే, గద్గదయా = డగ్గుత్తికగల్గిన, వాచా = వాక్కుచే, స్మితపురస్సరం = చిఱునగవు ముందిడుకొని, ఆఖ్యత్ = చెప్పెను.

సమాసములు :

పాకశాసనపదమ్ : పాకం శాస్తీతి = పాకశాసనః. పాకశాసనస్య పదమ్ = పాకశాసనపదమ్. తత్ = పాకశాసనపదమ్.

ప్రమదగద్గదయా : ప్రమదేన గద్గదా = ప్రమదగద్గదా. తయా = ప్రమదగద్గదయా.

స్మితపురస్సరమ్ : పురః సరతీతి = పురస్సరం. స్మితం పురస్సరం యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథాభవతి తథా = స్మితపురస్సరమ్.

భావము :

ఇంద్ర పదవి యందుండియు, వినయాధిక్యమునుఁ బ్రకటించుచున్న యాతనిఁ జూచి నారదుఁడు విస్మయముఁబొంది, సంతోషముచే డగ్గుత్తిక నొందిన వాక్కుచే చిఱునగవుతో నా యింద్రునితోఁ జెప్పెను. ॥౨౦॥

శ్లో॥ భిక్షితా శతమఖీ సుకృతం య
త్తత్పరిశ్రమవిదస్స్వవిభూతౌ।
తత్ఫలే తవ పరం యది హేలా
క్లేశలబ్ధమధికాదరదన్తు॥ ౨౧

ప॥వి॥ భిక్షితా। శతమఖీ । సుకృతం । యత్। తత్పరిశ్రమవిదః । స్వవిభూతౌ। తత్ఫలే । తవ। పరం। యది। హేలా । క్లేశలబ్ధమ్। అదికాదరదం । తు.

టీక॥ శతమఖీ = నూఱు యాగముల సమూహము, యత్ = ఏ, సుకృతమ్ = పుణ్యమును, భిక్షితా = యాచింపఁబడినదో, తత్ఫలే; తత్ = ఆసుకృతములకు, ఫలే = ఫలమైన, స్వవిభూతౌ = తన యైశ్వర్యమునందు, హేలా యది = అశ్రద్ధ యేర్పడినచో, తత్పరిశ్రమవిదః; తత్ = యాచనమందలి, పరిశ్రమ = క్లేశమును, విదః = తెలిసిన, తవపరం = నీకే(తగును).

క్లేశలబ్ధంతు = కష్టముచే సంపాదింఁబడినది, అధికాదరదం; అధిక = అధికమైన, ఆదర = ఆసక్తిని, దం = ఇచ్చునది గదా.

వి॥ నూఱు యజ్ఞములచే సంపాదింపబడిన సుకృతముయొక్క ఫలములో హేల నీకే తగును—అను వాక్యార్థమును, కష్టముతో సంపాదింపఁబడినది యెక్కువ ఆదరమునుఁ గల్గించు నను వాక్యార్థముచే సమర్థించుట వలన వాక్యర్థ హేతుకమైన కావ్యలింగాలంకారము.

సమాసములు ;

శతమఖీ : శతానాం మఖానాం సమాహారః = శతమఖీ.

తత్పరిశ్రమవిదః : తస్య పరిశ్రమః తత్పరిశ్రమః. తత్పరిశ్రమం వేత్తీతి = తత్పరిశ్రమవిత్. తస్య = తత్పరిశ్రమవిదః.

స్వవిభూతౌ: స్వస్య విభూతిః = స్వవిభూతిః. తస్యామ్ = స్వవిభూతౌ.

తత్ఫలే : తస్య ఫలమ్ = తత్ఫలమ్. తస్మిన్ = తత్ఫలే.

క్లేశలబ్ధమ్ : క్లేశేన లబ్ధమ్ = క్లేశలబ్ధమ్.

అధికాదరదమ్ : అధికశ్చాసౌ ఆదరశ్చ = అధికాదరః. అధికాదరం దదాతీతి = అధికాదరదః. తత్ = అధికాదరదం.

భావము :

నీవు అనుష్ఠించిన నూఱు యాగములనుండి యే పుణ్యము యాచింపఁబడినదో, ఆ పుణ్యఫలమైన యైశ్వర్యమును దాచిపెట్టుకొనవలయునని కోరిక లేక యతిథులకు దానిని దానము చేయుచు దానియందు నాస్థలేక యుండుట నీకొక్కనికే తగినది. అనగా నీవు నూఱు యాగములుచేసి గొప్ప సుకృతము నార్జించితివి. ఆ సుకృతఫలమైన ఐశ్వర్యమునుఁ గాపాడుకొనవలయునని కోరికగాని, దానియందు శ్రద్ధగాని లేకయుండుట నీకేతగును. ఏలయనగా నీవీ సంపదను దానము చేయుటకు తగిన వ్యక్తులు రాలేదే యని చింతించుచున్నావు గదా. ఇది మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమైన విషయము. కాని ధనవంతులలో దాతృత్వముండుటలో నేమి యాశ్చర్యమనుటకు సాధ్యపడదు. ఏలయనగా, నీవు సంపాదించిన యైశ్వర్యము మిక్కిలి కష్టముతో నూఱు యాగములు చేయుటవలన నార్జింపఁ

బడినది. కావున నిట్టి కష్టార్జితమైన యైశ్వర్యమును వదలి పెట్టుట కష్టతరము. కాని నీవు ఎట్టి లోభబుద్ధిలేక కష్టపడి సంపాదించిన యీ యైశ్వర్యమును యాచకుల కొసంగుట యాశ్చర్యకరమైనదే. కావున నీ త్యాగము కొనియాడఁ దగినదే. ॥౨౦॥.

శ్లో॥ సమ్పదస్తవ గిరామపి దూరా
యన్న నామ వినయం వినయన్తే ।
శ్రద్దధాతి క ఇవేహ న సాక్షా
దాహ చేదనుభవః పరమాప్తః ॥ ౨౨

ప॥వి॥ సంపదః । తవ । గిరామ్ । అపి । దూరాః । యత్ । న । నామ । వినయం । వినయంతే । శ్రద్దధాతి । కః । ఇవ । ఇహ । న। సాక్షాత్। ఆహ । చేత్ । అనుభవః । పరమాప్తః.

టీక॥ (బహునా = పెక్కు మాటలతో, కిం = ఏమి ప్రయోజనము). తవ = నీయొక్క, సంపదః = సంపదలు, గిరామపి = వాక్కులకును, దూరాః = అతీతములు. యత్ = ఏలయనగా, వినయం = వినయ స్వభావమును, నవినయంతేనామ = తగ్గించుటలేదు. ఇహ = ఈ వినయ విషయమునందు, పరమాప్తః = పరమ ప్రమాణమైన, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షమైన, అనుభవః = అనుభవము, నాఽఽహచేత్ = చెప్పనిచో, కఇవ = ఎవ్వఁడు, శ్రద్దధాతి = నమ్మును?

వి॥ ఇచ్చట సంపదలు వాక్కునకు అతీతములు కాకపోయినను, అతీతములని చెప్పుటచే సంబంధమున్నను సంబంధము లేదనుటచే అసంబధాతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

పరమాప్తః : పరమశ్చాసౌ ఆప్తశ్చ = పరమాప్తః.

భావము :

ఓ ఇంద్రా! పెక్కుమాటలతోఁ బనిలేదు. నీ సంపదలయొక్క గొప్పతనము మాటలకు గోచరము కాదు. వానినిఁగూర్చి చెప్పుటకుఁ దగిన మాటలు

లేవు. ఏలయనగా, నవి నీ వినయమునుఁ దగ్గించుట లేదు. ఇంత సంపదలున్న ప్పుడు ఇంత వినయముండుట యరుదు గదా. సంపదలెక్కువయైనపుడు వినయము లేకపోవుట సహజము. కాని యది నీయెడ కానరాదు. కాన నీ సంపదల గొప్పతనమునుఁ గూర్చి చెప్పుటకు మాటలుచాలవు. నీయొక్క వినయాతిశయ విషయమును పరమ ప్రమాణమైన, నావంటి వారి ప్రత్యక్షానుభవము చెప్పనిచో నెవ్వడు నమ్మఁగలడు? మావంటి వారు గూడ ముందీ విషయమును నమ్మక యుండిరి. ఇప్పుడు ప్రత్యక్షముతోఁ జూచి నమ్మగల్గియున్నాము. ॥౨౨॥

శ్లో॥ శ్రీభరానతిథిసాత్కరవాణి
స్వోపభోగపరతా న హితేతి।
పశ్యతో బహిరివాంతరపీయం
దృష్టిసృష్టిరధికా తవ కాఽపి॥ ౨౩

ప॥వి॥ శ్రీభరాన్ । అతిథిసాత్ । కరవాణి । స్వోపభోగపరతా । న । హితా । ఇతి – పశ్యతః । బహిః । ఇవ । అంతః । అపి । ఇయం । దృష్టిసృష్టిః । అధికా । తవ । కా । అపి,

టీక॥ శ్రీభరాన్ = ఐశ్వర్యాతిశయములను, అతిథిసాత్ = దానముచే నతిథులకు స్వాధీనములుగ, కరవాణి = చేసెదను. స్వోపభోగపరతా; స్వ = తన యొక్క, ఉపభోగ = సుఖానుభవమునందు, పరతా = ఆసక్తి, హితా = మేలైనది, న = కాదు. ఇతి = ఈ విధముగా, పశ్యతః = తెలుసుకొనిన వాఁడవు, (చూచుచున్న వాఁడవు)అగు, తవ = నీకు, బహిరివ = వెలుపల నున్న దేహమునందెట్లో యట్లు, అంతరపి = లోపల అనగా నంతరంగమందును, కాఽపి = చెప్ప శక్యము కాని, ఇయం = ఈ, దృష్టిసృష్టిః; దృష్టి = జ్ఞానదృష్టియొక్క, (నేత్రముయొక్క), సృష్టిః = సృష్టి, అధికా = అసాధారణమైనది.

వి॥ శ్లిష్టశబ్దముచేఁ జెప్పఁబడిన దృష్టిద్వయమునకు నభేదమును నధ్యసించుటచే, "దేహమందువలె" యను చోట నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

శ్రీభరాన్ : శ్రీణాం భరాః = శ్రీభరాః. తాన్ = శ్రీభరాన్.

అతిథిసాత్ : అతిథీనామధీనాః = అతిథిసాత్. తాన్ = అతిథిసాత్.

స్వోపభోగపరతా : స్వస్య ఉపభోగః = స్వోపభోగః. స్వోపభోగే పరతా = స్వోపభోగపరతా.

దృష్టిసృష్టిః : దృష్టేః సృష్టిః = దృష్టిసృష్టిః.

భావము :

సంపదలన్నింటిని నతిథులకు నధీనములుగఁ జేసెదను; నాకు భోగాసక్తి శ్రేయస్కరము గాదు, అని చూచుచున్న నీకు శరీరమందు దృష్టియున్నట్లు, లోపలగూడ జ్ఞానదృష్టి యొకటి యధికముగ నున్నట్లు తెలియుచున్నవి. కేవలము బాహ్యదృష్టి కలవానికి భోగాసక్తియే మెండుగా నుండును. అతనియందు త్యాగ స్వభావమున కవకాశము లేదు. కాన నీయందీ జ్ఞానదృష్టి యసాధారణమని నారదుఁడింద్రునితోఁ జెప్పెను. ॥౨౩॥

శ్లో॥ ఆః స్వభావమధురైరనుభావై
స్తావకైరతితరాం తరలాః స్మః।
ద్యాం ప్రశాధి గళితావధికాలం
సాధు సాధు విజయస్వ బిడౌజః॥ ౨౪

ప॥వి॥ ఆః । స్వభావమధురైః । అనుభావైః । తావకైః । అతితరాం । తరలాః । స్మః । ద్యాం । ప్రశాధి । గళితావధికాలం । సాధు। సాధు। విజయస్వ । బిడౌజః.

టీక॥ హేబిడౌజః! = వ్యాపకమైన పరాక్రమముగల యో ఇంద్రుఁడా! లేదా శత్రువులను భేదించెడి పరాక్రమముగల యో ఇంద్రుఁడా!, స్వభావమధురైః = స్వభావముచే మధురములైన, తావకైః = నీకు సంబంధించిన, అనుభావైః = ఐశ్వర్యములచేతను, ప్రభావములచేతను, అతితరాం = అత్యధికముగా, తరళాః = చకితులుగా, స్మః = ఉన్నాము. ఆః = మిక్కిలి యానందము. గళితావధికాలం; గళిత = తొలగిపోయిన, అవధి = అవధిగల్గిన, కాలం = కాలమంతయు, అనగా, అనంతకాలము, ద్యాం = స్వర్గమును, సాధు = చక్కగా, ప్రశాధి = పాలింపుము.

సాధు = చక్కఁగా, విజయస్వ = విజయముఁ బొంది యందఱిని మించి యుండుము.

సమాసములు :

స్వాభావమధురైః : స్వభావేన మధురాః = స్వభావమధురాః, తైః = స్వభావమధురైః .

తావకైః : తవ ఇమే = తావకాః . తైః = తావకైః.

గళితావధికాలమ్ : గళితః అవధిః యస్య. సః = గళితావధిః. గళితావధిశ్చాసౌ కాలశ్చ = గళితావధికాలః. తమ్ = గళితావధికాలమ్.

(హే) బిడౌజః: బిడం ఓజః యస్య సః = బిడౌజాః. తస్య సంబుద్ధిః = హేబిడౌజః.

భావము :

శత్రువులను భేదించెడి పరాక్రమముగల యో యింద్రా! స్వభావ మధురములైన నీ యైశ్వర్య ప్రభావములచే మేము మిగుల చకితులమైతిమి. నిరవధికమగుటచే ననంతమైన యీ కాలమంతయు నీవు స్వర్గమునుఁ బాలింపుము. విజయములఁ బడసి చక్కఁగా వర్ధిల్లుము. ॥౨౫॥

శ్లో॥ సంఖ్యవిక్షతతనుస్రవదస్ర
క్షాళితాఖిలనిజాఘలఘూనాం।
యత్త్విహాఽనుపగమః శృణు రాజ్ఞాం
తజ్జగద్యువముదం తముదతమ్॥ ౨౬

ప॥వి॥ సంఖ్యవిక్షత తనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘలఘూనాం । యిత్ । తు । ఇహ । అనుపగమః । శృణు । రాజ్ఞాం । తత్ । జగద్యువముదం । తమ్ । ఉదంతమ్.

టీక॥ సంఖ్యవిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘలఘూనామ్; సంఖ్య = యుద్ధమందు, విక్షత = ఎక్కువ గాయములు పడిన, తను = శరీరముల

నుండి, స్రవత్ = స్రవించునట్టి, అస్ర = రక్తముతో, క్షాళిత = కడుగఁ బడిన, నిజాఘ = తమ పాపముచే, లఘూనాం = భారములేని, రాజ్ఞాం = రాజులకు, యత్ = ఏ కారణమువలన, ఇహ = ఇచ్చట అనగా స్వర్గము నందు, అనుపగమః = రాకపోవుట యేది గలదో, తత్ = దానికి కారణమైన, జగద్యువయువముదం; జగత్ = లోకములయందలి, యువ = యువకులకు, ముదం = సంతోషమునుఁ గూర్చెడి, తమ్ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, ఉదంతం = సమాచారమును, శృణు = వినుము.

వి॥ ఇచ్చట "క్షాళితాఘ" మను పదార్థము, లఘుత్వమునకుఁ గారణముగాన పదార్థహేతుక కావ్యలింగాలంకారము.

సమాసములు :

సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిల నిజాఘలఘూనామ్ : సంఖ్యే విక్షతాః = సంఖ్యవిక్షతాః. సంఖ్యవిక్షతాశ్చ తాః తనవశ్చ = సంఖ్యావిక్షతతనవః. సంఖ్యవిక్షతతనుభ్యః స్రవంతి = సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవంతి. సంఖ్యావిక్షత తనుస్రవంతి చ తాని అస్రాణి చ = సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవదస్రాణి. సంఖ్యావిక్ష తతనుస్రవదస్రైః క్షాళితాని = సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాని. నిజాని చ తాని అఘానిచ = నిజాఘాని. అఖిలాని చ తాని నిజాఘాని చ = అఖిలనిజాఘాని. సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాని చ తాని అఖిలనిజాఘాని చ = సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘాని. సంఖ్యావిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘైః లఘవః = సంఖ్యావిక్షతతను స్రవద స్రక్షాళితాఖిల నిజాఘలఘవః. తేషామ్ = సంఖ్య విక్షతతను స్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘలఘూనామ్.

అనుపగమః : న ఉపగమః = అనుపగమః.

జగద్యువముదమ్ : జగతి యువానః = జగద్యువానః. జగద్యూనాం ముత్ = జగద్యువముత్. తామ్ = జగద్యువముదమ్.

భావము :

ఇట్లు ఇంద్రునిఁ బొగడి యతని ప్రశ్నకు నుత్తరమిచ్చుచున్నాఁడు. ఓ యింద్రా! యుద్ధమున గాయపడిన శరీరములనుండి స్రవించు రక్తప్రవాహము

లచే కడిగివేయఁబడిన పాపములచే, భారము తొలగిన రాజులీ స్వర్గమునకు రాక పోవుటకు కారణము ప్రపంచమందలి యువకులకు నానంద మొసంగునట్టిది. అది యొక ప్రసిద్ధమైన విషయము. ఆ విషయమును వినుము అని నారదుఁడు చెప్పెను. ॥౨౫॥

శ్లో॥ సా భువః కిమపి రత్నమనర్ఘం
భూషణం జయతి తత్ర కుమారీ।
భీమభూపతనయా దమయంతీ
నామ యా మదనశస్త్రమమోఘమ్॥ ౨౬

ప॥వి॥ సా । భువః । కిమ్ । అపి । రత్నమ్ । అనర్ఘం । భూషణం । జయతి। తత్ర। కుమారీ । భీమభూపతనయా। దమయంతీ। నామ। యా । మదన శస్త్రమ్ । అమోఘమ్.

టీక॥ భువః = భూమికి, భూషణం = అలంకారమైన, కిమపి = చెప్ప సాధ్యము కాని, అనర్ఘం = అమూల్యమైన, రత్నం = సాటిలేని స్త్రీ రత్నమును, కుమారీ = కన్యకయునగు, సా = ఆ, దమయంతీ నామ = దమయంతి యను ప్రసిద్ధిగల, భీమభూపతనయా = భీమభూపతి పుత్రిక, తత్ర = ఆ భూమియందు, జయతి = (సుందరీ మణులనుమించి) వర్ధిల్లుచున్నది. యా = ఎవ్వతె, అమోఘం = కుంటువోని, మదనాస్త్రమ్ = మన్మథుని యాయుధము.

సమాసములు :

అనర్ఘమ్ : అవిద్యమానః అర్ఘః యస్య తత్ = అనర్ఘమ్.

భీమభూపతనయా : భీమ ఇతి భూపః = భీమభూపః. భీమభూపస్య తనయా = భీమభూపతనయా.

మదనశస్త్రమ్ : మదనస్య శస్త్రమ్ = మదనశస్త్రమ్.

అమోఘమ్ : న మోఘమ్ = అమోఘమ్.

భావము :

ఇంద్రా! భీమభూపతి పుత్రికయైన దమయంతి యను ప్రసిద్ధిగల కన్యక, భూమికి భూషణము వర్ణింపశక్యముగాని వెలలేని స్త్రీ రత్నము మన్మథునకు

కుంటువోని యాయుధము. ఆమె సుందరీ మణులనందఱిని మించి యా భూమి యందు వెలయుచున్నది. ॥౨౬॥

శ్లో॥ సంప్రతి ప్రతిముహూర్తమపూర్వా
కాఽపి యౌవనజవేన భవంతీ।
ఆశిఖం సుకృతసారభృతే సా
క్వాఽపి యూని భజతే కిల భావమ్॥ ౨౭

ప॥వి॥ సంప్రతి । ప్రతిముహూర్తమ్ । అపూర్వా। కా। అపి । యౌవనజవేన । భవంతీ । ఆశిఖం । సుకృతసారభృతే । సా । క్వ । అపి । యూని । భజతే । కిల । భావమ్.

టీక॥ సంప్రతి = ఇప్పుడు, సా = దమయంతి, యౌవనజవేన; యౌవన = యౌవన వయస్సుయొక్క, జవేన = వికాస వేగముచే, ప్రతి ముహూర్తం = ప్రతిస్వల్ప కాలమునను, కాఽపిఅపూర్వా = వర్ణింప వలనుకానిఅపూర్వమైన సుందరిగా, భవంతీ = అగుచు, ఆశిఖం = శిఖవరకు, సుకృతసారభృతే; సుకృతసార = ఉత్కృష్టమైన పుణ్యముచే, భృతే = నిండిన, క్వాఽపి = ఒకానొక, యూని = యువకుని యందు, భావం = అనురాగమును, భజతే కిల = పొందుచున్నది గదా.

సమాసములు :

ప్రతిముహూర్తమ్ : ముహూర్తే ముహూర్తే = ప్రతిముహూర్తం.

అపూర్వా : పూర్వం న భవతీతి = అపూర్వా.

ఆశిఖమ్ : శిఖామభివ్యాప్య = ఆశిఖమ్.

సుకృతసారభృతే : సుకృతానాం సారః = సుకృతసారః. సుకృత సారేణ భృతః = సుకృతసారభృతః, తస్మిన్ = సుకృతసారభృతే.

భావము:

ఇప్పుడు, ఆ దమయంతి యౌవనము వేగముగా వికసించుటచే, ప్రతి క్షణము సౌందర్యమయములయిన, యవయవముల వికాస పోషణలచేఁ గ్రొత్తఁ

దనము నొందుచున్నది. శిఖవరకు సుకృత విశేషముచే నిండిన యొకానొక యువకుని యందునను రాగము వహించియున్నది. ॥౨౭॥

శ్లో॥ కథ్యతే న కతమస్స ఇతి త్వం
మాం వివక్షురసి కిం చలదోష్ఠః।
అర్ధవర్త్మని రుణత్సి న పృచ్ఛాం
నిర్గమేణ న పరిశ్రమయైనామ్॥ ౨౮

ప॥వి॥ కథ్యతే । న । కతమః । సః । ఇతి । త్వం । మాం । వివక్షుః । అసి । కిం । చలదోష్ఠః । అర్ధవర్త్మని । రుణత్సి । న । పృచ్ఛాం । నిర్గమేణ । న । పరిశ్రమయ । ఏనామ్.

టీక॥ కించ = మఱియు, చలదోష్ఠః; చలత్ = కదలుచున్న, ఓష్ఠః = పెదవి కల్గిన, త్వం = నీవు, సః = ఆయువకుఁడు, కతమః = ఎవ్వఁడు, ఇతి = అని, మాం = నన్నుఁగూర్చి, వివక్షుః = చెప్పఁగోరిన వాఁడవుగా, అసి కిమ్ = అగుచున్నావా ఏమి?, తర్హి = అట్లగుచో, అర్ధవర్త్మని = మాటల నడుమ, ప్రశ్నం = ప్రశ్నను, నరుణత్సి = అడ్డగింపవా! ఏనాం = ఈ, పృచ్ఛాం = ప్రశ్నను, నిర్గమేణ = వెలుపల నుచ్చరించుటచే, న పరిశ్రమయ = కష్టపఱచకుము. (ఏలయనగా), నకథ్యతే = అతఁడెవఁడో చెప్పఁబడడు.

సమాసములు :

వివక్షుః : వక్తుమిచ్ఛుః = వివక్షుః.

చలదోష్ఠః : చలన్తౌ ఓష్ఠౌ యస్య సః = చలదోష్ఠః.

అర్ధవర్త్మని : అర్ధం వర్త్మనః = అర్ధవర్త్మ. తస్మిన్ = అర్ధవర్త్మని.

భావము :

ఓ యింద్రా! నీవు పెదవులను కదలించుచు నా యువకుఁడెవ్వడో చెప్పమని యడుగఁగోరితివా యేమి? అట్లయినచో, సగము చెప్పఁబడినప్పుడే, ప్రశ్నను నిలుపుకొనవలసి వచ్చును. కావున ప్రశ్నను వెల్లడి పఱచుటచే దానిని

శ్రమ పెట్టకుము. ఏలయనగా నీవు ఆ యువకుడెవ్వఁడని యడిగినను, చెప్పఁబడఁడు. ॥౨౮॥

శ్లో॥ యత్పథావధిరణుః పరమస్సా
యోగిధీరపి న పశ్యతి యస్మాత్।
బాలయా నిజమనఃపరమాణౌ
హ్రీదరీశయహరీకృతమేనమ్॥ ౨౯

ప॥వి॥ యత్పథావధిః । అణుః । పరమః । సా । యోగిధీః । అపి । న । పశ్యతి । యస్మాత్ । బాలయా । నిజమనః పరమాణౌ । హ్రీదరీశయహరీకృతమ్ । ఏనమ్.

టీక॥ పరమః అణుః = పరమాణువు, యత్పథావధిః; యత్ = ఏ బుద్ధియొక్క, పథ = మార్గమునకు, అవధిః = ఎల్లయో, సా = ఆ, యోగిధీరపి = యోగియొక్క బుద్ధియు, బాలయా = బాలికచే, (బాలికయగు దమయంతిచే), నిజమనః పరమాణౌ; నిజ = తనదైన, మనః = మనస్సనెడి, పరమాణౌ = పరమాణువునందు, హ్రీదరీశయహరీకృతమ్; హ్రీ = లజ్జయనెడి, దరీ = గుహయందు, శయ = శయనించిన, హరీకృతం = సింహముగాఁ జేయఁబడిన, ఏనం = ఈ యువకుని, యస్మాత్ = ఎందువలన, నపశ్యతి = చూడదో, (తస్మాత్ = అందువలన) న కథ్యతే = చెప్పఁబడడు అని పూర్వశ్లోకముతో నన్వయము.

సమాసములు :

యత్పథావధిః : యస్యాః పంథాః = యత్పథః. యత్పథస్య అవధిః = యత్పథావధిః.

పరమః : పరః మా యాస్మాత్సః = పరమః.

యోగిధీః : యోగినః ధీః = యోగిధీః.

నిజమనఃపరమాణౌ : నిజం చ తత్ మనశ్చ = నిజమనః. నిజమన ఏవ పరమాణుః = నిజమనః పరమాణుః. తస్మిన్ = నిజమనః పరమాణౌ.

హ్రీదరీశయహరీకృతమ్ : హ్రీరేవ దరీ = హ్రీదరీ. హ్రీదర్యాం శేత ఇతి = హ్రీదరశయః. హ్రీదరీశయశ్చాసౌ హరిశ్చ = హ్రీదరీశయహరిః. అహ్రీదరీశయహరిః హ్రీదరీశయహరిః సంపద్యమానః కృతః = హ్రీదరీశయహరీకృతః. తమ్ = హ్రీరదరీశయహరీకృతమ్.

భావము :

యోగిబుద్ధి పరమాణువువరకుఁ జూడఁగలదు కాని యాబాలిక, తనమనస్సనెడి పరమాణువు నందు, లజ్జయనెడి గుహ యందు నిద్రించెడి సింహముగాఁ జేసిన యాయువకుని, ఆ యోగియుఁ గాంచలేడు. పరమాణురూపమైన మనస్సును మాత్రము యోగి గ్రహింపవచ్చును. కాని యా మనస్సునందున్న లజ్జను గ్రహింపఁజాలడు. ఆ లజ్జనెప్పుడు గ్రహింపజాలడో, యందు శయనించిన సింహమైన యువకునెట్లు గ్రహింపఁగలడు. కావున ఈ యువకుఁడెవఁడో చెప్ప సాధ్యము గాదు. ॥౨౯॥

శ్లో॥ సా శరస్య కుసుమస్య శరవ్యం
సూచితా విరహవాచిభిరఙ్గైః।
తాతచిత్తమపి ధాతురధత్త
స్వస్వయంవరమహాయ సహాయమ్॥ ౩౦

ప॥వి॥ సా । శరస్య । కుసుమస్య । శరవ్యం । సూచితా । విరహవాచిభిః । అఙ్గైః । తాతచిత్తమ్ । అపి । ధాతుః । అధత్త । స్వస్వయంవరమహాయ । సహాయమ్.

టీక॥ సా = ఆ దమయంతి, విరహవాచిభిః = వియోగ సూచకములగు, అఙ్గైః = అవయములచే, కుసుమస్య శరస్య = కామబాణమైన పుష్పమునకు, శరవ్యం = గుఱియైనదిగా, సూచితా = సూచింపఁబడినది. తాతచిత్తమపి = తండ్రియొక్క హృదయమునుఁగూడ, స్వస్వయంవరమహాయ = తన స్వయంవరమహోత్సవమునకు, ధాతుః = బ్రహ్మకు, సహాయం = సహాయముగా, అధత్త = చేసెను.

సమాసములు :

శరవ్యం : శృణాతీతి = శరః. శరవేహితమ్ = శరవ్యమ్.

విరహావాచిభిః : విరహం బ్రువత ఇతి విరహవాచీని. తైః = విరహవాచిభిః.

తాతచిత్తమ్ : తాతస్య చిత్తమ్ = తాతచిత్తమ్. తత్ = తాతచిత్తమ్

స్వయంవరమహాయ : స్వయంవర ఇతి మహః = స్వయంవరమహః. తస్మై = స్వయంవరమహాయ.

భావము :

ఆ దమయంతి మన్మథ బాణములకు గుఱియైన విషయము, ఆమె శరీరమందలి విరహ చిహ్నములగు కృశత్వము, తెల్లఁదనము మున్నగు వానిచే సూచింపఁబడినది. అందువలన నామె యొక యువకుని యందు ననురక్తురాలని తెలిసినది. ఆమె తండ్రికి నామె యొక్క ప్రియుఁడైన వరుఁడు తెలియఁ పోయినను, అతని చిత్తము ఆమె యొక్క స్వయంవర మహోత్సవమునకు బ్రహ్మకు సహాయపడినది. అనగా, నామె తండ్రియు బ్రహ్మ ప్రేరణచే స్వయంవరమే యుపాయమని నిశ్చయించెను. ॥30॥

శ్లో॥ మన్మథాయ యదథాఽదిత రాజ్ఞాం
హూతిదూత్యవిధయే విధిరాజ్ఞామ్।
తేన తత్పరవశాః పృథివీశాః
సంగరం గరమివాఽఽకలయంతి॥ 31

ప॥వి॥ మన్మథాయ । యత్ । అథ । అదిత । రాజ్ఞామ్ । హూతిదూత్యవిధయే । విధిః । ఆజ్ఞామ్ । తేన । తత్పరవశాః । పృథివీశాః । సంగరం । గరమ్ । ఇవ । ఆ కలయంతి.

టీక॥ అథ = తర్వాత, విధిః = దైవము, రాజ్ఞాం = రాజులకు, హూతిదూత్యవిధయే; హూతి = స్వయంవరాఽహ్వానమను, దూత్య = దూతకార్యమును, విధయే = అనుష్ఠించుటకై, మన్మథాయ = మన్మథునికొఱకు, ఆజ్ఞాం =

ఆదేశమును, అదిత ఇతియత్ = ఇచ్చెనను నది యేది గలదో, తేన = ఆ కారణముచే, తత్పరవశాః, తత్ = ఆ మన్మథునకు, పరవశాః = లోఁ బడిన, పృథివీశాః = రాజులు, సంగరం = యుద్ధమును, గరమివ = విషమునువలె, ఆ కలయంతి = భావించుచున్నారు.

సమాసములు :

హూతిదూత్యవిధయే: దూతస్యకర్మ = దూత్యం. హూతిరేవ దూత్యం = హూతిదూత్యం. హూతిదూత్యస్య విధిః = హూతిదూత్యవిధిః. తస్మై = హూతి దూత్యవిధయే.

తత్పరవశాః : తస్య పరవశాః = తత్పరవశాః.

పృథివీశాః : పృథివ్యాః ఈశాః = పృథివీశాః.

భావము :

దైవము, దమయంతీ స్వయంవర మహోత్సవమునకై రాజుల నందఱిని పిలచుటకు, మన్మథుని ఆజ్ఞాపించెను. అందువలన రాజులందఱు మన్మథునికి వశ్యులై సంగరమును అనగా యుద్ధమును గరముగా, అనగా విషముగా, భావించి యుద్ధ విముఖులై యన్నారు. గరము అనగా విషము. దానిని పుచ్చు కొనిన వానినే అది చంపును. సంగరమో అట్లు కాదు. అది పెక్కు మందినిఁ జంపును. కావుననే అది సంగరమైనది. అనగా సమీచీనమైన గరముగా నైనది యని చమత్కరణము. ॥30॥

శ్లో॥ యేషు యేషు సరసా దమయంతీ
భూషణేషు యది వాపి గుణేషు।
తత్ర తత్ర కలయాఽపి విశేషో
యః స హి క్షితిభృతాం పురుషార్థః॥ 31

ప॥వి॥ యేషు । యేషు । సరసా । దమయంతీ । భూషణేషు । యది । వా అపి । గుణేషు । తత్ర । తత్ర । కలయా । అపి । విశేషః । యః సః । హి । క్షితిభృతాం । పురుషార్థః.

టీక॥ (కించ = మఱియు), దమయంతీ = ఆ దమయంతి. యేషు యేషు = ఏయే, భూషణేషు = హారాదిభూషణముల యందును,యదివా = లేదా, గుణేషు = దయా దాక్షిణ్యాది గుణముల యందును, సరసా = అభిలాషగల్గి యున్నదో, తత్ర తత్ర = ఆ భూషణములయందును, ఆ గుణముల యందును, కలయాఽపి = లేశముచేతను, యః = ఏ, విశేషః = విశేషముగలదో, క్షితిభృతాం = రాజులకు, సహి = అదియే, పురుషార్థః = ప్రయోజనము.

సమాసములు :

క్షితిభృతామ్ : క్షితిం బిభ్రతీతి = క్షితిభృతః. తేషాం = క్షితిభృతాం.

పురుషార్థః : పురుషస్య అర్థః = పురుషార్థః.

భావము :

ఆ దమయంతికి ఏఏ భూషణముల యందును, ఏయే గుణములయందును ఆసక్తి గలదో, అట్టి భూషణముల యందును, అట్టి గుణముల యందునుఁ గొంత ఆధిక్యమును గల్గి యామెను రంజింపఁజేయడమే తమకు పురుషార్థముగా భావించి రాజులు ప్రవర్తించుచున్నారే గాని వారికెవ్వరికిని యుద్ధమునందు ఆసక్తి లేదు. ॥32॥

శ్లో॥ శైశవవ్యయదినావధి తస్యా
యౌవనోదయిని రాజసమాజే।
ఆదరాదహరహః కుసుమేషో
రుల్లలాస మృగయాభినివేశః॥ 33

ప॥వి॥ శైశవవ్యయ దినావధి । తస్యాః । యౌవనోదయిని । రాజసమాజే । ఆదరాత్ । అహరహః । కుసుమేషోః । ఉల్లలాస । మృగయాభినివేశః ।

టీక॥ కుసుమేషోః = మన్మథునకు, యౌవనోదయిని = యౌవనము యొక్క ప్రారంభముతోఁగూడిన, రాజసమాజే = రాజసంఘము విషయమున,

తస్యాః = ఆదమయంతికి, శైశవవ్యయదినాఽవధి; శైశవవ్యయ = బాల్య
ముతొలగిన, దినాఽవధి = దినము అవధిగాగల్గిన, అనగా, అట్టిదినము
నుండి, అహరహః = ప్రతిదినము, ఆదరాత్ = ఆసక్తితో, మృగయాభి
నివేశః; మృగయా = వేటయందు, అభినివేశః = ఆసక్తి, ఉల్లాస =
వర్ధిల్లినది.

శైశవవ్యయదినావధి : శిశోర్భావః = శైశవమ్. శైశవస్య వ్యయః =
శైశవవ్యయః. శైశవవ్యయస్య దినమ్ = శైశవవ్యయదినమ్. శైశవవ్యయదినం.
అవధిః యస్మిన్ తత్ = శైశవవ్యయదినావధి.

యౌవనోదయిని : యౌవనస్య ఉదయః = యౌవనోదయః. యౌవనో
దయః అస్య అస్తీతి = యౌవనోదయి. తస్మిన్ = యౌవనోదయిని.

రాజసమాజే : రాజ్ఞాం సమాజః = రాజసమాజః. తస్మిన్ = రాజ
సమాజే.

కుసుమేషోః : కుసుమాని ఇషవః యస్య సః = కుసుమేషుః. తస్య =
కుసుమేషోః.

మృగయాభినివేశః: మృగయాయామభినివేశః = మృగయాఽభినివేశః.

భావము ;

రాజులకు యౌవనము ప్రారంభించినది మొదలును, దమయంతికి
బాల్యము తొలగినది మొదలును, ప్రతిదినము రాజులపై మన్మథుని వేట
మిక్కుటమగుచున్నది. అనగా దమయంతికి యౌవనము ప్రారంభించినది
మొదలు రాజుల కందఱికిని యామెపై వలపు యేర్పడినది కాన వారికి కామ
వ్యసనమే గాని యుద్ధ వ్యసనము లేదని యాశయము. ॥33॥

శ్లో॥ ఇత్యమీ వసుమతీ కమితారః
సాదరాస్త్వదతిథీ భవితుం న।
భీమభూసురభువోరభిలాషే
దూరమంతరమహో నృపతీనాం॥ 34

ప॥వి॥ ఇతి । అమీ । వసుమతీ కమితారః । సాదరాః । త్వదతిథీభవితుం । న । భీమభూసురభువోః।అభిలాషే । దూరమ్ । అంతరం । అహో । నృపతీనాం.

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు, అమీ = ఆ రాజులు, వసుమతీకమితారః సంతః = భూమిని కాంక్షించినవారై, త్వదతిథీభవితుం, త్వత్ = నీకు, అతిథీభవితుం = అతిథులగుటకు, సాదరాః = ఆదరముతోఁగూడిన వారుగా, న = లేరు. తథాహి = అది యుక్తమే. నృపతీనాం = రాజులకు, భీమభూసురభువోః; భీమభూ = భీముని పుత్రికయగు దమయంతియు, సురభువోః = స్వర్గము అను నీ రెంటి విషయముననున్న, అభిలాషే = అనురాగమునందు, దూరం = అధికమైన, అంతరం = వ్యత్యాసము. అహో = ఆశ్చర్యకరము.

వి॥ స్వర్గమందనురాగాభావమను నుత్తరవాక్యార్థముచే ఇంద్రుని యాతిథ్యమందలి యనాదర వాక్యార్థము సమర్థింపఁబడినది. కాన, వాక్యార్థహేతుకమగు కావ్యలింగాలంకారము.

సమాసములు :

వసుమతీకమితారః : వసుమతీం కమితారః = వసుమతీకమితారః.

సాదరాః : ఆదరేణ సహ వర్తంత ఇతి = సాదరాః.

త్వదతిథీభవితుం : అనతిథయః అతిథయః సంపద్యమానాః భవితుం = అతిథీభవితుం. తవ అతిథీభవితుం = త్వదతిథీభవితుమ్.

భీమభూసురభువోః : భీమాత్ భవతీతి = భీమభూః. సురాణాం భూః = సురభూః. భీమభూశ్చ సురభూశ్చ = భీమభూసురభువౌ. తయోః = భీమభూసురభువోః.

భావము :

ఇట్లు ఆ రాజులు దమయంతిపైని యనురాగముచే, భూమినిమాత్రమే కాంక్షించుచు, స్వర్గమునుఁ గాంక్షింపనందువలన నీకు నతిథులగుటలో నాసక్తి

లేక యున్నారు. రాజులకు దమయంతిపైని యభిలాషకును, స్వర్గముపైని యభిలాషకు మధ్య ఎంత వ్యత్యాస మున్నది. ఆశ్చర్యము ॥౩౪॥

శ్లో॥ తేన జాగ్రదధృతిర్దివమాగాం
సంఖ్యసౌఖ్యమనుసర్తుమను త్వాం।
యన్మృధం క్షితిభృతాం న విలోకే
తన్నిమగ్నమనసాం భువి లోకే॥ ౩౫

ప॥ వి॥ తేన । జాగ్రదధృతిః । దివమ్ । ఆగామ్ । సంఖ్యసౌఖ్యమ్ । అనుసర్తుమ్ । అను । త్వాం । యత్ । మృధం । క్షితిభృతాం । న । విలోకే । తన్నిమగ్నమనసాం । భువి । లోకే.

టీక॥ యత్ = ఎందువలన, భువిలోకే = భూలోకమందు, తన్నిమగ్నమనసాం; తత్ = ఆదమయంతియందు,నిమగ్న = మునిగిన,మనసాం = మనస్సులు గల, రాజ్ఞాం = రాజులకు, మృధం = యుద్ధమును, నవిలోకే = నేను చూచుటలేదో, తేన = యుద్ధములేకపోవుటచే, జాగ్రదధృతిః; జాగ్రత్ = ఉత్పన్నమైన, అధృతిః = అధైర్యము గలవాఁడనై, సంఖ్యసౌఖ్యం = యుద్ధసుఖమును, అనుసర్తుం = అనుభవించుటకు, త్వామను = నిన్ను నుద్దేశించి, దివం = స్వర్గమును, ఆగాం = పొందితిని.

సమాసములు :

జాగ్రదధృతిః : న ధృతిః = అధృతిః. జాగ్రతీ అధృతిః యస్య సః = జాగ్రదధృతిః.

సంఖ్యసౌఖ్యమ్ : సంఖ్యస్య సౌఖ్యమ్ = సంఖ్యసౌఖ్యమ్. తత్ = సంఖ్యసౌఖ్యమ్.

క్షితిభృతామ్ : క్షితిం బిభ్రతీతి = క్షితిభృతః. తేషాం = క్షితిభృతామ్.

తన్నిమగ్నమనసాం : తస్యాం నిమగ్నం = తన్నిమగ్నం. తన్నిమగ్నం మనః యేషాం తే = తన్నిమగ్న మనసః. తేషాం = తన్నిమగ్నమనసాం.

భావము :

ఈవిధముగా నారదమహర్షి రాజులు స్వర్గమునకు రాకపోవుటకు కారణములనుఁజెప్పి తర్వాత తాను స్వర్గమునకు వచ్చుటకుఁ గారణము నిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు. భూలోకమునందున్న రాజులు,దమయంతియందు లగ్నచిత్తులై యుద్ధము చేయకయుండుట వలన నాకు సంతోషము లేకపోయినది. అందువలన యుద్ధసంతోషము ననుభవించుటకు నిన్నుఁగూర్చి స్వర్గమునకు వచ్చితిని.॥౩౫॥

శ్లో॥ వేద యద్యపి న కోఽపి భవంతం
హంత! హంత్రకరుణం విరుణద్ధి।
పృచ్ఛ్యసే తదపి యేన వివేక
ప్రోంఛనాయ విషయే రససేకః॥ ౩౬

ప॥ వి॥ వేద । యది । అపి । న । కః । అపి । భవన్తం । హంత । హంత్రకరుణం । విరుణద్ధి । పృచ్ఛ్యసే । తత్ । అపి । యేన వివేకప్రోంఛనాయ । విషయే । రససేకః.

టీక॥ హంత్రకరుణం; హంతృ = హంతకులయందు, అకరుణం = దయలేని హంతకుఁడైన, భవంతం = నిన్ను, కోఽపి = ఎవ్వఁడును,నవిరుణద్ధి = విరోధముచేసికొనడు. హంత = సంతోషము. వేద = ఎరుగుదును. తదపి = అయినను. పృచ్ఛ్యసే = అడుగఁబడుచున్నావు. యేన = ఏకారణముచే, విషయే = భోగ్యమైనవిషయమందు. రససేకః = రాగానుబంధము, (జలసేచనము), వివేకప్రోంఛనాయ; వివేక = వివేకమును, (చిత్తరువుల యంగలి యసాంకర్యమును), ప్రోంఛనాయ = కడిగివేయుటకును (తుడుచుటకును) (అగునో).

సమాసములు :

హంత్రకరుణం : హంతృషు అకరుణః = హంత్రకరుణః. తమ్ = హంత్రకరుణమ్.

వివేకప్రోంఛనాయ : వివేకస్య ప్రోంఛనమ్ = వివేకప్రోంఛనమ్. తస్మై = వివేకప్రోంఛనాయ.

భావము :

ఓ యింద్రా! నీవు హంతకులయెడ దయలేని కఠిన హంతకుఁడవు. కావున నీతో నెవ్వరును వైరము పెట్టుకొనరు. ఇది సంతోషకరమైన విషయము. ఇంతవరకు నాకును తెలుసును. అయినను నిన్నడుగుచున్నాను. ఏలయనగా, విషయముల యందలియనురాగాతిశయము మనకున్న వివేకమును హరించును. చిత్తరవు పైరస సేకము అనగా నీరుపడట యెట్లు ఆ చిత్తరువులను సంకరము గావించి వాని భేదమును తెలియనీయదో, యట్లే విషయమందలి రససేకము అనగా రాగానుబంధము మనకున్న వివేకమును హరించును. కాన వివేకలోపముచే నిన్నడుగుచున్నాను, యుద్ధమున్నదా లేదా యని. ॥౩౭॥

శ్లో॥ ఏవముక్తవతి దేవఋషీంద్రే
ద్రాగభేది మఘవాననముద్రా।
ఉత్తరోత్తరశుభో హి విభూనాం
కోఽపి మంజులతమః క్రమవాదః॥ ౩౮

ప॥వి॥ ఏవమ్ । ఉక్తవతి । దేవఋషీంద్రే । ద్రాక్ । అభేది । మఘవానన ముద్రా । ఉత్తరోత్తర శుభః । హి । విభూనాం । కః । అపి । మంజులతమః । క్రమవాదః.

టీక॥ దేవఋషీంద్రే = దేవర్షులలో శ్రేష్ఠుఁడైన నారదుఁడు, ఏవం = ఇట్లు, ఉక్తవతిసతి = చెప్పగా, మఘవాననముద్రా; మఘవ = ఇంద్రుని యొక్క, ఆనన = నోటియందలి, ముద్రా = మౌనము, ద్రాక్ = వెంటనే, అభేది = స్వయముగనే భిన్నమైనది. తథాహి = అది యుక్తమే. విభూనాం = ప్రభువులకు, కోఽపి = అపూర్వమైన, మంజులతమః = మిక్కిలి మనోహరమైన, క్రమవాదః = ప్రశ్నోత్తరరూప సంభాషణము, ఉత్తరోత్తరశుభః; ఉత్తరోత్తర = ముందు ముందు, శుభః = శుభములు గలది.

వి॥ ఇంద్రుని మౌనభేదనము విశేష విషయము. అది "ప్రభువుల సంభాషణము, ఉత్తరోత్తరశుభావహము'' అను సామాన్యముచే సమర్థింపఁబడినది గాన నర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

దేవఋషీంద్రే: దేవాశ్చ తే ఋషయశ్చ = దేవఋషయః. దేవఋషీణా మింద్రః = దేవఋషీంద్రః. తస్మిన్ = దేవఋషీంద్రే.

మఘవాననముద్రా : మఘోనః ఆననం = మఘవాననం. మఘవాననస్య ముద్రా = మఘవాననముద్రా.

ఉత్తరోత్తరశుభః: ఉత్తరోత్తరం శుభం యస్య సః = ఉత్తరోత్తరశుభః.

మంజులతమః : అత్యంతం మంజులః = మంజులతమః.

క్రమవాదః : క్రమేణ వాదః = క్రమవాదః.

భావము :

ఈ విధముగా నారదమహర్షి చెప్పగనే ఇంద్రుని మౌనము తనయంతట విడిపోవఁ బ్రారంభించినది. గొప్పవారి యొక్క పరస్పర సంభాషణము మిక్కిలి మనోహరమై రాబోవు శుభములకు హేతువగును గదా. ॥౩౨॥

శ్లో॥ కానుజే మమ నిజే దనుజారౌ
జాగ్రతి స్వశరణే రణచర్చా।
యద్భుజాంకముపధాయ జయాంకం
శర్మణా స్వపిమి వీతవిశంకః॥ ౩౩

ప॥వి॥ కా । అనుజే । మమ । నిజే । దనుజారౌ । జాగ్రతి । స్వశరణే । రణచర్చా । యద్భుజాంకమ్ । ఉపధాయ । జయాంకం । శర్మణా । స్వపిమి । వీతవిశంకః.

టీక॥ నిజే = నాకు సంబంధించిన, అనుజే = తమ్ముఁడైన, దనుజారౌ = రాక్షసశత్రువైన ఉపేంద్రుఁడు, స్వశరణే = తనకురక్షకుఁడుగా, లేదా, తనయింట, జాగ్రతిసతి = మెలకువగల్గి యుండగా, మమ = నాకు, రణచర్చా = యుద్ధచింత, కా = ఏది? జయాంకం = జయచిహ్నము తోఁగూడిన, యద్భుజాంకం; యత్ = ఏ నాతమ్ముని యొక్క, భుజాం

కం = భుజముల యుత్సంగమును, ఉపధాయ = గ్రిందుగాఁజేసికొని, వీతవిశంకః, వీత = తొలగిన, విశంకః = భయము గలవాఁడనై, శర్మణా = ఆనందముతో, స్వపిమి = నిద్రించుచున్నాను.

సమాసములు:

దనుజారౌ : దనోః జాయంత ఇతి దనుజాః. దనుజారిః. తస్మిన్ = దనుజారౌ.

స్వాశరణే : స్వస్యశరణం = స్వాశరణమ్. తస్మిన్ = స్వాశరణే.

రణచర్చా : రణస్యచర్చా = రణచర్చా.

యద్భుజాంకమ్ : యస్యభుజౌ = యద్భుజౌ. యద్భుజయోః అంకః = యద్భుజాంకః. తమ్ = యద్భుజాంకమ్.

జయాంకం : జయస్య అంకః యస్మిన్సః = జయాంకః. తమ్ = జయాంకమ్.

వీతవిశంకః : వీతా విశంకా యస్య సః = వీతవిశంకః.

భావము :

ఓనారదా! నాకుఁదమ్ముఁడైన యుపేంద్రుఁడు నాకురక్షకుఁడై నాయింటముంగిలకువగల్గియుండగా, యుద్ధచింతనాకేమి యున్నది? అనగా లేదు. జయచిహ్నములతోఁగూడిన నా తమ్ముని భుజములయొడిని దిండుఁగాఁజేసికొని, నిర్భయుఁడనై సుఖముగా నేను నిద్రించుచున్నాను. ॥౩౮॥

శ్లో॥ విశ్వరూపకలనాదుపపన్నం
తస్య జైమినిమునిత్వముదీయే।
విగ్రహం మఖభుజామసహిష్ణు
ర్వ్యర్థతాం మదశనిం స నినాయ॥ ౩౯

ప॥ వి॥ విశ్వరూపకలనాత్ । ఉపపన్నం । తస్య । జైమినిమునిత్వమ్। ఉదీయే। విగ్రహం । మఖభుజామ్ । అసహిష్ణుః । వ్యర్థతాం । మదశనిం । సః । నినాయ.

టీక॥ తస్య = ఆయుపేంద్రునకు, విశ్వరూపకలనాత్; విశ్వరూప = సమస్త పదార్థములను, కలనాత్ = ప్రత్యక్షముఁ జేసికొనుటవలనను, లేదా సర్వమయముగ నుండుట వలనను, లేదా మత్స్యకూర్మాద్యనంత రూపములను ధరించుట వలనను, సమస్త విషయములను నిరూపించుట వలనను, విశ్వరూప = సూత్రములను, కలనాత్ = రచించుట వలనను, జైమినిమునిత్వం = జైమినిమునియగుట, ఉదీయే = ఉత్పన్నమైనది. ఉపపన్నం = అది యుక్తమైనది. (ఏలయనగా), సః = ఆయుపేంద్రుఁడు, మఖభుజాం = దేవతలయొక్క, విగ్రహం = యుద్ధమును, (శరీరమును), అసహిష్ణుః = సహింపనివాఁడై, మదశనిం = నా వజ్రాయుధమును, "వజ్రహస్తః పురందరః" ఇత్యాది వాక్యసమూహమును, వ్యర్థతాం = వ్యర్థమగుటను, దేవతలకు శరీరమును నిరాకరించుట వలన శరీరము కలదని చెప్పెడి "వజ్రహస్తః" ఇత్యాద్యర్థవాదవాక్యములకు అర్థశూన్యత్వముఁ జెప్పుటవలన వ్యర్థత్వమును, నినాయ = పొందించెనో.

వి॥ ఇచ్చట ప్రకృతమైన యుపేంద్రునకును, అప్రకృతమైన జైమినికిని శ్లేషవిశేషణములతో సామ్యము, జెప్పుటవలన ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషాలంకారము.

సమాసములు:

విశ్వరూపకలనాత్ : విశ్వాని చ తానిరూపాణి = విశ్వరూపాణి. విశ్వరూపాణాం కలనమ్ = విశ్వరూపకలనమ్. తస్మాత్ = విశ్వరూపకలనాత్.

లేదా

విశ్వేషాం రూపాణి = విశ్వారూపాణి. విశ్వరూపాణాం కలనమ్ = విశ్వరూపకలనమ్. తస్మాత్ = విశ్వరూపకలనాత్.

లేదా

విశ్వం రూపం యేషాం తాని = విశ్వరూపాణి (సూత్రాణి). విశ్వరూపాణాంకలనం = విశ్వరూపకలనమ్. తస్మాత్ = విశ్వరూపకలనాత్.

జైమినిమునిత్వమ్ : జైమినిరితి మునిః = జైమినిమునిః. జైమినిమునేః భావః = జైమినిమునిత్వమ్.

మఖభుజామ్ : మఖంభుంజత ఇతి = మఖభుజః. తేషాం = మఖభుజామ్.

అసహిష్ణుః : న సహిష్ణుః = అసహిష్ణుః.

వ్యర్థతామ్ : విగతః అర్థః యస్మాత్ తత్ = వ్యర్థమ్. వ్యర్థస్య భావః = వ్యర్థతా. తామ్ = వ్యర్థతామ్.

మదశనిం : మమ అశనిః = మదశనిః. తమ్ = మదశనిం.

భావము :

ఆ యుపేంద్రుఁడు విష్ణువగుటవలనను, "సర్వం విష్ణుమయంజగత్" అను వచనమునననుసరించి ప్రపంచ స్వరూపమును ధరించుటవనను, లేదా, ప్రపంచ మందలి పదార్థములను సాక్షాత్కరించుట వలనను, లేదా మత్స్య కూర్మాద్యవతారములతో పెక్కురూపములను వహించుట వలనను విశ్వరూపకలనుఁడాయెను. అట్లే విశ్వరూపములని చెప్పఁదగిన సూత్రములను నిర్మించుటచే జైమిని మహర్షియు విశ్వరూపకలనుఁడాయెను. కావున విశ్వరూపకలనత్వము కల్గిన యుపేంద్రుఁడు జైమినిముని యాయెను. ఇది యుక్తము.ఏలయనగా ఆ యుపేంద్రుఁడు దేవతలకు రాక్షసులతో విగ్రహము (యుద్ధము) సహింపక, తన యాయుధము నుపయోగించి నా యాయుధమైన, వజ్రమును వ్యర్థము గావించినాఁడు. ఆ జైమిని మునియు దేవతలకు విగ్రహమును-అనగా శరీరమును సహింపక నిరాకరించి "వజ్రహస్తః పురందరః" ఇత్యాద్యర్థ వాదవాక్యములను నర్థశూన్యములుగఁ గావించి వ్యర్థములు గావించెను. కావున నా యుపేంద్రునకు జైమినిత్వము యుక్తము. జైమిని మహర్షి పూర్వమీమాంసా సూత్రములను రచియించెను. సూత్రములు పెక్కు విధములగు నర్థములను సూచించును గాన "విశ్వరూపము" లని చెప్పఁబడును. వేదములలోని యర్థవాద వాక్యములు ఇంద్రాది దేవతలకు 'వజ్రహస్తః పురందరః" ఇత్యాదిగ శరీరమునుఁ జెప్పుచుండగా, జైమిని మహర్షి దేవతలకు శరీరము లేదనియు,అట్లు శరీరము గల్పించినచో నా దేవతలు ఒక్క కాలమునందే పెక్కండ్రచే ననుష్ఠింపఁబడు యాగములయందుఁ జాల్గొని యాహుతులను గ్రహింపలేరనియు చెప్పి వారికి మంత్ర

శరీరకత్వమును కల్పించెను. కాన నర్థవాదములలోఁ జెప్పఁబడిన శరీర కల్పన ప్రశంసాత్మకమే గాని "వాస్తవికము కాదు" అని మీమాంసా సూత్రములోని దేవతాధికరణమున విస్తరముగ జైమినిచే నిరూపింపఁబడి యున్నది. మఱియు నొకప్పుడు జైమిని మహర్షి, వజ్రాయుధముతోఁ గూడిన యింద్రుని భుజమును స్తంభింపఁ జేసెనను ప్రసిద్ధినిఁబట్టియు వజ్రాయుధము వ్యర్థము చేయఁబడినది. "జైమినిశ్చ సుమంతుశ్చ వైశంపాయన ఏవ చ. పులస్తిః, పులహో, విష్ణుః షడేతే వజ్రదారణాః" అని వజ్రమును స్తంభింపఁజేసిన ఋషులున్నట్లు తెలియుచున్నది. ॥౩౯॥

శ్లో॥ ఈదృశాని మునయే వినయాబ్ధి
స్తస్థివాన్ స వచనాన్యుపహృత్య।
ప్రాంశు నిఃశ్వసిత పృష్ఠచరీ వాక్
నారదస్య నిరియాయ నిరోజాః॥ ౪౦

ప॥వి॥ ఈదృశాని । మునయే । వినయాబ్ధిః । తస్థివాన్ । సః । వచనాని । ఉపహృత్య । ప్రాంశునిః శ్వసితపృష్ఠచరీ । వాక్ । నారదస్య । నిరియాయ । నిరోజాః.

టీక॥ వినయాబ్ధిః = వినయ సముద్రుఁడైన, సః = ఆ యింద్రుఁడు, మునయే = నారద మహర్షికై, ఈదృశాని = యుద్ధమందు ననాసక్తిని సూచించునట్టి, వచనాని = మాటలను, ఉపహృత్య = సమర్పించి, తస్థివాన్ = ఊరక యుండెను. (అథ = పిదప) నారదస్య = నారదునకు, ప్రాంశు నిఃశ్వసిత పృష్ఠచరీ; ప్రాంశు = దీర్ఘమైన, నిఃశ్వసిత = నిట్టూర్పునకు, పృష్ఠచరీ = వెనుక నేర్పడిన, నిరోజాః = దీనమైన, వాక్ = మాట, నిరియాయ = వెలువడినది.

సమాసములు :

వినయాబ్ధిః : వినయస్య అబ్ధిః = వినయాబ్ధిః.

ప్రాంశునిఃశ్వసితపృష్ఠచరీ : ప్రాంశు చ తత్ నిఃశ్వసితం చ = ప్రాం

శునిఃశ్వసితం. ప్రాంశునిశ్శ్వసితస్య పృష్ఠః = ప్రాంశునిశ్శ్వసితపృష్ఠః. ప్రాంశు నిశ్శ్వసితపృష్ఠే చరతీతి = ప్రాంశునిశ్శ్వసిత పృష్ఠచరీ.

నిరోజాః : నిర్గతం ఓజః యస్యాస్సా = నిరోజాః.

భావము :

వినయ సముద్రుఁడైన యా యింద్రుఁడు, యుద్ధమందు నైరాశ్యముఁ గన్పించు మాటలనుఁ జెప్పి యూరకుండెను. అప్పుడు నారదుఁడు దీర్ఘమైన నిట్టూర్పులను విడచుచు దైన్యముతోఁ జెప్పఁదొడగెను. ॥౪౦॥

శ్లో॥ స్వారసాతలభవాహవశంకీ
నిర్వృణోమి న వసన్ వసుమత్యాం।
ద్యాం గతస్య హృది మే దురుదర్కః
క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః॥ ౪౧

ప॥వి॥ స్వారసాతలభవాహవశంకీ । నిర్వృణోమి । న । వసన్। వసుమత్యాం। ద్యాం । గతస్య । హృది । మే। దురుదర్కః । క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః.

టీక॥ వసుమత్యాం = భూమియందు, వసన్ = వసించుచు, స్వారసాతల భవాఽఽహవశంకీసన్; స్వః = స్వర్గలోకము, రసాతల = పాతాళలోకము అను నీ రెండులోకములయందు, భవ = జరుగుచున్న, ఆహవ = యుద్ధమును, శంకీసన్ = శంకించుచు, ననిర్వృణోమి = సంతోషించుట లేదు. ద్యాం = స్వర్గమును, గతస్య = పొందిన, మే = నాకు, హృది = హృదయమందు, క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః; క్ష్మా = భూమియందును, తల = పాతాళమందును, ద్వయ = ఈరెంటి యందలి, భట = వీరుల యొక్క, ఆజి = యుద్ధముయొక్క, వితర్కః = శంక, దురుదర్కః = దుష్టఫలము గలదిగా నుండగలదు.

సమాసములు :

స్వారసాతలభవాఽఽహవశంకీ : స్వశ్చరసాతలం చ = స్వారసాతలే. స్వారసాతలయోః భవః = స్వారసాతలభవః. స్వారసాతలభవశ్చాసౌ ఆహ

వశ్చ = స్వారసాతలభవాఽఽహవః. స్వారసాతలభవాహవం శంకత ఇతి = స్వారసాతలభవాహవశంకీ.

దురుదర్కః : దుష్టః ఉదర్కః యస్య సః = దురుదర్కః.

క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః : క్ష్మాచ తలంచ = క్ష్మాతలే. క్ష్మాతలయోః ద్వయం = క్ష్మాతలద్వయం. క్ష్మాతలద్వయే భటాః = క్ష్మాతలద్వయభటాః. క్ష్మాతలద్వయభటానామాజిః = క్ష్మాతలద్వయభటాజిః. క్ష్మాతలద్వయభటాజేః వితర్కః = క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః.

భావము :

నేను భూమిలో నున్నప్పుడు స్వర్గపాతాళ లోకముల యుద్ధమును భావించుచు, దానిని చూడజాలనందున, సంతోషింపక యుంటిని. ఇప్పుడు స్వర్గము నందుండుచు, భూలోకపాతాళలోకములయందు జరుగు వీరుల యుద్ధమును భావించుచు, దానిని చూడఁజాలనందువలన, సంతోషింపలేదు. అట్లే పాతాళలోకమందుండి స్వర్గభూలోకముల యందు జరిగెడి యుద్ధములనుఁ దర్కించుచు వానినిఁ జూడఁజాలనందువలనను సంతోషింపలేక పోతిని. ఒక లోకమునందున్నప్పుడు తదితర లోకములలోని యుద్ధములనుఁ జూచుట సాధ్యము కాదు గదా. ॥౪౧॥.

శ్లో॥ వీక్షిత స్త్వమసి మామథ గంతుం
తన్మనుష్యజగతేఽనుమనుష్వ।
కిం భువః పరివృఢా న వివోఢుం
తత్ర తాముపగతా వివదంతే॥ ౪౨

ప॥వి॥ వీక్షితః । త్వమ్ । అసి । మామ్ । అథ । గంతుం । తత్ । మనుష్య జగతే । అనుమనుష్వ । కిం । భువః । పరివృఢాః । న । వివోఢుం । తత్ర । తామ్ । ఉపగతాః । వివదంతే.

టీక॥ త్వం = నీవు, వీక్షితఃఅసి = చూడఁబడితివి. అథ = తర్వాత, మాం = నన్ను, మనుష్యజగతే = మానవలోకమునకై, గంతుం = వెళ్లుటకు, అను మనుష్వ = అనుమతింపుము. తత్ర = అ మనుష్యలోకమందు, తాం =

ఆ దమయంతిని, వివోఢుం = వివాహమాడుటకొఱకు, ఉపగతాః = వచ్చిన, భువః = భూమికి, పరివృఢాః = ప్రభువులు, నవివదంతేకిం = కలహమాడరా యేమి ?

సమాసములు :

మనుష్యజగతే : మనుష్యాణాం జగత్ = మనుష్యజగత్. తస్మై = మనుష్య జగతే.

ఇంద్రా! నిన్నుఁజూచితిని. ఇదియే నే నిచ్చట వచ్చుటకు ప్రయోజనము. ఇఁక, నాకు మనుష్యలోకమునకు వెళ్లుటకు ననుమతి యొసంగుము. అచ్చట దమయంతిని వివాహమాడుటకై వచ్చినరాజులు కలహమాడుచుందురు. కాన నచ్చట వారాజులలోని యుద్ధము నైననుఁజూచి సంతోషింపఁగలను. ॥౪౨॥

శ్లో॥ ఇత్యుదీర్య స యయౌ మునిరుర్వీం
స్వర్పతిం ప్రతినివర్త్య జవేన।
వారితోఽప్యనుజగామ సయంతం
తం కియంత్యపి పదాన్యపరాణి॥ ౪౩

ప॥వి॥ ఇతి । ఉదీర్య । సః । యయౌ । మునిః । ఉర్వీం । స్వర్పతిం । ప్రతినివర్త్య । జవేన । వారితః । అపి। అనుజగామ । సః । యంతం। తం । కియంతి । అపి । పదాని । అపరాణి.

టీక॥ సః = ఆ నారదముని, ఇతి = ఇట్లు, ఉదీర్య = చెప్పి, స్వర్పతిం = స్వర్గమునకుఁ బ్రభువైన ఇంద్రుని, ప్రతినివర్త్య = వెనుకకుపంపి, జవేన = వేగముతో, ఉర్వీం = భూలోకమునుఁగూర్చి, యయౌ = వెళ్లెను. సః = ఆ యింద్రుఁడు, వారితోఽపి = వలదని నివారింపఁబడినను, యంతం = వెళ్లుచున్న, తం = ఆ నారదమునిని, అపరాణ్యపి = ఇతరములైన, కియంతి = కొన్ని, పదాని = అడుగులు, అనుజగామ = వెంబడించెను.

సమాసములు :

స్వర్పతిం : స్వఃపతిః = స్వర్పతిః. తమ్ = స్వర్పతిం.

భావము :

ఈ విధముగా నారదముని యింద్రునికిఁజెప్పి యాతనిని మఱలించి, తాను భూలోకమునకు వేగముగా వెళ్లెను. ఆ నారదుఁడు, 'వలద'ని వారించు చున్నను, ఇంద్రుఁడు కొన్నియడుగులు, తన యెల్లవరకును ఆ నారదమహర్షి ని వెంబడించెను. ॥౪౭॥

శ్లో॥ పర్వతేన పరిపీయ గభీరం
నారదీయముదితం ప్రతినేదే।
స్వస్య కశ్చిదపి పర్వతపక్ష
చ్ఛేదిని స్వయమదర్శి న పక్షః॥ ౪౮

ప॥వి॥ పర్వతేన । పరిపీయ । గభీరం । నారదీయమ్ । ఉదితం । ప్రతినేదే । స్వస్య । కః । చిత్ । అపి । పర్వతపక్షచ్ఛేదిని । స్వయమ్ । అదర్శి । న । పక్షః.

టీక॥ పర్వతేన = నారదునివెంట వచ్చిన పర్వతమునిచేతను,(పర్వతముచేతను), గంభీరం = గంభీరమైన, నారదీయం = నారదునకు సంబంధించిన, అనగా నారదుఁడుచెప్పిన, ఉదితం = వాక్యమును, పరిపీయ = పానము చేయఁబడి, అనగా చక్కఁగా శ్రవణము చేయఁబడి, ప్రతినేదే = అనుక రింపఁబడినది. అనగా ప్రతిధ్వనిచేననుకరింపఁబడినది. పర్వతమున్నచో ప్రతిధ్వనియుండునుగదా. పర్వతపక్షచ్ఛేదిని = పర్వతములయొక్క ఱెక్కలను తెగఁగొట్టిన యింద్రునివిషయమున, స్వస్య = తనయొక్క, కశ్చిదపి = ఏయొక్కటియైనను, పక్షః = మతము, అనగా నభిప్రాయము (ఱెక్క), స్వయం = తనయంతట, నాఽదర్శి = చూపఁబడలేదు.

సమాసములు :

నారదీయం : నారదస్య ఇదం = నారదీయమ్. తత్ = నారదీయమ్.

పర్వతపక్షచ్ఛేదిని: పర్వతానాం పక్షాః = పర్వతపక్షాః. పర్వతపక్షాన్ ఛినత్తీతి = పర్వతపక్షచ్ఛేదీ. తస్మిన్ = పర్వతపక్షచ్ఛేదిని.

భావము :

ఆ నారదుని వెంటవచ్చిన పర్వతముని యేమియు తాను ఇంద్రునిగూర్చి చెప్పలేదు. నారదుఁడు చెప్పిన విషయములను విని దానినే యనుకరించినాఁడు. అనగా పర్వతమైనందువలన నారదుఁడు చెప్పినదానినే ప్రతిధ్వనించినాఁడనియు సూచితము. నారదుఁడు చెప్పినదానిని చక్కఁగా నున్నదని యతడభినందించెను. ఏలయనగా తనయెదుటనున్న యా యింద్రుఁడు పర్వతపక్షచ్ఛేది గదా! కాన నతని యెదుట పర్వతమైన తన యొక్క పక్షమునకు అనగా అభిప్రాయమునకును తెక్కకును భంగము కదా! కావున పర్వతముని తన పక్షమును దేనిని బయటపెట్టుకొనలేదు. నారదుఁడనగా - "నారముదకం దదాతి" యను వ్యుత్పత్తిననుసరించి ఉదకమిచ్చెడి మేఘమను నర్థముఁ జెప్పినచో నతనివచనమనెడి మేఘగర్జనమును చక్కఁగావిని, పర్వతమహర్షి యను పర్వతము ప్రతిధ్వనించినదను నర్థము లభ్యమగును. మేఘగర్జనమునకు పర్వతము ప్రతిధ్వనించుట సహజముగదా! ॥౪౭॥

శ్లో॥ పాణయే బలరిపోరథ భైమీ
శీతకోమలకరగ్రహమర్హమ్।
భేషజం చిరచితాశనివాస
వ్యాపదాముపదిదేశ రతీశః॥ ౪౮

ప॥వి॥ పాణయే । బలరిపోః । అథ । భైమీశీతకోమలకరగ్రహమ్ । అర్హమ్। భేషజం । చిరచితాశనివాసవ్యాపదామ్ । ఉపదిదేశ । రతీశః.

టీక॥ అథ = నారదుఁడు వెళ్లినపిదప, రతీశః = మన్మథుఁడు, బలరిపోః = ఇంద్రునియొక్క, పాణయే = హస్తముకొఱకు, చిరచితాశని వాసవ్యాపదాం; చిర = చాలకాలమునుండి, చిత = సంపాదింపఁబడినవియు, అశనివాస = వజ్రాయుధముయొక్క అగ్నిసంబంధముచేఁగల్గినవియునగు, వ్యాపదాం = ఆపదలకు, భైమీశీతకోమల కరగ్రహమ్; భైమీ = దమయంతియొక్క, శీత = చల్లని, కోమల = మృదువైన, కర = హస్తమును, గ్రహం = పట్టుటను, అర్హం = తగిన, భేషజం = ఔషధముగా, ఉపదిదేశ = ఉపదేశించెను.

వి॥ దమయంతీ పాణిగ్రహణము, వజ్రాయుధమువలని తాపశాంతి కొఱకుఁ గాకపోయినను, తచ్ఛాంతి కొఱకని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము. వ్యంజకములనుఁ బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

బలరిపోః : బలస్య రిపుః = బలరిపుః. తస్య = బలరిపోః.

భైమీశీతకోమలకరగ్రహమ్ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. శీతశ్చాసౌ కోమలశ్చ = శీతకోమలః. శీతకోమలశ్చాసౌ కరశ్చ = శీతకోమలకరః. భైమ్యాః శీతకోమలకరః = భైమీశీతకోమలకరః. భైమీ శీతకోమలకరస్య గ్రహః = భైమీశీతకోమలగ్రహః. తమ్ = భైమీశీతకోమల కరగ్రహమ్.

చిరచితాశనివాసవ్యాపదామ్ : చిరం చితాః = చిరచితాః. అశనేః వాసః = అశనివాసః. అశనివాసేన వ్యాపదః = అశనివాసవ్యాపదః. చిరచితాశ్చ తాః అశనివాసవ్యాపదశ్చ = చిరచితాశనివాసవ్యాపదః. తాసామ్ = చిరచితాశనివాసవ్యాపదామ్.

రతీశః : రత్యాః ఈశః = రతీశః.

నారదుఁడింద్రుని యనుమతిఁబొంది భూలోకమునకేగగనే, మన్మథుఁడు, చాలకాలమునుండి వజ్రాయుధమును ధరించుటచే దాని యగ్నివలన హస్తమున కేర్పడిన బొబ్బలను మంటలను, శమింపజేయుటకు, దమయంతియొక్క చల్లని మృదువైన హస్తమునుబట్టుకొనుటయే తగిన యౌషధమని ఇంద్రునకుపదేశించెను. అనగా నింద్రునకుదమయంతిపై ననురాగమేర్పడినదనియాశయము॥౪౫॥

శ్లో॥ నాకలోకభిషజోస్సుషమా యా
పుష్పచాపమపి చుంబతి సైవ।
వేద్మి తాదృగభిషజ్యదసౌ త
ద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః॥ ౪౬

ప॥వి॥ నాకలోకభిషజోః । సుషమా । యా । పుష్పచాపమ్। అపి । చుంబతి। సా । ఏవ। వేద్మి । తాదృక్ । అభిషజ్యత్ । అసౌ। తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః.

టీక॥ నాకలోకభిషజోః; నాకలోక = స్వర్గలోకమందలి, భిషజోః = వైద్యులైన యశ్వినులయొక్క, యా = ఏ, సుషమా = అందముగలదో, సైవ = అదియే, పుష్పచాపమపి = పూవిల్తుఁడైన మన్మథుని, చుంబతి = స్పృశించుచున్నది. అసౌ = ఆ మన్మథుఁడు, తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః; తద్ద్వార = అందమనెడి ద్వారముచే,సంక్రమిత = సంక్రమించిన, వైద్యకవిద్యః = వైద్యవిదగలవాఁడై, తాదృక్ = ఆ స్వర్గలోక వైద్యులకు సమానుఁడై, అభిషజ్యత్ = (ఇంద్రునకు) చికిత్స చేసెను. (ఇతి = అని) వేద్మి = తెలుసుకొనుచున్నాను.

వి॥ ఇంద్రునికి మన్మథుఁడు చికిత్స చేయుటలో, నశ్వినుల సౌందర్య సంక్రాంతి హేతువు కాకపోయినను హేతువుగఁ జెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

నాకలోకభిషజోః : నాక ఇతి లోకః = నాకలోకః. నాకలోకస్య భిషజౌ = నాకలోకభిషజౌ. తయోః = నాకలోకభిషజోః.

పుష్పచాపమ్ : పుష్పం చాపః యస్య సః = పుష్పచాపః. తమ్ = పుష్పచాపమ్.

తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః : సైవ ద్వారం = తద్ద్వారం. తద్ద్వారేణ సంక్రమితా = తద్ద్వార సంక్రమితా. వైద్యస్య కర్మ = వైద్యకం. వైద్యకమేవ విద్యా = వైద్యకవిద్యా. తద్ద్వారసంక్రమితా వైద్యకవిద్యా యస్య సః = తద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః.

భావము :

మన్మథునకు వైద్యవిద్య యెట్లు తెలుసునని సందేహింపవలదు. స్వర్గలోక వైద్యులగు నశ్వినుల సౌందర్యము మన్మథునికి సంక్రమించినది. ఆ సౌందర్యము నుండి వారి వైద్యవిద్యయు నా మన్మథునకు సంక్రమించినది. అట్లు మన్మథుఁడు సౌందర్యమందేగాక, వైద్యమందును నశ్వినులకు సమానుఁడై యింద్రునకుఁ జికిత్స చేయఁగల్గెను.

శ్లో॥ మానుష్షీమనుసరత్యథ పత్యౌ
ఖర్వభావమవలంబ్య మఘోనీ
ఖండితం నిజమసూచయదుచ్చై
ర్మానమాననసరోరుహనత్యా॥ ౪౭

ప॥వి॥ మానుషీమ్ । అనుసరతి । అథ । పత్యౌ । ఖర్వభావమ్ । అవలంబ్య । మఘోనీ । ఖండితం । నిజమ్ । అసూచయత్ । ఉచ్చైః । మానమ్ । ఆననసరోరుహనత్యా.

టీక॥ అథ = ఇంద్రునికి దమయంతి పైననురాగముగల్గిన పిదప, మఘోనీ = ఇంద్రుని భార్యయైన శచీదేవి, పత్యౌ = భర్తయగు నింద్రుఁడు, ఖర్వభావం = నీచత్వమును, అవలంబ్య = పొంది, మానుషీం = మానవజాతికి సంబంధించిన స్త్రీని, అనుసరతిసతి = అనుసరించుచుండగా, ఆననసరోరుహనత్యా = వదన పద్మమునువంచుటచే, ఉచ్చైః = ఉన్నతమైన, నిజం = తనదైన, మానం = అందఱి మించినదానను అను నహంకారమును, ఖండితం = భగ్నమైనదిగా, అసూచయత్ = సూచించెను.

సమాసములు :

మనుష్యస్యా : ఇయం = మానుషీ. తామ్ = మానుషీమ్.

ఖర్వాభావమ్ : ఖర్వస్య భావః = ఖర్వభావః. తం = ఖర్వభావమ్.

ఆననసరోరుహనత్యా: ఆననమేవ సరోరుహమ్ = ఆననసరోరుహమ్. ఆననసరోరుహస్యనతిః = ఆననసరోరుహ నతిః.తయా = ఆననసరోరుహనత్యా.

భావము :

ఇంద్రునకు దమయంతిపై ననురాగమేర్పడిన విషయమతని భార్యయగు శచీదేవికి తెలిసినది. తన భర్త నీచభావము నవలంబించి, దేవతాజాతికిఁ జెందిన తమకంటె నీచమైన మానవజాతికిఁ జెందిన దమయంతిని వలచినందులకు నేమియుఁ జెప్పక తన వదన పద్మమును వంచి తానందఱిని మించిన

15

దాననెడి తన యహంకారమునకు భంగము వాటిల్లినదని సూచించినది. ఆశచీ దేవి గంభీరనాయిక గాన నోటితో నేమియుఁ జెప్పక తన యాకారముచేతనే తనకుఁ గల్గిన దుఃఖమును సూచించినదని యాశయము. ॥౪౭॥

శ్లో॥ యో మఘోని దివముచ్చరమాణే
రంభయా మలినిమాలమలంభి।
వర్ణ ఏవ స ఖలూజ్జ్వలదస్యా
శ్శాంతమంతరమభాషత భంగ్యా॥ ౪౮

ప॥వి॥ యః । మఘోని । దివమ్ । ఉచ్చరమాణే । రంభయా । మలినిమా । అలమ్ । అలంభి । వర్ణః । ఏవ । సః । ఖలు । ఉజ్జ్వలత్ । అస్యాః । శాంతమ్ । అంతరమ్ । అభాషత । భంగ్యా.

టీక॥ మఘోని = ఇంద్రుఁడు, దివం = ఆకాశమును(గూర్చి, ఉచ్చరమాణే సతి = ఎగురుచుండగా, రంభయా = రంభచే, యః = ఏ, మలినిమా = మాలిన్యము, అలం = మిక్కిలి, అలంభి = పొందింపఁబడినదో, సః = ఆ, వర్ణఏవ = మాలిన్యమనెడి వర్ణమే, అస్యాః = ఈరంభ యొక్క, అంతరం = హృదయమును, ఉజ్జ్వలత్ = రోషమువలన జ్వలింపఁజేసినదై, భంగ్యా = ఒకానొక విధముతో, అనగా దైవ ప్రాబల్యబుద్ధిచే, శాంతం = చల్లార్పఁబడినదై, అభాషతఖలు = మాట్లాడినది గదా! లేదా, ఉజ్జ్వలం = శృంగార రస ప్రధానముగాఁ బ్రకాశించెడి, అంతరం = హృదయమును, శాంతం = శాంతరస ప్రధానముగా, అభాషతఖలు = చెప్పుచుండినది గదా.

భావము :

ఇంద్రుఁడు మింటి కెగరగా, రంభ మిక్కిలి దుఃఖముతో నల్లఁబడినది. ఈ నలుపు వర్ణమే, రంభయొక్క హృదయమెట్లు కోపముతో రగుల్కొని దైవ గతితో నది చల్లారిన విధమునుఁ జెప్పుచున్నది. చల్లారిన కొఱవి యెట్లు నల్లఁ బడునో యట్లు రంభయొక్క హృదయము నల్లఁబడినది. ఆమె హృదయము, కోపముతో మండి చల్లారి నల్లఁబడినందువలననే, యామె శరీరముఁ గూడ నల్ల బారినది. అంతఃకిరణమందలి వైవర్ణ్యము, శరీరమందలి వైవర్ణ్యమునకుఁ గారణ

ముగదా? ఇంద్రుఁడు తన్ను వదలి మఱియొక స్త్రీని వలచుచు, నామెకై స్వర్గ మువదలి భూలోకమునకు వెళ్లుటవలన రంభ దుఃఖించి, యా దుఃఖముతో నల్ల బారినదని యాశయము. ॥౪౮॥

శ్లో॥ జీవితేన కృతమప్సరసాం తత్
ప్రాణముక్తిరిహ యుక్తిమతీ నః।
ఇత్యనక్షరమవాచి ఘృతాచ్యా
దీర్ఘనిశ్శ్వసితనిర్గమనేన॥ ౪౯

ప॥వి॥ జీవితేన । కృతమ్ । అప్సరసాం । తత్ । ప్రాణముక్తిః । ఇహ । యుక్తిమతీ । నః । ఇతి । అనక్షరమ్ । అవాచి । ఘృతాచ్యా । దీర్ఘ నిశ్శ్వసితనిర్గమనేన.

టీక॥ అప్సరసాం = అప్సరసలైన, నః = మనకు, జీవితేన = జీవితముచే, కృతం = చాలును. తత్ = అందువలన, ఇహ = ఈ సమయమున, ప్రాణముక్తిః = ప్రాణములను వదలుట, యుక్తిమతీ = యుక్తమైనది, ఇతి = అని, ఘృతాచ్యా = ఘృతాచియనెడి యచ్చరచే, దీర్ఘనిశ్శ్వసిత నిర్గమనేన; దీర్ఘనిశ్శ్వసిత = దీర్ఘమైన నిశాస్వమును, నిర్గమనేన = వదలి పెట్టుటచే, అనక్షరం = మాటలు లేకుండ, అవాచి = చెప్పఁబడినదో యనునట్లుండినది.

వి॥ నిట్టూర్పుతోఁ జెప్పక పోయినను, జెప్పినట్లు వర్ణించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యంజకము లేనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

ప్రాణముక్తిః : ప్రాణానాం ముక్తిః = ప్రాణముక్తిః.

యుక్తిమతీ : యుక్తిః అస్యాః అస్తీతి = యుక్తిమతీ.

అనక్షరమ్ : అవిద్యమానం అక్షరం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి. తథా = అనక్షరమ్.

దీర్ఘనిశ్శ్వసితనిర్గమనేన : దీర్ఘం చ తత్ నిశ్శ్వసితం చ = దీర్ఘనిశ్శ్వసితమ్. దీర్ఘనిశ్శ్వసితస్య నిర్గమనం = దీర్ఘనిశ్శ్వసితనిర్గమనం. తేన = దీర్ఘనిశ్శ్వసితనిర్గమనేన.

భావము :

అచ్చరలైన మనకిఁక జీవితము పనిలేదు. అందువలన మనమిప్పుడు ప్రాణములను వదలి పెట్టుటయే యుక్తము అని, మాటలాడకయే ఘృతాచి నిట్టూర్పుచే నిట్లు పలికినదో యని యుండినది. ॥౪౯॥

శ్లో॥ సాధు నః పతనమేవ మితస్స్యా
దిత్యభణ్యత తిలోత్తమయాఽపి।
చామరస్య పతనేన కరాబ్జా
త్తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్॥ ॥౫౦॥

ప॥వి॥ సాధు । నః । పతనమ్ । ఏవమ్ । ఇతః । స్యాత్ । ఇతి। అభణ్యత। తిలోత్తమయా । అపి । చామరస్య। పతనేన । కరాబ్జాత్। తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్.

టీక॥ తిలోత్తమయాఽపి = తిలోత్తమయనునచ్చరచే, తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్; తత్ = ఆచామరముయొక్క, విలోలన = ఆడించుటచే, వలత్ = కదలుచున్న, భుజనాళాత్ = బాహువనెడి కాడగల్గిన, కరాబ్జాత్ = హస్తపద్మమునుండి, చామరస్యపతనేన = చామరముపడుటచే, ఏవం = ఈ చామరమునకువలె, నః = మనకును, ఇతః = ఈ స్వర్గమునుండి, పతనమేవ = పడిపోవుటయే, సాధు = చక్కగా, స్యాత్ = అగును. ఇతి = అని, అభణ్యత = చెప్పఁబడెనో యనునట్లుండెను.

వి॥ చామర పతనముచే, తమయొక్క స్వర్గపతనమునుఁ జెప్పక పోయినను, చెప్పినట్లు వర్ణించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యంజము చెప్పనందువలన నది గమ్యము.

"కరాబ్జాత్" అని హస్తమును పద్మముతో రూపించుటవలన రూపకము. "భుజనాళాత్" అని భుజమును కాడతో రూపించుట వలనను రూపకము. ఇది సావయవము. దీనితో నుత్ప్రేక్షకు సంసృష్టి.

సమాసములు :

కరాబ్జాత్ : కర ఏవ అబ్జమ్ = కరాబ్జమ్. తస్మాత్ = కరాబ్జాత్.

తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్ : తస్య విలోలనం = తద్విలోలనం. తద్విలోలనేన వలన్ = తద్విలోలనవలన్. భుజ ఏవ నాళః = భుజనాళః. తద్విలోలనవలంశ్చాసౌ భుజనాళశ్చ = తద్విలోలనవలద్భుజనాళః. తస్మాత్ = తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్.

భావము :

తిలోత్తమయను నప్సరస చామరమును విసరుటచే కదలు బాహువనెడి కాడగల్గిన కేలుతమ్మినుండి యది పడిపోగా, ఈ చామరమువలెనే మనకును స్వర్గమునుండి పతనము చక్కగా నేర్పడగలదని చెప్పినదా యనునట్లుండెను. ఆమె చామరము వేయునపుడు, ఆమెయొక్క భుజము తామరకాడగను, ఆమె చేయి పద్మముగను భాసించుచుండినది. ॥౩౦॥

శ్లో॥ మేనకా మనసి తాపముదీతం
యత్పిధిత్సురకరోదవహిత్థామ్।
తత్స్ఫుటం నిజహృదః పుటపాకే
పంకలిప్తిమసృజద్బహిరుత్థామ్॥ ౩౧

ప॥వి॥ మేనకా । మనసి । తాపమ్ । ఉదీతం । యత్ । పిధిత్సుః । అకరోత్। అవహిత్థాం । తత్ । స్ఫుటం । నిజహృదః । పుటపాకే । పంకలిప్తిమ్। అసృజత్ । బహిరుత్థామ్.

టీక॥ మేనకా = మేనకయనునొకయప్సరస, మనసి = తన మనస్సునందు, ఉదీతం = పుట్టిన, తాపం = సంతాపమును, పిధిత్సుః = మఱుగు పఱచుటకుఁ గోరినదై, అవహిత్థాం = తన యాకారమును మఱుగు పరచుటను, అకరోదితియత్ = చేసెనునట యేది గలదో, తత్ = ఆ యాకారమును మఱుగు పఱచుటయే, నిజహృదః = తన మనస్సునకు, పుటపాకే = గూఢమైనపాకమందు, బహిరుత్థాం = వెలుపల నేర్పడిన, పంకలిప్తిం = బురదపూతను, స్ఫుటం = స్పష్టముగా, అసృజత్ = కల్పించినది.

సమాసములు :

పిధిత్సుః : పిధాతుమిచ్ఛుః = పిధిత్సుః.

నిజహృదః: నిజం చ తత్ హృచ్చ = నిజహృత్. తస్య = నిజహృదః.

పుటపాకే: పుటయోః పాకః = పుటపాకః. తస్మిన్ = పుటపాకే.

పంకలిప్తిమ్: పంకస్య లిప్తిః = పంకలిప్తిః. తాం = పంకలిప్తిమ్.

బహిరుత్థామ్: బహిః ఉత్థా యస్యాస్సా = బహిరుత్థా. తామ్ = బహిరుత్థామ్.

భావము ;

మేనకయను నప్సరస తన మనస్సునందుఁ గల్గిన తాపమును దాచుకొనఁ గోరినదై తన యాకారమును గోప్యము గావించుకొనినది. అందువలన నామెకింకను బాధ యెక్కువయైనది. ఆయాకారగోపనము, తన మనస్సునకు పుటపాకమునకై వెలుపల చేయవలసిన బురదపూతగా నేర్పడినదై, యింకను మిక్కుటమగు బాధనుఁ గల్గించినది. రెండు మూకుళ్లనుఁ దీసికొని యడుగు మూకుడునందు మందునుంచి పైన మూకుడును బోరగిలపెట్టి వాని సందులకు బురదనుఁ బూసి క్రిందనుఁ బైనను నిప్పును పోసి వండుటయే పుటపాక మనఁబడును. ఇచ్చట తిలోత్తమ తన మనస్సునందలి తాపమును దాచుకొనుటవలన, నా దాచడము లోపలనున్న మనస్సును పుటపాకమున పెట్టుచు, సందు లేకుండటకై చుట్టు పూసిన బురదవలె నేర్పడి యామె కధికమైన సంతాపమునుఁ గల్గించినది. బయటఁ గావించిన బురదపూత లోన జరిగెడి ఔషధపాకము నెట్టు వెల్లడి పఱచునో, అట్లే యీ తన తాపమును లోనదాచుకొనుటయే బురదపూతవలె నా యంతస్తాపమును బయలు పఱచినది. ॥౫౧॥

శ్లో॥ ఊర్వశీ గుణవశీకృతవిశ్వా
తత్క్షణస్తిమితభావనిభేన।
శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని
స్తంభకార్యమపుషద్వపుషైవ॥ ౫౨

ప॥వి॥ ఊర్వశీ । గుణవశీకృతవిశ్వా । తత్క్షణస్తిమితభావనిభేన । శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని । స్తంభకార్యమ్ । అపుషత్ । వపుషా । ఏవ.

టీక॥ గుణవశీకృతవిశ్వా; గుణ = సౌందర్యాది గుణములచే, వశీకృత = వశము గావించుకొనఁబడిన, విశ్వా = ప్రపంచముగల్గిన, ఊర్వశీ = ఊర్వశి యను నప్సరస, తత్క్షణస్తిమితభావనిభేన; తత్క్షణ = ఆ సమయమందేర్ప డిన, స్తిమితభావ = నిశ్చలభావమను, నిభేన = మిషచే, వపుషైవ = శరీరముచేతనే, శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని; శక్ర = ఇంద్రునియొక్క, సౌహృద = స్నేహమునకు, సమాపన = ముగింపునకు, సీమ్ని = ఎల్ల యైన స్థలమునందు, స్తంభకార్యమ్; స్తంభ = జడత్వమను సాత్త్విక భావముయొక్క, (స్తంభము యొక్కయు), కార్యం = పనిని, అపు షత్ = పోషించినది.

సమాసములు :

గుణవశీకృతవిశ్వా: అవశః వశః సపద్యమానః కృతః = వశీకృతః. గుణైః వశీకృతః = గుణవశీకృతః. గుణవశీకృతః విశ్వః యయా సా = గుణవశీ కృతవిశ్వా.

తత్క్షణస్తిమితభావనిభేన : స చాసౌ క్షణశ్చ = తత్క్షణః. తత్క్షణం స్తిమి తః = తత్క్షణస్తిమితస్య. తత్క్షణస్తిమితస్యభావః = తత్క్షణస్తిమితభావః. తత్క్షణస్తిమితభావస్య నిభమ్ = తత్క్షణస్తిమితభావనిభమ్. తేన = తత్క్షణస్తిమిత భావనిభేన.

శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని: సుహృదః భావః = సౌహృదం. శక్రస్య సౌహృదం = శక్రసౌహృదం. శక్రసౌహృదస్య సమాపనమ్ = శక్రసౌహృద సమాపనమ్. శక్రసౌహృదసమాపనస్య సీమా = శక్రసౌహృదసమాపనసీమా. తస్మిన్ = శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని.

స్తంభకార్యమ్ : స్తంభస్య కార్యమ్ = స్తంభకార్యమ్. తత్ = స్తంభకార్యమ్.

భావము :

ఊర్వశియను నప్సరస తన సౌందర్యము మున్నగు గుణములచే, ప్రపంచమునే తన వశమందుంచుకొని యున్నది. ఆమె, యింద్రుఁడు దమ యంతిని వలచిన సమాచారమును వినిన వెంటనే, స్తంభించిపోయినది. అనగా స్తంభమువలె నిశ్చేష్టురాలైనది. ఆ స్తంభీభావమను సాత్త్వికభావమునెపమున

నామె యింద్రునితోటి మైత్రి సమాప్తి పొందిన స్థానమున (జడత్వకార్యమును) స్తంభముయొక్క పనిని నెరవేర్చినది. అనగా నింతటితో నింద్రునితోటి మైత్రి ముగిసినదని భావించినది. ఆమె యింద్రుని నడవడిక వినిన వెంటనే పొందిన స్తంభీభావమే, యామెకు నింద్రునికి మధ్యగల స్నేహము ముగిసిన స్థానమునకు, అనగా ఎల్లకు, స్తంభమునాటి నట్లాయెను. ॥౫౨॥

శ్లో॥ కాపి కామపి బభాణ బుభుత్సుం
శృణ్వతి త్రిదశభర్తరి కించిత్।
ఏష కశ్యపసుతామభిగంతా
పశ్య కశ్యపసుతశ్శతయజ్ఞః॥ ౫౩

ప॥వి॥ కా । అపి । కామ్ । అపి । బభాణ । బుభుత్సుం । శృణ్వతి । త్రిదశభర్తరి । కించిత్ । ఏషః । కశ్యపసుతామ్ । అభిగంతా । పశ్య । కశ్యపసుతః । శతయజ్ఞః.

టీక॥ కాఽపి = ఒకానొకయప్సరస, బుభుత్సుం = ఇంద్రుఁడు పోఁగోరిన స్థలమునుఁ దెలిసికొన గోరినదైన, కామపి = ఒకానొక యప్సరసను, త్రిదశభర్తరి = దేవతలకు ప్రభువైన యింద్రుఁడు, శృణ్వతిసతి = వినుచుండగనే, కించిత్ = ఒకానొక వాక్యమును, బభాణ = పలికెను. శతయజ్ఞః = నూఱు యజ్ఞములు గావించిన, కశ్యపసుతః = కశ్యపప్రజాపతి కుమారుఁడైన, ఏషః = ఈ యింద్రుఁడు, కశ్యపసుతాం = కాశ్యపియైన భూమినిఁగూర్చి, అభిగంతా = పోఁబోవుచున్నాఁడు, పశ్య = చూడుము. (కశ్యపసుతః = కశ్యపుని పుత్రుఁడైన యింద్రుఁడు, కశ్యపసుతాం = కశ్యపుని కుమార్తెను, అభిగంతా = పొందగోరుచున్నాఁడు.) అనగా సోదరుడు చెల్లెలినిఁ బొందఁగోరు చున్నాఁడను నశ్లీలార్థము సూచితము.

సమాసములు :

బుభుత్సుమ్ : బోద్ధుమిచ్ఛుః = బుభుత్సుః. తామ్ = బుభుత్సుమ్.

త్రిదశభర్తరి: త్రిసః దశాః యేషాం తే = త్రిదశాః. త్రిదశానాం భర్తా = త్రిదశభర్తా. తస్మిన్ = త్రిదశభర్తరి.

కశ్యపసుతామ్ : కశ్యపస్య సుతా = కశ్యపసుతా. తామ్ = కశ్యపసుతామ్.

కశ్యపసుతః : కశ్యపస్య సుతః = కశ్యపసుతః.

శతయజ్ఞః : శతం యజ్ఞాః యస్య సః = శతయజ్ఞః.

భావము :

అప్సరసలలో కొందఱు ఇంద్రునిగూర్చి విమర్శలు చేయుచున్నారు. వారిలో నొకయప్సరస యింద్రుఁడు పోఁగోరినస్థలమునుఁ దెలిసికొనఁగోరిన యింకొక యప్సరసతో నింద్రుఁడు వినునట్లు కొంచెము చెప్పినది- కశ్యప ప్రజాపతి పుత్రుఁడును, నూఱు యజ్ఞములనుఁ జేసిన యీ యింద్రుఁడు స్వర్గలోకమను మున్నతస్థానమునందుండి కశ్యపుని పుత్రికయగుటవలన కాశ్యపియని చెప్పఁబడుచున్న భూమినిగూర్చి వెళ్లుచున్నాడు; చూడు! ఇదివెంత ఆశ్చర్యము! స్వర్గమనెడి యున్నత స్థానమున నున్నవాఁడు భూమియనెడి తక్కువ స్థానమునకు వెళ్లుట యాశ్చర్యమే గదా. భూమియందున్నవారు స్వర్గమునకు వెళ్లఁ గోరుదురే గాని స్వర్గమందున్న వారు భూమినిఁ గోరుట యసంభవము గదా! మఱియు నీ యింద్రుఁడు తాను కశ్యపుని పుత్రుడై, కశ్యప పుత్రిక యగుటవలన తనకు సోదరియగు కాశ్యపినిఁ బొందఁగోరు చున్నాఁడు. ఇది ఎంత ఆశ్చర్యకరము! లోకమున సోదరిని సోదరుఁడు పొందగోరునా! అని వ్యంగ్యముగా నింద్రుని తూలనాడినది. ॥౨౩॥

శ్లో॥ ఆళిమాత్మసుభగత్వసగర్వా
కాపి శృణ్వతి మఘోని బభాషే।
వీక్షణేఽపి సఘృణాఽసి నృణాం కిం
యాసి న త్వమపి సార్థగుణేన॥ ౨౪

ప॥వి॥ ఆళిమ్ । ఆత్మసుభగత్వసగర్వా । కా । అపి । శృణ్వతి । మఘోని । బభాషే । వీక్షణే । అపి । సఘృణా । అసి । నృణాం । కిం । యాసి । న । త్వమ్ । అపి । సార్థగుణేన.

టీక॥ ఆత్మసుభగత్వసగర్వా; ఆత్మ = తనయొక్క, సుభగత్వ = సౌభాగ్యముచే, పతికిఁ బ్రియమైన దానవను భావముచే, సగర్వా = గర్వముతోఁ గూడిన, కాఽపి = ఒకానొక యప్సరస, మఘోని = ఇంద్రుఁడు, శృణ్వతిసతి = వినుచుండగా, ఆళిం = చెలికత్తెనుఁగూర్చి, బభాషే = ఇట్లు పలికినది. నృణాం = మనుష్యులను, వీక్షణేఽపి = చూచుటయందును, సఘృణా = ఏవగింపుగల దానవుగా, అసి = అగుచున్నావు. సా = అటువంటి, త్వమపి = నీవును, సార్థగుణేన = సహవాస గుణముచే, నయాసికిం = పోవా ఏమిః.

సమాసములు :

ఆత్మసుభగత్వసగర్వా : సుభగాయాః భావః = సుభగత్వం. ఆత్మనః సుభగత్వం = ఆత్మసుభగత్వం. గర్వేణ సహవర్తత ఇతి = సగర్వా. ఆత్మసుభగత్వేన సగర్వా = ఆత్మసుభగత్వసగర్వా.

సఘృణా : ఘృణయా సహ వర్తత ఇతి = సఘృణా.

సార్థగుణేన : సార్థప్రయుక్తో గుణః = సార్థగుణః. తేన = సార్థగుణేన.

భావము :

తాను మిక్కిలి యందగత్తెను, భర్తకు బ్రియమైనదానను అను గర్వముతోఁ గూడిన యొకానొక యప్సరస, యింద్రుఁడు వినునట్లుగాఁ జెలికత్తెతో నిట్లనినది-మనుష్యులనుఁ జూచుటకే యేవగింపుగా నున్నపుడు, వారితోఁ గలియుట యెంత రోతః యని నీవు వారి విషయమున నేవగింపు కలదానవు. నీవు గూడ నింద్రునితోటి సహవాస గుణముతో, భూలోకమునకు వెళ్లెదవాః వివేకమున్నచో వెళ్లవు. ॥౨౪॥

శ్లో॥ అన్వయుర్ద్యుతిపయః పితృనాథా
స్తం ముదాఽథ హరితాం కమితారః।
వర్త్మ కర్షతు పురః పరమేక
స్తద్గతానుగతికో న మహార్ఘః॥ ౨౫

ప॥వి॥ అన్వయుః। ద్యుతిపయః పితృనాథాః। తం। ముదా। అథ । హరితాం। కమితారః । వర్త్మ । కర్షతు । పురః । పరమ్ । ఏకః । తద్గతానుగతికః । న । మహార్ఘః.

టీక॥ అథ = పిదప, అనగా నింద్రుఁడు భూలోకమునుగూర్చి పయనించిన పిదప, హరితాం = దిక్కులను, కమితారః = నాథులైన, ద్యుతిపయః పితృనాథాః; ద్యుతి = వెలుగునకు, పయః = నీటికిని, పితృ = పితృ దేవతలకును, నాథాః = నాథులైన అగ్ని వరుణ యములు, తం = ఆ యింద్రుని, ముదా = సంతోషముతో, అన్వయుః = వెంబడించిరి. తథాహి = అదియుక్తమే, ఎట్లనగా-ఏకః పరం = ఒక్కఁడు మాత్రమే, అనగా నిచ్చట నింద్రుఁడు, పురః = ముందు, వర్త్మ = త్రోవను, కర్షతు = చేయునుఁగాత. తద్గతానుగతికః; తత్ = అతనియొక్క, గత = గమనమును, అనుగతికః = అనుసరించి గమనము గలవాఁడు, నమహార్ఘః = గొప్ప విలువగల వ్యక్తి కానేరడు.

సమాసములు :

ద్యుతిపయః పితృనాథాః : ద్యుతిశ్చ పయశ్చ పితరశ్చ = ద్యుతిపయః పితరః. ద్యుతిపయఃపితౄణాం నాథాః = ద్యుతిపయః పితృనాథాః.

తద్గతానుగతికః : తస్య గతమ్ = తద్గతమ్. తద్గతంఅను గతిః యస్య సః = తద్గతానుగతికః.

మహార్ఘః : మహాన్అర్ఘః యస్య సః = మహార్ఘః.

భావము :

ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకుఁ బయనించిన వెంటనే దిక్పాలకులగు నగ్నియు వరుణుఁడును యముఁడును నతనివెంట నుత్సాహముతోఁ బయినించిరి. వారిలో నింద్రుఁడొక్కఁడే త్రోవఁజేసి ముందునడపించువాఁడు. కావున నట్లు ముందు నడచువ్యక్తికి గొప్పవిలువ. అతని ననుసరించ వెళ్ల జనమునకు గొప్ప విలువయేమియు లేదు ॥౫౩॥

శ్లో॥ ప్రేషితాః పృథగథో దమయంత్యై
చిత్తచౌర్యచతురా నిజదూత్యః।

తద్గురుం ప్రతి చ తైరుపహారాః
సఖ్యసౌఖ్యకపటేన నిగూఢాః॥ ౨౬

ప॥వి॥ ప్రేషితాః । పృథక్ । అథో । దమయంత్యై । చిత్తచౌర్య చతురాః । నిజదూత్యః। తద్గురుం । ప్రతి। చ । తైః। ఉపహారాః । సఖ్యసౌఖ్యక పటేన । నిగూఢాః.

టీక॥ అథో = అనంతరము, తైః = ఆ యింద్రాదులచే, చిత్తచౌర్యచతురాః; చిత్త = దమయంతియొక్క మనస్సుయొక్క, చౌర్య = ఆకర్షణయందు, చతురాః = నేర్పరులైన, నిజదూత్యః = తమదూతికలు, దమయంత్యై = దమయంతికొఱకు, పృథక్ = ప్రత్యేకముగా, ప్రేషితాః = పంపఁబడిరి. తద్గురుం ప్రతిచ = ఆమెతండ్రియగు భీమునిగూర్చియు, సఖ్యసౌఖ్యక పటేన; సఖ్య = మైత్రికి, సౌఖ్య = సౌఖ్యమును సంపాదించుటయను, కపటేన = మిషచే, నిగూఢాః = మిక్కిలి గుప్తములైన, ఉపహారాః = కానుకలు, ప్రేషితాః = పంపఁబడినవి.

సమాసములు :

చిత్తచౌర్యచతురాః : చౌరస్య కర్మ = చౌర్యం. చిత్తస్య చౌర్యం = చిత్తచౌర్యం. చిత్తచౌర్యే చతురాః = చిత్తచౌర్యచతురాః.

నిజదూత్యః : నిజాశ్చ తాః దూత్యశ్చ = నిజదూత్యః.

తద్గురుం : తస్యాః గురుః = తద్గురుః. తమ్ = తద్గురుం.

సఖ్యసౌఖ్యకపటేన : సఖ్యుః భావః = సఖ్యం. సఖ్యస్య సౌఖ్యం = సఖ్యసౌఖ్యం. సఖ్యసౌఖ్యస్య కపటః = సఖ్యసౌఖ్యకపటః. తేన = సఖ్యసౌఖ్య కపటేన.

భావము :

తర్వాత నింద్రాది దేవతలు, దమయంతీ హృదయము నాకర్షింపగల నేర్పరులైన, తమ దూతికలను నామె వద్దకు పంపిరి. ఆమె తండ్రియగు భీమ రాజునకు, స్నేహసౌఖ్యము వర్ధిల్లవలయునను నెపముతో కానుకలనుఁ బంపిరి. ౨౬॥

శ్లో॥ చిత్రమత్ర విబుధైరపి యత్తైః
స్వర్విహాయ బత భూరనుసస్రే।
ద్యౌర్న్న కాచిదథవాఽస్తి నిరూఢా
సైవ సా చరతి యత్ర హి చిత్తమ్॥ ౪౭

ప॥వి॥ చిత్రమ్ । అత్ర । విబుధైః । అపి । యత్ । తైః । స్వః । విహాయ । బత । భూః । అనుసస్రే । ద్యౌః । న । కా । చిత్ । అథవా । అస్తి । నిరూఢా । సా । ఏవ । సా । చరతి । యత్ర । హి । చిత్తమ్.

టీక॥ విబుధైరపి = దేవతలు, (పండితులు) అగు, తైః = ఇంద్రాదులచే, స్వః = స్వర్గమును, విహాయ = వదలి, బత = కష్టము, భూః = భూమి, అనుసస్రే = అనుసరింపబడినది అనుమాట యేది గలదో, అత్ర = ఈ విషయమున, చిత్రం ఆశ్చర్యము, (ఏమున్నది?) (కుతః = ఏలయనగా) అథవా = లేదా, ద్యౌః = స్వర్గము,కాచిదపి = ఒక్కటియు, నిరూఢా = ప్రసిద్ధమైనది, నాస్తి = లేదు, కింతు = కాని, యత్ర = ఎచ్చట, చిత్తం = మనస్సు, చరతి = రమించునో, సైవ = అదియే; ద్యౌర్హి = స్వర్గము గదా.

భావము :

దేవతలును విద్వాంసులునగు నింద్రాదులు స్వర్గము వీడి భూమికి వచ్చిరి. ఇది కష్టమైన విషయము. విజ్ఞానవంతులెవ్వరును జేయరు. భూమి నుండి స్వర్గమునకు వెళ్లవలయునే గాని స్వర్గమునుండి భూమికి వచ్చుట యసహజము. కాని యిందులో నాశ్చర్యమేమియు లేదు. స్వర్గమని రూఢికెక్కిన దేదియు లేదు. ఎక్కడ మన మనస్సునకు సంతోషము గల్గునో యదియే స్వర్గము. ఇంద్రాదులకు దమయంతి వలన భూమియందే సంతోషము గల్గును కాన, వారికి భూమియే స్వర్గమైనది. ॥౫౭॥

శ్లో॥ శీఘ్రలంఘితపథైరథ వాహై-
ర్లంభితా భువమమీ సురసారాః।
వక్రితోన్నమితకంధరబంధాః
శుశ్రువుర్ధ్వనితమధ్వని దూరమ్॥ ౫౮

ప॥వి॥ శీఘ్రలంఘితపథైః । రథవాహైః । లంభితాః । భువమ్ । అమీ । సురసారాః । వక్రితోన్నమితకంధరబంధాః । శుశ్రువుః । ధ్వనితమ్ । అధ్వని । దూరమ్.

టీక॥ శీఘ్రలంఘితపథైః; శీఘ్ర = త్వరితముగా, లంఘిత = అతిక్రమింపఁబడిన, పథైః = మార్గములుగల్గిన, రథవాహైః = రథములకుఁ గట్టిన గుఱ్ఱములచే, భువం = భూమిని, లంభితాః = పొందింపఁబడిన, అమీ = ఈః, సురసారాః = సురశ్రేష్ఠులైన యింద్రాదులు, వక్రితోన్నత కంధర బంధాః; వక్రిత = ముందు వంకరగాఁ జేయబడినవి, ఉన్నమిత = తర్వాత నెత్తబడినవియునగు, కంధర = కంఠముయొక్క, బంధాః = అమరిక గలవారై, అధ్వని = మార్గమందు, దూరం = దూరముగా, ధ్వనితం = ధ్వనిని, శుశ్రువుః = వినిరి.

సమాసములు :

శీఘ్రలంఘితపథైః : శీఘ్రం లంఘితాః = శీఘ్రలంఘితాః. శీఘ్రలంఘితాః పంథానః యైస్తే = శీఘ్రలంఘితపథాః. తైః = శీఘ్రలంఘితపథైః.

రథవాహైః : రథానాం వాహాః = రథవాహాః. తైః = రథవాహైః.

సురసారాః : సురాణాం సారాః = సురసారాః.

వక్రితోన్నమితకంధరబంధాః : వక్రితాశ్చ తాః ఉన్నమితాశ్చ = వక్రితోన్నమితాః. వక్రితోన్నమితాః కంధరాః యస్మిన్ సః = వక్రితోన్నమిత కంధరః. వక్రితోన్నమితకంధరః బంధః యేషాం తే = వక్రితోన్నమితకంధర బంధాః.

భావము :

దేవతా శ్రేష్ఠులైన యింద్రాదులు వేగముగా వెళ్లెడి తమ రథాశ్వములచే, భూలోకమునుఁ జేరిరి. వారు త్రోవలో తమ మెడలను వంచి పైకెత్తి యొక ధ్వనిని వినిరి. ॥౩౮॥

శ్లో॥ కిం ఘనస్య జలధేరథ వైవం
నైవ సంశయితుమప్యలభంత।

స్యందనం పరమదూరమపశ్య
న్నిఃస్వనశ్రుతిసహోపనతం తే॥ ౫౮

ప॥వి॥ కిం । ఘనస్య । జలధేః । అథ । వా । ఏవం । న । ఏవ । సంశయితుమ్ । అపి । అలభంత । స్యందనం । పరమ్ । అదూరమ్ । అపశ్యన్ । నిఃస్వనశ్రుతిసహోపనతం । తే.

టీక॥ తే = ఆ దేవతలు, ఘనస్య = మేఘముయొక్క, ధ్వనితంకిం = ధ్వనియా ఏమి? అథవా = లేదా, జలధేః = సముద్రముయొక్క, ధ్వనితంకిం = ధ్వనియా ఏమి? ఏవం = ఇట్లు, సంశయితుమపి = సందేహించుటకు గూడ, నాలభంతఏవ = అవకాశమునుఁ బొందనే లేదు. (కింతు = కాని), నిస్స్వనశ్రుతిసహోపనతం, నిస్స్వన = ఆ శబ్దమును, శ్రుతి = శ్రవణ ముతో, సహోపనతం = కూడవచ్చిన, అదూరం = సమీపమందలి, స్యందనం పరం = రథమును మాత్రము, అపశ్యన్ = చూచిరి.

వి॥ మేఘధ్వనియా సముద్ర ధ్వనియాయని సందేహించుట వలన సందేహాలంకారము. రథము నిస్స్వనశ్రుతితోడవచ్చిన దనుటవలన సహోక్త్యలంకారము. ఈ సందేహ సహోక్తులకు సంసృష్టి.

సమాసములు :

నిస్స్వనశ్రుతిసహోపనతమ్ : నిఃస్వనస్య శ్రుతిః = నిఃస్వనశ్రుతిః. సహ ఉపనతః = సహోపనతః. నిఃస్వనశ్రుత్యా సహోపనతః = నిఃస్వనశ్రుతిసహోపనతః. తమ్ = నిఃస్వనశ్రుతిసహోపనతమ్.

భావము :

ఆ దేవతలు తమకు వినఁబడిన ధ్వని మేఘధ్వనియా, సముద్ర ధ్వనియా యని సంశయించుటకుఁ గూడఁ దడవు లేక పోయినది. ధ్వని వినుటతోఁ బాటు సమీపమున రథము నొకదానినిఁ గాంచిరి. ॥౫౮॥

శ్లో॥ సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం
భావబోధచతురం తురగాణామ్।

తత్ర నేత్రజనుషః ఫలమేతే
నైషధం బుబుధిరే విబుధేంద్రాః॥ ౬౦

ప॥వి॥ సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం । భావబోధచతురం । తురగాణాం । తత్ర । నేత్రజనుషః । ఫలమ్ । ఏతే । నైషధం । బుబుధిరే । విబుధేంద్రాః.

టీక॥ ఏతే = ఈ, విబుధేంద్రాః = దేవతాశ్రేష్ఠులు, తత్ర = ఆ రథమందు, సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం; సూత = సారథికి, విశ్రమద = విశ్రాంతి నిచ్చెడి, కౌతుకిభావం = కుతూహలము గల్గిన, తురగాణాం = గుఱ్ఱముల యొక్క, భావబోధచతురం; భావ = అభిప్రాయములను, బోధ = తెలిసి కొనుటయందు, చతురం = నేర్పరియు, నేత్రజనుషః = కన్నులుద్భ వించుటకు, ఫలం = ఫలమునగు, నైషధం = నిషధదేశపు రాజగు నలుని, బుబుధిరే = తెలుసుకొనిరి.

సమాసములు :

సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావమ్ : సూతస్యవిశ్రమః = సూతవిశ్రమః. సూతవిశ్రమం దదాతీతి = సూతవిశ్రమదః. కౌతుకమస్యాస్తీతి = కౌతుకీ. కౌతుకినః భావః = కౌతుకిభావః. సూతవిశ్రమదః కౌతుకిభావః యస్య సః = సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావః. తమ్ = సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావమ్.

భావబోధచతురమ్ : భావస్య బోధః = భావబోధః. భావబోధే చతురః = భావబోధచతురః. తమ్ = భావబోధచతురమ్.

నేత్రజనుషః : నేత్రాణాం జనుః = నేత్రజనుః. తస్య = నేత్రజనుషః.

నైషధమ్ : నిషధానాం రాజా = నైషధః. తమ్ = నైషధమ్.

విబుధేంద్రాః : విబుధానామింద్రాః = విబుధేంద్రాః.

భావము :

ఈ దేవతోత్తములు, ఆ రథమునందు నలునిఁ గాంచిరి. ఆ నలుఁడు సారథికి విశ్రాంతినిచ్చి తానే రథము తోలుచుండెను. అతఁడు గుఱ్ఱములయొక్క హృదయమునుఁ దెలుసుకొనఁగల్గిన యశ్వశాస్త్రవేత్త. అఁతడు మిక్కిలి సౌందర్య

ర్యవంతులగుటవలనఁ గన్నులు గల్గినందులకు ఫలముగా నతని దర్శన మొందినది. ॥౬౦॥

శ్లో॥ వీక్ష్య తస్య వరుణస్తరుణత్వం
యద్బభార నిబిడం జడభూయమ్।
నౌచితీ జడపతేః కిము సాఽస్య
ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య॥ ౬౧

ప॥వి॥ వీక్ష్య । తస్య । వరుణః । తరుణత్వం । యత్ । బభార । నిబిడం । జడభూయమ్ । నౌచితీ । జడపతేః । కిమ్ । ఉ । సా । అస్య । ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య.

టీక॥ వరుణః = వరుణుఁడు, తస్య = ఆ నలునియొక్క, తరుణత్వం = యౌవనమును, వీక్ష్య = చూచి, యత్ = ఏ నిబిడం = ఘనమైన, జడభూయం = స్తంభమని చెప్పఁబడు సాత్త్వికభావమును, బభార = దాల్చెనో, ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య; ప్రాజ్య = అధికమైన, విస్మయరస = ఆశ్చర్యరసముచే, (జలముచే), స్తిమితస్య = నిశ్చలుఁడైన, జడపతేః = జలాధిపతి (జడులకు నధిపతి) అగు, అస్య = ఈ వరుణునకు, సా = ఆ జడత్వము, ఔచితీ = తగిన కార్యము, నకిము = కాదాఏమి?

సమాసములు :

తరుణత్వం : తరుణస్య భావః = తరుణత్వమ్.

జడభూయమ్ : జడస్య భావః = జడభూయమ్. తత్ = జడభూయమ్.

ఔచితీ : ఉచితస్య కర్మ = ఔచితీ.

జడపతేః : జడానాం పతిః = జడపతిః. తస్య = జడపతేః.

ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య : ప్రాజ్యశ్చాసౌ విస్మయః = ప్రాజ్యవిస్మయః. ప్రాజ్యవిస్మయ ఏవ రసః = ప్రాజ్యవిస్మయరసః. ప్రాజ్యవిస్మయరసేన స్తిమితః = ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితః. తస్య = ప్రాజ్యవిస్మయరసస్తిమితస్య.

భావము:

అట్లు నలుఁడు రథముపైన రాగనే, వరుణుఁడు, అతని యౌవనముతో భూషింపఁబడిన సౌందర్యమునుఁ జూచి యాశ్చర్యముతో స్తంభించిపోయినాఁడు. ఆశ్చర్యరసముచే నిశ్చలత్వమునుఁ బొందిన యతనికి నది తగినదే. ఏలయనగా నతఁడు జలపతి గదా. మఱియు "లడయోరభేదః" అను న్యాయము చొప్పున నతఁడు జడపతియు నగును. జడులకు పాలకుఁడైన వానికి జడత్వము (నిశ్చలత్వము) సహజము కదా! మఱియు నీటఁదడిసిన వస్తువునకు జడత్వమేర్పడును గదా! అదిగాక వరుణుఁడు జలపతి యగుటవలనను జడపతి యగుటవలనను నతనియందు జడత్వము స్వాభావికముగాన నతనికి జడత్వము తగినదే. ఇచ్చట నాశ్చర్యమును, ఆశ్చర్య రసమనుటవలన, దానిని జలముగ భావించుట వలన, ఆశ్చర్యరసముచే నిశ్చలత్వ మేర్పడుట యనగా, ఆశ్చర్యరసమను జలముచేతఁ దడియుటచేతను నిశ్చలత్వము వచ్చుట యగును. నీటఁ దడిసిన వస్తువు బరువెక్కుట వలన కదల లేనందువలన నిశ్చలమగు చున్నది. ఇచ్చట వరుణుఁడు స్వయముగ జలపతియు "లడయోరభేదః" అను న్యాయము నను సరించి జడపతియు నగుచు, ఆశ్చర్యరసముచేఁ దడియుటచే అనగా ఆశ్చర్య రసమను జలముచేఁ దడియుటచే నింకను జడత్వమునే పొందఁగల్గెను. ॥౯౦॥

శ్లో॥ రూపమస్య వినిరూప్య తథాతి
మ్లానిమాప రవివంశవతంసః।
కీర్త్యతే యదధునాపి స దేవః
కాలఏవ సకలేన జనేన॥ ౯౧

ప॥వి॥ రూపమ్ । అస్య । వినిరూప్య । తథా । అతిమ్లానిమ్ । ఆప । రవివంశవతంసః । కీర్త్యతే । యత్ । అధునా । అపి । సః । దేవః । కాలః । ఏవ । సకలేన । జనేన.

టీక॥ రవివంశవతంసః; రవివంశ = సూర్య వంశమునకు, వతంసః = భూషణమైన యముఁడు, అస్య = ఈ నలునియొక్క, రూపం = సౌందర్యమును, వినిరూప్య = చూచి, తథా = చెప్పఁబోవు ప్రకారము, అతిమ్లానిం = మిక్కలి వన్నె మార్పును, అనగా మిక్కిలి నల్లఁదవమును, ఆప =

పొందెను, యత్ = ఏ ప్రకారము, అధునాపి = ఇప్పటికిని, సః = ఆ, దేవః = యముఁడు, సకలేన = సమస్తమైన, జనేన = జనముచే, కాల ఏవ = కాలుఁడుఃగనే, అనగా నల్లనివాఁడుగనే, కీర్త్యతే = చెప్పఁబడుచున్నాఁడు.

వి॥ యముని నల్లదనమునకు నతని యతిమ్లాని హేతువు కాకపోయినను, హేతువుగఁ జెప్పఁబడుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. వ్యంజకము లేనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

అతిమ్లానిమ్ : అత్యంతం మ్లానిః = అతిమ్లానిః. తామ్ = అతిమ్లానిమ్.

రవివంశవతంసః: రవేః వంశః = రవివంశః. రవివంశస్య వతంసః = రవివంశవంతసః.

భావము :

సూర్య వంశమున కలంకారమైన యమధర్మరాజు, నలుని సౌందర్యమునుఁ జూచి, చింతతో మిక్కిలి వైవర్ణ్యమునుఁ బొందెను. అనగా మిక్కిలి నల్లఁదనముఁ బొందెను. అందువలననే, యతఁడిప్పటికిని కాలుఁడని, అనగా నల్లనివాఁడని జనులందఱిచేఁ జెప్పఁబడుచున్నాఁడు. ॥౬౨॥

శ్లో॥ యద్బభార దహనః ఖలు తాపం
రూపధేయభరమస్య విమృశ్య।
తత్ర భూదనలతా జనికర్త్రీ
మా తదప్యనలతైవ తు హేతుః॥ ౬౩

ప॥వి॥ యత్ । బభార । దహనః । ఖలు । తాపం। రూపధేయభరమ్ । అస్య। విమృశ్య । తత్ర । భూత్ । అనలతా । జనికర్త్రీ । మా। తత్ । అపి। అనలతా । ఏవ । తు । హేతుః.

టీక॥ దహనః = అగ్ని, అస్య = ఈ నలునియొక్క, రూపధేయభరమ్ = సౌందర్యముయొక్క సమృద్ధిని, విమృశ్య = విచారించి, తాపం = సంతా

పమును, బభారఖలు ఇతియత్ = భరించెననునది యేది గలదో, (తత్ర = ఆ తాపమును భరించుట యందు), అనలతా = అగ్నిత్వము, అనగా నగ్నియగుట, జనికర్త్రీ = ఉత్పాదకమైనదిగా, మాభూత్ = కారాదు. తదపి = అయినను, అనలతైవ = అగ్నిత్వమే, (నలత్వము తనకు లేక పోవుటయే), హేతుః = కారణము.

వి॥ ఇచ్చట నగ్నికిఁ గల్గిన తాపమునకు ననలత్వమే హేతువు కాదని చెప్పుచు, అనలత్వమే హేతువైనదని ముగించుటవలన విరోధాభాసాలంకారము. అనలత్వమనగా, నలత్వాభావమని యర్థము చెప్పుటచే విరోధ పరిహారము.

సమాసములు :

రూపధేయభరమ్ : రూపమేవ = రూపధేయమ్. రూపధేయస్య భరః = రూపధేయభరః. తమ్ = రూపధేయభరమ్,

అనలతా : అనలస్య భావః = అనలతా.

జనికర్త్రీ : జనేః కర్త్రీ = జనికర్త్రీ.

అనలతా : నలస్య భావః = నలతా. నలతాయాః అభావః = అనలతా.

భావము :

అగ్ని నలుని సౌందర్య సంపత్తినిఁ జూచి మిక్కిలి తాపముఁ జెందెను. కాని యీ తాపమునకు నతని యందున్న అనలత్వము అనగా-అగ్నిత్వము కారణము గాదు. కాని యా యనలత్వమే కారణమైనది. అనగా-నలత్వాభావము, అనగా తాను నలుఁడు కాకపోవుట యను ననలత్వమే కారణమైనది. ॥౬౩॥

శ్లో॥ కామనీయకమధఃకృతకామం
కామమక్షిభిరవేక్ష్య తదీయం।
కౌశికః స్వమఖిలం పరిపశ్యన్
మన్యతే స్మ ఖలు కౌశికమేవ॥ ౬౪

ప॥వి॥ కామనీయకమ్ । అధఃకృతకామం । కామమ్ । అక్షిభిః । అవేక్ష్య । తదీయం । కౌశికః । స్వమ్ । అఖిలం । పరిపశ్యన్ । మన్యతే । స్మ । ఖలు । కౌశికమ్ । ఏవ.

టీక॥ కౌశికః = ఇంద్రుఁడు, అధఃకృతకామం; అధః కృత = తిరస్కరింపఁబడిన, కామం = మన్మథుఁడు కల్గిన, తదీయం = నలునికి సంబంధించిన, కామనీయకం = సౌందర్యమును, కామం = మిక్కిలి, అక్షిభిః = వేయి కన్నులతో, అవేక్ష్య = చూచి, స్వం = తన్ను, అఖిలం = సమగ్రముగా, పరిపశ్యన్ = చూచుచు, కౌశికమేవ = గుడ్లగూబగనే, మన్యతేస్మఖలు = తలంచుచుండెను గదా.

కామనీయకమ్ : కమనీయస్య భావః = కామనీయకం. తత్ = కామనీయకమ్.

అధఃకృతకామమ్ : అధఃకృతః కామః యేన తత్ = అధఃకృతకామమ్. తత్ = అధః కృతకామమ్.

తదీయమ్ : తస్య ఇదం = తదీయమ్. తత్ = తదీయమ్.

కౌశికః : కుశికస్య అపత్యం పుమాన్ = కౌశికః.

భావము :

కౌశికుఁడైన యింద్రుఁడు మన్మథునిమించిన సౌందర్యము మున్నగువానినంతయును, వేయికన్నులతోఁగాంచి, కడపట తన్ను కౌశికునిగనే యనఁగా గుడ్లగూబగనే భావించెను. నలునకును, తనకును మధ్య సౌందర్యాదుల విషయమునఁగల తారతమ్యముఁ గ్రహించుకొని దమయంతిపై నిరాశుఁడాయెను.॥౬౪॥

శ్లో॥ రామణీయకగుణాఽద్వయవాదం
మూర్తముత్థితమముం పరిభావ్య।
విస్మయాయ హృదయాని వితేరు
స్తేన తేషు న సురాః ప్రబభూవుః॥ ౬౫

ప॥వి॥ రామణీయకగుణాఽద్వయవాదం । మూర్తమ్ । ఉత్థితమ్ । అముం । పరిభావ్య । విస్మయాయ । హృదయాని । వితేరుః । తేన । తేషు । న । సురాః । ప్రబభూవుః.

టీక॥ సురాః = ఇంద్రాదిదేవతలు, అముం = నలుని, మూర్తం = శరీరమును ధరించినదై, ఉత్థితం = పుట్టిన, రామణీయకగుణాఽద్వయవాదం; రామణీయక = సౌందర్యమనెడి, గుణ = గుణమునకు, అద్వయ = అద్వితీయుఁడను, వాదం = ప్రవాదముగల వానినిగా, పరిభావ్య = పరికించి, హృదయాని = తమ మనస్సులను, విస్మయాయ = ఆశ్చర్యమునకై, వితేనుః = ఇచ్చిరి. తేన = ఆ కారణముచే, తేషు = ఆ మనస్సుల విషయమున, నప్రబభూవుః = స్వాతంత్ర్యముగలవారు కాలేదు.

సమాసములు :

రామణీయక గుణాద్వయవాదం : రమణీయస్య భావః = రామణీయకం. రామణీయకమేవ గుణః = రామణీయకగుణః. అవిద్యమానం ద్వయం యస్య సః = అద్వయః. రామణీయకగుణే అద్వయః = రామణీయకగుణాద్వయః. రామణీయక గుణాద్వయఇతి వాదః యస్య సః = రామణీయక గుణాద్వయ వాదః. తమ్ = రామణీయకగుణాద్వయవాదమ్.

భావము :

ఇంద్రాదిదేవతలు నలుని దేహమును ధరించిన సౌందర్య గుణమునకు సాటిలేని వానినిగా, ననగా త్రిలోకసుందరునిగా, భావించి, తమ మనస్సులను నాశ్చర్యమునకు వశ్యములనుఁగావించి, వానిపై నెట్టి స్వాతంత్ర్యమను వహింపలేకపోయిరి. అనగా నాశ్చర్యముచే వారిమనస్సు లాకర్షింపఁ బడినందువలన వారు పరవశులైయుండిరి.॥౮౨॥

శ్లో॥ పైప్రియరూపకవిశేషనివేశైః
సంవదద్భిరమరాః శ్రుతపూర్వైః।
ఏష ఏవ స నలః కిమితీదం
మందమందమితరేతరమూచుః॥ ౮౩

ప॥వి॥ పైప్రియరూపకవిశేషనివేశైః । సంవదద్భిః । అమరాః । శ్రుతపూర్వైః । ఏషః । ఏవ । సః । నలః । కిమ్ । ఇతి । ఇదం । మందమందమ్ । ఇతరేతరమ్ । ఊచుః.

టీక॥ అమరాః = ఇంద్రాదిదేవతలు, శ్రుతపూర్వైః = ముందువినఁబడినవి, సంవదద్భిః = ఇప్పుడు సరిపోవునవియునగు, పైర్రియరూపకవిశేష నివేశైః; పైర్రియరూపక = సౌందర్యమునకు, విశేష = ఆయాయవయవములందు.నివేశైః = అమరియుండడములచే, సః = పూర్వమువినఁబడిన, నలః = నలుఁడు, ఏషఏవకిమితి = ఇతఁడేనాఏమియని, ఇదం = ఈవాక్యమును, మందమందం = మెల్లమెల్లగా, ఇతరేతరం = ఒండొరుల నుద్దేశించి, ఊచుః = మాట్లాడుకొనిరి.

సమాసములు :

పైర్రియరూపకవిశేషనివేశైః: ప్రియరూపస్య భావః = పైర్రియరూపకమ్. పైర్రియరూపకస్య విశేషాః = పైర్రియరూపకవిశేషాః. పైర్రియరూపకవిశేషేషు నివేశాః = పైర్రియరూపకవివేషనివేశాః. తైః = పైర్రియరూపకవిశేషనివేశైః.

శ్రుతపూర్వైః: పూర్వం శ్రుతాః = శ్రుతపూర్వాః.తైః = శ్రుతపూర్వైః.

మందమందమ్ : మందసదృశం = మందమందమ్.

ఇతరేతరం : ఇతరః ఇతరః = ఇతరేతరః. శమ్ = ఇతరేతరం.

భావము :

ఇంద్రాది దేవతలు పూర్వమే నలుని సౌందర్యమును నవయవ సన్నివేశములనుఁ గూర్చి వినియున్నారు. కాన నిప్పుడా లక్షణములు నలుని యందుండుట చూచి, 'ఆ నలుఁడితఁడేనా' యని మెల్ల మెల్లగాఁ దమలో మాట్లాడుకొనిరి. ॥౬౬॥

శ్లో॥ తేషు తద్వ్విధవధూపరణార్హ్హం
భూషణం స సమయః స రథాధ్వా।
తస్య కుండినపురం ప్రతి సర్పన్
భూపతేర్వ్యవసితాని శశంసుః॥ ౬౭

ప॥వి॥ తేషు । తద్వ్విధవధూపరణార్హ్హం । భూషణం । సః । సమయః । సః । రథాధ్వా । తస్య । కుండినపురం । ప్రతిసర్పన్ । భూపతేః । వ్యవసితాని । శశంసుః.

టీక॥ తస్య = ఆ, భూపతేః = నల మహారాజునకు, తద్విధవధూవరణార్హం; తద్విధ = అటువంటి, వధూ = యువతిని, వరణ = వరించుటకు, అర్హం = తగిన, భూషణం = అలంకారమును, సః = ఆ, సమయః = స్వయంవర కాలమును, కుండినపురం = కుండిన నగరమును గూర్చి, ప్రతిసర్పన్ = వెళ్లుచున్న, సః = ఆ, రథాధ్వా = రథమార్గము, ఇవి యన్నియు, వ్యవసితాని = ఆ నలుని ప్రయత్నములను, తేషు = ఆ యింద్రాదులయందు, అనగా వారిని గూర్చి, శశంసుః = చెప్పినవి.

సమాసములు :

తద్విధవధూవరణార్హమ్: సా విధా యస్యాస్సా = తద్విధా. తద్విధాచ సావధూశ్చ = తద్విధవధూః. తద్విధవధ్వాః వరణం = తద్విధవధూవరణం. తద్విధవధూవరణే అర్హమ్ = తద్విధవధూవరణార్హమ్.

రథాధ్వా: రథస్య అధ్వా = రథాధ్వా.

కుండినపురం: కుండినమితి పురం = కుండినపురమ్. తత్ = కుండిన పురం.

భావము ;

లోకప్రసిద్ధ సౌందర్యాది గుణములుగల దమయంతివంటి యువతిని వరించుటకు తగిన భూషణము, ఆ స్వయంవరకాలము, కుండినపట్టణమునకుఁ బోయెడి రథమార్గము మున్నగు నివియన్నియు నలుని స్వయంవరసన్నాహము లను నా యింద్రాదులకు సూచించినవి. ॥౬౭॥

శ్లో॥ ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైః
ప్రాణతాం శ్రితమముం జగతస్తైః।
ప్రాప్యహృష్టచలవిస్మృతతాపై
శ్చేతసానిభృతమేతదచింతి॥ ౬౮

ప॥ వి॥ ధర్మరాజ సలిలేశహుతాశైః । ప్రాణతాం । శ్రితమ్। అముం। జగతః। తైః । ప్రాప్య । హృష్టచలవిస్మృతతాపైః । చేతసా । నిభృతమ్ । ఏతత్ । అచింతి.

టీక॥ జగతః = ప్రపంచమునకు, ప్రాణతాం = ప్రాణముగనుండుటను, లేదా ప్రియముగ నుండుటను, శ్రితమ్ = పొందిన, అముం = ఈ నలుని, ప్రాప్య = పొంది, హృష్టచలవిస్తృతతాపైః, హృష్ట = సంతోషించిన వారును, చల = అతని సౌందర్యమునుఁ జూచుటచేఁ జలించి దమయంతిపై ననురాగమును శిథిలము గావించుకొనినవారును, విస్తృతతాపైః = (అనురాగము శిథిలమగుటవలననే) మిక్కుటమైన సంతాపముగలవారును నగు ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైః; ధర్మరాజ = యమధర్మరాజు, సలిలేశ = వరుణుఁడు, హుతాశైః = అగ్నియనుదేవతలచే, చేతసా = మనస్సుచే, నిభృతం = రహస్యముగా, (పైశ్లోకములయందుఁజెప్పఁబడఁబోవు ప్రకారము) అచింతి = ఆలోచింపఁబడినది.

వి॥ ఇచ్చట ''హృష్టచలవిస్తృతతాపైః'' అను సమస్త పదముచేఁజెప్పఁబడిన, హర్ష చలన సంతాపములు, యథాక్రమముగా, 'ధర్మరాజ - సలిలేశ - హుతాశైః' అను సమస్త పదముచేఁ జెప్పఁబడిన యమధర్మరాజునకు, వరుణునకును, అగ్నికిని నన్వయించునని కొందఱు చెప్పుచున్నారు. కాని యదిసరికాదు. ఈహర్షాదులలో నొక్కొక్కటి యొక్కనికని నియమమేమియున్నది? కావున నీ మూడును నొక్కొరికిని అన్వయింపఁదగినవే. కావునపైఁ జెప్పెడి మూడు శ్లోకములలో ప్రతిపాదించెడి విషయములు గూడనట్లే ముగ్గురికిని సాధారణములు. కావుననే పైశ్లోకమున "నః" అని బహువచనము ప్రయోగింపఁబడినది. తర్వాతనున్న రెండు శ్లోకములలో "మామి"త్యాదిగ నేకవచనము చెప్పఁబడినను ప్రత్యేకముగ నన్వయింపవచ్చును గాన నదియు దోషముగాదు. మఱియు ''ఇత్యవేత్య'' యను నుపసంహారశ్లోకమునందు, నొండొరుల ముఖదర్శనము చెప్పఁబడినందువలనను, నందఱికిని ఏకాభిప్రాయము గల్గినందువలనను, నీధర్మములన్నియు ముగ్గురికి సాధారణములనియే తెలియుచున్నది.

సమాసములు :

ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైః : ధర్మరాజశ్చ సలిలేశశ్చ హుతాశశ్చ = ధర్మరాజ సలిలేశ హుతాశాః. తైః = ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైః.

ప్రాణతామ్ : ప్రాణస్య భావః = ప్రాణతా. తామ్ = ప్రాణతామ్.

హృష్టచలవిస్తృతతాపైః : హృష్టాశ్చ చలాశ్చ హృష్టచలాః. విస్తృతః తాపః యేషాం తే = విస్తృతతాపాః. హృష్టచలాశ్చతే విస్తృతతాపాశ్చ = హృష్టచలవిస్తృత తాపాః. తైః = హృష్టచలవిస్తృతతాపైః.

భావము :

ప్రపంచమునకే ప్రాణమువంటి వాఁడును ప్రియమైన వాఁడును, నగు నా నలమహారాజును, యమ-వరుణ-వహ్ని దేవతలు పొంది ప్రపంచ ప్రాణమైన యా పురుషునిఁ జూచుటచే నానందించిరి. అంతటి యందగాఁడు దమయంతిని వరింపఁబోవుట వలన నామెపై తమ యనురాగము శిథిలమైనందువలనఁ జలించిరి. ఆమె నలుని వరించునే గాని తమ్ములనెక్కడ వరింపఁగలదనెడి నైరాశ్యమువలన నామెపై ననురాగమును వదలుకొనవలసిన పరిస్థితి వారి కేర్పడినది. ఇట్లామెపై ననురాగము శిథిలమగుటవలన నామె యిఁక తమకు లభింపదనెడి దుఃఖముతో విరహతాపమునుఁ బొందినవారై గుట్టుగా పైనఁ జెప్పఁబోవు విధముగా మనస్సు నందనుకొనిరి. ॥౬౮॥

శ్లో॥ నైవ నః ప్రియతమోభయధాఽసౌ
యద్యముం న వృణుతే వృణుతే వా।
ఏకతో హి ధిగమూమగుణజ్ఞా
మన్యతః కథమదః ప్రతిలంభః॥ ౬౯

ప॥వి॥ న । ఏవ । నః । ప్రియతమా । ఉభయధా । అసౌ । యది । అముం। న । వృణుతే । వృణుతే । వా । ఏకతః । హి । ధిక్ । అమూమ్ । అగుణజ్ఞామ్ । అన్యతః । కథమ్ । అదఃప్రతిలంభః.

టీక॥ అసౌ = ఆ దమయంతి, అముం = ఆ నలుని, యదినవృణుతే = వరించని యెడలను, యది వృణుతేవా = వరించిన యెడలను, ఉభయధాఽపి = రెండు పక్షములలోను, నః = మనకు, ప్రియతమా = మిక్కిలి ప్రియమైనదిగా, న = కానేరదు. హి = ఏలయనగా, ఏకతః = మనలను వరించని పక్షమున, అగుణజ్ఞాం = గుణజ్ఞురాలుకానట్టి, అమూం = ఆమెను గూర్చి, ధిక్ = ఛీ, అనగా ఆమె తిరస్కరింపఁదగినది. అన్యతః = నలుని వరించిన మఱియొక పక్షమున, అదఃప్రతిలంభః; అదః = పరస్త్రీయైన యీ దమయంతిని, ప్రతిలంభః = ప్రతిగ్రహించుట, కథమ్ = ఎట్లు సంభవించును.

సమాసములు :

ప్రియతమా : అత్యంతం ప్రియా = ప్రియతమా.

అగుణజ్ఞామ్ : గుణం జానాతీతి = గుణజ్ఞా. న గుణజ్ఞా = అగుణజ్ఞా-తామ్ = అగుణజ్ఞామ్.

అదః ప్రతిలంభః : అస్యాః ప్రతిలంభః = అదః ప్రతిలంభః.

భావము :

ఈ దమయంతి నలుని వరించక పోయినను, వరించినను మనకు మాత్రము ప్రియురాలు గాదు. నలుని వరించక పోయినచో, నీమె గుణజ్ఞురాలుకాకపోవును. ఏలయనగా నా నలుఁడు లోకోత్తర సౌందర్యాది గుణములతో నొప్పువాఁడు. అట్టి వానిని వరించనప్పుడామె ఎట్లు గుణజ్ఞురాలగును? కావున గుణజ్ఞురాలు కాని యామె మనకేల? ఒకవేళ నలుని వరించినను మనకుపయోగము లేదు. నలుని వరించుట వలన నామె పర స్త్రీ యగును గదా! పర స్త్రీని మనమెట్లు సంగ్రహింతుము? కాన రెండు పక్షములలోను దమయంతి మనకు గిట్టదు. అని యమవరుణ వహ్నిదేవతలు తమలో ననుకొనిరి. ॥౧౯॥

శ్లో॥ మాముపైష్యతి తదా యది మత్తః
వేద నేయమియదస్య మహత్త్వమ్।
ఈదృశీ న కథమాకలయిత్రీ
మద్విశేషమపరాన్నృపపుత్రీ॥ ౨౦

ప॥వి॥ మామ్ । ఉపైష్యతి । తదా । యది । మత్తః । వేద । న । ఇయమ్ । ఇయత్ । అస్య । మహత్త్వమ్ । ఈదృశీ । న । కథమ్ । ఆకలయిత్రీ । మద్విశేషమ్ । అపరాత్ । నృపపుత్రీ.

టీక॥ ఇయం = ఈ దమయంతి, ఇయత్ = ఇంతటి, అస్య = ఈ నలునికి, మత్తః = నా కంటెను, మహత్త్వం = ఆధిక్యమును, నవేదయది = తెలుసుకొనక యున్నచో, తదా = అప్పుడు, మామ్ = నన్ను (నా యందలి దేవత్వబుద్ధితో), ఉపైష్యతి = వరింపఁగలదు. (కాని) ఈదృశీ = ఇట్లు నలుని యందలి మహత్త్వమునే, యనగా నందటికిని ప్రత్యక్ష

ముగఁ దెలియుచున్న నలుని మహత్త్వమునే తెలియని, నృపపుత్రీ = రాజపుత్రికయైన దమయంతి, అపరాత్ = మఱి యొకని వలన, మద్విశేషం = నాయొక్క మహత్త్వమును, అనగాదేవత్వాదికమును, కథం = ఎట్లు, ఆకలయిత్రీ = తెలుసుకొనునుః.

సమాసములు :

మహత్త్వమ్ : మహతోభావః = మహత్త్వమ్.

మద్విశేషమ్ : మమవిశేషః = మద్విశేషః. తం = మద్విశేషమ్.

నృపపుత్రీ : నృపస్య పుత్రీ = నృపపుత్రీ.

భావము :

ఈ దమయంతి యింతటి నలుని మహిమనుఁ దెలుసుకొననిచో, నన్ను వరించఁగలదు. ఏలయనగా నలుఁడు మానవుఁడు. అతని కంటె నుత్కృష్టమైన ధర్మము దేవత్వము నాకున్నది. ఈ దేవత్వమును గుర్తించి నున్న వరింప వచ్చును. కాని యందఱికిఁ బ్రత్యక్ష ముగ నున్న నలునియొక్క గొప్ప తనమునే తెలుసుకొనలేని రాజ పుత్రిక నాయొక్క గొప్పతనము నెట్లు తెలుసుకొనఁగలదు. మఱియు నాకంటె నుత్కృష్ట గుణము గల నలునే యామె వరించనపుడు, ఇతర రాజులకంటె నుత్కృష్ట గుణముగల నన్ను మాత్ర మెట్లు వరించుననియు నాశయమున్నట్లు ముప్వురు తమలో ననుకొను చున్నారు. ॥౨౦॥

శ్లో॥ నైషధే బత వృతే దమయంత్యా
వ్రీడితో హి న బహిర్భవితాస్మి।
స్వాం గృహేఽపి వనితాం కథమాస్యం
హ్రీనిమీలి ఖలు దర్శయితాహే॥ ౨౧

ప॥వి॥ నైషధే । బత । వృతే। దమయంత్యా । వ్రీడితః । హి । న । బహిః । భవితాస్మి । స్వాం । గృహే । అపి । వనితాం । కథమ్ । ఆస్యం । హ్రీనిమీలి । ఖలు। దర్శయితాహే.

టీక॥ దమయంత్యా = దమయంతిచే, నైషధే = నలుఁడు, వృతేసతి = వరింపఁబడగా, వ్రీడితస్సన్ = సిగ్గుఁ జెందినవాఁడనై, బహిః = వెలుపల, నభవితాస్మిహి = ఉండఁజాలను గదా! బత = కష్టము. గృహేఽపి = ఇంటియందును, స్వాంవనితాం = తన భార్యనుఁ గూర్చి, హ్రీనిమీలి; హ్రీ = సిగ్గుచే, నిమీలి = సంకోచముఁజెందిన, ఆస్యం = మోమును, కథం = ఎట్లు, దర్శయితాహే = చూపఁగలను?

సమాసములు:

నైషధే: నిషధానాం రాజా = నైషధః. తస్మిన్ = నైషధే.

హ్రీనిమాలి: హ్రియా నిమీలతీతి = హ్రీనిమీలి. తత్ = హ్రీనిమీలి.

భావము :

దమయంతి నలుని వరింపఁగనే, సిగ్గుపడిన వాఁడనై వెలుపలఁ దిరుగుటఁ గూడ నాకు సాధ్యము గాదు. ఇంటియందు నా భార్యకు, సిగ్గుచే ముడుచుకొనిన మోమును నేనెట్లు చూపఁగలను? అని యా ముప్వురు ప్రత్యేకముగాఁ దమలో ననుకొనిరి. ॥౭౦॥

శ్లో॥ ఇత్యవేత్య మనసాత్మవిధేయం
కించన త్రివిబుధీ బుబుధే న।
నాకనాయకమపాస్య తమేకం
సా స్మ పశ్యతి పరస్పరమాస్యమ్॥ ౭౧

ప॥వి॥ ఇతి । అవేత్య। మనసా । ఆత్మవిధేయం । కిం । చన । త్రివిబుధీ । బుబుధే । న । నాకనాయకమ్ । అపాస్య । తమ్ । ఏకం । సా । స్మ। పశ్యతి । పరస్పరమ్ । ఆస్యమ్.

టీక॥ త్రివిబుధీ = యముఁడు మున్నగు ముగ్గురు దేవతల సంఘము, ఇతి = ముందుఁజెప్పిన మూఁడు శ్లోకములయందుఁ జెప్పబడిన ప్రకారముగా, మనసా = మనస్సుచే, అవేత్య = ఆలోచించి, కించన = కొంచమైనను, ఆత్మవిధేయం = తాముఁజేయవలసిన పనిని, నబుబుధే = తెలిసికొనలేదు.

సా = ముప్వురు దేవతల సంఘము, తమ్ = ఆ, నాకనాయకం = స్వర్గ పాలకుఁడగునింద్రుని, అపాస్య = వదలిపెట్టి, పరస్పరం = ఒండొరులకు సంబంధించిన, ఆస్యం = మోమును, పశ్యతిస్మ = చూచుచుండినది.

సమాసములు :

ఆత్మవిధేయమ్ : ఆత్మనా విధేయమ్ = ఆత్మవిధేయమ్. తత్ = ఆత్మ విధేయమ్.

త్రివిబుధీ : త్రయాణాం విబుధానాం సమాహారః = త్రివిబుధీ.

నాకనాయకమ్ : నాకస్య నాయకః = నాకనాయకః. తమ్ = నాక నాయకమ్.

పరస్పరమ్ : పరం పరం = పరస్పరమ్. తత్ = పరస్పరమ్.

భావము :

యముఁడు మున్నగు వేల్పులు ముప్వురు పూర్వశ్లోకములు మూటిలోఁ జెప్పఁబడిన విధముగా, తమ మనస్సుతో నాలోచించి, యిట్టి పరిస్థితిలో నేమి చేయవలసినది తెలుసుకొనలేక పోయిరి. ఇంద్రుని తప్పించి, యా ముప్వురు నేమి చేయవలసినది తోచనందువలన నొండొరుల మోమునుఁ జూచుకొను చుండిరి. ॥౭౨॥

శ్లో॥ కిం విధేయమధునేతి విముగ్ధం
స్వానుగాననమవేక్ష్య బుభుక్షౌ।
శంసతి స్మ కపటే పటురుచ్చై
ర్వంచనం సమభిలష్య నలస్య॥ ౭౩

ప॥వి॥ కిం । విధేయమ్ । అధునా । ఇతి । విముగ్ధం । స్వానుగాననమ్ । అవేక్ష్య । బుభుక్షౌ । శంసతి । స్మ । కపటే । పటుః । ఉచ్చైః । వంచనం । సమభిలష్య । నలస్య.

టీక॥ కపటే = ఇతరులను వంచించుటయందు, పటుః = సమర్థుఁడైన, బుభుక్షౌ = ఇంద్రుఁడు, అధునా = ఇప్పుడు, కిం = ఏమి, విధేయం =

చేయఁదగినది, ఇతి = అని, విముగ్ధం = తెలియనట్టి, స్వానుగాననం; స్వానుగ = తనకు ననుచరులైన యమాది దేవతలయొక్క, ఆననం = మోమును, అవేక్ష్య = చూచి, నలస్య = నలునికి, వంచనం = మోసమును, సమభిలష్య = కోరి, ఉచ్చైః = బిగ్గరగా, శంసతిస్మ = చెప్పెను.

సమాసములు :

విధేయమ్ : విధాతుం శక్యం = విధేయమ్.

విముగ్ధమ్ : విశేషేణ ముగ్ధమ్ = విముగ్ధమ్. తత్ = విముగ్ధమ్.

స్వానుగాననమ్ : స్వస్య అనుగాః = స్వానుగాః. స్వానుగానామాననమ్ = స్వానుగాననమ్. తత్ = స్వానుగాననమ్.

భావము :

ఒరులను వంచించుటలో నేర్పరియైన యింద్రుఁడు, ఇప్పుడేమి చేయవలయుననునది తెలియక చింతించుచున్న, తన యనుచరులగు యమాది దేవతల మోములనుఁ జూచి నలుని వంచించుటకై యభిప్రాయపడి గట్టిగా చెప్పఁదొడగెను. ॥23॥

శ్లో॥ సర్వతః కుశలభాగసి కచ్చిత్
త్వం స నైషధ ఇతి ప్రతిభా నః।
స్వాసనార్ధసుహృద స్తవ రేఖాం
వీర సేననృపతేరివ విద్మః॥ 24

ప॥వి॥ సర్వతః । కుశలభాక్ । అసి । కచ్చిత్ । త్వం । సః । నైషధః । ఇతి । ప్రతిభా । నః । స్వాసనార్ధసుహృదః । తవ । రేఖాం । వీరసేననృపతేః । ఇవ । విద్మః.

టీక॥ (హే సౌమ్య = ఓ సౌమ్యుఁడా!) సర్వతః = అన్ని విషయములయందును, అనగా స్వామ్యమాత్య సుహృదత్కోశ రాష్ట్ర దుర్గ బలములనెడి సప్తాంగములయందు, కుశలభాగసికచ్చిత్ = క్షేమముఁ గల్గియున్నావా? త్వం = నీవు, సః = ఆ ప్రసిద్ధమైన, నైషధఇతి = నలుఁడవని, నః =

మాకు, ప్రతిభా = ప్రతీతి. తవ = నీయొక్క, రేఖాం = ఆకృతిని, స్వాసనార్థ సుహృదః; స్వ = నాదైన, ఆసన = సింహాసనమునకు, అర్ధ = సగపాలున గూర్చుండెడి, సుహృదః = మిత్రుఁడైన, వీరసేననృపతేరివ = వీరసేన మహారాజునకు సమానమైనదిగ, విద్మః = తెలుసుకొనుచున్నాము.

సమాసములు :

కుశలభాక్ : కుశలం భజతీతి = కుశలభాక్.

నైషధః : నిషధానాం రాజా = నైషధః.

స్వాసనార్ధసుహృదః : అర్ధమ్ ఆసనస్య = ఆసనార్ధమ్. స్వస్య ఆసనార్ధమ్ = స్వాసనార్ధమ్. స్వాసనార్ధస్యసుహృత్ = స్వాసనార్ధసుహృత్. తస్య = స్వాసనార్ధసుహృదః.

వీరసేననృపతేః : వీరసేన ఇతి నృపతిః = వీరసేననృపతిః. తస్య = వీరసేననృపతేః.

భావము ;

ఓ సౌమ్యుఁడా! అన్ని విషయముల యందును నీకు క్షేమమా? నీవుమాకుఁ దెలియవని కాదు. నీవా ప్రసిద్ధుఁడైన నలుఁడవని యనుకొనుచున్నాను. నీ యాకృతి వీరసేన మహారాజును జ్ఞప్తిపఱచుచున్నది. ఆ వీరసేన మహారాజు నాతోడ సింహాసనమునం దర్ధభాగమునఁ గూర్చుండెడివాఁడు కావున నీవు వీరసేన మహారాజు యొక్క కుమారుఁడవని భావించుచున్నాము. ॥౭౪॥

శ్లో॥ క్వ ప్రయాస్యసి నలేత్యలముక్త్వా
యాత్రయాఽత్ర శుభయాఽజని యన్నః।
తత్తయైవ ఫలసత్వరయా త్వం
నాఽధ్వనోర్ధమిదమాగమితః కిమ్॥ ౭౫.

ప॥వి॥ క్వ । ప్రయాస్యసి । నల । ఇతి । అలమ్ । ఉక్త్వా । యాత్రయా । అత్ర । శుభయా । అజని । యత్ । నః । తత్ । తయా । ఏవ ।

ఫలసత్వరయా । త్వం । న । అధ్వనః । అర్ధమ్ । ఇదమ్ । ఆగమితః । కిమ్.

టీక॥ హే నల! = ఓ నలా!, క్వ = ఎక్కడికి, ప్రయాస్యసి = వెళ్లగలవు, ఇతి = అని, ఉక్త్వా = ప్రశ్నించి, అలం = చాలును. యత్ = ఎందువలన, నః = మాకు, అత్ర = ఇచ్చటికి, యాత్రయా = ప్రయాణముచే, శుభయా = నీ దర్శనముచే, శుభముగా, అనగా సఫలముగా, అజని = ఏర్పడుట (జరిగినదో), తత్ = అందువలన, ఫలసత్వరయా; ఫల = ఫలమునందు, సత్వరయా = = త్వరతోఁ గూడిన, తయైవ = ఆ యాత్రచేతనే, త్వం = నీవు, ఇదమ్ = ఈ, అధ్వనః = త్రోవయొక్క, అర్ధం = సగమును, గమితః = పొందింపఁబడిన వాఁడవుగ, నకిం = కావా యేమి.

సమాసములు :

ఫలసత్వరయా : త్వరయా సహితా = సత్వరా. ఫలే సత్వరా = ఫలసత్వరా. తయా = ఫలసత్వరయా.

భావము :

ఓ నలా! నీవెక్కడికి వెళ్లుచున్నావని యడుగ నవసరము లేదు. నీ దర్శనముచేత మా ప్రయాణము సఫలమైనది. ఫలమునఁ ద్వరలో నడించెడి మా ప్రయాణమే, నిన్ని త్రోవ నడుమకుఁ గొనితెచ్చినది. అనగా నీవు మా కొఱకే ఇచ్చటకు వచ్చితివి. కాన నీవెక్కడికిఁ బోయెదవను ప్రశ్న వ్యర్థము. ॥౭౩॥.

శ్లో॥ ఏష నైషధ స దండ భృదేష
జ్వాలజాలజటిలస్స హుతాశః।
యాదసాం స పతిరేష చ శేషం
శాసితారమవగచ్ఛ సురాణామ్॥ ౭౪

ప॥వి॥ ఏషః । నైషధ । సః । దండభృత్ । ఏషః । జ్వాలజాలజటిలః । సః। హుతాశః । యాదసాం । సః । పతిః। ఏషః । చ । శేషం । శాసితారమ్ । అవగచ్ఛ । సురాణామ్.

టీక॥ హే నైషధః = ఓ నలా!, ఏషః = ఎదుటనున్న వాఁడు, సః = ప్రసిద్ధుఁడైన, దండభృత్ = యముఁడు. ఏషః = ఇతఁడు, జ్వాలజాలజటిలః; జ్వాలజాల = జ్వాలా సమూహముచే, జటిలః = జడలు ధరించిన వాఁడు, సః = ఆ ప్రసిద్ధమైన, హుతాశః = అగ్నిదేవుఁడు. ఏషచ = ఇతఁడును, సః = ఆ ప్రసిద్ధుఁడైన, యాదసాం = జల జంతువులకు, పతిః = పాలకుఁడైన వరుణుఁడు. శేషం = మిఁగిలియున్న నన్ను, సురాణాం = దేవతలకు, శాసితారం = పాలకునిగా, అవగచ్ఛ = తెలుసుకొనుము.

సమాసములు :

నైషధః : నిషధానాం రాజా = నైషధః.

దండభృత్ : దండం బిభర్తీతి = దండభృత్.

జ్వాలజాలజటిలః: జ్వాలానాం జాలం = జ్వాలజాలమ్. జ్వాలజాలేన జటిలః = జ్వాలజాలజటిలః.

భావము :

ఓ నైషధా! ఎదుటనున్నట్టి యితఁడు ప్రసిద్ధుఁడైన యమధర్మరాజు. జ్వాలలచే జడగట్టుకొనిన యితఁడో, ప్రసిద్ధమైన యగ్నిదేవుఁడు. ఇతఁడు ప్రసిద్ధమైన వరుణదేవుఁడు. మిగిలియున్న నేను దేవతలకు పాలకుఁడైన యింద్రుఁడను అని మమ్ముల నందఱినిఁ దెలుసుకొనుము. ॥౭౮॥

శ్లో॥ అర్థినో వయమమీ సముపేమ
స్త్వాం కిలేతి ఫలితార్థమవేహి।
అధ్వనః క్షణమపాస్య చ ఖేదం
కుర్మహే భవతి కార్యనివేదమ్॥ ౭౭

ప॥వి॥ అర్థినః । వయమ్ । అమీ । సముపేమః । త్వాం । కిల । ఇతి । ఫలితార్థమ్ । అవేహి । అధ్వనః । క్షణమ్ । అపాస్య । చ । ఖేదం । కుర్మహే । భవతి । కార్యనివేదమ్.

టీక॥ హే నల = ఓ నలా! అమీ = ఈ, వయం = మేము, అర్థినః = యాచకులమై, త్వాం = నిన్ను, సముపేమఃకిల = పొందుచున్నాము గదా, ఇతి = అని,

ఫలితార్థం = ముఖ్య విషయమును, అనగా సారాంశమును, అవేహి = తెలుసుకొనుము. క్షణం = కొంతకాలము, అధ్వనః = మార్గముయొక్క, ఖేదం = కష్టమును, అపాస్య = తొలగించుకొని, భవతి = నీయందు, కార్య నివేదం = మాయొక్క కార్యమునుఁ దెలుపుటను, కుర్మహే = చేసెదము.

సమాసములు :

ఫలితార్థమ్ : ఫలితశ్చాసౌ అర్థశ్చ = ఫలితార్థః. తమ్ = ఫలితార్థమ్.

కార్యనివేదమ్ : కార్యస్యనివేదః = కార్యనివేదః. తమ్ = కార్యనివేదమ్.

భావము :

ఓ నలా! మేమందఱము యాచకులమై నీ యొద్దకు వచ్చితిమి. ఇదియే మేము వచ్చిన విషయముయొక్క సారాంశము. కొంతకాలము ప్రయాణమువలని బడలికను, తీర్చుకొని మేము వచ్చిన పనిని నీకు తెలిపెదము. ॥౭౭॥

శ్లో॥ ఈదృశీం గిరముదీర్య బిడౌజాః
జోషమాస న విశిష్య బభాషే ।
నాత్ర చిత్రమభిధాకుశలత్వే
శైశవావధి గురుర్గురురస్య॥ ౭౮

ప॥వి॥ ఈదృశీం । గిరమ్ । ఉదీర్య । బిడౌజాః । జోషమ్ । ఆస । న । విశిష్య । బభాషే । న । అత్ర । చిత్రమ్ । అభిధాకుశలత్వే । శైశవావధి । గురుః । గురుః । అస్య.

టీక॥ బిడౌజాః = ఇంద్రుఁడు, ఈదృశీం = ఇట్లు సామాన్యముగా నిర్దేశింపఁబడిన, గిరం = మాటను, ఉదీర్య = పలికి, జోషమ్ = ఊరక, ఆస = ఉండెను. విశిష్య = విశేషించి, నబభాషే = మాట్లాడ లేదు. అత్ర = ఈ, అభిధాకుశలత్వే = మాటలనేర్పునందు, చిత్రం = ఆశ్చర్యము, న = లేదు. అస్య = ఈ ఇంద్రునకు, శైశవావధి = బాల్యమునుండియు, గురుః = ఉపాధ్యాయుఁడు, గురుః = బృహస్పతి.

టీక॥ హే నైషధ! = ఓ నలా!, ఏషః = ఎదుటనున్న వాఁడు, సః = ప్రసిద్ధుఁడైన, దండభృత్ = యముఁడు. ఏషః = ఇతఁడు, జ్వాలజాలజటిలః; జ్వాలజాల = జ్వాలా సమూహముచే, జటిలః = జడలు ధరించిన వాఁడు, సః = ఆ ప్రసిద్ధమైన, హుతాశః = అగ్నిదేవుఁడు. ఏషచ = ఇతఁడును, సః = ఆ ప్రసిద్ధుఁడైన, యాదసాం = జల జంతువులకు, పతిః = పాలకుఁడైన వరుణుఁడు. శేషం = మిగిలియున్న నన్ను, సురాణాం = దేవతలకు, శాసితారం = పాలకునిగా, అవగచ్ఛ = తెలుసుకొనుము.

సమాసములు :

నైషధః : నిషధానాం రాజా = నైషధః.

దండభృత్ : దండం బిభర్తీతి = దండభృత్.

జ్వాలజాలజటిలః: జ్వాలానాం జాలం = జ్వాలజాలమ్. జ్వాలజాలేన జటిలః = జ్వాలజాలజటిలః.

భావము :

ఓ నైషధా! ఎదుటనున్నట్టి యితఁడు ప్రసిద్ధుఁడైన యమధర్మరాజు. జ్వాలలచే జడగట్టుకొనిన యితఁడో, ప్రసిద్ధమైన యగ్నిదేవుఁడు. ఇతఁడు ప్రసిద్ధమైన వరుణదేవుఁడు. మిగిలియున్న నేను దేవతలకు పాలకుఁడైన యింద్రుఁడను అని మమ్ముల నందఱినిఁ దెలుసుకొనుము. ॥౭౮॥

శ్లో॥ అర్థినో వయమమీ సముపేమ
స్త్వాం కిలేతి ఫలితార్థమవేహి।
అధ్వనః క్షణమపాస్య చ ఖేదం
కుర్మహే భవతి కార్యనివేదమ్॥ ౭౭

ప॥వి॥ అర్థినః । వయమ్ । అమీ । సముపేమః । త్వాం । కిల । ఇతి । ఫలితార్థమ్ । అవేహి । అధ్వనః । క్షణమ్ । అపాస్య । చ । ఖేదం । కుర్మహే । భవతి । కార్యనివేదమ్.

టీక॥ హే నల = ఓ నలా! అమీ = ఈ, వయం = మేము, అర్థినః = యాచకులమై, త్వాం = నిన్ను, సముపేమఃకిల = పొందుచున్నాము గదా; ఇతి = అని,

సమాసములు :

బిడౌజాః : బిడమ్ ఓజః యస్యసః = బిడౌజాః.

అభిధాకుశలత్వే : కుశలస్య భావః = కుశలత్వమ్. అభిధాయాం కుశలత్వం = అభిధాకుశలత్వం. తస్మిన్ = అభిధాకుశలత్వే.

శైశవావధి : శిశోర్భావః = శైశవమ్. శైశవమ్ అవధిః = యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి. తథా = శైశవావధి.

భావము :

ఇంద్రుఁడిట్లు సామాన్యముగాఁ జెప్పి యూరక యుండెను. విశేషించి మాట్లాడలేదు. ఇతనికిట్టి మాటలలో నేర్పునకు ఆశ్చర్యపడ నవసరము లేదు. ఇతనికి బాల్యమునుండి బృహస్పతి గురువు గదా. ఆయన వాచస్పతియని ప్రసిద్ధుఁడు గదా. ఇఁక నాయన శిష్యునకు, వాక్చాతుర్యము గూర్చి చెప్పనేలః. ॥౭౮॥

శ్లో॥ అర్థినామహృషితాఖిలలోమా
స్వం నృపస్స్ఫుట కదంబకదంబమ్।
అర్చనార్థమివ తచ్చరణానాం
స ప్రణామకరణాదుపనిన్యే॥ ౭౯

ప॥వి॥ అర్థినామ హృషితాఖిలలోమా । స్వం । నృపః । స్ఫుటకదంబకదంబమ్। అర్చనార్థమ్ । ఇవ । తచ్చరణానామ్ । సః । ప్రణామకరణాత్ । ఉపనిన్యే.

టీక॥ అర్థినామహృషితాఖిలలోమా; అర్థి = యాచకులయొక్క, నామ = పేరుచే, హృషిత = నిక్క పొడచుకొనిన, అఖిలలోమా = సమస్తమైన వెంట్రుకలు గల, సః = ఆ, నృపః = నల మహారాజు, స్వం = తన్ను, తచ్చరణానాం = వారి పాదములకు, అర్చనార్థమివ = పూజకొఱకో యన్నట్లు, స్ఫుటకదంబ కదంబమ్; స్ఫుట = వికసించిన, కదంబ = కడిమిపూలయొక్క, కదంబం = సమూహమునోయన్నట్లు, ప్రణామ కరణాత్ = వందనముచేయుటవలన, ఉపనిన్యే = సమర్పించెను.

సమాసములు :

అర్థినామహృషితాఖిలలోమా : అర్థినాం నామాని = అర్థినామాని. అర్థినామభిః హృషితాని = అర్థినామహృషితాని. అఖిలాని చ తాని లోమాని చ = అఖిల లోమాని. అర్థినామహృషితాని అఖిలలోమాని యస్య సః = అర్థినామహృషితాఖిలలోమా.

స్ఫుటకదంబకదంబమ్ : స్ఫుటాని చ తాని కదంబాని చ = స్ఫుటక దంబాని. స్ఫుటకందబానాం కదంబః = స్ఫుటకదంబకదంబః. తమ్ = స్ఫుటక దంబకదంబమ్.

అర్చనార్థమ్ : అర్చనాయ = అర్చనార్థమ్.

తచ్చరణానామ్ : తేషాం చరణాః = తచ్చరణాః. తేషాం = తచ్చర ణానామ్.

ప్రణామకరణాత్ : ప్రణామస్య కరణం = ప్రణామకరణం. తస్మాత్ = ప్రణామకరణాత్.

భావము :

యాచకుల పేరు వినినంతనే యానలునకు శరీరమంతయు రోమాంచము, అనగా గగుర్పాటేర్పడినది. ఆ నలుఁడు వారి పాదములనుఁ బూజించుటకై, రోమాంచము కల్గిన తన శరీరమును, వికసించిన కడిమి పూవులకుప్ప యోయనునట్లు వందనవ్యాజమున వారికి సమర్పించెను. ॥౭౯॥

శ్లో॥ దుర్లభం దిగధిపైః కిమమీభి
స్తాదృశం కథమహో మదధీనమ్।
ఈదృశం మనసికృత్య విరోధం
నైషధేన సమశాయి చిరాయ॥ ౮౦

ప॥వి॥ దుర్లభం । దిగధిపైః । కిమ్ । అమీభిః। తాదృశం । కథమ్ । అహో । మదధీనమ్ । ఈదృశం । మనసికృత్య । విరోధం । నైషధేన । సమశాయి । చిరాయ.

టీక॥ దిగధిపైః = దిక్పాలకులగు, అమీభిః = ఈ ఇంద్రాదులచే, దుర్లభం = దొఱకనిది, కిం = ఏమి? తాదృశమ్ = అట్టిదుర్లభమైనవస్తువు, కథం = ఎట్లు, మదధీనం = నాకధీనముగనుండును. అహో = ఆశ్చర్యము. ఈదృశం = ఇటువంటి, విరోధం = విరోధమును, మనసికృత్య = మనస్సునందుంచుకొని, నైషధేన = నలునిచే, చిరం = చాలకాలము, సమశాయి = సంశయింపఁబడుట (జరిగినది.)

సమాసములు :

దుర్లభమ్ : దుఃఖేన లబ్ధుం శక్యం = దుర్లభమ్.

దిగధిపైః : దిశామధిపాః = దిగధిపాః. తైః = దిగధిపైః.

మదధీనమ్ : మయి అధీనమ్ = మదధీనమ్.

మనసికృత్య : మనసి కృత్వా = మనసికృత్య.

నైషధేన : నిషధానాం రాజా = నైషధః. తేన = నైషధేన.

భావము :

దిక్పాలకులగు నింద్రాదులచే సాధింపరాని దేమియున్నది? అటువంటిది నాకు సాధ్యపడునా? ఆశ్చర్యము. దీనిని మనస్సునందుంచుకొని నలుఁడు చాలా కాలము సందేహించు చుండెను. ॥౮౦॥

శ్లో॥ జీవితావధి వనీపకమాత్రై
ర్యాచ్యమానమఖిలైః సులభం యత్।
అర్థినే పరివృఢాయ సురాణాం
కిం వితీర్య పరితుష్యతు చేతః॥ ౮౧

ప॥వి॥ జీవితావధి । వనీపకమాత్రైః । యాచ్యమానమ్ । అఖిలైః । సులభం । యత్ । అర్థినే । పరివృఢాయ । సురాణాం । కిం । వితీర్య । పరితుష్యతు । చేతః.

టీక॥ యత్ = ఎందువలన, అఖిలైః = సమస్తులైన, వనీపకమాత్రైః = యాచకులచే, జీవితావధి = ప్రాణపర్యంతము, యాచ్యమానం = యాచింపఁబడు

వస్తువు, సులభం = సులభము. సురాణాం = దేవతలకు, పరివృఢాయ = ప్రభువైన, అర్థినే = యాచకునికొఱకై, కిం = ఏవస్తువును, వితీర్య = ఇచ్చి, చేతః = మనస్సు, పరితుష్యతు = సంతోషించును ?

సమాసములు :

జీవితావధి : జీవితంఅవధిః యస్య తత్ = జీవితావధి.

వనీపకమాత్రైః : వనీం పాంతీతి = వనీపకాః. వనీపకా ఏవ = వనీపక మాత్రాః. తైః = వనీపకమాత్రైః.

భావము :

యాచకులకు జీవితమువరకు యాచించినను నీయవచ్చును. ప్రాణముల వరకునున్న వస్తువు సకల యాచకులకును నీయశక్యమే. వేల్పులతేఁడైన యింద్రునకు జీవితమునకంటె నీయఁదగిన వస్తువేమి యున్నది? ॥౮౧॥

శ్లో॥ భీమజా చ హృది మే పరమాస్తే
జీవితాదపి ధనాదపి గుర్వీ ।
న స్వమేవ మమ సార్హతి యస్యాః
షోడశీమపి కళాం కిల నోర్వీ ॥ ౮౨

ప॥వి॥ భీమజా । చ । హృది । మే । పరమ్ । ఆస్తే । జీవితాత్ । అపి । ధనాత్ । అపి । గుర్వీ । న । స్వమ్ । ఏవ । మమ । సా । అర్హతి । యస్యాః । షోడశీమ్ । అపి । కళాం । కిల । న । ఉర్వీ.

టీక॥ ఉర్వీ = భూమి, యస్యాః = ఏదమయంతికి, షోడశీం = పదునాఱవదైన, కళామపి = కళనుఁగూడ, అనగానంశమునుఁగూడ, నార్హతి = పొందఁదగదో, (అతఏవ = కావుననే), ధనాదపి = ధనముకంటెను, జీవితాదపి = జీవితముకంటెను, గుర్వీ = అధికమైన, సా = ఆ, భీమజాచ = దమయంతి, మే = నాయొక్క, హృది = హృదయమందు, పరం = చక్కఁగా, ఆస్తే = ఉన్నది. కింతు = కాని, మమ = నాకు, స్వమేవ = స్వకీయమే, నభవతి = కాదు.

సమాసములు :

భీమజా: భీమాజ్జాయత ఇతి = భీమజా.

భావము :

ఇంద్రుని కీయఁదగిన వస్తువేమి యున్నదని సందేహింపవలదు. లోకో త్తరమైన వస్తువు దమయంతి యున్నది గదా. ఆమె నీయవచ్చునను ప్రశ్న యేర్పడగా దానికి నలుఁడు జెప్పుకొనుచున్నాఁడు. భూమి యాదమయంతికిఁ బదునాఱవ యంశముతోఁగూడ సాటి కానేరదు. కాన నా దమయంతి ధనమున కంటెను, జీవితమున కంటెను నధికమైనది. ఆమె నా హృదయమందున్నది. కాని యామె యింకను స్వకీయకాలేదు. నాకు స్వత్వము, అనగా నాదియను సంబంధ, మేర్పడనంతవరకు నట్టివస్తువు నెట్లీయఁగలను. ఒకవేళ స్వత్వ మేర్పడినను ''దేయం దారసుతాదృతే'' యనిచెప్పిన విధమున భార్యను పుత్రుని దానముచేయరాదను శాస్త్రము ననుసరించి యామెను దానముఁ జేయఁదగదు గదా! అని నలుఁడు విచారపడుచుండెను. ॥౮౨॥

శ్లో॥ మీయతాం కథమభీప్సితమేషాం
దీయతాం ద్రుతమయాచితమేవ ।
తం ధిగస్తు కలయన్నపి వాంఛా
మర్థివాగవసరం సహతే యః ॥ ౮౩

ప॥ వి॥ మీయతాం । కథమ్ । అభీప్సితమ్ । ఏషాం । దీయతాం । ద్రుతమ్ । అయాచితమ్ । ఏవ । తం । ధిక్ । అస్తు । కలయన్ । అపి । వాంఛామ్ । మర్థివాగవసరం । సహతే । యః.

టీక॥ ఏషాం = వీరియొక్క, అభీప్సితం = ఇష్టమైనవస్తువు, కథం = ఎట్లు, మీయతాం = తెలియఁబడును. అయాచితమేవ = యాచింపఁబడకయే, ద్రుతం = శీఘ్రముగా, కథం = ఎట్లు, దీయతాం = ఈయఁబడును. యః = ఏదాత, వాంఛాం = యాచకుని కోరికను, కలయన్నపి = తెలిసియు, అర్థివాగవసరం; అర్థి = యాచకునియొక్క, వాక్ = మాట

యొక్క, అవసరం = కాలమును, సహతే = ఎదురుచూచునో, తం = అట్టిదాతనుగూర్చి, ధిక్ = నింద, అస్తు = అగుఁగాత.

సమాసములు :

అయాచితమ్ : న యాచితమ్ = అయాచితమ్.

అర్థివాగవసరమ్ : అర్థినాం వాచః = అర్థివాచః. అర్థివాచామవసరః = అర్థివాగవసరః. తమ్ = అర్థివాగవసరమ్.

భావము ;

వీరు కోరిన విషయమెట్లు తెలియఁబడును? యాచింపకయే వెంటనే యెట్లు ఈయ సాధ్యమగును? యాచకుని కోరిక తెలిసియు నతఁడడుగు నంతవరకు నెదురుచూచునట్టి దాత నింద్యుఁడు. ॥౮౩॥

శ్లో॥ ప్రాపితేన చటుకాకువిడంబం
లంభితేన బహుయాచనలజ్జామ్ ।
అర్థినా యదఘమార్జతి దాతా
తన్న లుంపతి విళంబ్య దదానః ॥ ౮౪

ప॥వి॥ ప్రాపితేన । చటుకాకువిడంబం । లంభితేన । బహుయాచనలజ్జామ్ । అర్థినా । యత్ । అఘమ్ । ఆర్జతి । దాతా । తత్ । న । లుంపతి । విళంబ్య । దదానః.

టీక॥ చటుకాకు విడంబం; చటు = చమత్కార వచనములచేతను, కాకు = కాకు ధ్వనులతోఁడను, విడంబం = హాస్యత్వమును, లంభితేన = పొందింపఁబడినటు వంటివాఁడును, బహుయాచనలజ్జామ్; బహు = అధికముగా, యాచన = యాచించుటచే, లజ్జాం = సిగ్గును, పొందింపఁబడినవాడుననగు, అర్థినా = యాచకునిచే, విలంబ్య = ఆలస్యముగావించి, దదానః = ఇచ్చుచున్నట్టి, దాతా = దాత, యత్ = ఏ, అఘం = పాపమును, ఆర్జతి = సంపాదించునో, తత్ = దానిని, నలుంపతి = పోఁగొట్టుకొనలేదు;

సమాసములు :

చటుకాకువిడంబమ్ : చటుశ్చకాకుశ్చ = చటుకాకూ. చటుకాకుభ్యాం విడంబః = చటుకాకు విడంబః. తమ్ = చటుకాకువిడంబమ్.

బహుయాచనలజ్జామ్ : బహు చ తత్ యాచనం చ = బహుయాచనమ్. బహుయాచనేన లజ్జా = బహుయాచనలజ్జా. తామ్ = బహుయాచనలజ్జామ్.

భావము :

దాత యాచకుని చమత్కార వచనములతోడను, కాకువచనములతోడను హాస్యము చేయుచు, పెక్కుమాఱులడిగించుకొని యాలస్యముచేసి దానము చేసినచో, పాపమును సంపాదించును. అట్టి పాపమునకుఁ బ్రాయశ్చిత్తము గూడ లేదు. ॥౭౪॥

శ్లో॥ యత్ప్రదేయముపనీయ వదాన్యై
ర్దీయతే సలిలమర్థిజనాయ ।
యాచనోక్తివిఫలత్వవిశంకా
త్రాసమూర్ఛన చికిత్సితమేతత్॥ ౭౫

ప॥వి॥ యత్ । ప్రదేయమ్ । ఉపనీయ । వదాన్యైః । దీయతే । సలిలమ్ । అర్థిజనాయ । యాచనోక్తివి ఫలత్వవిశంకాత్రాస మూర్ఛన చికిత్సితమ్ । ఏతత్.

టీక॥ వదాన్యైః = దాతలచే, ప్రదేయం = దానముఁ జేయఁదగిన ద్రవ్యము, ఉపనీయ = సమీపమునకుఁ దెచ్చి, అర్థిజనాయ = యాచకజనమునకై, సలిలం = ఉదకము, దీయత ఇతియత్ = ఇవ్వఁబడుచున్నది యను నదేది గలదో, ఏతత్ = ఈ యుదకదానము, యాచనోక్తివిఫలత్వ విశంకాత్రాసమూర్ఛన చికిత్సితమ్; యాచనోక్తి = యాచననడుగుటకు, విఫలత్వ = వ్యర్థమగుటవలని, విశంకా = సందేహముచేఁ గల్గిన, త్రాస = భయముచే, మూర్ఛన = మూర్ఛకు, చికిత్సితమ్ = చికిత్సయా యేమిః.

సమాససములు :

ప్రదేయమ్ : ప్రదాతుం యోగ్యం = ప్రదేయమ్. తత్ = ప్రదేయమ్.

అర్థిజనాయ : అర్థీచాసౌ జనశ్చ = అర్థిజనః. తస్మై = అర్థిజనాయ.

యాచనోక్తివిఫలత్వ విశంకాత్రాసమూర్ఛనచికిత్సితమ్ : యాచనస్య ఉక్తిః = యాచనోక్తిః. యాచనోక్తేః విఫలత్వం = యాచనోక్తి విఫలత్వమ్. యాచనోక్తివిఫలత్వాత్ విశంకా = యాచనోక్తి విఫలత్వవిశంకా. యాచనోక్తి విఫలత్వవిశంకయా త్రాసః = యాచనోక్తి విఫలత్వవిశంకా త్రాసః. యాచనోక్తి విఫలత్వవిశంకాత్రాసస్య మూర్ఛనమ్ = యాచనోక్తి విఫలత్వవిశంకాత్రాసమూర్ఛనమ్. యాచనోక్తివిఫలత్వ విశంకా త్రాసమూర్ఛనస్య చికిత్సతమ్ = యాచనోక్తి విఫలత్వవిశంకాత్రా సమూర్ఛన చికిత్సితమ్.

భావము ;

దాతలు యాచకులకు ద్రవ్యమును దానము చేయునపుడు జలమును వదలి పెట్టుచున్నారు. యాచకుని ప్రార్థన విఫలమగు ననెడి భయముతో నొక వేళ మూర్ఛ సంభవించినచో నా మూర్ఛకు చికిత్సగా జలమీయఁబడుచున్నది. మూర్ఛపడిన వారిపై నీరు పోసినచో వారికి స్మృతి వచ్చుట ప్రసిద్ధము గదా!. ॥౧౨॥

శ్లో॥ అర్థినే న తృణవద్ధనమాత్రం
కిం తు జీవనమపి ప్రతిపాద్యమ్ ।
ఏవమాహ కుశవజ్జలదాయీ
ద్రవ్యదానవిధిరుక్తి విదగ్ధః॥ ౧౩

ప॥వి॥ అర్థినే । న । తృణవత్ । ధనమాత్రం । కింతు । జీవనమ్ । అపి । ప్రతిపాద్యమ్ । ఏవమ్ । ఆహ । కుశవజ్జలదాయీ । ద్రవ్యదానవిధిః । ఉక్తివిదగ్ధః.

టీక॥ కుశవజ్జలదాయీ; కుశవజ్జల = దర్భతోఁ గూడిన జలమును, దాయీ = దానముచేయవలయునని ప్రతిపాదించెడి, (కావుననే), ఉక్తివిదగ్ధః;

ఉక్తి = మాటలయందు, విదగ్ధః = నేర్పుగల్గిన, అనగా నభిధావ్యాపారము లేకయే, యర్థమువలననే యింకొక యర్థమునుఁ బ్రతిపాదించునట్టి, ద్రవ్యదాన విధిః; ద్రవ్యదావ = ధనదానమునుఁ బ్రతిపాదించెడి, విధిః = శాస్త్రము, అర్థినే = యాచకుని కొఱకు, ధనమాత్రమ్ = ధనమునే, తృణమివ = గడ్డివలె నప్రతిపాద్యం = ఈయరాదు; కింతు = కాని, జీవనమపి = జీవితముగూడ, ప్రతిపాద్యం = ఈయఁదగినది. ఏవం = ఇట్లు, ఆహ = చెప్పుచున్నది.

సమాసములు :

తృణవత్ : తృణమివ = తృణవత్.

ధనమాత్రమ్ : ధనమేవ = ధనమాత్రమ్. తత్ = ధనమాత్రమ్.

కుశవజ్జలదాయీ : కుశాః అస్యసంతీతి = కుశవత్. కుశవచ్చతత్ జలంచ = కుశవజ్జలం. కుశవజ్జలం దదాతీతి = కుశవజ్జలదాయీ.

ద్రవ్యదానవిధిః : ద్రవ్యస్య దానం = ద్రవ్యదానమ్. ద్రవ్యదానస్య విధిః = ద్రవ్యదానవిధిః.

ఉక్తివిదగ్ధః : ఉక్తిషు విదగ్ధః = ఉక్తివిదగ్ధః.

భావము :

దర్భలతోఁగూడిన జలమును దానకాలమున ద్రవ్యముతోఁబాటు నీయవలయునని చెప్పెడి ద్రవ్యదానశాస్త్రము మిక్కిలి మాటల నేర్పుగలది. ఆ శాస్త్రమిట్లు చెప్పుచున్నది. యాచకునకు కేవలము ధనము గడ్డిపోచవలె నీయరాదు. దానితోఁబాటు జీవనమును (జలమును - జీవితమును) గూడ నీయవలయును. యాచకుఁడు కోరునది ద్రవ్యమేయైనను, దాత దానితోఁబాటు దర్భలను జలమును నిచ్చుచున్నాఁడు. దాని యర్థమేమనగా యాచకునికిచ్చెడి ధనము తృణముతో సమానము. అతనికి జీవనమును - అనగా జీవితమునుగూడ నీయవలయును జలముపోయుటవలన, జలమునకు జీవనమను పేరు గలదు గాన జీవితమునుగూడ యాచకునకు నీయవలయునని సూచించుచున్నది ॥౮౬॥

శ్లో॥ పంకసంకరవిగర్హితమర్హాం
న శ్రియః కమల మాశ్రయణాయ ।

అర్థిపాణికమలం విమలం త
ద్వాసవేశ్మ విదధీత సుధీస్తు॥ ౮౭

ప॥ వి॥ పంకసంకరవిగర్హితమ్ । అర్హం । న । శ్రియః । కమలమ్ । ఆశ్రయణాయ । అర్థిపాణికమలం । విమలం । తద్వాసవేశ్మ । విదధీత । సుధీః । తు.

టీక॥ పంకసంకరవిగర్హితమ్; పంక = బురదయొక్కయు, (పాపము యొక్క) సంకర = సంబంధముచే, విగర్హితం = నిందింపఁబడిన, కమలం = పద్మము, శ్రియః = లక్ష్మికి, ఆశ్రయణాయ = నివాసమునకు, నార్హమ్ = తగినది కాదు. తత్ = అందువలన, సుధీః = బుద్ధిమంతుఁడు, విమలం = నిర్మలమైన, అర్థిపాణికమలం; అర్థి = యాచకులయొక్క, పాణికమలం = హస్తమనుపద్మమును, దద్వాసవేశ్మ; తత్ = ఆలక్ష్మికి, వాసవేశ్మ = వాసస్థానముగా, విదధీత = చేయవలయును.

సమాసములు :

పంకసంకరవిగర్హితమ్: పంకస్య సంకరః = పంకసంకరః. పంకసంకరేణ విగర్హితమ్ = పంకసంకరవిగర్హితమ్.

అర్థిపాణికమలమ్: అర్థినః పాణిః = అర్థిపాణిః. అర్థిపాణిరేవ కమలమ్ = అర్థిపాణికమలమ్. తత్ = అర్థిపాణికమలమ్.

తద్వాసవేశ్మ : తస్యాః వాసః = తద్వాసః. తద్వాసస్య వేశ్మ = తద్వాసవేశ్మ. తత్ = తద్వాసవేశ్మ.

భావము :

పాపముతోడను, బురదతోడనుఁగూడి నిందితమైన పద్మము లక్ష్మికి నివాసయోగ్యముకాదు. అందువలన, బుద్ధిమంతుఁడు యాచకుల నిర్మలమైన హస్తకమలమునే యాలక్ష్మికి నివాస గృహముగఁ జేయుటమంచిది. సత్పాత్రల హస్తములయందు లక్ష్మినుంచవలయును గాని కేవలము భూమియందు నుంచరాదు. ॥౮౭॥

శ్లో॥ యాచమానజనమానసవృత్తేః
పూరణాయ బత జన్మ న యస్య।

తేన భూమిరతిభారవతీయం
న ద్రుమైర్న గిరిభిర్న సముద్రైః॥ ౮౮

ప॥వి॥ యాచమానజనమానసవృత్తేః । పూరణాయ । బత । జన్మ । న । యస్య । తేన । భూమిః । అతిభారవతీ । ఇయం । న । ద్రుమైః । న । గిరిభిః । న । సముద్రైః.

టీక॥ యస్య = ఏ ధనవంతునియొక్క, జన్మ = పుట్టుక, యాచమానజనమానసవృత్తేః; యాచమాన = యాచించునట్టి, జన = జనముయొక్క, మానసవృత్తేః = మనోరథమును, పూరణాయ = పూర్తి చేయుటకై, న = కాదో, బత = కష్టము, తేన = ఒక్కఁడైన యట్టిపాపిచే, ఇయం = ఈ, భూమిః = భూమి, అతిభారవతీ = అతిభారముతో కూడిన దగును. (కాని) ద్రుమైః = పెక్కు వృక్షములచేతను, అతిభారవతీన = మిక్కిలి భారము గలది కాదు, గిరిభిః = పెక్కు పర్వతములచే, అతిభారవతీ = అధిక భారము కలది, న = కాదు. సముద్రైః = సముద్రముల చేతను, అతిభారవతీ = మిక్కిలి భారము కలది, న = కాదు.

సమాసములు :

యాచమానజనమానసవృత్తేః : యాచమానాశ్చ తే జనాశ్చ = యాచమానజనాః.యాచమానజనానాం మానసవృత్తిః = యాచమానజనమానసవృత్తిః. తస్యాః = యాచమానజనమానసవృత్తేః.

అతిభారవతీ : అత్యంతం భారః = అతిభారః. అతిభారఃఅస్యాః అస్తీతి = అతిభారవతీ.

భావము :

ఏ ధనవంతుని జన్మము యాచకుల కోరికను దీర్చక పోవునో అట్టి పాపివలననే భూమికి ఎక్కువ భారము. ఈ భూమిపై పెక్కు వృక్షములున్నను, పెక్కు పర్వతములున్నను, పెక్కు సముద్రములున్నను వానిచే భూమికి ఎక్కువ భారము లేదు. ఏలయనగా నవి యన్నియు ప్రజలకు ఫలములు మున్నగు వాని నొసంగి యుపకారముఁ జేయుచున్నవి. ॥౮౮॥

శ్లో॥ మా ధనాని కృపణః ఖలు జీవన్
తృష్ణయాఽర్పయతు జాతు పరస్మై।
తత్ర నైష కురుతే మమ చిత్రం
యత్తు నార్పయతి తాని మృతోఽపి॥ ౘా

ప॥వి॥ మా । ధనాని । కృపణః । ఖలు । జీవన్ । తృష్ణయా । అర్పయతు । జాతు । పరస్మై । తత్ర । న। ఏషః । కురుతే । మమ । చిత్రం । యత్ । తు । న । అర్పయతి । తాని । మృతః । అపి.

టీక॥ కృపణః = లోభి, జీవన్ = బ్రతుకుచు, తృష్ణయా = కాంక్షచే, జాతు = ఒకప్పుడును, పరస్మై = యాచించునట్టి యితరునకై, ధనాని = ధనములను, ఖలు = నిశ్చయముగా, నార్పయతు = ఈయఁడు. ఏషః = ఈ లోభి, తత్ర = బ్రతికిన కాలమందు నీయకపోవు విషయమున, మమ = నాకు, విస్మయం = ఆశ్చర్యమును, నకురుతే = చేయుటలేదు. కింతు = కాని, మృతోఽపి = చనిపోయిన వాఁడై గూడ, తాని = అ ధనములను, నార్పయతి = ఈయఁడనునది, యత్ = ఏది గలదో, తత్ర = ఆ విషయమున, చిత్రం = ఆశ్చర్యమును,కురుతే = చేయుచున్నాఁడు. బ్రతికి ఈయక పోవుట సహజము కాని చనిపోయి యీయకపోవుట విరుద్ధము. కాన, ''నార్పయతి'' యనగా, ''నృపులకు స్వాధీనముఁ జేయు చున్నాఁడు'' అని యర్థము చెప్పకొనుటచే పరిహారము.

వి॥ బ్రతికియు "నార్పయతి = ఈయఁడు'' చనిపోయి గూడ నార్పయతి = ఈయఁడు అని చెప్పుటవలన విరోధము. నార్పయతి యనగా నృపులకు స్వాధీనపరచుచున్నాఁడని యర్థము చెప్పుటవలన విరోధమునకు పరిహారము కాన విరోధాభాసాలంకారము.

సమాసములు :

నార్పయతి : నృపసంబంధీని కురుత ఇతి = నార్పయతి.

భావము:

లోభి జీవించియు కాంక్షచే, యాచకులకు ధనము నీయఁడనుటలో నాశ్చర్యము లేదు, కాని యతఁడు మరణించియు నా ధనముల నీయఁడు.

అనగా, నార్పయతి శబ్దముననుసరించి, యర్పించడు. ఇది ఆశ్చర్యకరమైన విషయము. కాని నార్పయతి యనగా నృపులఁబరముఁ జేయునని యర్థము ననుసరించి, లోభితాను బ్రతికియున్నప్పు డెవ్వరికి ధనముల నీయక కూడఁబెట్టినచో నది యాతఁడు మరణించిన పిదప ''భూమీశులపాలుజేరు భువిలో సుమతీ'' యని సుమతి శతకమునఁ జెప్పిన విధముగ నృపులకు స్వాధీనమగును. కాన నతనికి నాధనముల వలన నేలాటి ప్రయోజనము కలుగదు. ॥౮౯॥

శ్లో॥ మామమీభిరిహ యాచితవద్భి
ర్దాతృజాతమవమత్య జగత్యాం।
యద్యశో మయి నివేశితమేత
న్నిష్క్రయోఽస్తు కతమస్తు తదీయః॥ ౯౦

ప॥వి॥ మామ్ । అమీభిః । ఇహ । యాచితవద్భిః । దాతృజాతమ్ । అవమత్య । జగత్యాం । యత్ । యశః । మయి । నివేశితమ్ । ఏతన్నిష్క్రియః । అస్తు । కతమః । తు । తదీయః.

టీక॥ జగత్యాం = భూమియందు, దాతృజాతం = దాతల సంఘమును, అవమత్య = తిరస్కరించి, అనగా లెక్కింపక, మాం = నన్ను, యాచితవద్భిః = యాచించునటువంటి, అమీభిః = ఈ వేల్పులచే, యత్ = ఏ, యశః = కీర్తి, మయి = నాయందు, నివేశితం = స్థాపింపబడినదో, ఏతన్నిష్క్రియః; ఏతత్ = ఈ యశస్సునకు, నిష్క్రియః = ప్రతినిధియైనది, కతమస్తు = ఏది, తదీయః = ఇంద్రాదులకు సంబంధించినదిగా, = అగును.

సమాసములు :

దాతృజాతమ్ : దాతౄణాంజాతం = దాతృజాతమ్. తత్ = దాతృజాతమ్.

భావము :

లోకమందున్న దాతల నందఱిని విడిచిపెట్టి నన్నొక్కనినే యీ యింద్రాది దేవతలు యాచించి నా యందు నెనలేని కీర్తిని స్థాపించిరి. ఈ కీర్తికి సరి తూగ గలది యేది యున్నది. అది యున్నచో దానిని ఇంద్రాదుల కొసంగి వారి ఋణమునుఁ దీర్చుకొందును. ॥౯౦॥

శ్లో॥ లోక ఏష పరలోకముపైతా
హా విహాయ నిధనే ధనమేకః।
ఇత్యముం ఖలు తదస్య నినీష
త్యర్థిబంధురుదయద్దయచిత్తః॥ ౭౧

ప॥వి॥ లోకః । ఏషః । పరలోకమ్ । ఉపైతా । హా । విహాయ । నిధనే । ధనమ్ । ఏకః । ఇతి । అముం । ఖలు । తత్ । అస్య । నినీషతి । అర్థిబంధుః । ఉదయద్దయచిత్తః.

టీక॥ ఏషః । ఈ, లోకః = జనము, హా = కష్టము, నిధనే = అంత్యకాలమునందు, ధనం = ధనమును, విహాయ = వదలి, ఏకః = ఒంటరిగా, పరలోకమ్ = పరలోకమును, ఉపైతా = పొందఁగలదు. ఇతి = ఈ కారణమువలన,ఉదయద్దయచిత్తః, ఉదయద్దయ = దయతోఁగూడిన, చిత్తః = మనస్సుగల, అర్థిబంధుః = యాచకుఁడను బంధువు, అస్య = ఇతని యొక్క, తత్ = ఆధనమును, అముం = ఆ పరలోకమును, నినీషతిఖలు = కొనిపోఁగోరును గదా!

సమాసములు:

పరలోకం : పరశ్చాసౌ లోకశ్చ = పరలోకః. తమ్ = పరలోకమ్.

అర్థిబంధుః : అర్థ్యేవ బంధుః = అర్థిబంధుః.

ఉదయత్ దయచిత్తః : ఉదయంతీ దయా యస్య తత్ = ఉదయద్దయమ్. ఉదయద్దయం చిత్తం యస్య సః = ఉదయద్దయచిత్తః.

భావము :

ఈ జనముఅంత్యకాలమున, తమ ధనమును వదలిపెట్టి యొంటరిగాఁ బరలోకమునకకు వెళ్లుచున్నది. కాన, యాచకుఁడను బంధువుతాఁదీసుకొనినధనమునా పరలోకమునకుఁ దేఁగలడు. ఇతరులగు బంధువు లా ధనమును తామే తీసుకొందురు. కానిపరలోకమునకుఁదీసికొనిరారు. కాన యాచకుఁడు మనవలనధనమునీలోకమునఁ బుచ్చుకొనినచో, బరలోకమునకుఁ దేఁగలడు. కాన మనకచ్చట

దాన సుకృతమువలన సౌఖ్యములు జన్మాంతరమున నైశ్వర్య వైభవములు కల్గింపఁగలడు. ॥౯౫॥

శ్లో॥ దానపాత్రమధమర్ణమిహైక
గ్రాహి కోటిగుణితం దివి దాయి।
సాధురేతి సుకృతైర్యది కర్తుం
పారలౌకికకుసీదమసీదత్॥ ౯౬

ప॥వి॥ దానపాత్రమ్ । అధమర్ణమ్ । ఇహ । ఏకగ్రాహి । కోటిగుణితం । దివి। దాయి । సాధుః । ఏతి । సుకృతైః । యది । కర్తుం । పారలౌకికకుసీదమ్ । అసీదత్.

టీక॥ సాధుః = సజ్జనుఁడును, (వడ్డికిచ్చువాఁడును) ఇహ = ఈలోకమందు, ఏకగ్రాహి = ఒకటి పుచ్చుకొనిన వాఁడై, దివి = పరలోకమందు, కోటిగుణితం = కోటిరెట్లు పెంచఁబడినదిగా, దాయి = ఇచ్చు, దానపాత్రం = దానపాత్రమనఁబడు, అనగా దానమున కర్హుఁడగు, అధమర్ణం = ధనమునుఁ బుచ్చుకొనునట్టి వ్యక్తి, సుకృతైః = పుణ్యములచే, ఏతియది = స్వర్గమునుఁ బొందినచో, (తదా = అప్పుడు) అసీదత్ = నశింపనట్టి, పారలౌకికకుసీదం; పారలౌకిక = పరలోకమునకుసంబంధించిన, కుసీదం = వడ్డీజీవనమును, కర్తుం = చేయుటకు, అలం = తగియుండును.

- ప క్షాం త ర ము -

ఇహ = ఈ భూలోకమునందు, ఏకగ్రాహి = ఒక్కటినిఁ బుచ్చుకొనిన వ్యక్తి, దివి = స్వర్గమున, కోటిగుణితం = కోటిరెట్లు పెంచఁబడినదానినిగ, దాయి = ఇచ్చును. దానపాత్రం = ఇట్టిస్వభావముగల్గి, దానమునకర్హుఁడైన, అధమర్ణం = యాచకుఁడనునప్పుఁబుచ్చుకొనఁగలవానిని, సుకృతైః = పుణ్యములచే (ఋణగృహీతారం = ఋణమునుపుచ్చుకొనువానినిగా, కృత్వా = చేసి) పారలౌకికం = పరలోకమునందుఁగల్గిన, కుసీదం = వడ్డివలని జీవనమును, కర్తుం = చేయుటకు, యదివేతి = పొందినచో (అనగా నట్టియాచకుని సంపాదింపగల్గినచో) సః = ఆ యాచకుఁడైన యధమర్ణుని సంపాదించుకొనిన దాతయైన యుత్త

మర్ణుఁడు, సాధుః = సజ్జనుఁడే. అట్టి దానపాత్రుని సజ్జనుఁడే సంపా దింపఁగల్గి యుండును.

సమాసములు :

దానపాత్రమ్ : దానస్య పాత్రమ్ = దానపాత్రమ్.

అధమర్ణమ్ : అధమః ఋణః యస్యతత్ = అధమర్ణమ్.

ఏకగ్రాహి : ఏకం గృహ్ణాతీతి = ఏకగ్రాహి.

కోటిగుణితమ్ : కోటిభిః గుణితం = కోటిగుణితమ్. తత్ = కోటి గుణితమ్.

పారలౌకికమ్: పరశ్చ అసౌ లోకశ్చ = పరలోకః; పరలోకే భవం = పారలౌకికం. తత్ = పారలౌకికమ్.

అసీదత్ : న సీదత్ = అసీదత్. తత్ = అసీదత్.

భావము :

సాధువైనవ్యక్తి యీ లోకమునందొకటి పుచ్చుకొని స్వర్గమున కోటి రెట్లు దానమునిచ్చును. ఈ లోకమున వడ్డికిఁబరిమితి గలదు. కాని స్వర్గమున వడ్డికిఁ బరిమితిలేదు. దానమునకుఁ బాత్రుడై ద్రవ్యమును పుచ్చుకొని యప్పు బడుటచే నధమర్ణుఁడని చెప్పఁబడు యాచకుఁడు తన పుణ్యములచే స్వర్గమునుఁ బొందఁగల్గినచో, నా స్వర్గమునందు శాశ్వతమైన వడ్డీవ్యాపారమును, దాత యతని వలనఁ బొందుగలఁడు.

(పక్షాంతరము)

ఈ భూలోకమునందొకటి పుచ్చుకొని స్వర్గమునందు కోటి రెట్టీయఁగల దానపాత్రుఁడైన యాచకుని నధమర్ణునిగా ననగా నప్పుపుచ్చుకొను వానినిగా పుణ్యములచే సంపాదింపవలసినదే. అట్టివానిని సంపాదించి స్వర్గమున శాశ్వత మైన వడ్డీవ్యాపారముఁజేయగల యవకాశము సజ్జనునకుఁ దప్ప నితరునికి లేదు. సాధారణమైన యధమర్ణుఁడు తా నప్పుగాఁ బుచ్చుకొనిన ద్రవ్యమునకు రెండింత లీయవచ్చును. గాని దానిని మించి యీయఁజాలఁడు. దానపాత్రమైన యధమ

ర్ణుఁడు ఒకింతంబుచ్చుకొని కోటిరెట్లు చెల్లించును. అట్టియధమర్ణుని పుణ్యముల చేతనే సంపాదింపసాధ్యము. అట్టివాఁడు లభించినపుడు వానికోరికను దాతతీర్చ వలయును. అట్లు తీర్చినచో వానితో చిరకాలము స్వర్గవాసము లభించును. కావున నట్టి యాచకుడు లభించినప్పు డా యవకాశమును నుపయోగించుకొన వలయును. ॥౯-౨॥

శ్లో॥ ఏవమాది స విచింత్య ముహూర్తం
తానవోచత పతిర్నిషధానాం।
అర్థిదుర్లభమవాప్య చ హర్షా
ద్యాచ్యమానముఖముల్లసితశ్రి॥ ౯-౩

ప॥వి॥ ఏవమాది । సః । విచింత్య । ముహూర్తం । తాన్ । అరోచత । పతిః । నిషధానాం । అర్థిదుర్లభమ్ । అవాప్య । చ । హర్షాత్ । యాచ్యమాన ముఖమ్ । ఉల్లసితశ్రి.

టీక॥ సః = ఆ, నిషధానాం = నిషధదేశముకు, పతిః = పాలకుఁడైన నల మహారాజు, ఏవమాది = ఇవి మున్నగు వానిని, ముహూర్తం = కొలదికాలము, విచింత్య = ఆలోచించి, అర్థిదుర్లభం; అర్థి = యాచకులకు, దుర్లభం = పొంద సాధ్యముగాని, హర్షాత్ = సంతోషమువలన, ఉల్లసితశ్రి; ఉల్ల సిత = వికసించిన, శ్రి = శోభగల్గిన, యాచ్యమానముఖం; యాచ్య మాన = యాచింపఁబడుచున్న దాతయొక్క ముఖమును, అవాప్యచ = పొంది, తాన్ = ఇంద్రాదులను, అవోచత = పలికెను.

సమాసములు :

ఏవమాది : ఏవంఆదిః యస్య తత్ = ఏవమాది.

అర్థిదుర్లభమ్ : దుఃఖేన లబ్ధుం శక్యం = దుర్లభమ్. అర్థినాం దుర్లభమ్ = అర్థిదుర్లభమ్. తత్ = అర్థిదుర్లభమ్.

యాచ్యమానముఖమ్ : యాచ్యమానస్య ముఖమ్ = యాచ్యమానముఖమ్. తత్ = యాచ్యమానముఖమ్.

ఉల్లసితశ్రి : ఉల్లసితా శ్రీః యస్య తత్ = ఉల్లసితశ్రి. తత్ = ఉల్లసితశ్రి.

భావము :

నిషధదేశపు రాజైన యా నలుఁడు ఈ విధముగా, కొద్దికాలమాలోచించి, యాచకులకు దొఱకని, సంతోషముతో ప్రసన్నమైన, దాతయొక్క ముఖమును వహించి యా యింద్రాదులనుఁ గూర్చి యిట్లనెను. ॥౬౩॥

శ్లో॥ నాస్తి జన్యజనకవ్యతిభేదః
సత్యమన్నజనితో జనదేహః।
వీక్ష్య వః ఖలు తనూమమృతాదాం
దృఙ్నిమజ్జనముపైతి సుధాయాం॥ ౬౪

ప॥వి॥ న । అస్తి । జన్యజనకవ్యతిభేదః । సత్యమ్ । అన్నజనితః । జనదేహః । వీక్ష్య । వః । ఖలు । తనూమ్ । అమృతాదాం । దృక్ । నిమజ్జనమ్ । ఉపైతి । సుధాయామ్.

టీక॥ జన్యజనకవ్యతిభేదః; జన్యజనక = కార్యకారణములకు, వ్యతిభేదః = అధికభేదము, నాఽస్తి = లేదు. జనదేహః = జనులయొక్క శరీరము, అన్నజనితః = అన్నముచేఁ బుట్టినది. ఇది, సత్యం = సత్యము. అమృతాదాం = అమృతమును భుజించుచున్న, వః = మీయొక్క, తనూం = దేహమును, వీక్ష్య = చూచి, దృక్ = దృష్టి, సుధాయాం = అమృతమునందు, నిమజ్జనం = మునుగుటను, ఉపైతి = పొందుచున్నది.

సమాసములు :

జన్యజనకవ్యతిభేదః : జన్యం చ జనకం చ = జన్యజనకే. జన్యజనకయోః వ్యతిభేదః = జన్యజనకవ్యతిభేదః.

అన్నజనితః : అన్నేన జనితః = అన్నజనితః.

జనదేహః : జనానాం దేహః = జనదేహః.

అమృతాదాం : అమృతమదంతీతి = అమృతాదః. తేషాం = అమృతాదామ్.

భావము:

లోకమున కార్యకారణములకు గొప్పభేదము లేదు. కారణమే కార్యముగా పరిణమించును. కుండకు మట్టి ఉపాదాన కారణము. అదియే కుండగా పరిణమించును గదా! మానవుల దేహము అన్నము వలన బుట్టినదై అన్న పరిణామ రూపముగా నున్నది. కాన నన్నమున కంటె నది భిన్నము గాదు. మీ దేహము, అమృతమువలనఁ బుట్టినదై యమృత పరిణామముగా నున్నది. కాన నమృత దేహులగు మిమ్ములనుఁ జూచి, నా దృష్టి యమృతమున మునిగిన సుఖము ననుభవించు చున్నది. మీ దర్శనము వలన నేను కృతార్థుఁడనైతినని నలుఁడు దేవతలతోఁ జెప్పెను. ॥౬౪॥

శ్లో॥ మత్తపః క్వ ను తను క్వ ఫలం వా
యూయమీక్షణపథం వ్రజథేతి।
ఈదృశాన్యపి దధంతి పునర్నః
పూర్వపూరుషతపాంసి జయంతి॥ ౬౫

ప॥వి॥ మత్తపః । క్వ । ను । తను । క్వ । ఫలం । వా । యూయమ్ । ఈక్షణపథం । వ్రజథ । ఇతి । ఈదృశాని । అపి । దధంతి । పునః । నః । పూర్వపూరుషతపాంసి । జయంతి.

టీక॥ తను = స్వల్పమైన, మత్తపః = నా తపము, క్వ = ఎక్కడ, యూయం = మీరు, ఈక్షణపథం = దృష్టిమార్గమును, వ్రజథ = పొందుచున్నారు, ఇతి = అను, ఫలం = మహాఫలము, క్వ = ఎక్కడ. (అథవా = లేదా) ఈదృశాన్యపి = ఇటువంటి మహాఫలములను సైతము, పునః = అధికముగా, దధంతి = ధరించుచున్న, నః = మాయొక్క, పూర్వపూరుష తపాంసి = పూర్వపురుషులయొక్క తపములు, జయంతి = ఫలించుచున్నవి.

సమాసములు :

మత్తపః : మమ తపః = మత్తపః.

పూర్వపూరుషతపాంసి : పూర్వే చ తే పూరుషాశ్చ = పూర్వపూరుషాః. పూర్వపూరుషాణాం తపాంసి = పూర్వపూరుషతపాంసి.

భావము :

నా స్వల్పమైన తపమెక్కడ? మీవంటి మహాపురుషులను దర్శించెడి మహా ఫలమెక్కడ? లేదా ఇట్టి మహాఫలములకు, మా పూర్వ పురుషుల తపములు కారణములుగావచ్చును. ఆ తపములే యిప్పుడు ఫలించినవి. ॥౬౩॥

శ్లో॥ ప్రత్యతిష్ఠిపదిలాం ఖలు దేవీం
కర్మ సర్వసహనవ్రతజన్మ।
యూయమప్యహహ పూజనమస్యా
యన్నిజైః సృజథ పాదపయోజైః॥ ౬౬

ప॥వి॥ ప్రత్యతిష్ఠిపత్ । ఇలాం । ఖలు । దేవీం । కర్మ। సర్వసహనవ్రతజన్మ। యూయమ్ । అపి । అహహ । పూజనమ్ । అస్యాః । యత్ । నిజైః। సృజథ । పాదపయోజైః.

టీక॥ ఇలాందేవీం = భూదేవిని, సర్వసహన వ్రతజన్మ; సర్వసహన = సర్వమును సహించిమోయుటయను, వ్రత = వ్రతమువలన, జన్మ = కల్గినటువంటి, కర్మ = పుణ్యము, ప్రత్యతిష్ఠిపత్ = ప్రతిష్ఠను, పొందించెను గదా. యత్ = ఏలయనగా, యూయమపి = మీరును, నిజైః = తమవైన, పాదపయోజైః = పాద పద్మములచే, అస్యాః = ఈ భూదేవతకు, పూజనం = పూజను, సృజథ = చేయుచున్నారు. అహహ = ఆశ్చర్యము.

సమాసములు :

సర్వసహనవ్రతజన్మ : సర్వేషాం సహనమ్ = సర్వసహనమ్. సర్వసహనమేవ వ్రతమ్ = సర్వసహనవ్రతమ్. సర్వసహనవ్రతాత్ జన్మ యస్య తత్ = సర్వసహనవ్రతజన్మ. తత్ = సర్వసహనవ్రతజన్మ.

పాదపయోజైః : పాదా ఏవ పయోజాని = పాదపయోజాని. తైః = పాదపయోజైః.

భావము :

భూదేవత యన్నింటిని మోయుట అనగా పర్వతాదులను మానావమానములను నన్నింటిని సహించుట యను వ్రతమును బెక్కేండ్లు గావించి

యా వ్రతముచే గొప్ప ప్రతిష్ఠను సంపాదించినది. ఏలయనగా, మీ వంటి మహా పురుషులు గూడ మీ పాద పద్మములచే నా భూదేవత నర్చించుచున్నారు గదా? ఎంత ఆశ్చర్యము? భూదేవత యెంత భాగ్యముఁ జేసికొనినది. ॥౯౬॥

శ్లో॥ జీవితావధి కిమప్యధికం వా
యన్మనీషితమితో నరడింభాత్।
తేన వశ్చరణమర్చతు సోఽయం
బ్రూత వస్తు పునరస్తు కిమీదృక్॥ ౯౭

ప॥వి॥ జీవితావధి । కిమ్ । అపి । అధికం । వా । యత్ । మనీషితమ్ । ఇతః । నరడింభాత్ । తేన । వః । చరణమ్ । అర్చతు । సః। అయం। బ్రూత । వస్తు । పునః । అస్తు । కిమ్ । ఈదృక్.

టీక॥ ఇతః = ఈ, నరడింభాత్ = మానవశిశువునుండి, జీవితావధి = ప్రాణముల వరకుగాని, అధికంవా = దానికంటెనెక్కువగాని, కిమపి = ఏదైనను, ఈప్సితం = కోరఁబడినది, యత్ = ఏవస్తువుగలదో, తేన = ఆ వస్తువుచే, సోఽయం = ఆయీనరడింభము, అనగా మానవశిశువు, వః = మీయొక్క, చరణం = పాదమును, అర్చతు = పూజించునుగాత. ఈదృక్ = ఇట్లు దుర్లభమైన, వస్తుపునః = వస్తువో, కిమ్ = ఏమి, అస్తు = ఉండును? బ్రూత = చెప్పుఁడు.

సమాసములు :

జీవితావధి : జీవితమ్ అవధిః యస్య తత్ = జీవితావధి. తత్ = జీవితావధి.

నరడింభాత్ : నరస్య డింభః = నరడింభః. తస్మాత్ = నరడింభాత్.

భావము :

ఈ నరశిశువు ప్రాణమువరకుఁగాని దానిని మించిగాని దేనినిమీరు కోరితిరో దానితో మీ పాదములను పూజించును. దీనికంటెను దుర్లభమైన వస్తువేమి యుండును? అట్లున్నచో చెప్పుడు. ॥౯౭॥

శ్లో॥ ఏవముక్తవతి ముక్తవిశంకే
వీరసేనతనయే వినయేన।
వక్రభావవిషమామథ శక్రః
కార్యకైతవగురుర్గిరమూచే॥ ౮౦

ప॥ వి॥ ఏవమ్ । ఉక్తవతి । ముక్తవిశంకే । వీరసేనతనయే । వినయేన । వక్రభావవిషమామ్ । అథ । శక్రః । కార్యకైతవగురుః । గిరమ్ । ఊచే.

టీక॥ ఏవం = ఇట్లు, వీరసేనతనయే; వీరసేన = వీరసేనమహారాజుయొక్క, తనయే = కుమారుఁడైన నలుఁడు, వినయేన = వినయముచే, అనగా నిష్కాపట్యముగా, ముక్తవిశంకే; ముక్త = విడువఁబడిన, విశంకే = సందేహము గల్గినవాఁడుగా, ఉక్తవతిసతి = చెప్పగా, అథ = పిదప, కార్యకైతవగురుః; కార్యకైతవ = కార్యములయందలి కటోపాయములకు, గురుః = గురువైన, శక్రః = ఇంద్రుఁడు, వక్రభావవిషమాం; వక్ర భావ = ప్రతికూలభావముచే, విషమాం = ప్రతికూలమైన, గిరం = మాటను, ఊచే = చెప్పెను.

సమాసములు :

ముక్తవిశంకే: ముక్తా విశంకా యేన సః = ముక్తవిశంకః. తస్మిన్ = ముక్తవిశంకే.

వీరసేనతనయే : వీరసేనస్య తనయః = వీరసేనతనయః. తస్మిన్ = వీరసేనతనయే.

వక్రభావవిషమామ్ : వక్రస్య భావః = వక్రభావః. వక్రభావేన విషమా = వక్రభావవిషమా. తామ్ = వక్రభావవిషమామ్.

కార్యకైతవగురుః: కార్యేషు కైతవం = కైర్యకైతవమ్. కార్యకైతవస్య గురుః = కార్యకైతవగురుః.

భావము :

వీరసేనమహారాజుయొక్క పుత్రుఁడైన నలమహారాజు, కపటములేక నిస్సందేహముగఁ జెప్పగా, కార్యములను సాధించుటకుఁ దగిన కపటోపాయ

ములకు గురువైన యింద్రుఁడు ప్రతికూల భావముతోఁ గూడినమాటనుఁ జెప్పెను. ॥౯౮॥

శ్లో॥ పాణిపీడనమహం దమయంత్యాః
కామయేమహి మహీమిహికాంశో।
దూత్యమత్ర కురు నః స్మరభీతిం
నిర్జితస్మర చిరస్య నిరస్య॥ ౯౯

ప॥వి॥ పాణిపీడనమహం । దమయంత్యాః । కామయేమహి । మహీమిహికాంశో। దూత్యమ్ । అత్ర । కురు । నః । స్మరభీతిం । నిర్జితస్మర । చిరస్య । నిరస్య.

టీక॥ హేమహీమిహికాంశో! = ఓ భూలోక చంద్రా!, వయం = మేము, దమయంత్యాః = దమయంతియొక్క, పాణిపీడనమహం = పాణిగ్రహణ మహోత్సవమును, కామయేమహి = కోరుచున్నాము. హేనిర్జితస్మర = జయింపఁబడిన మన్మథుఁడుగల యో నల మహారాజా! స్మరభీతిం = మన్మథుని వలని భయమును, చిరం = చాలదూరమునకు, నిరస్య = తిరస్కరించి, నః = మాకు, దూత్యం = రాయబారమును, కురు = చేయుము.

సమాసములు :

పాణిపీడనమహమ్ : పాణేః పీడనమ్ = పాణిపీడనమ్. పాణిపీడనమేవ మహః = పాణిపీడనమహః. తమ్ = పాణిపీడనమహమ్.

(హే) మహీమిహికాంశో : మిహికాః అంశుషు యస్య సః = మిహికాంశుః. మహ్యాః మిహికాంశుః = మహీమిహికాంశుః. తస్యసంబుద్ధిః = (హే) మహీమిహికాంశో.

దూత్యమ్ : దూతస్య కర్మ = దూత్యమ్. తత్ = దూత్యమ్.

స్మరభీతిమ్ : స్మరాత్ భీతిః = స్మరభీతిః. తామ్ = స్మరభీతిమ్.

(హే) నిర్జితస్మర : నిర్జితః స్మరః యేన సః = నిర్జితస్మరః. తస్య సంబుద్ధిః = (హే) నిర్జితస్మర.

భావము ;

వీరసేన మహారాజుయొక్క పుత్రుఁడైన నలమహారాజు నిర్భయముగా తమరు కోరిన దేదో చెప్పవలసినదని ప్రార్థింపగా, నింద్రాది దేవతలు-ఓ భూతల చంద్రా మేము దమయంతితో వివాహమునుఁ గోరుచున్నాము. సౌందర్యమున మన్మథుని జయించిన నీకు మన్మథునివలన భయముండ నవసరము లేదు. కాన నీ విషయమున రాయబారము నడపవలసినది. మన్మథుని వలన భయమున్నచో నీవు రాయబారమును నడుపలేవు. ఏలయనగా నీకును దమయంతి యందు కామ మేర్పడి యది దౌత్యమునకుఁ బ్రతిబంధకము కావచ్చును. కాన నీవు మన్మ థుని జయించితివి గాన సులభముగా నీ దౌత్యమునుఁ జేయుమని తమ కోరికను బయట పెట్టిరి. ॥౯౯॥

శ్లో॥ ఆసతే శతమధిక్షితి భూపాః
తోయరాశిరపి తే ఖలు కూపాః।
కిం గ్రహో దివి న జాగ్రతి తే తే
భాస్వతస్తు కతమస్తులయాస్తే॥ ౧౦౦

ప॥వి॥ ఆసతే । శతమ్ । అధిక్షితి । భూపాః। తోయరాశిః। అపి । తే । ఖలు । కూపాః। కిం। గ్రహాః। దివి। చ । జాగ్రతి । తే । తే । భాస్వతః । తు। కతమః । తులయా । ఆస్తే.

టీక॥ అధిక్షితి = భూమియందు, శతం = అనేకులు, భూపాః = రాజులు, ఆసతే = ఉన్నారు. (అత్ర = ఈ విషయమున, త్వం = నీవు) తోయ రాశిః = సముద్రముగా, అసి = ఉన్నావు. తే = ఆ రాజులు, కూపాః ఖలు = బావులు గదా. (తథాహి అదియు క్రమే.) దివి = ఆకసమునందు, తేతే గ్రహాః = చంద్రుఁడు మున్నగు గ్రహములు, నజాగ్రతికిమ్ = ప్రకాశించుట లేదా? (కింతు = కాని) కతమః = ఆ గ్రహములలో నేది, భాస్వతః = సూర్యునకు, తులయా = సామ్యముతో, ఆస్తే = ఉన్నది.

వి॥ ఇచ్చట రాజులను ప్రతిపాదించెడి వాక్యార్థమునకును, కూపములనుఁ బ్రతిపాదించెడి వాక్యార్థమునకును, అట్లే గ్రహములనుఁ బ్రతిపాదించెడి

వాక్యార్థమునకును, బింబ ప్రతిబింబభావాపన్న సామ్యము ప్రతీయమాన మగుట వలనను, అర్లే నలునకు, సముద్ర ప్రతిపాదక వాక్యార్థము తోడను, సూర్య ప్రతిపాదక వాక్యార్థముతోడను బింబప్రతిబింబభావా పన్న సామ్యము ప్రతీయమాన మగుటవలనను దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :

అధిక్షితి : క్షితౌ = అధిక్షితి.

తోయరాశిః : తోయానాం రాశిః = తోయరాశిః.

భావము :

భూమియందు పెక్కండ్రు రాజులున్నారు. కాని వారిలో నీవు సముద్రుడవు. వారు బావులు కావున నీవెక్కడ? వారెక్కడ? ఆకసమునందు, చంద్రాది గ్రహములు పెక్కు ప్రకాశించుచున్నవి గదా. కాని వానిలోనే గ్రహము సూర్యునితోఁదులఁదూగఁగలదు. కావున ఈ రాయబారమునకు నీవే తగిన వాఁడవు. ॥౧౦౦॥

శ్లో॥ విశ్వదృశ్వనయనా వయమేవ
త్వద్గుణాంబుధిమగాధమవేమః।
త్వామిహైవ వినివేశ్య రహస్యే
నిర్వృతిం న హి లభేమహి సర్వే॥ ౧౦౧

ప॥వి॥ విశ్వదృశ్వనయనాః । వయమ్ । ఏవ । త్వద్గుణాంబుధిమ్ । అగాధమ్ । అవేమః । త్వామ్ । ఇహ । ఏవ । వినివేశ్య । రహస్యే । నిర్వృతిం । న । హి । లభేమహి । సర్వే.

టీక॥ విశ్వదృశ్వనయనాః; విశ్వ = ప్రపంచమును, దృశ్వ = చూచునట్టి, నయనాః = నేత్రములుగల్గిన, వయమేవ = మేమే, అగాధం = గంభీరమైన, త్వద్గుణాంబుధిం; త్వత్ = నీయొక్క, గుణ = గుణములనెడి, అంబుధిం = సముద్రమును, అవేమః = తెలుసుకొనుచున్నాము. హి = ఏలయనగా, ఇహ = ఈరహస్యపు కార్యమునందు, త్వామేవ = నిన్నే,

వినివేశ్య = నియమించి, సర్వే = మేమందఱము, నిర్వృతిం = సుఖమును, నలభేమహి = పొందలేమా ? తప్పక పొందఁగలము.

సమాసములు :

విశ్వదృశ్వనయనాః : విశ్వంపశ్యంతీతి = విశ్వదృశ్వాని. విశ్వదృశ్వాని నయనాని యేషాం తే = విశ్వదృశ్వనయనాః.

త్వద్గుణాంబుధిమ్ : తవ గుణాః = త్వద్గుణాః. త్వద్గుణా ఏవ అంబుధిః = త్వద్గుణాంబుధిః. తమ్ = త్వద్గుణాంబుధిమ్.

అగాధమ్ : న గాధః = అగాధః. తమ్ = అగాధమ్.

భావము :

ప్రపంచమునందలి సూక్ష్మ విషయములనుఁగూడ మా కన్నులు చూడఁగలవు. దయాదాక్షిణ్య సత్యసంధత్వాదులను నీ గుణముల యగాధ సముద్రమును మేము తెలుసుకొనుచున్నాము. కావుననే యీ దూత్యమను రహస్య కార్యమును నిర్వహించుటకు నీవే తగినవాఁడవు. నిన్నీ పనియందు నియమించినచో మేము తప్పక సుఖపడగలము. ॥౧౦౧॥

శ్లో॥ శుద్ధవంశ జనితోఽపి గుణస్య
స్థానతామనుభవన్నపి శక్రః।
క్షిప్నురేనమృజుమాశు సపక్షం
సాయకం ధనురివాజని వక్రః॥ ౧౦౨

ప॥వి॥ శుద్ధవంశజనితః । అపి । గుణస్య । స్థానతామ్ । అనుభవన్ । అపి । శక్రః । క్షిప్నుః । ఏనమ్ । ఋజుమ్ । ఆశు । సపక్షం । సాయకం । ధనుః । ఇవ । అజని । వక్రః.

టీక॥ శుద్ధవంశజతోఽపి; శుద్ధవంశ = మంచివంశమునందు (వెదురునందు), జనితోఽపి = జన్మించియు, గుణస్య = శౌర్యాదిగుణములకు (అల్లెత్రాడునకు), స్థానతాం = స్థానమగుటను, అనుభవన్నపి = అనుభవించుచున్నను, శక్రః = ఇంద్రుఁడు, ఋజుం = కుత్సితబుద్ధిలేనటువంటి వాడును,

(వంకరలేనిదియు), సపక్షం = మిత్రుఁడును, (ఱెక్కలతోఁగూడినదియు) అగు, ఏనం = ఈనలుని, సాయకం = బాణమును, ధనురివ = ధనుస్సు వలె, ఆశు = శీఘ్రముగా, క్షిప్సుః = ప్రయోగింపఁ గోరినవాఁడై, వక్రః = వంపుగలవాఁడుగ, (కపటముగలవాఁడుగ), అజని = ఆయెను.

వి॥ ఇచ్చట శ్లిష్టవిశేషణములగు శుద్ధవంశజనిత - గుణ - సపక్షాదిశబ్దములచే, నింద్రుని గుణమును నల్లెత్రాటితోఁడను, నింద్రుని ధనుస్సుతోఁడను పోల్చుట వలన నుపమాలంకారమని కొందఱు, ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషయని మఱికొందఱు చెప్పుచున్నారు.

సమాసములు:

శుద్ధవంశజనితః : వంశ ఏవ వంశః = వంశః. శుద్ధశ్చాసౌ వంశశ్చ = శుద్ధవంశః. శుద్ధవంశేజనితః = శుద్ధవంశజనితః.

సపక్షం : పక్షైస్సహ వర్తత ఇతి = సపక్షః. లేదా, సమానః పక్షః యస్య సః = సపక్షః. తమ్ = సపక్షమ్.

భావము :

ఈ ఇంద్రుఁడు. ఉత్తమవంశమునందుఁ బుట్టినను, దయాదాక్షిణ్యాది గుణములకు స్థానమైనను, కపటములేనట్టి మిత్రుఁడైన నలుని బాణముగాఁ దన పనికై ప్రయోగింపఁ గోరినవాఁడై, మంచి వెదురునందుపుట్టి, యల్లెత్రాడుగల్గి, ఱెక్కలతోఁగూడిన బాణమునుఁ బ్రయోగించునట్టి విల్లువలె వంపు (కపటము) గలవాఁడాయెను. బాణములను ప్రయోగించునపుడు విల్లెట్లు వంపు తిరుగునో య్లా నలుని బాణముగా ప్రయోగించుటకై యా యింద్రుఁడు కపటమును వహించి వక్రుఁడై స్వార్థసాధనమునకుఁ గడంగెను. ॥౧౦౨॥

శ్లో॥ తేన తేన వచసైవ మఘోన
స్స స్మ వేద కపటం పటురుచ్చైః।
ఆచర త్తదుచితామథ వాణీ
మార్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః॥ ౧౦౩

ప॥వి॥ తేన । తేన । వచసా । ఏవ । మఘోనః । సః । స్మ । వేద । కపటం। పటుః । ఉచ్చైః । ఆచరత్ । తదుచితామ్ । అథ । వాణీమ్ । ఆర్జవం । హి । కుటిలేషు । న । నీతిః.

టీక॥ ఉచ్చైః = గొప్ప, పటుః = సమర్థుఁడైన, సః = ఆ నలుఁడు, తేన, తేన = ఆయా, వచసైవ = మాటచేతనే, మఘోనః = ఇంద్రునియొక్క, కపటం = కపటమును, వేదస్మ = దెలుసుకొనెను. అథ = తెలిసిన పిదప, తదుచితాం; తత్ = ఆ కపటమునకు, ఉచితాం = తగిన, వాణీం = మాటను, ఆచరత్ = ప్రయోగించెను, కుటిలేషు = కపట స్వభావముగల వారి విషయమున, ఆర్జవం = నిష్కాపట్యము, నీతిః = నీతి, నహి = కాదు కదా?.

సమాసములు :

తదుచితామ్ : తస్య ఉచితా = తదుచితా. తామ్ = తదుచితామ్.

ఆరవమ్ : ఋజోర్భావః = అర్జవమ్.

భావము :

గొప్ప నేర్పరియైన నలుఁడు ఆయా మాటలచే నింద్రుని కపటమును గ్రహించెను. తానును నా యింద్రుని కపటమునకుఁ దగిన విధముగా కపటముతోడనే యుత్తరమిచ్చెను. కపటము గలవారి విషయమునందు కపటము లేక వ్యవహరించుట సరియైన పద్ధతి కాదు. కావున కపటి విషయమున, కపటము గల్గియే యుండవలయును. లేనిచో గొప్ప చేటు వాటిల్లును. ॥౧౦౩॥

శ్లో॥ సేయముచ్చతరతా దురితానా
మన్య జన్మని మయైవ కృతానాం ।
యుష్మదీయమపి యా మహిమానం
జేతుమిచ్ఛతి కథాపథపారమ్॥ ౧౦౪

ప॥వి॥ సా । ఇయమ్ । ఉచ్చతరతా । దురితానామ్ । అన్యజన్మని । మాయా। ఏవ । కృతానాం । యుష్మదీయమ్ । అపి । యా । మహిమానం । జేతుమ్ । ఇచ్ఛతి । కథాపథపారమ్.

టీక॥ సా = ఆ, ఇయం = ఇది, అన్యజన్మని = మఱియొక జన్మమందు, మయైవ = నాచేతనే, కృతానాం = చేయఁబడిన, దురితానాం = పాపముల యొక్క, ఉచ్చతరతా = ఆధిక్యము, యా = ఏ పాపముల యాధిక్యము, కథాపథపారమ్; కథాపథ = కథన మార్గమునకు, అనగా చెప్పుటకు, పారం = దూరమైన, యుష్మదీయమ్ = మీదైన, మహిమానమపి = మహిమనుఁగూడ, అనగా మీ యాజ్ఞనుఁ గూడ, జేతుమ్ = ఉల్లంఘించుటకు, ఇచ్ఛతి = కోరుచున్నది.

సమాసములు :

ఉచ్చతరతా : అత్యంతముచ్చం = ఉచ్చతరం. ఉచ్చతరస్య భావః = ఉచ్చతరతా.

అన్యజన్మని : అన్యచ్చ తత్ జన్మ చ = అన్యజన్మ. తస్మిన్ = అన్యజన్మని.

యుష్మదీయమ్ : యుష్మాకం అయమ్ = యుష్మదీయం. తమ్ = యుష్మదీయమ్.

కథాపథపారమ్ : కథాయాః పంథాః = కథాపథః. కథాపథస్య పారం = కథాపథపారం. తత్ = కథాపథపారమ్.

భావము :

నేను జన్మాంతరములయందుఁగావించిన నా పాపము లెంత గొప్పవి. ఆ పాపముల యాధిక్యము మాటలచేఁ జెప్ప సాధ్యము కాని మీయొక్క మహిమనుఁ అనగా మీ యాజ్ఞనుఁ గూఁడ నుల్లంఘింపఁ గోరుచున్నది. కాన మీ యాజ్ఞనుఁ జేయఁజాలనని నలుఁడు దేవతలకుఁ జెప్పెను. ॥౧౦౪॥

శ్లో॥ విత్త చిత్తమఖిలస్య న కుర్యాం
ధుర్యకార్యపరిపంథి తు మౌనమ్।
హ్రీర్గిరాస్తు పరమస్తు పునర్మా
స్వీకృతైవ పరవాగపరాస్తా॥ ౧౦౫

పు॥వి॥ వి త్త । చి త్తమ్ । అఖిలస్య । న । కుర్యాం । ధుర్యకార్యపరిపంథి । తు । మౌనమ్ । హ్రీః । గిరా । అస్తు । వరమ్ । అస్తు । పునః । మా । స్వీకృతా । ఏవ । పరవాక్ । అపరాస్తా.

టీక॥ (హే దేవాః = ఓ దేవతలారా!), అఖిలస్య = సకలమైన, జనస్య = జనముయొక్క, చి త్తం = మనస్సును, వి త్త = తెలుసుకొనుచున్నారు. ధుర్యకార్యపరిపంథి; ధుర్య = ఇష్టమును సాధింపగల, కార్య = ఉపాయ ప్రయోగ రూపమైన కార్యమునకు, పరిపంథి = ప్రతిబంధకమైన, మౌనంతు = మౌనమునో, నకుర్యాం = చేయను, గిరా = చేయనను పరిహార వచనముచే, హ్రీః = సిగ్గు, అస్తు = అగునుగాత. వరం = శ్రేష్ఠము. పరవాక్ = పరులప్రార్థనారూపమైన వచనము, అపరాస్తా = నిరాకరింపఁబడినది కానిచో, స్వీకృతైవతుపునః = అంగీకరింపఁబడినదిగా, మాఽస్తు = కారాదు.

సమాసములు :

ధుర్యకార్యపరిపంథి : ధురం వహతీతి = ధుర్యమ్. ధుర్యం చ తత్ కార్యం చ = ధుర్యకార్యమ్. ధుర్యకార్యస్య పరిపంథి = ధుర్యకార్యపరిపంథి. తత్ = ధుర్యకార్యపరిపంథి.

పరవాక్ : పరస్య వాక్ = పరవాక్.

అపరాస్తా : న పరాస్తా = అపరాస్తా.

భావము :

ఓ దేవతలారా! మీరు సమస్త జనులయొక్క మనస్సునుఁ దెలుసుకొనగలరు. నేను నా కార్యసాధనకు ప్రతిబంధకమైన మౌనమును వహింపను. మీకు కోరిన కార్యమును నేను చేయనని చెప్పుటవలన లజ్జకల్గినను కలుగనిండు. కోరిన విషయమును నిరాకరించనిచో నది యొప్పుకొనఁబడినదిగఁ గారాదు. ॥౧౦౩॥

శ్లో॥ యన్మతౌ విమలదర్పణికాయాం
సమ్ముఖస్థమఖిలం ఖలు తత్త్వం।

తేఽపి కిం వితరథేదృశమాజ్ఞాం
యా న యస్య సదృశీ వితరీతుం॥ ౧౦౬

ప॥వి॥ యన్మతౌ । విమలదర్పణికాయాం । సమ్ముఖస్థమ్ । అఖిలం । ఖలు । తత్త్వం । తే । అపి । కిం । వితరథ । ఈదృశమ్ । ఆజ్ఞాం । యా । న । యస్య । సదృశీ । వితరీతుమ్.

టీక॥ యన్మతౌ; యత్ = ఏమియొక్క, మతౌ = బుద్ధియనెడు, విమల దర్పణికాయమ్; విమల = నిర్మలమైన, దర్పణికాయాం = అద్దమునందు, అఖిలం = సమస్తమైన, తత్త్వం = వస్తువు, సమ్ముఖస్థంఖలు = ప్రత్యక్షము గదా! తే = అటువంటి సర్వజ్ఞులైన మీరు, ఈదృశం = ఇటువంటి, ఆజ్ఞాం = ఆజ్ఞను, కిమ్ = ఏల, వితరథ = ఇచుచున్నారు? యా = ఏ ఆజ్ఞ, యస్య = ఏ, మే = నాకు, వితరీతుం = ఇన్చుటకు, సదృశీ = యోగ్యము, న = కాదో.

సమాసములు :

యన్మతౌ : యేషాం మతిః = యన్మతిః. తస్యాం = యన్మతౌ.

విమలదర్పణికాయాం: విమలా చ సా దర్పణికా చ = విమలదర్పణికా. తస్యాం = విమలదర్పణికాయామ్.

సమ్ముఖస్థం : సమ్ముఖే తిష్ఠతీతి = సమ్ముఖస్థమ్.

భావము ;

ఓ దేవతలరా! మీ బుద్ధియనెడి శుభ్రమైన యద్దమునందు సమస్త విషయములు ప్రత్యక్షములు గదా. మీకుఁ దెలియని విషయము లేమి యున్నవి. అట్లు తెలిసియు మీరు నాకిటువంటి యాజ్ఞ నిచ్చితిరి? ఇది నాకుఁ దగునా? కావున నిట్టి యాజ్ఞ నిచ్చినందులకు మీరు నిందార్హులు. ॥౧౦౬॥

శ్లో॥ యామి యామిహ వరీతుమహో త
ద్దూతతాం తు కరవాణి కథం వః।

ఈదృశాం న మహతాం బత జాతా
వంచనే మమ తృణస్య ఘృణాపి॥ ౧౦౭

ప॥వి॥ యామి । యామ్ । ఇహ । వరీతుమ్ । అహో । తద్దూతతాం । తు । కరవాణి । కథం । వః । ఈదృశాం । న । మహతాం । బత । జాతా । వంచనే । మమ । తృణస్య । ఘృణా । అపి.

టీక॥ ఇహ = ఈ సమయమునందు, యాం = ఏ దమయంతిని. వరీతుం = వరించుటకై, యామి = వెళ్లుచున్నానో, తద్దూతతాంతు; తత్ = ఆ దమయంతి విషయమున, దూతతాంతు = దూత్యమునో, కథం = ఎట్లు, కరవాణి = చేయుదును? అహో = కష్టము. ఈదృశాం = ఇటువంటి, మహతాం = గొప్పవారైన, వః = మీకు, తృణస్య = గడ్డిపోచకుసమానమైన, మమ = నాయొక్క, వంచనే = మోసమునందు, ఘృణా = దయగాని, యేవగింపుగాని, నజాతా = కలుగలేదా? బత = కష్టము.

సమాసములు :

తద్దూతతామ్ : తస్యాం దూతః = తద్దూతః. తద్దూతస్య భావః = తద్దూతతా. తామ్ = తద్దూతతామ్.

భావము :

ఇప్పుడు నేను గూడ నా దమయంతిని వరించుటకై వెళ్లుచున్నాను. ఆమె విషయమున మీకెట్లు దూత్యమును నిర్వహింపఁగలను. ఇది కష్టమైన విషయము. ఇట్టి మహాపురుషులైన మీకు గడ్డిపోచతో సమానమైన నన్ను వంచించుటలో దయగాని యేవగింపుగాని కలుగదా! కష్టము. ॥౧౦౭॥

శ్లో॥ ఉద్భ్రమామి విరహాన్ముహురస్యా
మోహమేమి చ ముహూర్తమహం యః।
బ్రూత వః ప్రభవితాస్మి రహస్యం
రక్షితుం స కథమీదృగవస్థః॥ ౧౦౮

ప॥వి॥ ఉద్భ్రామామి । విరహాత్ । ముహుః । అస్యాః । మోహమ్ । ఏమి । చ । ముహూర్తమ్ । అహం । యః । బ్రూత । వః । ప్రభవితాస్మి । రహస్యం । రక్షితుం । సః । కథమ్ । ఈదృగవస్థః.

టీక॥ యః = ఏ, అహమ్ = నేను, అస్యాః = ఈ దమయంతియొక్క, విరహాత్ = వియోగమువలన, ఉద్భ్రామామి = ఉన్మత్తుఁడనై భ్రమించుచున్నాను, ముహూర్తం = కొద్ది కాలము, మోహంచ = మూర్ఛనుఁగూడ, ఏమి = పొందుచున్నాను, ఈదృగవస్థః = ఇటువంటి యవస్థ గల్గిన, సః = అట్టి, అహం = నేను, వః = మీయొక్క, రహస్యం = రహస్యమును, రక్షితుం = కాపాడుటకు, కథం = ఎట్లు, ప్రభావితా = సమర్థుఁడను గాగలను.

సమాసములు :

ఈదృగవస్థః : ఈదృశీ అవస్థా యస్య సః = ఈదృగవస్థః.

భావము :

మఱియు నేను దమయంతీ వియోగమువలన వెఱ్ఱి పట్టి తిరుగుచున్నాను. అందువలన మాటిమాటికి మూర్ఛపడుచున్నాను. ఇట్టి యవస్థలో నున్న నేనెట్లు మీ రహస్యమునుఁ గాపాడుచు మీకు రాయబారము నడుపఁగలనుః. ॥౧౦౮॥

శ్లో॥ యాం మనోరథమయీం హృది కృత్వా
యః శ్వసిమ్యథ కథం స తదగ్రే।
భావగుప్తిమవలంబితుమీశే
దుర్జయా హి విషయా విదుషాఽపి॥ ౧౦౯

ప॥వి॥ యాం । మనోరథమయీం । హృది । కృత్వా । యః । శ్వసిమి । అథ । కథమ్ । సః । తదగ్రే । భావగుప్తిమ్ । అవలంబితుమ్ । ఈశే । దుర్జయాః । హి । విషయాః । విదుషా । అపి.

టీక॥ యోఽహం = ఏ నేను, మనోరథమయీం = సంకల్పరూపమైన, యాం = ఏ దమయంతిని, హృది = హృదయమందు, కృత్వా = చేసు

కొని, శ్వసిమి = బ్రతుకుచున్నానో, సోఽహం = అటువంటి నేను, అథ = మీ యాజ్ఞయైన తర్వాత, తదగ్రే = ఆమెయెదుట, భావగుప్తిం = నాకేర్పడు కామ వికారముల నణచుకొనుటను, అవలంబితుం = పొందుటకు, కథమీశే = ఎట్లు సమర్థుఁడను కాగలను, తథాహి = అదియుక్తమే, (ఎట్లనగా) విదుషాపి = వివేకిచేతను, విషయాః = శబ్దాది విషయములు, దుర్జయాః = జయింపసాధ్యములు కావు.

వి॥ దమయంతి ఎదుట భావగోపనమెట్లు చేయగలనను విశేషార్థము, వివేకవంతుఁడును విషయములను జయింపఁజాలఁడను సామాన్యముచే సమర్థించుట వలన నర్థాంతరన్యాసము.

సమాసములు :

మనోరథమయీమ్ : మనోరథానాం వికారః = మనోరథమయీ. తామ్ = మనోరథమయీమ్.

భావగుప్తిమ్ : భావస్య గుప్తిః = భావగుప్తిః. తామ్ = భావగుప్తిమ్.

దుర్జయాః : దుఃఖేన జేతుం శక్యాః = దుర్జయాః.

భావము :

నే నా దమయంతిని సంకల్పరూపమున నా మనస్సునందు నిలుపుకొని బ్రతుకుచున్నాను. నేను మీ దూత్యమునకై యామెనుఁ జూచినచో నా కామెపైఁగామ వికారము లేర్పడును. వానినెట్లు నే నణచుకొనఁగలను? ఆ వికారములకు లోనైన నేను మీ కార్యముల నెట్లు సాధింపఁగలను? లోకమున విద్వాంసుఁడు గూడ రూపరసాది విషయములను జయింపలేడు. గదా! కావున నేను మీకు దూత్యమున కర్హుఁడను కాను. ॥౧౦౯॥

శ్లో॥ యామికాననుపమృద్య చ మాదృక్
తాం నిరీక్షితుమపి క్షమతే కః।
రక్షిలక్షజయచండచరిత్రే
పుంసి విశ్వసితి కుత్ర కుమారీ॥ ౧౧౦

ప॥వి॥ యామికాన్ । అనుపమృద్య । చ । మాదృక్ । తామ్ । నిరీక్షితుమ్ । అపి । క్షమతే । కః । రక్షిలక్షజయచండచరిత్రే । పుంసి । విశ్వసితి । కుత్ర । కుమారీ.

టీక॥ (కించ = మఱియు) మాదృక్ = నావంటి క్షత్రియుఁడైన, కః = ఎవ్వఁడు, యామికాన్ = జాములప్రకారము అంతఃపురమును రక్షించుచున్న కావలి వారిని, అనుపమృద్య = చంపక లేదా కొట్టక, తాం = ఆ దమయంతిని, నిరీక్షితుమపి = చూచుటకైనను, క్షమతే = శక్తుఁడగును? రక్షిలక్ష జయచండచరిత్రే; రక్షి = రక్షకులయొక్క, లక్ష = లక్ష సంఖ్యను, జయ = జయించుటచే, చండ = క్రూరమైన, చరిత్రే = నడవడిక గల్గిన, పుంసి = పురుషునియందు, కుమారీ = కన్య, కుత్ర = ఎచ్చట, విశ్వసితి = విశ్వసించును.

సమాసములు :

యామికాః : యామాన్ రక్షంతీతి = యామికాః. తాన్ = యామికాన్.

రక్షిలక్షజయచండచరిత్రే: రక్షిణాంలక్షః = రక్షిలక్షః. రక్షిలక్షస్య జయః = రక్షిలక్షజయః. రక్షిలక్షజయేన చండం = రక్షిలక్షజయచండం. రక్షిలక్షజయ చండం చరిత్రం యస్య సః = రక్షిలక్షజయచండ చరిత్రః. తస్మిన్ = రక్షిలక్ష జయచండచరిత్రే.

భావము :

మఱియు నా వంటి క్షత్రియుఁడు జాముజాము నకుఁ గావలి కాచెడి యంతఃపుర రక్షకులను మర్దింపక దమయంతినిఁ జూచుటకైనను తగునా? ఇఁక నామెతో మాట్లాడుట యెట్లు సాధ్యమగును. ఒకవేళ యంతఃపురమునుఁ గాపాడుచుండెడి లక్షలకొలది రక్షకులను జయించి యంతఃపురమునకుఁ బోగల్గినను, లక్షలకొలది రక్షకులతోఁ బోరు పెట్టుకొనిన, క్రూరునియందు కన్యయైన దమయంతికి విశ్వాసమెట్లు కల్గును? అది లేనపుడు వివాహ ప్రసంగ మెట్లు సాధ్యము? వివాహదౌత్యమెక్కడ? అంతఃపురముతోఁ బో రెక్కడ?. ॥౨౦౦॥

శ్లో॥ ఆదధీచి కిల దాతృకృతార్ఘం
ప్రాణమాత్రపణసీమ యశో యత్।
ఆదదే కథమహం ప్రియయా తత్
ప్రాణతః శతగుణేన పణేన॥ ౧౧౧

ప॥వి॥ ఆదధీచి । కిల । దాతృకృతార్ఘం । ప్రణమాత్రపణసీమ । యశః । యత్ । ఆదదే । కథమ్ । అహం । ప్రియయా । తత్ । ప్రాణతః । శతగుణేన । పణేన.

టీక॥ ప్రాణమాత్రపణసీమ; ప్రాణమాత్ర = జీవితమునే, పణ = వెలకు, సీమ = అవధికల్గునట్లుగా, ఆదధీచి = దధీచిని౯ ప్రారంభించి, దాతృకృతార్ఘం; దాతృ = దాతలచే, కృత = నిశ్చయింపఁబడిన, అర్ఘం = వెలగలిన, యత్ = ఏ, యశః = కీర్తిగలదో, తత్ = ఆ కీర్తిని, ప్రాణతః = ప్రాణములకంటెను, శతగుణేన = పెక్కురెట్లు గల, ప్రియయా = ప్రియురాలైన దమయంతియను, పణేన = వెలచే, అహం = నేను, కథం = ఎట్లు, ఆదదే = పుచ్చుకొనఁగలను.

వి॥ దధీచి మున్నగువారు ప్రాణములచే యశస్సును సంపాదించిరి. ఇచ్చట తక్కువ విలువగల ప్రాణములచే నెక్కువ విలువగల కీర్తిని సంపాదించుట వలన న్యూనవస్తువులను నధికవస్తువులతో మార్పు చేయుటవలన న్యూనపరివృత్త్యలంకారము. ఎక్కువ విలువగ్గిన ప్రియురాలిని, తక్కువ విలువగల కీర్తితో మార్పును చెప్పుటవలన నధిక పరివృత్త్యలంకారము.

సమాసములు :

ఆదధీచి : దధీచిమారభ్య = ఆదధీచి.

దాతృకృతార్ఘం : దాతృభిః కృతః = దాతృకృతః. దాతృకృతః అర్ఘః యస్య తత్ = దాతృకృతార్ఘం. తత్ = దాతృకృతార్ఘమ్.

ప్రాణమాత్రపణసీమ: ప్రాణ ఏవ = ప్రాణమాత్రమ్. పణస్య సీమా =

పణసీమా. ప్రాణమాత్రం పణసీమా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = ప్రాణమాత్రపణసీమ.

శతగుణేన: శతం గుణాః యస్య సః = శతగుణః. తేన = శతగుణేన.

భావము :

దధీచి మున్నగు దాతలు యశస్సునకు ప్రాణములనే వెలగా నిశ్చ యించిరి, అనగా వారందఱు ప్రాణములొడ్డి యశస్సును సంపాదించిరి. ప్రాణ ములకంటెను పెక్కు రెట్లుగల ప్రియురాలైన దమయంతి నొడ్డి ఆమెకంటెను తక్కువ వెలగల గీర్తి నెట్లు కొందునుః. ॥౧౧౧॥

శ్లో॥ అర్థనా మయి భవద్భిరివాస్యై
కర్తుమర్హతి మయాఽపి భవత్సు।
భీమజార్థపరయాచనచాటౌ
యూయమేవ గురవః కరణీయాః॥ ౧౧౨

ప॥వి॥ అర్థనా । మయి । భవద్భిః । ఇవ । అస్యై । కర్తుమ్ । అర్హతి । మయా । అపి । భవత్సు । భీమజార్థపరయాచనచాటౌ । యూయమ్ । ఏవ । గురవః । కరణీయాః.

టీక॥ అస్యై = ఈ దమయంతికై, మయి = నా విషయమున, భవద్భిరివ = మీచే జేయబడినట్లు, మయాఽపి = నా చేతను, భవత్సు = మీ విషయ మున, అర్థనా = ప్రార్థన, కర్తుం = చేయుటకు, అర్హతి = తగియున్నది. భీమజార్థపరయాచనచాటౌ; భీమజ = దమయంతియనెడు, అర్థ = వస్తు వును విషయీకరించిన, పరయాచన = పరులను యాచించెడి, చాటౌ = ప్రియవచనమందు, యూయమేవ = మీరే, గురవః = గురువులుగా, అనగా నుపదేశకులుగా, కరణీయాః = చేయదగిన వారు.

సమాసములు :

భీమజార్థపరయాచనచాటౌ: భీమాత్ జాయత ఇతి = భీమజా. భీమజైవ అర్థః యస్మిన్ తత్ = భీమజార్థం. పరస్య యాచనం = పరయాచనమ్. భీమజార్థం

చ తత్ పరయాచనం చ = భీమజార్థపరయాచనం. భీమజార్థపరయాచనమేవ చాటు = భీమజార్థపరయాచనచాటు. తస్మిన్ = భీమజార్థపరయాచనచాటౌ.

భావము :

దమయంతి కొఱకు మీరు నన్నుఁ బ్రార్థించిన విధముగ నేనును మిమ్ములనుఁ బ్రార్థింప నర్హుఁడను. మీకుఁ గూడ నాకున్నట్లు దమయంతిపై మోహమున్నను, ఆమెపై మీకంటె మునుపే మోహముగల నున్న దూత్యమునకై మీరు యాచించుటచే గురువులగు చున్నారు. కాన, నేను గూడ మిమ్ములను యాచించుటలో దోషము లేదు. తాను వలచిన కన్యను, వలచిన మరి యొక్కరిని దూత్యమున నియోగించుటలో మీరే నాకు మార్గ దర్శకులు. ఏలయనగా తొలుత నేను వలచిన దమయంతికై మీరు నన్ను దూత్యమున నియోగించితిరి గదా యని యాశయము. ॥౧౧౨॥

శ్లో॥ అర్థితా ప్రథమతో దమయంతీ
యూయమన్వహముపాస్య మయా యత్।
హ్రీర్న చేద్వ్యతియతామపి తద్వః
సా మమాఽపి సుతరాం న తదస్తు॥ ౧౧౩

ప॥వి॥ అర్థితా । ప్రథమతః । దమయంతీం । యూయమ్ । అన్వహమ్ । ఉపాస్య । మయా । యత్ । హ్రీః । న । చేత్ । వ్యతియతామ్ । అపి । తత్ । వః । సా । మమ । అపి । సుతరాం । న । తత్ । అస్తు.

టీక॥ మయా = నాచే, అన్వహం = ప్రతిదినము, యూయం = మీరు, ఉపాస్య = పూజింపఁబడి, ప్రథమతః = మొదట, దమయంతీం = దమయంతిని గూర్చి, అర్థితాః = ప్రార్థింపఁబడితిరి. తత్ = ఆ మొదటి ప్రార్థనను, వ్యతియతామ్ = అతిక్రమించుచున్న, వః = మీకు, హ్రీః = సిగ్గు, నచేత్ = లేనిచో, తత్ = అప్పుడు, సా = ఆ సిగ్గు, మమాఽపి = నాకును, సుతరాం = మిక్కిలి, నాఽస్తు = ఉండవలదు.

సమాసములు :

అన్వహమ్ : అహని అహని = అన్వహమ్.

భావము :

ఓ దేవతలారా! తొలుత మీరు దమయంతికై ప్రార్థించినందువలన మీ కోరికను నేను తీర్చవలయునను నదియు యుక్తము గాదు. ఆ పక్షమునఁ గూడ నేనే ముందు మిమ్ములనుఁ బ్రార్థించినవాఁడనగుచున్నాను. ఏల యనగా నేను ప్రతిదినము మిమ్ములనుఁ బూజించి, మొదట దమయంతికై ప్రార్థించు చుంటిని. అనగా నష్ట దిక్పాలక పూజఁజేయు చుంటిని. కావున నాదియే మొదటి ప్రార్థన. అట్టి మొదటిదైన నా ప్రార్థనను మీరు మీఱియు, సిగ్గుపడనిచో, నాకును నట్టి సిగ్గు మమ్మాటికి నవసరము లేదు. ॥౧౧౩॥

శ్లో॥ కుండినేంద్రసుతయా కిల పూర్వం
మాం వరీతుమురరీకృతమాస్తే।
వ్రీడమేష్యతి పరం మయి దృష్టే
స్వీకరిష్యతి న సా ఖలు యుష్మాన్॥ ౧౧౪

ప॥వి॥ కుండినేంద్రసుతయా । కిల । పూర్వం । మాం । వరీతుమ్ । ఉరరీకృతమ్ । ఆస్తే । వ్రీడమ్ । ఏష్యతి । పరం। మయి । దృష్టే । స్వీకరిష్యతి । న । సా । ఖలు । యుష్మాన్.

టీక॥ కుండినేంద్రసుతయా; కుండినేంద్ర = భీమరాజుయొక్క, సుతయా = పుత్రికయైన దమయంతిచే, పూర్వమేవ = ముందే, మాం = నన్ను, వరీతుం = వరించుటకు, ఉరరీకృతమ్ = అంగీకరింపబడినదై, ఆస్తేకిల = ఉన్నది గదా, తతః = అందువలన, మయి = నేను, దృష్టేసతి = చూడఁబడగా. పరం = మిక్కిలి, వ్రీడమ్ = సిగ్గును, ఏష్యతి = పొందఁగలదు. (ఏవంచ = ఇట్లు కాగా) సా = ఆమె, యుష్మాన్ = మిమ్ములను, నస్వీకరిష్యతిఖలు = స్వీకరింపదు గదా!.

సమాసములు :

కుండినేంద్రసుతయా : కుండినస్య ఇంద్రః = కుండినేంద్రః. కుండినేంద్రస్య సుతా = కుండినేంద్రసుతా. తయా = కుండినేంద్రసుతయా.

భావము :

భీమనృపతి పుత్రికయైన దమయంతి పూర్వమే, నన్ను వరించుట కంగీకరించినది. కావున ఆమె నన్ను చూచి సిగ్గు పడినదై మిమ్ములను వరింపఁజాలదు. ॥౧౧౪॥

శ్లో॥ తత్ప్రసీదత విధత్త న ఖేదం
దూత్యమత్యసదృశం హి మమేదం।
హాస్యతైవ సులభా న తు సాధ్యమ్
తద్విధిత్సుభిరనౌపయికేన॥ ౧౧౫

ప॥వి॥ తత్ । ప్రసీదత । విధత్త । న । ఖేదం । దూత్యమ్ । అత్యసదృశం। హి । మమ । ఇదం । హాస్యతా । ఏవ । సులభా। న। తు । సాధ్యమ్। తద్విధిత్సుభిః । అనౌపయికేన.

టీక॥ తత్ = అందువలన, ప్రసీదత = ప్రసన్నులు కండు. ఖేదం = కష్టమును, నకురుత = చేయకుడు. మమ = నాకు, ఇదం = ఈ, దూత్యమ్ = రాయబారము, అత్యసదృశం = మిక్కిలి యయోగ్యమైనది. హి = ఏలయనగా, అనౌపయికేన = ఉపాయములేక, తద్విధిత్సుభిః; తత్ = ఆ దూత్యమును, విధిత్సుభిః = చేయఁగోరిన వారిచే, హాస్యతైవ = పరిహాసభాజనత్వము, సులభా = సులభమైనది.

సమాసములు :

దూత్యమ్ : దూతస్య కృత్యమ్ = దూత్యమ్.

అత్యసదృశమ్ : న సదృశమ్ = అసదృశమ్. అత్యంతమసదృశమ్ = అత్యసదృశమ్.

హాస్యతా: హసితుం యోగ్యః = హాస్యః. హాస్యస్య భావః = హాస్యతా.

తద్విధిత్సుభిః : విధాతుమిచ్ఛవః = విధిత్సవః. తస్య విధిత్సవః = తద్విధిత్సవః. తైః = తద్విధిత్సుభిః.

అనౌపయికేన : ఉపాయ ఏవ ఔపయికః. నఔపయికః = అనౌప-
కః. తేన = అనౌపయికేన.

భావము :

కావున ఓ దేవతలారా ప్రసన్నులు కలదు. నాకీ కష్టము నీయకుండ
ఈ దూత్యము నా కన్ని విధముల తగినది గాదు. ఉపాయములేక దూ-
మునుఁ జేయువారు పరిహాసమునుఁ బొందెదరు. కాని ప్రయోజనమునుఁ బొం
లేరు. అనుచితమైన కార్యములకు పూనుకొనువారు ననిష్టమునే పొందెదరు కా
ఫలమునుఁ బొందలేరు. ॥౧౧౫॥

శ్లో॥ ఈదృశాని గదితాని తాదానీ
మాకలయ్య స నలస్య బలారిః।
శంసతి స్మ కిమపి స్మయమాన
స్స్వానుగాననవిలోకనలోలః॥ ౧౧౬

ప॥వి॥ ఈదృశాని । గదితాని । తదానీమ్ । ఆకలయ్య । సః । నలస్య । బ-
రిః । శంసతి । స్మ । కిమ్ । అపి । స్మయమానః । స్వానుగాననవి-
కనలోలః.

టీక॥ సః = ఆ, బలారిః = ఇంద్రుఁడు, తదానీం = అప్పుడు, నలస్య = నలు
యొక్క, ఈదృశాని = ఇటువంటి, గదితాని = మాటలను, ఆకలయ్య =
విని, స్మయమానః = మందహాసము గావించుచు, స్వానుగాననవిలోక
లోలః; స్వానుగ = తన కనుచరులైన యమాదులయొక్క, ఆనన =
ముఖములను, విలోకన = చూచుటయందు, లోలః = ఆసక్తి గలవాఁడై
కిమపి = కొద్ది మాటను, శంసతిస్మ = చెప్పుచుండెను.

సమాసములు :

బలారిః : బలస్య అరిః = బలారిః.

స్వానుగాననవిలోకనలోలః : స్వస్య అనుగాః = స్వానుగాః. స్వా-
గానామాననాని = స్వానుగాననాని. స్వానుగాననానాం విలోకనం = స్వానుగాన
విలోకనం. స్వానుగాననవిలోకనే లోలః = స్వానుగాననవిలోకనలోలః.

భావము :

ఆ యింద్రుఁడు నలుఁడు చెప్పిన మాటల నాలకించి, చిఱునగవుతో, తన యనుచరులైనయమాదులయొక్క ముఖములను చూచుచు, కొన్ని మాటలనుఁ జెప్ప నారంభించెను. ॥౧౧౬॥

శ్లో॥ నాభ్యధాయి నృపతే భవతేదం
రోహిణీరమణవంశభవేన।
లజ్జతే న రసనా తవ వామ్యా
దర్థిషు స్వయమురీకృతకామ్యా॥ ౧౧౭

ప॥వి॥ న । అభ్యధాయి । నృపతే । భవతా । ఇదం । రోహిణీరమణవంశభవేన । లజ్జతే । న । రసనా । తవ । వామ్యాత్ । అర్థిషు । స్వయమురీకృతకామ్యా.

టీక॥ హే నృపతే = ఓ రాజా! భవతా = నీచే, ఇదం = ఈ ''సేయముచ్చతరతే'' త్యాది శ్లోకములలోని ప్రతిషేధవచనము, రోహిణీరమణవంశభవేన; రోహిణీరమణ = రోహిణికి ప్రియుఁడైన చంద్రునియొక్క, వంశ = వంశమందు, భవేన = జన్మించిన వానివలె, నాభ్యధాయి = చెప్పఁబడలేదు. ఏలయనగా, అర్థిషు = యాచకుల విషయమున, స్వయమురీకృతకామ్యా; స్వయం = తమంతట, ఉరీకృత = అంగీకరింపఁబడిన, కామ్యా = కోరికను నెరవేర్చుట గల్గిన, రసనా = నాలుక, వామ్యాత్ = వెనుకకుఁ దిరుగుటవలన, నలజ్జతే = సిగ్గుపడుటలేదు.

సమాసములు :

(హే) నృపతే : నౄన్ పాతీతి = నృపతిః. తస్య సంబుద్ధిః = (హే) నృపతే.

రోహిణీరమణవంశభవేన : రోహిణ్యాః రమణః = రోహిణీరమణః. రోహిణీరమణస్య వంశః = రోహిణీరమణవంశః. రోహిణీరమణవంశే భవతీతి = రోహిణీరమణవంశభవః. తేన = రోహిణీరమణవంశభవేన.

స్వయమురీకృతకామ్యా : స్వయమురీకృతం = స్వయమురీకృతం. స్వయమురీకృతం కామ్యం యయా సా = స్వయమురీకృతకామ్యా.

భావము :

నీవు ''సేయముచ్చతరతా'' యను ౧౪వ శ్లోకమునుండి మేము నిన్ను ప్రార్థించిన దూత్యమును జేయనని చెప్పితివి. నీవు దీనిని చంద్రవంశమున బుట్టిన వానివలెఁ జెప్పలేదు. చంద్రవంశస్థులెవ్వరు ప్రతిజ్ఞను భంగము జేసి కొనరు. యాచకుల మనోరథమును బూర్తిగావించెదనని తొలుత నంగీకరించి యిప్పుడు వెనుతిరిగిన నీ నాలుక సిగ్గు పడుట లేదా? కావున నీవుచంద్రవంశ స్థుఁడుగాఁ గనఁబడుటలేదు. ॥౧౧౭॥

శ్లో॥ భంగురం చ వితథం న కథం వా
జీవలోకమవలోకయసీమమ్।
యేన ధర్మయశసీ పరిహాతుం
ధీరహో చలతి ధీర తవాఽపి॥ ౧౧౮

ప॥వి॥ భంగురం । చ । వితథం । న । కథం । వా । జీవలోకమ్ । అవలోకయసి । ఇమమ్ । యేన । ధర్మయశసీ । పరిహాతుం । ధీః । అహో । చలతి । ధీర । తవ । అపి.

టీక॥ హేధీర = ఓ విద్వాంసుఁడా! ఇమం = ఈ, జీవలోకం = ప్రాణులసమూహమును, భంగురం = నశించునదిగాను, వితథం = నిష్ఫలమైనదిగాను, కథంవా = ఎట్లు, నాఽవలోకయసి = చూచుటలేదు? యేన = ఏ అజ్ఞానముచే, తవాఽపి = నీకును, ధీః = బుద్ధి, ధర్మయశసీ = ధర్మమును కీర్తిని, పరిహాతుం = వదలి పెట్టుటకు, చలతి = చలించుచున్నది.

సమాసములు :

జీవలోకః : జీవానాం లోకః = జీవలోకః. తమ్ = జీవలోకమ్.

ధర్మయశసీ : ధర్మశ్చ యశశ్చ = ధర్మయశసీ. తే = ధర్మయశసీ.

భావము :

ఓ విద్వాంసుఁడా! ఈ ప్రాణి లోకమంతయు నశించునది, నిష్ఫం

మైనది యని యెట్లు తెలుసుకొనవు? దీనిని నీవు తెలుసుకొనలేక పోవుటవలన, నీ బుద్ధి, శాశ్వతమైన ధర్మమునుఁ గీర్తిని వదలు కొనుచున్నది. కష్టము - అస్థిర విషయములకై స్థిరమైన సుకృతమునుఁ గీర్తిని వదలుకొనుట నీవంటి వారికిఁ దగుదు. ॥౧౧౮॥

శ్లో॥ కః కులేఽజని జగన్ముకుటే వః
ప్రార్థకేప్సితమపూరి న యేన।
ఇందురాదిరజనిష్ట కలంకీ
కష్టమత్ర స భవానపి మా భూత్॥ ౧౧౯

ప॥వి॥ కః । కులే । అజని । జగన్ముకుటే । వః । ప్రార్థకేప్సితమ్ । అపూరి। న । యేన । ఇందుః । ఆదిః అజనిష్ట । కలంకీ । కష్టమ్ । అత్ర । సః=భవాన్ । అపి । మా । భూత్.

టీక॥ జగన్ముకుటే; జగత్=లోకములకు, ముకుటే=భూషణమైన, వః= మీయొక్క, కులే=వంశమందు, యేన=ఎవనిచే, ప్రార్థకేప్సితమ్; ప్రార్థక=యాచకులయొక్క, ఈప్సితం=ఇష్టము, నాఽపూరి= పూరింపఁబడలేదో, సః=అటువంటి, కః=ఎవ్వఁడు, అజని=పుట్టి నాఁడు. ఆదిః=మీ వంశమునకు మొదటి వాఁడైన, ఇందుః=చం ద్రుఁడు, కలంకీ=కలంకము గలవాఁడుగా, అజనిష్ట = జన్మించెను. కష్టం = కష్టము. అత్ర=ఈ లోకమునందు, భవానపి=నీవును, సః=అట్లు కలంకముగల వాఁడుగా, మాభూత్=కారాదు.

సమాసములు

జగన్ముకుటే : జగతాం ముకుటం=జగన్ముకుటం. తస్మిన్=జగన్ముకుటే.

ప్రార్థకేప్సితమ్ : ప్రార్థకానామీప్సితం=ప్రార్థకేప్సితమ్.

కలంకీ : కలంకః అస్య అస్తీతి=కలంకీ.

భావము:

లోకముల కలంకారమైన మీ వంశమునందు యాచకుల మనోరథమునుఁ బూర్తి కావించని వాఁడెవ్వఁడును లేడు. మీ వంశమునకు మూలపురుషుఁడైన

చంద్రుఁడు కలంకము కలవాఁడగుట కష్టమైన విషయము. కాని నీవీ లోకము-
నందు, కలంకములేక యుండుము. అపకీర్తిని సంపాదింపకుము. ॥౧౯॥

శ్లో॥ యాఽపదృష్టిరపి యా ముఖముద్రా
యాచమానమను యా చ న తుష్టిః।
త్వాదృశస్య సకలః స కలంకః
శీతభాసి శశకః పరమంకః॥ ౧-౨౦

ప॥వి॥ యా । అపదృష్టిః । అపి । యా । ముఖముద్రా । యాచమానమ్ ।
అను । యా । చ । న । తుష్టిః । త్వాదృశస్య । సకలః । సః ।
కలంకః । శీతభాసి । శశకః । పరమ్ । అంకః.

టీక॥ త్వాదృశస్య = నీవంటి వానికి, యాచమానమను = యాచకుననుసరించి,
యా = ఏ, అపదృష్టిః = వికారముతోఁ గూడిన చూపు, యాచ = ఏ,
ముఖముద్రా = మౌనము, యా = ఏ, నతుష్టిః = సంతోషము లేకయుం
డుట, సః = ఆ, సకలః = అంతయు, కలంకః = కలంకము. శీతభాసి =
చంద్రుని యందో,శశకః = కుందేలు, అంకఃపరం = గుఱుతు మాత్రమే.

సమాసములు :

అపదృష్టిః : అపగతా దృష్టిః = అపదృష్టిః.
ముఖముద్రా : ముఖస్య ముద్రా = ముఖముద్రా.
శీతభాసి : శీతా భాః యస్య సః = శీతభాః. తస్మిన్ = శీతభాసి.

భావము :

నీవంటి యుత్తమ వంశస్థునకు, యాచకునిపైన, వికారదృష్టి, అతని
విషయమున మౌనము, మఱియు నసంతోషము మున్నగునది యంతయు వాస్త
వమున కలంకమని చెప్పవలయును. చంద్రుని యందలి కుందేలు కేవలము
గుఱుతుకాని కళంకము కాదు. ॥౧-౨౦॥

శ్లో॥ నాఽక్షరాణి పఠతా కిమపాఠి
ప్రస్మృతః కిమథవా పఠితోఽపి।

ఇత్థమర్థిజనసంశయదోలా
ఖేలనం ఖలు చకార నకారః॥ ౧-౨౧

ప॥వి॥ న । అక్షరాణి । పఠతా । కిమ్ । అపాఠి । ప్రస్మృతః । కిమ్। అథ। వా । పఠితః । అపి । ఇత్థమ్ । అర్థిజనసంశయదోలాఖేలనమ్ । ఖలు। చకార । నకారః.

టీక॥ అక్షరాణి = బాల్యము నందక్షరములను, పఠతా = నేర్చుకొనుచున్న, (భవతా = నీచే), నకారః = నిషేధమునుఁ జెప్పునట్టి నకారము, నాఽపాఠికిమ్ = పఠింపఁబడలేదా? అథవా = లేదా, పఠితోఽపి = పఠింపఁబడినను, ప్రస్మృతఃకిం = మఱువఁబడినదా యేమి?, ఇత్థం = ఇట్లు, అర్థిజనసంశయదోలా ఖేలనం; అర్థిజన = యాచకజనముయొక్క, సంశయ = సందేహమను, దోలా = ఊయెలతో, ఖేలనం = ఆడుటను, నకారః = నకారము, చకార = చేసెను.

వి॥ నలుఁడు చిన్నతనమునందు నకారమును నేర్చెనా, లేదా యను సంశయము యొక్క సంబంధము లేకపోయినను సంబంధమునుఁ జెప్పుట వలన సంబంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

అర్థిజనసంశయదోలాఖేలనమ్ : అర్థినశ్చతే జనాశ్చ = అర్థిజనాః. అర్థిజనానాం సంశయః = అర్థిజనసంశయః. అర్థిజనసంశయ ఏవ దోలా = అర్థిజనసంశయదోలా. అర్థిజనసంశయదోలయా ఖేలనమ్ = అర్థిజనసంశయదోలాఖేలనమ్.

భావము :

బాల్యమున నీవు అక్షరములను నేర్చునపుడు "లేదు'' అను నర్థము చెప్పెడి "న" యను నక్షరమును నేర్చుకొన లేదా? ఒకవేళ నేర్చియు దానిని మఱచితివా? ఇట్లు యాచకులను సందేహమనెడి యూయెలయందుంచి ''నకారము" ఊచుచున్నది. అనగా నీవెప్పుడును యాచకులు గోరిన దానిని లేదని -న- శబ్దముతో నిరాకరింపలేదు. కావున నీవు 'న' అను వర్ణమును నేర్చుకొన

లేదో; లేక నేర్చి మఱచితివో యని యాచకులకు సందేహము గల్గుచున్నది. నీ వెల్లప్పుడును నెవ్వరికిని లేదని చెప్పలేదు. కావున మా విషయమునఁ గూడ లేదని చెప్పక మా కోరికనుఁ దీర్చవలసినది. ॥౧౨౧॥

శ్లో॥ అబ్రవీత్తమనలః క్వ నలేదం
లబ్ధముజ్ఝసి యశః శశికల్పం।
కల్పవృక్షపతిమర్థినమేనం
నాప కోఽపి శతమన్యుమిహాన్యః॥ ౧౨౨

ప॥వి॥ అబ్రవీత్ । తమ్ । అనలః । క్వ । నల । ఇదం । లబ్ధమ్ । ఉజ్ఝసి । యశః । శశికల్పమ్ । కల్పవృక్షపతిమ్ । అర్థినమ్ । ఏనమ్ । న । ఆప । కః । అపి । శతమన్యుమ్ । ఇహ । అన్యః.

టీక॥ అథ = తర్వాత, అనలః = అగ్ని, తం = ఆ నలునిఁగూర్చి, అబ్రవీత్ = పలికెను. హేనల = ఓ నలా, ఇదం = ఈ, చెప్పఁబడగల, లబ్ధమ్ = చేతికందిన, శశికల్పం = చంద్రునితో సమానమైన, యశః = కీర్తిని, క్వ = ఎక్కడ, ఉజ్ఝసి = వదలుకొనెదవు? ఇహ = ఈ లోకమునందు, అన్యః = నీకంటె నితరుఁడైన, కోఽపి = ఎవ్వఁడును, కల్పవృక్ష పతిమ్ = కల్పవృక్షములకుఁ బాలకుఁడైన, ఏనం = ఈ, శతమన్యుం = ఇంద్రుని, అర్థినం = యాచకునిగా, నాప = పొందలేదు.

సమాసములు :

శశికల్పమ్ : శశినా సదృశమ్ = శశికల్పమ్. తత్ = శశికల్పమ్.

భావము :

ఓనలా! చేతికందిన చంద్రునివంటి తెల్లని కీర్తినేల వదలుకొనుచున్నావు? లోకమునందంతటి కోరికల నీడేర్చునట్టి కల్పవృక్షములకు ప్రభువైన యింద్రుఁడెవ్వరిని యాచించువాఁడు గాడు. అట్టి యింద్రుఁడు నీకు యాచకుఁడై యున్నాఁడు. అతని కోరికనుఁ దీర్చుము. ఇంద్రుఁడు నీకు యాచకుఁడగుటవలన నీకు గొప్ప కీర్తి లభించుచున్నది. ఆ కీర్తిని జారవిడుచుకొన వలదని యగ్ని నలునకుఁ జెప్పెను. ॥౧౨౨॥

శ్లో॥ న వ్యహన్యత కదాఽపి ముదం యః
స్వస్సదాముపనయన్నభిలాషః।
తత్పదే త్వదభిషేకకృతాం నః
స త్యజత్వసమతామదమద్య॥ ౧-౨౩

ప॥వి॥ న । వ్యహన్యత । కదా । అపి । ముదం । యః । స్వస్సదామ్ । ఉప నయన్ । అభిలాషః । తత్పదే । త్వదభిషేకకృతాం । నః । సః । త్యజతు । అసమతామదమ్ । అద్య.

టీక॥ స్వస్సదాం = స్వర్గలోకవాసులకు సంబంధించిన, యః = ఏ, అభిలాషః = మనోరథము, ముదం = సంతోషమును, ఉపనయన్ = పొందించుచు, కదాఽపి = ఎప్పుడు, నవ్యహన్యత = భంగమును పొందింపఁబడలేదు. అద్య = ఇప్పుడు, తత్పదే = ఆ మనోరథమును నెరవేర్చునట్టి యధికారమునందు, త్వదభిషేకకృతామ్; త్వత్ = నీయొక్క, అభిషేక = అభిషేకమును, కృతాం = చేసినట్టి, నః = మాయొక్క, సః = ఆ యభిలాష, అసమతామదం = తనకు సాటి లేదను మదమును, త్యజతు = వదలును గాత.

సమాసములు :

స్వస్సదామ్ : స్వః సీదంతీతి = స్వస్సదః. తేషాం = స్వస్సదామ్.

తత్పదే : తస్య పదమ్ = తత్పదమ్. తస్మిన్ = తత్పదే.

త్వదభిషేకకృతామ్ : తవ అభిషేకః = త్వదభిషేకః. త్వదభిషేకం కుర్వంతీతి = త్వదభిషేకకృతః. తేషాం = త్వదభిషేకకృతామ్.

అసమతామదమ్ : సమస్య భావః = సమతా. న సమతా = అసమతా. అసమతాయాః మదః = అసమతామదః. తమ్ = అసమతామదమ్.

భావము :

స్వర్గలోకవాసుల యభిలాష, సిద్ధించుటచే సంతోషముఁ గల్గించుచు

నెప్పుడును విఫలము కాలేదు. ప్రస్తుతము మా కోర్కెను తీర్చుటకై యా యభిలాష స్థానమున నిన్ను నభిషేకము గావించిన మాకు, నీవు మా మనోరథమునుఁ దీర్చుటచేత నా యభిలాష, తాను సాటిలేని దానవను గర్వము వదలిపెట్టును గాత. స్వర్గలోకవాసుల మనోరథములు తమ యంతటనే విఘ్నములేక సిద్ధించును. అందువలన నా మనోరథములు సాటిలేనివని గర్వించుచున్నవి. అనగా నా మనోరథము సిద్ధించుటకు పరాపేక్షలేదను గర్వము వాని కేర్పడియున్నది. ప్రకృతము దమయంతీ విషయము నందేర్పడిన మా మనోరథము నీ సహకారములేక సిద్ధింపదు గాన, నవిగూడ పరాపేక్షము లగుటవలన వాని గర్వము దీనితో నశించును. కాన నీవు దూత్యమును వహించుటచే వాని గర్వమునుఁ దొలిగింపవలయునని భావము. ॥౧-౨౩॥

శ్లో॥ అబ్రవీదథ యమస్తమహృష్టం
వీరసేనకులదీప తమస్త్వామ్।
యత్కిమప్యభిబుభూషతి తత్కిం
చంద్రవంశవసతేస్సదృశం తే॥ ౧-౨౪

ప॥వి॥ అబ్రవీత్ । అథ । యమః । తమ్ । అహృష్టమ్ । వీరసేనకులదీప । తమః । త్వామ్ । యత్ । కిమ్ । అపి । అభిబుభూషతి । తత్ । కిం । చంద్రవంశవసతేః । సదృశం । తే.

టీక॥ అథ = పిదప, యమః = యముఁడు, అహృష్టం = సంతోషములేని, నలం = నలుని, అబ్రవీత్ = పలికెను. హేవీరసేనకులదీప = ఓ వీరసేన వంశదీపమా! యత్ = ఏ, కిమపి = ఏదియోయొక, తమః = మోహము, చీకటి, త్వాం = నిన్ను, అభిబుభూషతి = తిరస్కరింపగోరుచున్నదో, తత్ = అది, చంద్రవంశవసతేః; చంద్రవంశ = చంద్రవంశమునందు, వసతేః = స్థితిగల్గిన, తే = నీకు, సదృశం కిం = తగినదా యేమి?

సమాసములు:

అహృష్టం : న హృష్టః = అహృష్టః. తమ్ = అహృష్టమ్.

(హే) వీరసేనకులదీప : వీరసేనస్యకులం = వీరసేనకులమ్. వీరసేనకులస్య దీపః = వీరసేనకులదీపః. తస్య సంబుద్ధిః = (హే)వీరసేనకులదీప.

చంద్రవంశవసతేః : చంద్రస్య వంశః = చంద్రవంశః. చంద్రవంశే వసతిః యస్య సః = చంద్రవంశవసతిః. తస్య = చంద్రవంశవసతేః.

భావము :

అగ్ని చెప్పిన మాటలకు నలుఁడు సంతోషపడలేదు. దానినిఁ జూచి యముఁడిట్లు చెప్పఁదొడగెను-ఓ వీరసేన వంశమున దీపమువంటి నలమహా రాజా! నిన్నేదియో యొక మోహము (అంధకారము) అలముకొనుచున్నది. చంద్రవంశమున జన్మించిన నీకిది తగినదేనా? ॥౧౦౪॥

శ్లో॥ రోహణః కిమపి యః కఠినానాం
కామధేనురపి యా పశురేవ।
నైనయోరపి వృథాఽభవదర్థీ
హా విధిత్సురసి వత్స కిమేతత్॥ ౧౦౫

ప॥వి॥ రోహణః । కిమ్ । అపి । కఠినానాం । కామధేనుః । అపి । యా । పశుః । ఏవ । న । ఏనయోః । అపి । వృథా । అభవత్ । అర్థీ । హా । విధిత్సుః । అసి । వత్స । కిమ్ । ఏతత్

టీక॥ యః = ఏ, రోహణః = రత్నములకు గనియైన రోహణపర్వతముగలదో, (సోఽపి = అదియు), కఠినానాం = కఠినమైన వాని మధ్య, కిమపి (కఠినం) = మిక్కిలి కఠినము. యా = ఏ, కామధేనురపి = కామధేనువు గలదో, సాఽపి = అదియు, పశురేవ = పశువే. ఏనయోః = పర్వతమునకును పశువునకును, అర్థీ = యాచకుఁడు. వృథా = వ్యర్థుఁడు, నాఽభవత్ = కాలేదు. హేవత్స = ఓ బిడ్డా!, ఏతత్ = దీనిని, కిం = ఏమి, విధిత్సుః = చేయఁగోరినవాఁడుగా, అసి = ఉంటున్నావు. హా = కష్టము.

సమాసములు :

విధిత్సుః : విధాతుమిచ్ఛుః = విధిత్సుః.

భావము :

రోహణ పర్వతము కఠినవస్తువులలో మిక్కిలి కఠినమైన పాషాణము. కామధేనువు పశువు. ఇట్టి పాషాణపశువులను యాచించిన వారెవ్వరు వ్యర్థులు

కాలేదు. కాన చిన్నవాఁడవైన నలా! ఏమి చేయఁగోరుచున్నావు. పశువున కంటెను, పాషాణము కంటెను నీవు హీనుఁడవు. ॥౧౨౫॥

శ్లో॥ యాచితశ్చిరయతి క్వ ను ధీరః
ప్రాణనే క్షణమపి ప్రతిభూః కః।
శంసతి ద్వినయనీ దృఢనిద్రాం
ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా॥ ౧౨౬

ప॥వి॥ యాచితః । చిరయతి । క్వ । ను । ధీరః । ప్రాణనే । క్షణమ్ । అపి । ప్రతిభూః । కః । శంసతి । ద్వినయనీ । దృఢనిద్రాం । ద్రాఙ్నిమేష మిషఘూర్ణనపూర్ణా.

టీక॥ క్వను = ఎక్కడ, ధీరః = పండితుఁడు, యాచితస్సన్ = యాచింపఁబడినవాఁడగుచు, చిరయతి = ఆలస్యమును గావించును? క్షణమపి = క్షణకాలముగూడ, ప్రాణనే = జీవింపఁజేయుటయందు, ప్రతిభూః = బాధ్యతను వహించినవాఁడు, కః = ఎవ్వఁడు? ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా; ద్రాక్ = శీఘ్రమైన, నిమేష = రెప్పపాట్లయొక్క, మిష = వ్యాజముచే, ఘూర్ణన = కంటిపాపను త్రిప్పుటవలన, పూర్ణా = సమాప్తినిఁ బొందిన, ద్వినయనీ = కన్నులజంట, దృఢనిద్రాం = మరణమును, శంసతి = చెప్పుచున్నది.

సమాసములు :

ద్వినయనీ : ద్వయోః నయనయోః సమాహారః = ద్వినయనీ.

దృఢనిద్రాం : దృఢా చ సా నిద్రా చ = దృఢనిద్రా. తామ్ = దృఢనిద్రామ్.

ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా : ద్రాక్ నిమేషః = ద్రాఙ్నిమేషః. ద్రాఙ్నిమేషస్య మిషః = ద్రాఙ్నిమేషమిషః. ద్రాఙ్నిమేషమిషేణ ఘూర్ణనం = ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనమ్. ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనేన పూర్ణా = ద్రాఙ్నిమేష మిషఘూర్ణనపూర్ణా.

భావము :

బుద్ధిమంతుని యాచించినచో నతఁడెక్కుడ నాలస్యముచేయును? అతఁడు వెంటనే కోరికను తీర్చఁగలఁడు. ఏలయనగా, శీఘ్రమగు ఱెప్పపాట్లనునెపమున, కంటిపాపలు తిరుగుటతో సమాప్తినొందిన కన్నులు రెండే మరణమునుఁజెప్పు చున్నది. అనగా కన్నులు తిరుగుట యెంత క్షణికమో జీవితము గూడ నంత క్షణికమే. కావున మన జీవితము శాశ్వతముకాదు. కాన యాచించిన వెంటనే ధర్మమునుఁ జేయవలయును. ॥౧౨౬॥

శ్లో॥ అభ్రపుష్పమపి దిత్సతి శీతం
సార్థినా విముఖతా యదభాజి।
స్తోకకస్య ఖలు చంచుపుటేన
మ్లానిరుల్లసతి తద్ఘనసంఘే॥ ౧౨౭

ప॥ వి॥ అభ్రపుష్పమ్ । అపి । దిత్సతి । శీతం । సా । అర్థినా । విముఖతా యత్ । అభాజి । స్తోకకస్య। ఖలు। చంచుపుటేన । మ్లానిః । ఉల్లసతి । తద్ఘనసంఘే.

టీక॥ శీతం = చల్లని, అభ్రపుష్పం = ఉదకము, అనగా నభ్రపుష్పమను గగన పుష్పము, దిత్సతి = ఈయఁగోరిన. ఘనసంఘే = మేఘసమూహము నందు, అర్థినా = యాచకునిచే, స్తోకకస్య = చాతకపక్షియొక్క, చంచు పుటేన = ముక్కుపుటముతో, సా = ప్రసిద్ధమైన, విముఖతా = పక్షిముఖ ముగానుండుట, (విముఖమగుట యనునది) అభాజి ఇతియత్ = పొంద బడుట యనునది) యేదిగలదో, తత్ = అందువలన, మ్లానిః = జల భారమువలని యలసత్వము, వన్నెమార్పు, ఉల్లసతి = ప్రకాశించు చున్నది.

సమాసములు :

అభ్రపుష్పమ్ : అభ్రస్య పుష్పమ్ = అభ్రపుష్పమ్. తత్ = అభ్ర పుష్పమ్.

దిత్సతి : దాతుమిచ్ఛన్ = దిత్సన్. తస్మిన్ = దిత్సతి.

విముఖతా: విపరీతం ముఖం = యస్య సః విముఖః. విముఖస్య భావః = విముఖతా. వేః ముఖం యస్యసః = విముఖః, విముఖస్య భావః = విముఖతా.

చంచుపుటేన : చంచ్వోః పుటః = చంచుపుటః. తేన = చంచుపుటేన.

ఘనసంఘే : ఘనానాం సంఘః = ఘనసంఘః. తస్మిన్ = ఘనసంఘే.

భావము :

చల్లని మేఘోదకము గగనకుసుమమువలె దుర్లభమైనది. దానిని మేఘసంఘమీయఁగోరినను, యాచకమైన చాతకపక్షియొక్క ముక్కుపుటము విముఖత్వమును (పక్షిముఖత్వమును) బొందుటచే, మేఘములలో మ్లాని (జలభావముచేత నాలస్యము, జలమును వహించుటవలన నలుపువన్నె) ఏర్పడుచున్నది గదా. ఇచ్చుటకు మేఘములు సిద్ధముగానున్నను చాతక చంచుపుటము వైముఖ్యమగుటచే (పక్షిముఖత్వమును వహించుటచే) దాతృత్వము వహించిన మేఘములలో కళంకముగల్గినది. ఇట్లు తామిచ్చినది పుచ్చుకొనకందువలనఁ గొఅతవడు దాతలే యున్నప్పుడు, గొప్పవంశమునందు జన్మించిన నీవు యాచకులకు విముఖుఁడైయుండుట తగదు. ॥౧౨౭॥

శ్లో॥ ఊచివానుచితమక్షరమేనం
పాశపాణిరపి పాణిముదస్య।
కీర్తిరేవ భవతాం ప్రియదారా
దాననీరఝరమౌక్తికహారా॥

౧౨౮

ప॥వి॥ ఊచివాన్ । ఉచితమ్ । అక్షరమ్ । ఏనం । పాశపాణిః । అపి । పాణిమ్ । ఉదస్య । కీర్తిః । ఏవ । భవతాం । ప్రియదారాః । దాననీరఝరమౌక్తికహారా.

టీక॥ పాశపాణిరపి = వరుణుఁడును, పాణిం = హస్తమును, ఉదస్య = ఎత్తి, ఏనం = ఈ నలునిగూర్చి, ఉచితం = యుక్తమైన, అక్షరం = మాటను, ఊచివాన్ = చెప్పెను. దాననీరఝరమౌక్తిక హారా; దాననీర = దానోదకముయొక్క, ఝర = ప్రవాహమనెడు, మౌక్తిక హారా = ముత్తెముల హారము గల్గిన, కీర్తిరేవ = కీర్తియే, భవతాం = మీకు, ప్రియదారాః = ప్రియకళత్రము.

వి॥ కీర్తికి ప్రియదారలతో నభేదమున ధ్యవసించుటవలన నభేదరూపకాలంకారము.

సమాసములు :

పాశఃపాణౌ యస్య సః = పాశపాణిః.

ప్రియదారాః : ప్రియాశ్చ తే దారాశ్చ = ప్రియదారాః.

దాననీరఝురమౌక్తికహారాః : దానస్య నీరం = దాననీరం. దాననీరస్య ఝురాః = దాననీరఝురాః. దాననీరఝురా ఏవ మౌక్తికాని = దాననీరఝురమౌక్తికాని. దాననీరఝురమౌక్తికమయః హారః యస్యాస్సా = దాననీరఝురమౌక్తికహారా.

భావము :

వరుణుఁడు నలుని గూర్చియిట్లుచెప్పెను. ఓనలా! దానోదకములనెడి ముత్తెములహారమును దాల్చిన కీర్తియే నీకు ప్రియమైన కళత్రము. ఉదకపూర్వముగా దానము చేయవలయునని విధిగలదు. కాన దానముఁ జేయుటవలన వరించిన కీర్తికాంతకు నా దానోదకములు ముక్తాహారములగును. అట్టి కీర్తికాంత భార్యకంటెనుఁ బ్రియమైనదిగాన దమయంతిపైనఁగల్గిన కాంక్షచే నాకీర్తికాంతను వదలుకొనకుము. ॥౧౨౮॥

శ్లో॥ చర్మ వర్మ కిల యస్య న భేద్యం
యస్య వజ్రమయమస్థి చ తౌ చేత్।
స్థాయినావిహ న కర్ణదధీచీ
తన్న ధర్మమవధీరయ ధీర॥ ౧౨౯

ప॥వి॥ చర్మ । వర్మ । కిల। యస్య । న । భేద్యం । యస్య। వజ్రమయమ్ । అస్థి । చ । తౌ । చేత్ । స్థాయినౌ । ఇహ । న । కర్ణదధీచీ । తత్ । న । ధర్మమ్ । అవధారయ । ధీర.

టీక॥ యస్య = ఏకర్ణునకు, చర్మ = చర్మము, నభేద్యం = భేదింపనలవికాని, వర్మకిల = కవచముగదా! యస్య = ఏదధీచికి, అస్థిచ = ఎమ్మును, వజ్రమయంకిల = వజ్రరూపమే గదా! తౌ = ఆ, కర్ణదధీచీ = కర్ణుఁడును,

దధీచియు ఇహ = ఈ లోకమునందు, స్థాయినౌ = స్థిరమైన వారలుగా, నచేత్ = కానిచో, తత్ = అప్పుడు, హేధీర = ఓ బుద్ధిమంతుఁడా! ధర్మమ్ = ధర్మమును, నావధీరయ = తిరస్కరింపకుము.

సమాసములు :

వజ్రమయమ్ : వజ్రస్య వికారః = = వజ్రమయమ్.

కర్ణదధీచీ : కర్ణశ్చ దధీచిశ్చ = కర్ణదధీచీ.

భావము

ఓనలా! కర్ణుఁడు ధరించిన చర్మమభేద్యమైన కవచముగదా. దాని నతఁ డింద్రునకీయలేదా! దధీచి తన వెన్నెముకను వజ్రాయుధమునకై యింద్రుని కీయలేదా? అంతఁ బ్రసిద్ధినొందిన, కర్ణుఁడును, దధీచియు, స్థిరముగా నీలోక మందులేరు. వారు గావించిన ధర్మముమాత్రము స్థిరముగా నున్నది. కావున నీవు వారిని నుదాహరణముఁ గావించుకొని యస్థిరమైన దమయంతిని వదలుకొని స్థిరమైన ధర్మమునుఁ జేయుము. ॥౧౨౯॥

శ్లో॥ అద్య యావదపి యేన నిబద్ధౌ
న ప్రభూ విచలితుం బలివింధ్యౌ।
ఆశ్రుతావితథతాగుణపాశ
స్త్వాదృశేన విదుషా దురవాపః॥ ౧౩౦

ప॥వి॥ అద్య । యావత్ । అపి । యేన । నిబద్ధౌ । న । ప్రభూ । విచలితుం । బలివింధ్యౌ । ఆశ్రుతాఽవితథతాగుణపాశః । త్వాదృశేన । విదుషా । దురవాపః.

టీక॥ యేన = ఏ సత్యసంధత్వమనుత్రాటిచే, నిబద్ధౌ = కట్టఁబడిన, బలివింధ్యౌ = బలిచక్రవర్తియు, వింధ్యపర్వతమును నను నీ రెండును, అద్యయావత్ = నేటివరకు, విచలితుమపి = కదలుటకును, ప్రభూ = శక్తివంతులుగ, న = కరో, ఆశ్రుతాఽవితథతాగుణపాశః; ఆశ్రుత = ప్రతిజ్ఞ చేయఁబడిన, అవితథతా = సత్యత్వమును, గుణ = ఉత్కృష్టధర్మమే,

పాంశః = బంధము, త్వాదృశేన = నీవంటి, విదుషా = పండితునిచే, దురవాపః = ఛేదింప శక్యముగాదు.

సమాసములు :

బలివింధ్యౌ : బలిశ్చ వింధ్యశ్చ = బలివింధ్యౌ.

ఆశ్రుతాఽవితథతాగుణపాశః : అవితథస్య భావః = అవితథతా. ఆశ్రుతస్య అవితథతా = ఆశ్రుతావితథతా. ఆశ్రుతాఽవితథతైవ గుణః = ఆశ్రుతావితథతాగుణః. ఆశ్రుతావితథతాగుణ ఏవ పాశః = ఆశ్రుతావితథతాగుణపాశః.

దురవాపః : దుఃఖేన అవాప్తుం శక్యః = దురవాపః.

భావము :

ఓ నలా! బలిచక్రవర్తి వామనునకు మూడడుగులనేల నిచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞగావించి యా ప్రతిజ్ఞను రక్షించుకొని పాతాళమునకుఁ బోయెను. వింధ్యపర్వతము సూర్యచంద్రాదుల మార్గమున కవరోధముగల్గునట్లు పెరిగి కడపట నగస్త్యమహర్షికి దక్షిణ దిక్కునకు మార్గమిచ్చి తానుమఱల తిరిగి వచ్చునంతవరకు పూర్వపుటౌన్నత్యమునుఁ దగ్గించుకొని యుండవలయునని కోరగానట్లే మాటనిచ్చి తన మాటకు కట్టుబడియే యున్నది. కాన బలిచక్రవర్తియు వింధ్యగిరియు, సత్యసంధత్వమను పాశముచే బంధింపఁబడి నేటికిని చలింపక యున్నప్పుడు పండితుఁడవైన నీవు దీనినెట్లు ఛేదింపగలవు. కాన నీవును దీనికి బద్ధుఁడవై యుండవలయును. కావున నీవు ప్రతిజ్ఞచేసిన విధముగా దూత్యమును నిర్వహింపవలయును. ॥౧౩౦॥

శ్లో॥ ప్రేయసీ జితసుధాంశుముఖశ్రీః
యా న ముంచతి దిగంతగతాఽపి।
భంగిసంగమకురంగదృగర్థే
కః కదర్థయతి తామపికీర్తిమ్॥ ౧౩౧

ప॥వి॥ ప్రేయసీ । జితసుధాంశుముఖశ్రీః । యా । న। ముంచతి । దిగంతగతా। అపి । భంగిసంగమకురంగదృగర్థే । కః । కదర్థయతి । తామ్ । అపి। కీర్తిమ్.

టీక॥ ప్రేయసీ = మిక్కిలి ప్రియమైనదియు, జితసుధాంశుముఖశ్రీః; జిత = జయింపఁబడిన, సుధాంశు = చంద్రుఁడు, ముఖ = మొదలుగా గలవారి యొక్క, శ్రీః = శోభగలదియును, జితసుధాంశు = జయింపఁబడిన చంద్రుఁడుగల, ముఖశ్రీః = వదనశోభగలదియు నగు, యా = ఏ, కీర్తిః = కీర్తి, దిగంతగతాఽపి; దిగంత = దిక్కుల యంచులను, గతా ఽపి = పొందియు, నముంచతి = విడచిపెట్టదో, తాం = అటువంటి, కీర్తిమపి = కీర్తినిఁగూడ, భంగిసంగమకురంగదృగర్థే; భంగి = భంగముఁ బొందెడు, అనగా శాశ్వతముగాని, సంగమ = సంబంధముగల్గిన, కురంగదృక్ = జింకకన్నులవంటి కన్నులు గల్గిన స్త్రీయనెడు, అర్థే = కార్యమందు, కః = ఎవ్వడు, కదర్థయతి = వ్యర్థముఁజేయును.

సమాసములు :

జితసుధాంశుముఖశ్రీః : సుధాంశుః ముఖం యేషాం తే = సుధాంశుముఖాః. సుధాంశుముఖానాం శ్రీః = సుధాంశుముఖశ్రీః. జితా సుధాంశుముఖశ్రీః యయా సా = జితసుధాంశుముఖశ్రీః.

దిగంతగతా : దిశామంతాః = దిగంతాః. దిగంతాన్ గతా = దిగంతగతా.

భంగిసంగమకురంగదృగర్థే : భంగః అస్య అస్తీతి = భంగీ. భంగీ సంగమః యస్యాస్సా = భంగిసంగమా. కురంగస్యేవ దృశౌ యస్యాస్సా = కురంగదృక్. భంగిసంగమా చ సా కురంగిదృక్చ = భంగిసంగమకురంగదృక్. భంగిసంగమకురంగదృగేవ అర్థః = భంగిసంగమకురంగదృగర్థః. తస్మిన్ = భంగిసంగమకురంగదృగర్థే.

భావము :

మిక్కిలి ప్రియమైనది కీర్తికాంత. అది చంద్రుఁడు మున్నగు సుందర వస్తువుల శోభను జయించినది. (కాంతపక్షమున) చంద్రుని జయించిన ముఖశోభ గల్గినది. అట్టి కీర్తి దిక్కుల యంచులకుఁ బోయినను (దేశాంతరములకుఁ బోయినను) వదలిపెట్టదు. అశాశ్వతమైన సంగసౌఖ్యమునిచ్చెడి లేడికంటియగు స్త్రీకొఱకా శాశ్వత కీర్తి నెవ్వఁడు వ్యర్థపఱచుకొనును. అశాశ్వత వస్తువులకై

శాశ్వతవస్తువుల నెవ్వఁడు వదలిపెట్టును? కాన నీవు దమయంతికై ప్రయత్నింపక, మాకు దూత్యమును నిర్వహింపుము. ॥౧౧౩॥

శ్లో॥ యాన్ వరం ప్రతి పరేఽర్థయితార
స్తేఽపి యం వయమహో స పునస్త్వామ్।
నైవ నః ఖలు మనోరథమాత్రం
శూర పూరయ దిశోఽపి యశోభిః॥ ౧౩౨

ప॥వి॥ యాన్ । వరం । ప్రతి । పరే । అర్థయితారః । తే । అపి । యం । వయమ్ । అహో । సః । పునః । త్వామ్ । న । ఏవ । నః । ఖలు । మనోరథమాత్రం । శూర । పూరయ । దిశః । అపి । యశోభిః.

టీక॥ పరే = ఇతరజనులు, వరంప్రతి = వరములనుఁగూర్చి, యాన్ = ఏ మమ్ములను, అర్థయితారః = యాచింతురో, తే = అట్టి, వయమపి = మేమును యం = ఏ, త్వాం = నిన్ను, అర్థయితారః (స్మః) = యాచించువారముగా నున్నాము. అహో = ఆశ్చర్యము. సః = అట్టి, త్వంపునః = నీవో, నః = మాయొక్క, మనోరథమాత్రం = మనోరథమునే, నైవపూరయ = పూరింపవలదు. కింతు = మఱేమనగా, హేశూర = ఓశూరుఁడా, యశోభిః = కీర్తులతో, దిశోఽపి = దిక్కులనుఁగూడ, పూరయ = పూరించుము.

సమాసములు :

మనోరథమాత్రమ్ : మనోరథ ఏవ మనోరథమాత్రమ్. తత్ = మనోరథమాత్రమ్.

భావము :

లోకమునం దితరజనులు వరములచే తమకిష్టములను సంపాదించుటకై మమ్ములనే ప్రార్థించుచున్నారో, అటువంటి మేముఁగూడ నిన్ను యాచించెడివారమైతిమి. ఇది యెంత విపరీతము! కావున నట్టి నీవు మా మనోరథమును మాత్రమే పూరించుట కాక, దిక్కుల నన్నింటిని నీ కీర్తితో నింపుము. ॥౧౩౨॥

శ్లో॥ అర్థితాం త్వయి గతేషు సురేషు
మ్లానదానజనిజోరుయశః శ్రీః।
అద్య పాండు గగనం సురశాఖీ
కేవలేన కుసుమేన విధత్తామ్॥ ౧౩౩

ప॥వి॥ అర్థితాం । త్వయి । గతేషు । సురేషు । మ్లానదానజనిజోరుయశః శ్రీః ।
అద్య । పాండు । గగనం। సురశాఖీ । కేవలేన । కుసుమేన । విధ
త్తామ్.

టీక॥ అద్య = ఇప్పుడు, సురశాఖీ = కల్పవృక్షము, సురేషు = దేవతలమైన
మేము, త్వయి = నీ విషయమున, అర్థితాం = యాచకత్వమును,
గతేషుసత్సు = పొందగా, మ్లానదానజనిజోరుయశః శ్రీః; మ్లాన = యాచ
కులు లేకపోవుటచే వాడు బారిన, దానజ = దానమువలనఁ గల్గిన,
నిజ = తనదైన, ఉరు = గొప్పదైన, యశః శ్రీః = కీర్తి లక్ష్మిగల్గిన
దగుచు, కేవలేన = కేవలమైన, కుసుమేన = పుష్పముచే, గగనం = ఆకా
శమును, పాండు = శుభ్రముగా, విధత్తామ్ = చేయును గాత.

సమాసములు:

అర్థితామ్ : అర్థినః భావః = అర్థితా. తామ్ = అర్థితామ్.

మ్లానదానజనిజోరుయశః శ్రీః : దానేనజాయత ఇతి = దానజా. యశ
సః శ్రీః = యశఃశ్రీః. ఉర్వీ చ సా యశఃశ్రీశ్చ = ఉరుయశశ్శ్రీః. నిజా చ సా
ఉరుయశః శ్రీశ్చ = నిజోరుయశశ్శ్రీః. దానజా చ సా నిజోరుయశశ్శ్రీశ్చ =
దానజనిజోరుయశశ్శ్రీః. మ్లానా దానజనిజోరుయశశ్శ్రీః యస్య సః = మ్లానదాన
జనిజోరుయశశ్శ్రీః.

సురశాఖీ : సురాణాం శాఖీ సురశాఖీ.

భావము :

నేడు మేము నీ విషయమునయాచకులము కాగనే, కల్పవృక్షము, దాన
ములవలన సంపాదించిన గొప్ప కీర్తి వాడి పోగనే, కేవలము పుష్పములతో

నాకసమును తెల్లఁబఱచును గాత. ఇఁక కల్పవృక్షమునకు దానజన్యమైన కీర్తి దక్కదు గదా? ఎప్పుడు నీవు మావంటి దేవతలకుఁగూడ దాతవైతివో యంతటి తోఁ గల్పవృక్షములకు దానముఁ జేయుపని యుండదు. నీ దాతృత్వముచే దాని దాతృత్వ కీర్తియు నడగి పోవును. ఇంతవరకుఁ దమకంటెను దాతలు లేరని సంపాదించుకొనిన యశస్సుతో కల్పవృక్షము నాకసమును తెల్లఁబరచుచుండె డిది. కాని నేడు నీకు దాతృత్వము సంక్రమించినది గాన నా కల్పవృక్షమున కింతటి వఱకున్న యశస్సుఁ గూడ వాడు బారును. ఇంక నా కల్పవృక్షము తన పూలచేతనే యాకసమునుఁ దెల్లఁబఱచుకొనవలయునే గాని తన యశ స్సుతోఁ దెల్లబరచక పోనిమ్ము. ॥౧౩౩॥.

శ్లో॥ ప్రవసతే భరతారునవైన్యవత్
స్మృతిధృతోఽపి నళ త్వమభీష్టదః।
స్వగమనాఽఫలతాం యది శంకసే
తదఫలం నిఖిలం ఖలు మంగళమ్॥ ౧౩౪

ప॥వి॥ ప్రవసతే । భరతార్జునవైన్యవత్ । స్మృతిధృతః । అపి । నళ। త్వమ్ । అభీష్టదః । స్వగమనాఽఫలతాం। యది। శంకసే । తత్ । అఫలం । నిఖిలం । ఖలు । మంగళమ్.

టీక॥ హేనల = ఓనలా! ప్రవసతే = ప్రయాణముఁజేయువానికొఱకు, భరతార్జున వైన్యవత్; భరత = శకుంతలపుత్రుఁడగుభరతుఁడును, అర్జున = హైహయుఁడును, వైన్యవత్ = పృథుమహారాజుననువీరితో సమానముగా, స్మృతిధృతోఽపి = స్మృతియందు ధరింపఁబడినవాఁడవై, అభీష్టదః = ఇష్టార్థముల నొసంగెడి, త్వం = నీవు, స్వగమనాఫలతాం; స్వ = మా యొక్క, గమన = యాత్రకు, అఫలతాం = నిష్ఫలత్వమును. శంకసే యది = సందేహించువాఁడవైనచో, నిఖిలం = సమస్తమైన, మంగళం = ప్రయాణకాలముననిన్ను స్మరించుటయను మంగళాచరణము, అఫలం ఖలు = నిష్ఫలమగును గదా!

వి॥ ప్రయాణకాలమందు పృథుమహారాజును, హైహయుని, భరతుని, నలుని స్మరించినచో, నర్థసిద్ధియు, మఱల తిరిగి వచ్చుటయు నగునని శాస్త్రము.

సమాసములు :

భరతార్జునవైన్యవత్ : భరతశ్చ అర్జునశ్చవైన్యశ్చ = భరతార్జునవైన్యాః. భరతార్జునవైన్యైస్తుల్యం = భరతార్జునవైన్యవత్.

స్మృతిధృతః: స్మృత్యాం ధృతః = స్మృతిధృతః.

అభీష్టదః : అభీష్టం దదాతీతి = అభీష్టదః.

స్వాగమనాఫలతామ్ : స్వేషాం గమనం = స్వగమనం. అవిద్యమానం ఫలం యస్య తత్ = అఫలమ్. అఫలస్య భావః = అఫలతా. స్వగమనస్య అఫలతా = స్వగమనాఫలతా. తామ్ = స్వగమనాఽఫలతామ్.

అఫలమ్: అవిద్యమానం ఫలం యస్య తత్ = అఫలమ్.

భావము :

ఓనలా ! ప్రయాణకాలమందు భరతార్జునవైన్యులతోఁబాటు నలుఁడైన నిన్నుగూడ స్మరింప వలసినదని శాస్త్రవచనము. ఆ శాస్త్రము ననుసరించియే ప్రయాణముఁజేసితిమి. కాని మాప్రయాణము విఫలమగునని నీవు భావించినచో నిక లోకమున ప్రయాణకాలమున భరతాదులతోఁబాటు నిన్నును స్మరింపవలయునని చెప్పెడిశాస్త్రము, చేసిన మంగళము వ్యర్థము కావలసివచ్చును. కావున నిన్ను స్మరించిననే కార్యసిద్ధి యగునపుడు నీవే కార్యమునకై పూనుకొనినపుడు కార్యసిద్ధినిఁ గూర్చి సందేహమేమున్నది? ॥౧౩౪॥

శ్లో॥ ఇష్టింనః ప్రతి తే ప్రతిశ్రుతిరభూద్యాద్యస్వరాహ్లాదినీ
ధర్మార్థా సృజ తాం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్యాఽన్వితాఖ్యాపదాం।
త్వత్కీర్తిః పునతీ పునస్త్రిభువనం శుభ్రాద్వయావేశనా
ద్ద్రవ్యాణాం శితిపీతరోహితహరిన్నామాన్వయం లుంపతు॥౧౩౫

ప॥వి॥ ఇష్టిం । నః । ప్రతి । తే । ప్రతిశ్రుతిః । అభూత్ । యా । అద్య । స్వరాహ్లాదినీ । ధర్మార్థా । సృజ । తాం । శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య । అన్వితాఖ్యాపదాం । త్వత్కీర్తిః । పునతీ । పునః । త్రిభువనం । శుభ్రాద్వయావేశనాత్ । ద్రవ్యాణాం । శితిపీతరోహితహరిన్నామాన్వయం । లుంపతు.

అద్య = ఇప్పుడు, నః = మాయొక్క, ఇష్టిం = కోరికను, (యాగమును), స్వరాహ్లాదినీ; స్వః = స్వర్గమువలె, ఆహ్లాదినీ = సంతోషపఱచునదియు (స్వర = ఉదాత్తాదిస్వరములతో, ఆహ్లాదినీ = సంతోష పఱచునదియు) ధర్మార్థా; ధర్మ = ధర్మమే, అర్థా = ప్రయోజనముగాఁ గలదియు, (ధర్మ = ధర్మమే, అర్థా = అర్థముగాగలదియు నగు) యా = ఏ, ప్రతిశ్రుతిః = ప్రతిజ్ఞ, అభూత్ = కలదో, తాం = ఆ ప్రతిజ్ఞను, శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య; శ్రుతి = వేదములకు, ప్రతిభటీకృత్య = ప్రతినిధిగఁజేసి, అన్వితాఖ్యాపదాం; అన్విత = అన్వయింపబడిన, ఆఖ్యాపదాం = సంజ్ఞాపదము గలదానినిగా, అనగా సార్థక సంజ్ఞాక్షరములు గల దానినిగా, సృజ = చేయుము. త్వత్కీర్తిః పునః = నీ కీర్తియో, త్రిభువనం = మూడులోకములను, పునతీ = పావనములనుఁ జేయుచు, ద్రవ్యాణాం = నలుపు పసుపు మున్నగు వన్నెలుగల వస్తువులకు, శుభ్రాఽద్వయావేశనాత్; శుభ్ర = తెలుపువన్నెతో, అద్వయ = ఐక్యమును, ఆవేశనాత్ = ఆపాదించుటవలన, శితిపీతరోహిత హరిన్నామాన్వయం = నలుపు, పసుపు, ఎఱుపు, ఆకుపచ్చయను నామవాచకపదములతో, వాచ్యత్వ సంబంధమును, లుంపతు = లేకుండఁజేయునుఁ గాత.

ఇచ్చట నీలాది వస్తువులు తమ గుణములైన నీలత్వపీతత్వాది ధర్మములను వదలిపెట్టి కీర్తి గుణమైన తెల్లఁదనమునుఁ బరిగ్రహించినవి గాన తద్గుణాలంకారము.

సమాసములు :

స్వరాహ్లాదినీ : స్వరివఆహ్లాదినీ = స్వరాహ్లాదినీ. పక్షాంతరమున-స్వరైః హ్లాదినీ = స్వరాహ్లాదినీ.

ధర్మార్థా : ధర్మః అర్థః యస్యాస్సా = ధర్మారా.

శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య : అప్రతిభటం ప్రతిభటం సంపద్యమానం కృత్వా = ప్రతిభటీకృత్య. శ్రుతేః ప్రతిభటీకృత్య = శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య.

అన్వితాఖ్యాపదామ్ : ఆఖ్యా ఏవ పదాని = ఆఖ్యాపదాని. అన్వితాని ఆఖ్యాపదాని యస్యాంసా = అన్వితాఖ్యాపదా. తామ్ = అన్వితాఖ్యాపదామ్.

త్వత్కీర్తిః : తవ కీర్తిః = త్వత్కీర్తిః.

త్రిభువనం : త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః = త్రిభువనమ్. తత్ = త్రిభువనమ్.

శుభ్రాద్వయావేశనాత్ : శుభ్రేణ అద్వయం = శుభ్రాద్వయమ్. శుభ్రాద్వయస్యఆవేశనం = శుభ్రద్వయావేశనం. తస్మాత్ = శుభ్రాఽద్వయావేశనాత్.

శితిపీతరోహితహరిన్నామాన్వయం : శితిశ్చ, పీతశ్చ, రోహితశ్చ హరిచ్చ = శితిపీతరోహితహరితః. శితిపీతరోహితహరితాం నామాని = శితిపీత రోహితహరిన్నామాని. శితిపీతరోహితహరిన్నామభిః అన్వయః = శితిపీత రోహితహరిన్నామాన్వయః. తం = శితిపీతరోహితహరిన్నామాన్వయమ్.

భావము :

ఓనలా! నీవు మా యిచ్ఛనుఁ గుఱించి (యాగమును గుఱించి) స్వర్గముతో సమానముగ నాహ్లాదము గల్గించునట్టిదియు ఉదాత్తాది స్వరములచే నాహ్లాదము గల్గించునట్టిదియునగునే ప్రతిశ్రుతిని అనగా ప్రతిజ్ఞను(శ్రుతికి సమానమైన దానిని) వేదములకుప్రతినిధియైనదానిగావించితివో దానిని సార్థకముగఁజేయుము. అట్లుచేసి సత్యప్రతిజ్ఞుఁడవుకమ్ము. నీకీర్తి మూఁడులోకములనుఁ బవిత్రములను గావించుచు నలుపు పసుపువన్నెలగల వస్తువులకు తన తెలుపు వన్నెలచే నభేదము నాపాదించుచు లోకమున నలుపు పసుపుమున్నగు శబ్దములకు నన్వయములేకుండఁ జేయునుఁగాత. ఎప్పుడు నీకీర్తిచేఁ బ్రపంచమంతయు తెల్లనిదైనదో, అప్పుడు నీలపీతాది శబ్దముల కర్థము లెక్కడ లభింపగలవు? కావున నట్టి పీతాదిశబ్దములకు వాచ్యలోపమేర్పడుగాత. ॥౧౩౫॥

శ్లో॥ యం ప్రాసూత సహస్రసాదుదభవత్పాదేన ఖంజఃకథమ్
స చ్ఛాయాతనయస్సుతః కిల పితుస్సాదృశ్యమన్విష్యతి।
ఏతస్యోత్తరమద్య నస్సమజని త్వత్తేజసాం లఘనే
సాహస్రైరపిపంగురంఘ్రిభిరభివ్యక్తీభవన్ భానుమాన్॥ ౧౩౬॥

ప॥వి॥ యం । ప్రాసూత । సహస్రపాత్ । ఉదభవత్ । పాదేన । ఖంజః । కథమ్ । సః । ఛాయాతనయః । సుతః । కిల । పితుః । సాదృశ్యమ్।

అన్విష్యతి । ఏతస్య । ఉత్తరమ్ । అద్య । నః । సమజని । త్వత్తేజసాం । లంఘనే । సాహస్రైః । అపి । పంగుః । అంఘ్రిభిః । అభివ్యక్తీభవన్ । భానుమాన్.

టీక॥ యం=ఏశనైశ్చరుని, సహస్రపాత్=సూర్యుఁడు, ప్రాసూత=కనెనో, సః=ఆ, ఛాయాతనయః = ఛాయాదేవి కొడుకైన శనైశ్చరుఁడు, కథం=ఎట్లు, పాదేన= పాదముచే, ఖంజః = కుంటివాఁడు, ఉదభవత్=పుట్టెను? సుతః=కుమారుఁడు, పితుః=తండ్రియొక్క, సాదృశ్యం=పోలికను, అన్విష్యతికిల = పొందును గదా! ఏతస్య=ఈ ప్రశ్నకు, అద్య=ఇప్పుడు, త్వత్తేజసాం; త్వత్=నీయొక్క, తేజసాం=కాంతులయొక్క, లంఘనే=లంఘించుటయందు, సాహస్రైః= వేయి సంఖ్యగల, అంఘ్రిభిరపి=పాదములచే తను (కిరణములచేతను), పంగుః=కుంటివాఁడుగా, అభివ్యక్తీభవన్=కానవచ్చుచున్న, భానుమాన్=సూర్యుఁడు, నః=మాకు, ఉత్తరం=సమాధానముగా, సమజని=అయెను.

వి॥ ఇచ్చట కుంటివాఁడు కాని సూర్యుని, కుంటివానిగాఁ జెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము. అది శనైశ్చరుని కుంటి తనమునకుఁ గారణము కాకపోయినను కారణముగఁ జెప్పుటవలనను నుత్ప్రేక్ష. ఈ యతిశయోక్తికి నుత్ప్రేక్షకును సంకరము.

భావము :

శనైశ్చరుని సూర్యుఁడు పుట్టించెను. అతనికి తల్లి ఛాయాదేవి. కావున శనైశ్చరుఁడు ఛాయాసుతుఁడునగుచున్నాఁడు. కాని యా శనైశ్చరునకు పాదము కుంటిది. ఇది ఎట్లు వీనికి వచ్చినదా యను ప్రశ్న. కుమారుఁడు తండ్రిపోలికను గదా కలిగియుండవయును. కాన దీనియందే సమాధానమిమిడి యున్నది. ఏల యనగా నితని తండ్రియైన సూర్యుఁడు సహస్రపాదుఁడు. అనగా వేయి పాదములు గలవాఁడు. అతఁడు నలమహారాజైన నిన్ను కాంతి యందు మించవలయునను దురాశతో, వేయిపాదములతో లంఘింపగా, పడి కుంటివాడాయెను. కాన తండ్రి పోలికయైన కుంటితనము కుమారుఁడైన శనైశ్చరునకు సంప్రాప్తమైనది. కావున నీ తేజస్సు వేయి కిరణములుగల సూర్యుని గూడ మించినదని నలుని దేవతలు పొగడుచున్నారు. ॥౧౩౯॥

శ్లో॥ ఇత్యాకర్ణ్య క్షితీశస్త్రిదశపరిషదస్తాగిరశ్చాటుగర్భాః
వైదర్భీకాముకోఽపి ప్రసభవినిహితం దూత్యభావం బభార।
అంగీకారం గతేఽస్మిన్నమరపరివృఢస్సంభృతానందమూచే
భూయాదంతర్ధిసిద్ధేరనువిహితభవచ్చిత్తతా యత్ర కుత్ర॥ ౧౩౭

ప॥వి॥ ఇతి । ఆకర్ణ్య । క్షితీశః । త్రిదశపరిదః । తాః । గిరః । వైదర్భీ కాముకః । అపి । ప్రసభవినిహితం । దూత్యభారం । బభార । అంగీ కారం । గతే । అస్మిన్ । అమరపరివృఢః । సంభృతానందమ్ । ఊచే। భూయాత్ । అంతర్ధిసిద్ధేః । అనువిహితభవచ్చిత్తతా । యత్ర । కుత్ర.

టీక॥ క్షితీశః = ప్రభువైన నలుఁడు, త్రిదశపరిషదః = దేవతల సంఘము యొక్క, ఇతి = ఇట్లు, చాటుగర్భాః = ప్రీతిగర్భములైన, తాః = ఆ, గిరః = మాటలను, ఆకర్ణ్య = విని, వైదర్భీకాముకస్సన్నపి = దమ యంతిని వలచుచున్నవాఁడైనను, ప్రసభవినిహితం; ప్రసభ = బలా త్కారముగ, వినిహితం = ఉంచఁబడిన, దూత్యభారం; దూత్య = దూత్యమను, భారం = భారమును, బభార = భరించెను. అస్మిన్ = ఈ విషయమున, అంగీకారం = ఆమోదమును, గతేసతి = పొందగా, అమర పరివృఢః = దేవతలకు ప్రభువైన యింద్రుఁడు (హేనరేంద్ర = ఓరాజా) యత్రకుత్ర = ఎచ్చటనైనను, అంతర్ధిసిద్ధేః = అంతర్ధానమునిచ్చు శక్తికి, అనువిహితభవచ్చిత్తతా; అనువిహిత = అనుసరింపఁబడిన, భవచ్చి త్తతా = నీ మనస్సు గల్గియుండుట, భూయాత్ = అగునుగాక. (ఇతి = ఇట్లు), సంభృతానందం = ఆనందముతో నింపినట్లుగా, ఊచే = పలికెను.

సమాసములు :

క్షితీశః : క్షితేః ఈశః = క్షితీశః.

త్రిదశపరిషదః : తిస్రః దశాః యేషాం తే త్రిదశాః. త్రిదశానాం పరి షత్ = త్రిదశపరిషత్. తస్యాః = త్రిదశపరిషదః.

చాటుగర్భాః : చాటు గర్భః యాసాం తాః = చాటుగర్భాః. తాః = చాటుగర్భాః.

వైదర్భీకాముకః: విదర్భేషు భవా = వైదర్భీ. వైదర్భ్యాః కాముకః = వైదర్భికాముకః. లేదా, వైదర్భీం కాముకః = వైదర్భీకాముకః.

ప్రసభవినిహితమ్ : ప్రసభం వినిహితః = ప్రసభవినిహితః. తమ్ = ప్రసభవినిహితమ్.

దూత్యభారమ్ : దూతస్య కర్మ = దూత్యమ్. దూత్యమేవ భారః = దూత్యభారః. తమ్ = దూత్యభారమ్.

అమరపరివృఢః : అమరాణాం పరివృఢః = అమరపరివృఢః.

సంభృతానందమ్ : సంభృతః ఆనందః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = సంభృతానందమ్.

అంతర్ధిసిద్ధేః : అంతర్ధేః సిద్ధిః = అంతర్ధిసిద్ధిః. తస్యాః = అంతర్ధిసిద్ధేః.

అనువిహితభవచ్చిత్తతా : భవతః చిత్తం = భవచ్చిత్తమ్. అనువిహితం భవచ్చిత్తం యయా సా = అనువిహితభవచ్చిత్తా. అనువిహితభవచ్చిత్తాయాః భావః = అనువిహితభవచ్చిత్తతా.

భావము :

నలుఁడు దేవతాసంఘముయొక్క ప్రీతిగర్భములైన మాటలను విని దమయంతిపైన వలపున్నను, బలాత్కారముగాఁ దనపైఁ బెట్టఁబడిన దూత్యమనెడి భారము నొప్పుకొనెను. ఈ నలుఁడంగీకరింపగనే యింద్రుఁడు – ఓ నరేంద్రా! నీ కిచ్చవచ్చిన యట్లు మాయమై పోవుట కనుగుణమైన మనస్సు నీకుండును గాత యని యంతర్ధాన విద్యను సహర్షముగా నిచ్చెను. ॥౧౩౭॥

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచ యమ్।
తస్య శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య భవ్యే మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమత్పంచమః॥ ౧౩౮

ప॥వి॥ శ్రీహర్షం । కవిరాజ రాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీహీరః । సుషువే । జితేంద్రియచయం । మామల్లదేవీ చ । యం । తస్య । శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య । భవ్యే । మహాకావ్యే । చారుణి । నైషధీయచరితే । సర్గః । అగమత్ । పంచమః.

టీక॥ కవిరాజ రాజిమకుటాలంకారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి = వరుసకు, మకుట = కిరీటస్థానమునొందిన వారికి, అలంకార = భూషణమైన, హీరః = వజ్రమణియైన, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుఁడను విద్వాంసుఁడు, జితేంద్రియచయం = ఇంద్రియ సమూహమును జయించిన, యమ్ = ఏ, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షమహాకవిని, సుషువే = జన్మింపఁజేసెనో, మామల్లదేవీ చ = తల్లియైన మామల్లదేవియు,సుషువే = కనెనో, శ్రీవిజయప్రశస్తి రచనాతాతస్య = విజయచంద్రుఁడను కాన్యకుబ్జరాజునుగూర్చి రచింపఁబడిన శ్రీ విజయప్రశస్తి రచనకు, జనకుఁడైన, తస్య = ఆశ్రీహర్షునియొక్క, భవ్యే = మంగళకరమైన, చారుణి = రమ్యమైన, మహాకావ్యే = మహాకావ్యమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయచరిత్రమను నలచరిత్రనుఁ జెప్పెడి గ్రంథమందు, పంచమః = ఐదవదైన, సర్గః = సర్గ, అగమత్ = కడచినది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలంకార హీరః: కవీనాం రాజానః = కవిరాజాః. కవిరాజానాం రాజిః = కవిరాజరాజిః. కవిరాజరాజేః మకుటం = కవిరాజరాజమకుటం. కవిరాజరాజిమకుటే అలంకారః = కవిరాజరాజిమకుటాలంకారః. కవిరాజరాజిమకుటాలంకారశ్చాసౌ హీరః = కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః.

జితేంద్రియచయమ్ : ఇంద్రియాణాం చయః = ఇంద్రియచయః. జితః ఇంద్రియచయః యేన సః = జితేంద్రియచయః. తమ్ = జితేంద్రియచయమ్.

శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్య: శ్రీవిజయప్రశస్తేః రచనా = శ్రీవిజయప్రశస్తి రచనా. శ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాయాః తాతః = శ్రీవిజయప్రశస్తి రచనాతాతః. తస్య = శ్రీవిజయప్రశస్తి రచనా తాతస్య.

నైషధీయచరితే : నిషధానాం రాజా = నైషధః. నైషధస్య ఇదం =

నైషధీయం. నైషధీయం చరితం = నైషధీయచరితమ్. తస్మిన్ = నైషధీయ చరితే.

భావము :

కవిరాజుల శ్రేణి మకుటమునకు నలంకార వజ్రమణి యగు శ్రీహీరుఁడను మహాకవియు, మామల్లదేవియు జితేంద్రియుఁడైన శ్రీహర్షుని కనిరి. "శ్రీవిజయ ప్రశస్తి" యను తనకాశ్రయుఁడైన విజయచంద్ర మహారాజ చరిత్రమునుఁ బ్రతిపాదించెడి కావ్యమును రచించిన యా శ్రీహర్షునియొక్క శుభకరమును రమ్యమునైన నైషధీయ చరితమను మహాకావ్యమునందు పంచమసర్గ సమాప్తము. ॥౧౩౮॥.

ఇట్లు

శ్రీ మదాపస్తంబ సూత్రాఽఽత్రేయగోత్ర ఉడాలి నృసింహ సూరి తనూజ
ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచిత నైషధీయ చరితాంధ్ర
వ్యాఖ్యయందు పంచమసర్గ సమాప్తము.

శ్రీ హర్ష నైషధము

షష్ఠస్సర్గః

శ్లో॥ దూత్యాయ దైత్యారిపతేః ప్రవృత్తో
ద్విషాం నిషేద్ధా నిషధప్రధానః।
స భీమభూమీపతిరాజధానీం
లక్షీచకారాథ రథస్యదస్య॥ ౧

ప॥ వి॥ దూత్యాయ । దైత్యారిపతేః । ప్రవృత్తః । ద్విషాం । నిషేద్ధా । నిషధ ప్రధానః । సః । భీమభూమీపతిరాజధానీం । లక్షీచకార । అథ । రథస్యదస్య.

టీక॥ ద్విషాం = శత్రులవుకు, నిషేద్ధా = నివారకుఁడైన, నిషధప్రధానః; నిషధ = నిషధదేశములకు, ప్రధానః = ముఖ్యుఁడైన, సః = ఆనలుఁడు, దైత్యారిపతేః = దేవేంద్రునియొక్క, దూత్యాయ = దూతకృత్యమునకై, ప్రవృత్తః = ఉద్యమించినవాఁడై, రథస్యదస్య = రథవేగమునకు, భీమ భూమీపతిరాజధానీం; భీమభూమీపతి = భీమరాజుయొక్క, రాజధానీం = రాజధానియగు కుండిననగరమును, లక్షీచకార = గుఱిగావించు కొనెను.

సమాసములు :

దూత్యాయ : దూతస్య కర్మ = దూత్యమ్. తస్మై = దూత్యాయ.

దైత్యారిపతేః: దితేరపత్యాని పుమాంసః = దైత్యాః. దైత్యానాం అరిః = దైత్యారిః. దైత్యారేః పతిః = దైత్యారిపతిః. తస్య = దైత్యారిపతేః.

నిషధప్రధానః: నిషధానాంప్రధానః = నిషధప్రధానః.

భీమభూమీపతిరాజధానీం: భూమ్యాః పతిః = భూమీపతిః. భీమ ఇతి భూమీపతిః = భీమభూమీపతిః. రాజానః ధీయంతే అస్మిన్నితి = రాజధానీ. భీమభూమీపతేః రాజధానీ = భీమభూమీపతిరాజధానీ. తామ్ = భీమభూమీపతి రాజధానీం.

రదస్యదస్య : రథస్య స్యదః = రథస్యదః. తస్య = రథస్యదస్య.

భావము :

శత్రునిరోధకుఁడుగను, నిషధదేశమునకు ముఖ్యాధికారిగనుఁ ప్రసిద్ధి నొందిన యా నలమహారాజు, దేవేంద్రునకు దూత్యమును జరుపుట కొప్పుకొని నవాఁడై, తన రథవేగమునకు, భీమరాజునగరమైన కుండిన పట్టణమును గుఱి గావించుకొనెను. అనగా తన రథమును కుండిననగరమునకు మఱలించెను. ॥౧॥

శ్లో॥ భైమ్యా సమం నాఽజగణద్వియోగం
స దూతధర్మే స్థిరధీరధీశః।
పయోధిపానే మునిరంతరాయం
దుర్వారమప్యౌర్వమివౌర్వశేయః॥ ౨

ప॥వి॥ భైమ్యా - సమం । న । అజగణత్ । వియోగం । సః । దూతధర్మే । స్థిరధీః । అధీశః । పయోధిపానే। మునిః । అంతరాయం । దుర్వారమ్। అపి । ఔర్వమ్ । ఇవ । ఔర్వశేయః.

టీక॥ అధీశః = మనోనిగ్రహమునందు సమర్థుఁడైనవాఁడును, (అతఏవ = కావుననే) దూతధర్మే = దూత్యమునందు, స్థిరధీః = నిశ్చలబుద్ధిగల్గిన, సః = ఆ నలుఁడు, భైమ్యాసమం = దమయంతితోఁడ, వియోగమపి = విరహమునుఁగూడ, ఔర్వశేయః = ఊర్వశికిఁబుత్రుడైన యగస్త్యుఁడు, పయోధిపానే = సముద్రపానమందు, దుర్వారం = దుస్సహమైన, ఔర్వమివ = ఉర్వుఁడనుమునికి జన్మించిన బడబానలమునువలె, అంతరాయం = విఘ్నముగా, నాజగణత్ = లెక్కించలేదు.

సమాసములు :

భైమ్యా : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తయా = భైమ్యా.

దూతధర్మే : దూతస్య ధర్మః = దూతధర్మః. తస్మిన్ = దూతధర్మే.

స్థిరధీః : స్థిరా ధీః యస్య సః = స్థిరధీః

దుర్వారమ్ : దుఃఖేన వారయితుం శక్యః = దుర్వారః. తమ్ = దుర్వారమ్.

పయోధిపానే : పయాంసి ధీయంతే అస్మిన్నితి=పయోధిః. పయోధేః పానమ్=పయోధిపానమ్. తస్మిన్=పయోధిపానే.

ఔర్వమ్: ఉర్వ్యస్య అపత్యం పుమాన్ = ఔర్వః. లేదా, తమ్ = ఔర్వమ్. ఉర్వ్యాః అపత్యం పుమాన్ ఔర్వః. తమ్=ఔర్వమ్.

ఔర్వశేయః : ఊర్వశ్యాః అపత్యం పుమాన్=ఔర్వశేయః.

భావము :

నలునకు మనోనిగ్రహముండుట వలన దూత్యమునందు నెట్టి కొఱతను భావింపక, దమయంతితోటి వియోగమును. దానికి విఘ్నముగా భావింపలేదు. దాని కుపమానము నగస్త్యుని సముద్రపానమీయఁబడినది. ఊర్వశికిఁ గుమారుఁ డైన యగస్త్య మహర్షి, తాను సముద్రమును పానముచేయునపుడు, దాని యందు దాగియున్న బడబాగ్నిని విఘ్నముగా భావింపలేదు. అట్లే నలుఁడును దమయంతీ వియోగమును విఘ్నముగా భావింపక, దానిని సహించి తన ప్రతిజ్ఞకు భంగము గల్గునను భయమువలన, దూత్యమునే యవలంబించెను. ॥౨॥

శ్లో॥ నలప్రణాళీ మిలదంబుజాక్షీ
సంవాదపీయూషపిపాసవస్తే।
తదధ్వవీక్షార్థమివాఽనిమేషా
దేశస్య తస్యాఽఽభరణీబభూవుః॥ ౩

ప॥వి॥ నలప్రణాళీమిలదంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషపిపాసవః । తే । తదధ్వవీక్షార్థమ్ । ఇవ । అనిమేషాః । దేశస్య । తస్య । అభరణీబభూవుః.

టీక॥ తే=ఆ యింద్రాది దేవతలు, నలప్రణాళీమిలదంబు జాక్షీ సంవాద పీయూషపిపాసవః; నల = నలుఁడనెడి, ప్రణాళీ = గొట్టమునుండి, మిలత్=లభించుచున్న, అంబుజాక్షీ = తమ్మికంటియైన దమయంతి తోటి, సంవాద= సంభాషణమను, పీయూష = అమృతమును, పిపాసవః =త్రాగఁగోరినవారై, తదధ్వవీక్షార్థమివ; తత్ =ఆనలునియొక్క, అధ్వ=త్రోవను, వీక్షార్థమివ = చూచుటకోయనునట్లు, అనిమేషాః =

తెప్పపాట్లు లేనివారై, తస్య=ఆ, దేశస్య = ప్రదేశమునకు, ఆభరణీ బభూవుః = భూషణములైరి.

వి॥ ''తదధ్వవీక్షార్థమివ'' అని, వారిత్రోవనుచూచుట, రెప్పపాట్లు లేక పోవుటకు గారణముగాకపోయినను గారణముగాఁ జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. "వ్యంజకమైన'' ఇవ శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము. ఇచ్చట దేవతలకు ఱెప్పపాట్లు లేకపోవుట సహజము.

సమాసములు:

నలప్రణాళీమిలదంబుజాక్షీసంవాద పీయూషపిపాసవః : నల ఏవ ప్రణాళీ=నలప్రణాళీ. నలప్రణాళ్యా మిలత్ = నలప్రణాళీమిలత్. అంబుజేఇవ అక్షిణీయస్యాస్సా=అంబుజాక్షీ. అంబుజాక్ష్యా సంవాదః = అంబుజాక్షీసంవాదః. అంబుజాక్షీసంవాద ఏవ పీయూషమ్=అంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషమ్. నలప్రణాళీమిళచ్చ తత్ అంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషం చ=నలప్రణాళీమిలదంబుజాక్షీసంవాదపీయూషమ్. నలప్రణాళీమిలదంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషం పాతుమిచ్ఛంతీతి=నలప్రణాళీమిలదంబుజాక్షీసంవాదపీ యూషపిపాసవః.

తదధ్వవీక్షార్థమ్ : తస్య అధ్వా=తదధ్వా. తదధ్వనః వీక్షా=తదధ్వవీక్షా. తదధ్వవీక్షాయై=తదధ్వవీక్షార్థమ్.

అనిమేషాః : అవిద్యమానాః నిమేషాః యేషాం తే=అనిమేషాః.

ఆభరణీబభూవుః : అనాభరణాని, ఆభరణాని సంపద్యమానాని బభూవుః=ఆభరణీబభూవుః.

భావము :

ఆ యింద్రాది దేవతలు నలుఁడనెడి గొట్టమునుండి ప్రవహించునట్టి దమయంతీ సంవాదామృతమునుఁ బానము చేయగోరి యనగా దమయంతితో మాట్లాడిన వృత్తాంతమును వినఁగోరినవారై, నలుఁడు వెళ్లిన మార్గమునుఁ జూచుటకో యనునట్లు, రెప్పపాట్లు లేనివారై యా ప్రదేశమునకు నలంకారములైరి. అనగా ఆ నలుఁడు వచ్చునంత వరకు నచ్చటనే యుండిరి. దేవతలకు స్వాభావికముగనే ఱెప్పపాట్లు లేవు. కావుననే వారికి అనిమేషులనియుఁ బేరుగలదు. కాని

నలుని మార్గమును జూచుటకై తెప్పపాటులేక యుండిరనుట వాస్తవము కాక పోయినను, వారికి దమయంతీ సంవాద విషయమున నున్న యాతురత నది సూచించుచున్నది. ॥౩॥

శ్లో॥ తాం కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తా
మింద్రస్యభూమేరమరావతీం సః ।
మనోరథస్సిద్ధిమివ క్షణేన
రథస్తదీయః పురమాససాద॥ ౪

ప॥వి॥ తాం । కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తామ్ । ఇంద్రస్య । భూమేః । అమరావతీం। సః। మనోరథః । సిద్ధిమ్ । ఇవ । క్షణేన । రథః । తదీయః। పురమ్ । ఆససాద.

టీక॥ తదీయః = ఆ నలునకు సంబంధించిన, సః = ఆ, రథః = రథము, తాం = ఆ, కుండినాఖ్యాపద మాత్రగుప్తామ్; కుండినాఖ్యాపదమాత్ర = కుండినమను పేరుచేతనే, గుప్తాం = మఱుగైన, అమరావతీం = ఇంద్రుని రాజధానియగు నమరావతితో సమానమైన, భూమేః = భూమికి, ఇంద్రస్య = ఇంద్రుఁడైన భీమరాజుయొక్క, పురమ్ = పట్టణమును, మనోరథః = కోరిక, సిద్ధిమివ = కార్యసిద్ధినివలె, క్షణేన = క్షణకాలముచే, ఆససాద = పొందెను.

సమాసములు :

కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తామ్ : కుండినమితిఆఖ్యాపదం = కుండినాఖ్యాపదం. కుండినాఖ్యాపదమేవ = కుండినాఖ్యాపదమాత్రమ్. కుండినాఖ్యాపదమాత్రేణగుప్తా = కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తా. తామ్ = కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తామ్.

తదీయః : తస్య అయం = తదీయః.

భావము :

నలుని రథము, కుండిన మను పేరుతో మాత్రము, మఱుగుపడిన యమరావతివలె నున్న, భూలోకదేవేంద్రుఁడగు భీమరాజుయొక్క పట్టణమును, మనోరథము సిద్ధిని పొందినట్లు క్షణకాలమునఁ బ్రవేశించెను. ॥౪॥

శ్లో॥ భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా
సేయం పురీత్యుత్కలికాకులస్సన్।
నృపో నిపీయ క్షణమీక్షణాభ్యాం
భృశం నిశశ్వాస సురైః క్షతాశః॥ ౫౫

ప॥వి॥ భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా । సా । ఇయం । పురీ । ఇతి । ఉత్కలికాకులః । సన్ । నృపః । నిపీయ । క్షణమ్ । ఈక్షణాభ్యాం । భృశం। నిశశ్వాస । సురైః । క్షతాశః.

టీక॥ భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా; భైమీ = దమయంతియొక్క, పద = పాదములయొక్క, స్పర్శ = తాకిడిచే, కృతార్థ = సఫలమైన, రథ్యా = వీథులు కలదియు, సా = ఆ ప్రసిద్ధమైన, పురీ = కుండిన పట్టణము, ఇయం = ఇది, ఇతి = అని, ఉత్కలికాకులస్సన్; ఉత్కలికా = ఉత్కంఠతో, ఆకులస్సన్ = కలతఁజెందినవాఁడై, క్షణం = క్షణకాలము, ఈక్షణాభ్యాం = కన్నులచే, పురీం = ఆ పట్టణమును, నిపీయ = చూచి, సురైః = దేవతలచే, క్షతాశస్సన్; క్షత = భగ్నమైన, ఆశస్సన్ = ఆశ గల్గినవాఁడై, భృశం = మిక్కిలి, నిశశ్వాస = నిట్టూర్పును విడిచెను.

సమాసములు :

భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యాః భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. భైమ్యాః పదే = భైమీపదే. భైమీపదయోః స్పర్శః = భైమీపదస్పర్శః. కృతః అర్థః యాభిస్తాః = కృతార్థాః. భైమీపదస్పర్శేన కృతార్థాః = భైమీపదస్పర్శకృతార్థాః. భైమీపదస్పర్శకృతార్థాః రథ్యాః యస్యాం సా = భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా.

ఉత్కలికాకులః : ఉత్కలికయా ఆకులః = ఉత్కలికాకులః.

క్షతాశః : క్షతా ఆశా యస్య సః = క్షతాశః.

భావము :

నలుఁడు, దమయంతీ పాదముల స్పర్శచే సఫలతఁ జెందిన వీథులలో

వెలయుచున్న యా ప్రసిద్ధమైన కుండిన నగరమిదియా యను నుత్కంఠతోఁ గలతఁ జెంది, క్షణకాలమా పట్టణమును, రెండు కన్నులతో మిక్కిలి యాదరముగా చూచెను. కాని యింద్రాది దేవతల పన్నాగమువలన తన కోరిక భగ్నమైనందులకు మిక్కిలి నిట్టూర్పులను విడిచిపెట్టెను. ౫॥

శ్లో॥ స్విద్యత్ప్రమోదాశ్రులవేన వామం
రోమాంచభృత్పక్ష్మభిరస్య చక్షుః।
అన్యత్పునః కంప్రమపి స్ఫురంతం
తస్యాః పురః ప్రాప నవోపభోగమ్॥ ౬

ప॥వి॥ స్విద్యత్ప్రమోదాశ్రులవేన । వామం । రోమాంచభృత్ । పక్ష్మభిః । అస్య । చక్షుః । అన్యత్ । పునః । కంప్రమ్ । అపి । స్ఫురంతం । తస్యాః । పురః । ప్రాప । నవోపభోగమ్.

టీక॥ అస్య = నలునకు, వామం = ఎడమదైన, చక్షుః = కన్ను, ప్రమోదాశ్రులవేన; ప్రమోదాశ్రు = ఆనందబాష్పములయొక్క, లవేన = బిందువుచే, స్విద్యత్ = చెమర్చినదియు, (ఉన్మిషద్భిః = పైకి నిక్కపొడుచుకొనిన) పక్ష్మభిః = రెప్పలచే, రోమాంచ = భృత్; రోమాంచ = గగుర్పాటులను, భృత్ = దాల్చినదియునై, తస్యాః = ఆ, పురః = కుండిన నగరికి, నగరియను (కుండినస్త్రీకి), స్ఫురంతం = ప్రకాశించుచున్న, నవోపభోగం = నూతనమైనదర్శనమును, (మొదటి సంగమమును) ప్రాప = పొందినది. అన్యత్ పునః = కుడినేత్రమో, కంప్రమపి = కంపముతోఁడనుఁగూడినదై, తం = మొదటిసంగమమును, ప్రాప = పొందినది.

వి॥ ఇచ్చట నానందబాష్పములయందు స్వేదత్వమును, పైకినిక్కిన రెప్పలయందు రోమాంచత్వమును ఆరోపించుట వలన రూపకాలంకారము. ఆ రూపకముచే నేర్పడిన నవోపభోగవ్యవహారమును నగరియను స్త్రీయందును, నేత్రమను పురుషునియందును నారోపించుటవలన అనగా స్త్రీగా తెలియఁబడు నగరియందును, పురుషుఁడుగాఁ తెలియఁబడు నేత్రమునందును నారోపించుటవలన సమాసోక్త్యలంకారము. రూపక సమాసోక్తులకిచ్చట సంకరము.

సమాసములు :

ప్రమోదాశ్రులవేన : ప్రమోదస్య అశ్రూణి = ప్రమోదాశ్రూణి. ప్రమోదాశ్రూణాం లవః = ప్రమోదాశ్రులవః. తేన = ప్రమోదాశ్రులవేన.

రోమాంచభృత్ : రోమాంచాన్ బిభర్తీతి = రోమాంచభృత్.

నవోపభోగమ్ : నవశ్చాసౌ ఉపభోగశ్చ = నవోపభోగః. తమ్ = నవోపభోగమ్.

భావము :

ఈ విధముగా నలమహారాజు, తనకుఁగల్గినయాశాభంగమునకు చింతించు చుండగా, నతనికి నిష్టసిద్ధిని సూచించుచున్నట్టి కుడికన్ను కంపించినది. అందు నెడమకన్ను మాత్రము ఆనందబాష్పములచేతఁ జెమర్చినది. ఱెప్పలుపైకి నిక్కుటచే గగుర్పాటు నొందినదై యా నగరియొక్క పూర్వదర్శనమును, (ప్రథమ సంభోగమును) నొందినది. కుడికన్ను ఆ రెంటితోఁబాటు అనగా స్వేదరోమాంచములతోఁబాటు కంపమునుఁగూడఁ బొందినదై యా యపూర్వ దర్శనమును, (ప్రథమసంభోగమును) పొందినది. అనగా నతని ఎడమకన్ను అనుపురుషుఁడు కుండిననగరియను వనితతో, స్వేదరోమాంచములతోడను, కుడికన్ను అను పురుషుఁడు స్వేదరోమాంచకంపములతోడనుఁ బ్రథమ సంభోగము ననుభవించెనను నర్థమిట సూచితము. అనగా నాతని కన్నులు రెండును నా కుండిననగరినిఁ జూచినవనియు నతనికి శుభసూచకముగా కుడికన్ను అదరిన దనియు నాశయము. ॥౬॥

శ్లో॥ రథాదసౌ సారథినా సనాథా
ద్రాజావతీర్యాశు పురం వివేశ।
నిర్గత్య బింబాదివ భానవీయా
త్సౌధాకరం మండలమంశుసంఘః॥ ౭

ప॥పి॥ రథాత్ । అసౌ । సారథినా । సనాథాత్ । రాజా । అవతీర్య । ఆశు । పురం । వివేశ । నిర్గత్య । బింబాత్ । ఇవ । భానవీయాత్ । సౌధాకరం । మండలమ్ । అంశుసంఘః.

టీక॥ అసౌ = ఈ నలమహారాజు, సారథినా = సారథితో, సనాథాత్ = కూడినట్టి, రథాత్ = రథమునుండి, అవతీర్య = దిగి, అంశుసంఘః = కిరణసమూహము, భానవీయాత్ = సూర్యునికిసంబంధించిన, బింబాత్ = మండలమునుండి, నిర్గత్య = వెలువడి, సౌధాకరం = చంద్రసంబంధమైన, మండలమివ = మండలమునువలె, ఆశు = శీఘ్రముగా, పురం = కుండినపురమును, వివేశ = ప్రవేశించెను.

వి: నలునిఁ జంద్రునితోఁ గుండిననగరమును సూర్యునితోఁ బోల్చుటవలన ఉపమాలంకారము.

సమాసములు :

సనాథాత్ : నాథేన సహవర్తత ఇతి = సనాథః. తస్మాత్ = సనాథాత్.

భానవీయాత్ : భానోరయం = భానవీయః. తస్మాత్ = భానవీయాత్.

సౌధాకరమ్ : సుధాకరస్య ఇదం = సౌధాకరం. తత్ = సౌధాకరమ్.

భావము :

నలమహారాజు సారథితోఁగూడిన రథమునుండి దిగి, సూర్యమండలమందలి కిరణసమూహము చంద్రమండలమును ప్రవేశించినట్లు, కుండిన నగరమునుఁ బ్రవేశించెను. సూర్యకిరములు జలమయమైన చంద్రమండలమందుఁ బ్రవేశించి రాత్రులు చీకటినిఁ దొలగించునని శాస్త్రము. ॥౭॥

శ్లో॥ చిత్రం తదా కుంపినవేశినస్సా
నలస్య మూర్తిర్వవృతే నదృశ్యా।
బభూవ తచ్చిత్రతరం తథాపి
విశ్వైక దృశ్యైవ యదస్య మూర్తిః॥ ౮

ప॥వి॥ చిత్రం । తదా । కుండినవేశినః । సా । నలస్య । మూర్తిః । వవృతే । నదృశ్యా । బభూవ । తత్ । చిత్రతరం । తథా । అపి । విశ్వైక దృశ్యా । ఏవ । యత్ । అస్య । మూర్తిః.

టీక॥ తదా = అప్పుడు, కుండినవేశినః = కుండిన నగరమునుఁ బ్రవేశించిన, నలస్య = నలునియొక్క, సా = అంతఁజక్కగాఁ గనబడుచున్న, మూర్తిః = శరీరము, నదృశ్యా = కానరానిదిగా, వవృతే = ఏర్పడినది. చిత్రం = ఆశ్చర్యము. తథాపి = అట్లు కానరాక పోయినను, అస్య = ఇతనియొక్క, మూర్తిః = శరీరము, విశ్వైకదృశ్యైవ, విశ్వైక = అందఱిచేతనే, దృశ్యైవ = చూడఁదగినదే, (విశ్వ = ప్రపంచమునకు, ఏక = సాటిలేని, దృశ్యైవ = దర్శనీయమైనదే, అనగా దృష్టికిఁ బ్రియమైనదే) ఇతియత్ = అనునదేది గలదో, తత్ = అది, చిత్రతరం = మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరముగా, బభూవ = ఉండినది.

వి॥ నలుని శరీరము దృశ్యము కాలేదని మఱల, విశ్వైకదృశ్యమైన దనుట వలన విరోధాభాసము. విశ్వమునకు సాటిలేని దృశ్యమనుటవలన దానికి పరిహారము.

సమాసములు :

చిత్రతరమ్ : అత్యంతం చిత్రం = చిత్రతరమ్.

విశ్వైకదృశ్యా : ద్రష్టుంయోగ్యా = దృశ్యా. ఏకా చ సా దృశ్యాచ = ఏకదృశ్యా. విశ్వస్యఏకదృశ్యా = విశ్వైకదృశ్యా.

భావము :

కుండిన నగరమును నలుఁడు ప్రవేశించినప్పుడంతవరకు చక్కగాఁ గాన వచ్చుచున్న నలునిశరీర మదృశ్యమైనది. దీనికింద్రుని వరము కారణము. అట్లు అదృశ్యమైనను నది విశ్వైక దృశ్యముగను, (విశ్వమునకెనలేని దర్శనీయమైన ప్రియమూర్తిగను) నుండినది. అతని శరీరమ దర్శనీయమైనను, విశ్వైకదర్శ నీయమైన దనగా, విశ్వములోనది యొక్కటియే రమ్యమైనదని యాశ యము. ॥౮॥

శ్లో॥ జనైర్విదగ్ధైర్భవనైశ్చ ముగ్ధైః
పదే పదే విస్మయకల్పవల్లీం।

విగాహమానా పురమస్య దృష్టి
రథాఽఽదదే రాజకులాతిథిత్వమ్॥ ౯

ప॥వి॥ జనైః । విదగ్ధైః । భవనైః । చ ।ముగ్ధైః । పదే । పదే । విస్మయకల్ప వల్లీం । విగాహమానా । పురమ్ । అస్య । దృష్టిః । అథ । ఆదదే । రాజకులాతిథిత్వమ్.

టీక॥ అథ = తర్వాత, అస్య = ఈ నలునియొక్క, దృష్టిః = చూపు, విదగ్ధైః = విజ్ఞానవంతులైన, జనైః = జనులతోఁడను, ముగ్ధైః = సుందరములైన, భవనైశ్చ = భవనములతోఁడను, పదేపదే = అడుగడుగునందు, విస్మయకల్పవల్లీం = ఆశ్చర్యరసమునకు కల్పలతయైన-అనగా నాశ్చర్యకరమైన, పురం = నగరమును, విగాహమానా = పరికించుచు, రాజకులాతిథిత్వమ్; రాజకుల = రాజనగరికి, అతిథిత్వం = అతిథియగుటను, లేదా, రాజకుల = రాజనగరికి, అతిథిత్వం = అతిథిగా అనగా విషయముగాఁ గల్గియుండుటను, ఆదదే = గ్రహించెను.

సమాసములు:

విస్మయకల్పవల్లీమ్ : విస్మయస్య కల్పవల్లీ = విస్మయకల్పవల్లీ. తామ్ = విస్మయకల్పవల్లీమ్.

రాజకులాతిథిత్వమ్ : రాజ్ఞః కులం = రాజకులమ్. రాజకులస్య అతిథిః = రాజకులాతిథిః. రాజకులాతిథేః భావః = రాజకులాతిథిత్వమ్. లేదా రాజకులమ్ అతిథిః యస్యాస్సా = రాజకులాతిథిః. రాజకులాతిథేః భావః = రాజకులాతిథిత్వమ్. తత్ = రాజకులాతిథిత్వమ్.

భావము :

విజ్ఞానవంతులైన జనులచేతను, సుందరభవనములచేతను శోభించుచు నడుగడుగునకును నాశ్చర్యముఁ గొల్పుచున్న యా కుండిన నగరమునుఁ బరికించుచు నలుని దృష్టి క్రమముగా రాజనగరినిఁ బ్రవేశించినది. ॥౯॥

శ్లో॥ లీనశ్చరామీతి హృదా లలజ్జే
హేలాం దధౌ రక్షిజనేఽప్రసజ్జే।

ద్రక్ష్యామి భైమీమితి సంతుతోష
దూత్యం విచింత్య స్వమసౌ శుశోచ॥ ౧౦

ప॥వి॥ లీనః । చరామి । ఇతి । హృదా । లలజ్జే । హేలాం । దధౌ । రక్షి జనే । అస్త్రసజ్జే । ద్రక్ష్యామి । భైమీమ్ । ఇతి । సంతుతోష । దూత్యం । విచింత్య । స్వమ్ । అసౌ । శుశోచ.

టీక॥ అసౌ = ఈ నలుఁడు, అస్త్రైః = ఆయుధములచే, సన్నద్ధే = సిద్ధమైన, రక్షిజనే = రాజకులమును రక్షించు జనము విషయమున, హేలాం = తిరస్కారమును, దధౌ = ధరించెను. లీనః = దాగినవాఁడనై, చరామీతి = సంచరించుచున్నానని, హృదా = మనస్సుచే, లలజ్జే = సిగ్గుపడెను. భైమీం = దమయంతిని, ద్రక్ష్యామీతి = చూడఁగలనని, సంతుతోష = సంతసించెను. స్వం = తనదైన, దూత్యం = దూతకృత్యమును, విచింత్య = ఆలోచించి, శుశోచ = దుఃఖించెను.

వి॥ రక్షకులను నిరసించుటవలన గర్వము, గూఢముగ సంచరించుటవలన లజ్జ, దమయంతిని జూడగల్గుటవలన హర్షము, తన దూత్యమునకై చింతించుటవలన నిర్వేదముఅని గర్వ-లజ్జా-హర్ష-నిర్వేదములనుఁ బెక్కు భావము లొకచోట నొండొం టినుపమర్దించుకొనుచు సమావేశమగుట వలన నిచ్చట భావశబలత చెప్పఁబడినది.

సమాసములు :

రక్షిజనే : రక్షీ చాసౌ జనశ్చ = రక్షిజనః. తస్మిన్ = రక్షిజనే.

అస్త్రసజ్జే : అస్త్రైః సజ్జః = అస్త్రసజ్జః. తస్మిన్ = అస్త్రసజ్జే.

భైమీమ్ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తాం = భైమీమ్.

దూత్యం : దూతస్య కర్మ = దూత్యమ్. తత్ = దూత్యమ్.

భావము :

ఈ నలుఁడు రాజకులమందు సాయుధులైన రక్షకవర్గములను గర్వముతో తృణీకరించెను. శూరుఁడై గూడ, గూఢముగాఁ దిరుగవలసివచ్చినదే యని

సిగ్గుపడెను. దమయంతినిఁ జూడఁగలను గదాయని హర్షించెను. తన దూత కృత్యమునకు దుఃఖించెను. ॥౧౦॥

శ్లో॥ అథోపకార్యామమరేంద్రకార్యా
త్కక్ష్యాసురక్షాధికృతైరదృష్టః।
భైమీం దిదృక్షుర్బహు దిక్షు చక్షు
ర్దిశన్నసౌ తామవిశద్విశంకః॥ ౧౧

ప॥వి॥ అథ । ఉపకార్యామ్ । అమరేంద్రకార్యాత్ । కక్ష్యాసు । రక్షాధికృతైః। అదృష్టః । భైమీం । దిదృక్షుః । బహు । దిక్షు । చక్షుః । దిశన్ । అసౌ । తామ్ । అవిశత్ । విశంకః.

టీక॥ అథ = అనంతరము, అసౌ = ఈ నలుఁడు, కక్ష్యాసు = రాజగృహము యొక్క యంతరవులయందు, అనగాఁ దొట్టి కట్టులయందు, రక్షాధికృతైః; రక్షా = రక్షణయందు, అధికృతైః = నియమింపఁబడిన రక్షకులచే, అదృష్టః = చూడఁబడనివాఁడై, భైమీం = దమయంతిని, దిదృక్షుః = చూడఁగోరినవాఁడై, దిక్షు = దిక్కులయందు, చక్షుః = దృష్టిని, బహు = ఎక్కువగా, దిశన్ = ఉంచుచు, విశంకస్సన్ = భయములేనివాఁడై, తాం = ఆ, ఉపకార్యాం = రాజభవనమును, అమరేంద్రకార్యాత్ = అమరేంద్ర = దేవతాశ్రేష్ఠులైన యింద్రాదులయొక్క, కార్యాత్ = కార్యమువలన, అవిశత్ = ప్రవేశించెను.

సమాసములు :

అమరేంద్రకార్యాత్ : అమరాణామింద్రాః = అమరేంద్రాః. అమరేంద్రాణాం కార్యమ్ = అమరేంద్రకార్యమ్. తస్మాత్ = అమరేంద్రకార్యాత్.

రక్షాధికృతైః : రక్షాయామధికృతాః = రక్షాధికృతాః. తైః = రక్షాధికృతైః,

భైమీమ్ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తామ్ = భైమీమ్.

విశంకః : విగతా శంకా యస్యసః = విశంకః.

భావము :

ఆ నలుఁడు రాజభవనముయొక్క యంతరవులయందు నియమింపఁబడిన రక్షకభటుల కంటఁబడకుండ దమయంతినిఁ జూఁడగోరుచు దిక్కులయందు బాగుగా దృష్టినిఁ బెట్టుచు నిర్భయముగా నా రాజభవనమును దేవతల కార్యము కొఱకై ప్రవేశించెను. ॥౧౧॥

శ్లో॥ అయం క ఇత్యన్యనివారకాణాం
గిరా విభుర్ద్వారి విభుజ్య కంఠం।
దృశం దదౌ విస్మయనిస్తరంగాం
విలంఘితాయామపి రాజసింహః॥ ౧౨

ప॥వి॥ అయం । కః । ఇతి। అన్యనివారకాణాం। గిరా। విభుః। ద్వారి। విభుజ్య। కంఠం । దృశం । దదౌ । విస్మయనిస్తరంగాం । విలంఘితాయామ్ । అపి । రాజసింహః.

టీక॥ విభుః = సమర్థుఁడైన, రాజసింహః = రాజశ్రేష్ఠుఁడైన, సః = ఆ నలుఁడు, అయం = వీఁడు, కః = ఎవఁడు? ఇతి = అని, అన్యనివారకాణాం; అన్య = తనకంటె నితరులను, నివారకాణాం = నివారించెడి రక్షకుల యొక్క, గిరా = మాటచే, కంఠం = కంఠమును, విభుజ్య = చూడఁ బడితినా యేమి యను భయముతో త్రిప్పి, విలంఘితాయామపి = దాటఁ బడినదైనను, ద్వారి = ద్వారమునందు, విస్మయ నిస్తరంగాం; విస్మయ = ఆశ్చర్యముచే, నిస్తరంగాం = తెప్పపాట్లు లేనటువంటి, దృశం = దృష్టిని, దదౌ = ఇచ్చెను.

సమాసములు :

అన్యనివారకాణామ్ : అన్యేషాం నివారకాః = అన్యనివారకాః. తేషామ్ = అన్యనివారకాణామ్.

విస్మయనిస్తరంగామ్ : నిర్గతాః తరంగాః యస్యాస్సా = నిస్తరంగా. విస్మయేన నిస్తరంగా = విస్మయనిస్తరంగా. తామ్ = విస్మయనిస్తరంగామ్.

రాజసింహః : రాజా సింహ ఇవ = రాజసింహః.

భావము :

సమర్థుఁడును, రాజశ్రేష్ఠుఁడునైన యా నలుఁడు రాజకులమందలి కక్ష్యలలోఁ దిరుగుచుండగా, రక్షకభటులితని కంటె భిన్నులను "వీఁడెవ్వఁడని"నివారించుచున్నప్పుడు, "తన్నేమైనను జూచి వారించుచున్నారా" యను సందేహముతో మెడ త్రిప్పి చూచుచు, ద్వారమును దాటిపోయినప్పుడును వారేమైననుఁ తన్నుఁ జూచినారా! యను నాశ్చర్యముతో ఱెప్పపాటులేని దృష్టినిఁ బఱచెను. ఇతఁడింద్రుని వరముచే నంతర్ధాన విద్యయొక్క మహిమచే నచ్చట నొరులకు కానరాక తిరుగు చున్నను రక్షకభటు లితరులనుఁ గూర్చి మాట్లాడునప్పుడు తన్నుఁ గూర్చియేమైన మాట్లాడుచున్నారా? యను సందేహముతో వెనుకకు మరలి చూచుచు నాశ్చర్యముచే నిశ్చలమైనదృష్టినిఁబఱచెను. సింహము గుహను వదలి వెళ్లునపుడు కొంతదూరము పోయి వెనుకకు మరలి చూచుట ప్రసిద్ధము. అది యీ రాజసింహమైన నలునికి నన్వయింపబడినది. దీనినే సింహావలోకన న్యాయమందురు. ॥౧౩॥

శ్లో॥ అంతఃపురాంతస్స విలోక్య బాలాం
కాంచిత్సమాలబ్ధుమసంవృతోరుం।
నిమీలితాక్షః పరయా భ్రమంత్యా
సంఘట్టమాసాద్య చమచ్చకార॥ ౧౩

ప॥వి॥ అంతఃపురాంతః । సః । విలోక్య । బాలాం । కాం । చిత్ । సమాలబ్ధుం । అసంవృతోరుం । నిమీలితాక్షః ; పరయా । భ్రమంత్యా । సంఘట్టమ్ । ఆసాద్య । చమచ్చకార.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, అంతఃపురాంతః; అంతఃపుర = అంతఃపురముయొక్క, అంతః = లోపల, సమాలబ్ధుం = నలుఁగుపెట్టుకొనుటకు, అసంవృతోరుం; అసంవృత = ఆచ్ఛాదనలేనటువంటి, ఊరుం = తొడలుకల్గినటువంటి, కాంచిత్ = ఒకానొక, బాలాం = స్త్రీని, విలోక్య = చూచి, నిమీలితాక్షస్సన్;నిమీలిత = మూసుకొనబడిన, అక్షస్సన్ = నేత్రములుగల వాఁడగుచు, భ్రమంత్యా = అచ్చట తిరుగుచున్న, పరయా = మఱియొక స్త్రీతో, సంఘట్టనం = కొట్టుకొనడమును, ఆసాద్య = పొంది, చమచ్చకార = అదరిపోయెను.

సమాసములు :

అంతఃపురాంతః : అంతఃపురమ్ = అంతఃపురమ్. అంతఃపురస్య అంతః = అంతఃపురాంతః.

అసంవృతోరుం : న సంవృతౌ = అసంవృతౌ. అసంవృతౌ ఊరూ యస్యాస్సా = అసంవృతోరుః. తామ్ = అసంవృతోరుమ్.

నిమీలితాక్షః : నిమీలితే అక్షిణీ యస్య సః = నిమీలితాక్షః.

భావము :

ఆ నలుఁడంతఃపురమున సంచరించునపుడు నలుఁగు పెట్టుకొనుటకై తొడల పరిసరముల యందాచ్ఛాదనలేని యొకస్త్రీనిఁ గాంచి పరస్త్రీ విలోకన పాపభయముచే, కన్నులను మూసికొనెను. అట్లు మూసుకొనుట వలన నచ్చటనే తిరుగుచున్న మఱియొక స్త్రీతోడీకొని యదరిపడెను. ఇతఁడు కన్నులు మూసుకొనుట వలన నామె యితనికిఁ గనఁబడలేదు. ఇతఁడంతర్ధాన విద్యలో మాయమై యుండుటవలన నామెకితఁడు కాన రాలేదు. అందువలన నిఱువురు నొండురుల కానఁజాలక డీకొనిరి. ॥౧౩॥

శ్లో॥ అనాదిసర్గస్రజి వానుభూతా
చిత్రేషు వా భీమసుతా నలేన।
జాతైవ యద్వా జితశంబరస్య
సా శాంబరీశిల్పమలక్షి దిక్షు॥ ౧౪

ప॥వి॥ అనాదిసర్గస్రజి । వా । అనుభూతా । చిత్రేషు । వా । భీమసుతా । నలేన। జాతా । ఏవ । యత్ । వా । జితశంబరస్య । సా । శాంబరీ శిల్పం। అలక్షి । దిక్షు.

టీక॥ అనాదిసర్గస్రజివా; అనాది = ఆదిలేనట్టి, సర్గస్రజివా = సృష్టిపరంపర యందుఁగాని, చిత్రేషువా = చిత్తరువులయందుఁగాని, అనుభూతావా = అనుభవింపఁబడినదో, యద్వా = లేదా, (అనుభవమవసరము లేదు) జిత శంబరస్య = శంబరుని జయించిన మన్మథునియొక్క, శాంబరీశిల్పం =

మా యాసృష్టిగా, జాత్రైవ=ఏర్పడిన, సా=ఆ, భీమసుతా = దమ యంతి, నలేన=నలునిచే, దిశు=అన్ని దిక్కులయందు, అలక్షి= చూడఁబడినది.

వి॥ నలునకన్ని దిక్కులయందును దమయంతి కానవచ్చుటకు, జన్మాంతర సంస్కారము హేతువా? లేక చిత్రానుభవము హేతువా? లేక మన్మ థమాయాశిల్పము హేతువా? యని సంభావన చేయుటవలన నిచ్చట హేతూత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

అనాదిసర్గస్రజి : అవిద్యమానా ఆదిః యస్య సః=అనాదిః. అనా దిశ్చాసౌ సర్గశ్చ=అనాదిసర్గః. అనాదిసర్గస్య స్రక్ = అనాదిసర్గస్రక్. తస్యాం = అనాదిసర్గస్రజి.

జితశంబరస్య : జితః శంబరః యేన సః=జితశంబరః. తస్య= జితశంబరస్య.

శాంబరీశిల్పమ్ : శంబరస్య ఇయం=శాంబరీ. శాంబర్యాః శిల్పమ్= శాంబరీశిల్పమ్. ॥౧౪॥

భావము :

అచ్చట నలునకన్ని దిక్కులయందును దమయంతి కానవచ్చుచున్నది. దీనికి జన్మాంతరమందలి యనుభవము కారణమా! లేదా చిత్తరువులలో దమ యంతీ దర్శనము కారణమా! లేదా మాయావులకు మాయావియైన యా మన్మ థుని మాయాసృష్టియా కారణమని సంభావింపఁబడినవి.

శ్లో॥ అలీకభైమీసహదర్శనాన్న
తస్యాన్యకన్యాప్సరసో రసాయ।
భైమీ భ్రమస్త్వైవ తతః ప్రసాదాత్।
భైమీభ్రమస్తేన న తాస్వలంభి॥ ౧౫

ప॥వి॥ అలీకభైమీసహదర్శనాత్ । న । తస్య । అన్యకన్యాప్సరసః । రసాయ । భైమీభ్రమస్య । ఏవ । తతః । ప్రసాదాత్ । భైమీభ్రమః । తేన । న । తాసు । అలంభి.

టీక॥ అన్యకన్యాప్సరసః; అన్య = ఇతరులైన, కన్యాఽప్సరసః = అప్సరసల వంటి కన్యకలు, అలీకభైమీసహదర్శనాత్; అలీకభైమీ = మాయాదమయంతితో, సహదర్శనాత్ = కూడ కానవచ్చుట వలన, తస్య = ఆ నలునకు, రసాయ = రాగముకొఱకు, న = కాలేదు. తతః = ఆ దమయంతీ భ్రమముయొక్క, ప్రసాదాత్ = అనుగ్రహమువలన, తేన = ఆ నలునిచే, తాసు = ఆ యంతఃపుర స్త్రీలయందు, భైమీభ్రమః = దమయంతి భ్రమము, నాలంభి = పొందఁబడలేదు.

సమాసములు :

అలీకభైమీసహదర్శనాత్ : అలీకప్రయుక్తాభైమీ = అలీకభైమీ. అలీకభైమ్యాసహ దర్శనం = అలీకభైమీసహదర్శనమ్. తస్మాత్ = అలీకభైమీ సహదర్శనాత్. లేదా-అలీకా చ సా భైమీ చ = అలీకభైమీ. అలీకభైమ్యా సహదర్శనం = అలీకభైమీసహదర్శనం. తస్మాత్ = అలీకభైమీసహదర్శనాత్.

అన్యకన్యాప్సరసః : కన్యాః అప్సరస ఇవ = కన్యాప్సరసః. అన్యాశ్చ తాః కన్యాప్సరసశ్చ = అన్యకన్యాప్సరసః.

భైమీభ్రమః : భైమ్యాః భ్రమః = భైమీభ్రమః.

భావము :

అచ్చటనున్న యితర కన్యలప్సరసలతో సమానముగానున్నను, వారు మాయాభైమితోఁ గలసి కనఁబడుటవలన వారిపై నలున కనురాగము కలుగలేదు. ఏలయనగా వారందఱు దమయంతికి సౌందర్యాది గుణములలో కీతగానే యుండిరి. ఆ దమయంతీ భ్రమయొక్క యనుగ్రహము వలననే వారియందు దమయంతి యనెడి భ్రమ కలుగలేదు. ఏలయనగా దమయంతితో వారికెట్టి సామ్యములేక యుండినది. కావున మాయా భైమియొక్క సాక్షాత్కారము రెండు విధములుగాను పకరించినది. ॥౧౫॥

శ్లో॥ భైమీనిరాశే హృది మన్మథేన
దత్తస్వహస్తాద్విరహాద్విహస్తః।
స తామలీకామవలోక్య తత్ర
క్షణాదపశ్యన్వ్యషదద్విబుద్ధః॥ ౧౬

ప॥వి॥ భైమీనిరాశే । హృది । మన్మథేన । దత్తస్వహస్తాత్ । విరహాత్ । విహస్తః । సః । తామ్ । అలీకామ్ । అవలోక్య । తత్ర । క్షణాత్ । అపశ్యన్ । వ్యషదత్ । విబుద్ధః.

టీక॥ భైమీనిరాశే; భైమీ = దయంతియందు, నిరాశే = ఆశ లేకుండఁ జేయఁబడిన, హృది = హృదయమందు, మన్మథేన = మన్మథునిచే, దత్తస్వహస్తాత్; దత్త = ఈయఁబడిన, స్వహస్తాత్ = తనచేయికల్గిన, అనగా మన్మథునిచేఁ బుట్టింపఁబడిన, విరహాత్ = వియోగమువలన, విహస్తః = కలతనొందిన, సః = ఆనలుఁడు, అలీకాం = అసత్యమైన, తాం = ఆదమయంతిని, అవలోక్య = చూచి, క్షణాత్ = క్షణమున, విబుద్ధః = భ్రమ తొలంగినవాఁడై, తత్ర = అచ్చట, తామ్ = ఆమెను, అపశ్యన్ = చూడక, వ్యషదత్ = దుఃఖించెను,

సమాసములు:

భైమీనిరాశే: భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. నిర్గతా ఆశా యస్మాత్తత్ = నిరాశమ్. భైమ్యాం నిరాశమ్ = భైమీనిరాశమ్. తస్మిన్ = భైమీనిరాశే.

దత్తస్వహస్తాత్ : స్వస్యహస్తః = స్వహస్తః. దత్తఃస్వహస్తః. యస్య సః = దత్తస్వహస్తః తస్మాత్ = దత్తస్వహస్తాత్.

అపశ్యన్ : నపశ్యన్ = అపశ్యన్.

భావము:

దేవతలచే దమయంతియందు నైరాశ్యముఁ బొందింపఁబడిన హృదయమందు మన్మథుఁడు కల్గించిన వియోగమువలనఁ గలతబొందిన నలుఁడు మిథ్యాదమయంతినిజూచి, క్షణములో మేల్కొనగనే భ్రమతొలంగుటచే నామె కానరాలేదు. దానివలన మిక్కిలి దుఃఖము ననుభవించెను. ॥౧౬॥

శ్లో॥ ప్రియాం వికల్పోపహృతాం స యావ
ద్దిగీశసందేశమజల్పదల్పం।
అదృశ్యవాగ్భీషితభూరిభీరు
భవోరవస్తావదచేతయత్తమ్॥ ౧౭

ప॥వి॥ ప్రియాం । వితల్పో పహృతాం । సః । యావత్ । దిగీశసందేశమ్ । అజల్పత్ । అల్పమ్ । అదృశ్యవాగ్భిషిత భూరిభీరుభవః । రవః । తావత్ । అచేతయత్ । తమ్.

టీక॥ సః = ఆనలుఁడు, వికల్పోపహృతాం;వికల్ప = విభ్రమములతో, ఉపనీతాం = తేఁబడిన, ప్రియాం = దమయంతినిఁగూర్చి, యావత్ = ఎంతలోపల, దిగీశసందేశం;దిగీశ = దిక్పాలకులయొక్క, సందేశం = సమాచారమును, అల్పం = కొద్దిగా, అజల్పత్ = చెప్పెనో, తావత్ = అంతలోపల, అదృశ్యవాగ్భి షితభూరిభీరుభవః; అదృశ్య = కంటికిఁగానరానివ్యక్తి యొక్క, వాక్ = మాటలచే, భీషిత = భయపఱుచఁబడిన, భూరి = అనేకులైన, భీరు = భయముఁగల్గిన స్త్రీలవలన, భవః = కల్గినటువంటి, రవః = శబ్దము, అనగా కలకలధ్వని, తం = వానిని, నలం = నలునిగా, అచేతయత్ = ప్రబోధించెను.

సమాసములు :

వికల్పోపహృతామ్ : వికల్పైః ఉపహృతా = వికల్పోపహృతా. తామ్ = వికల్పోపహృతామ్.

దిగీశసందేశమ్ : దిశామీశాః = దగీశాః. దిగీశానాం సందేశః = దిగీశసందేశః. తమ్ = దిగీశసందేశమ్.

అదృశ్యవాగ్భిషితభూరిభీరుభవః: ద్రష్టుంశక్యః = దృశ్యః.నదృశ్యః = అదృశ్యః. అదృశ్యస్య వాక్ = అదృశ్యవాక్. అదృశ్యవాచా భీషితాః = అదృశ్యవాగ్భిషితాః. భూరయశ్చ తాః భీరవశ్చ = భూరిభీరవః. అదృశ్యవాగ్భిషితాః భూరిభీరవశ్చ = అదృశ్యవాగ్భిషితభూరిభీరవః. అదృశ్యవాగ్భిషితభూరిభీరుభ్యఃభవతీతి = అదృశ్యవాగ్భిషితభూరిభీరుభవః.

భావము :

ఆ నలుఁడు తాను దిక్పాలకులవద్ద నుండి తెచ్చిన సమాచారమును మిథ్యా దమయంతికి నెంతవరకు నెవ్వరి కంటికిని కనఁబడక చెప్పెనో, అంతలోపల నీ యదృశ్యమైన వ్యక్తియొక్క మాటలవలన పెక్కండ్రు చెలికత్తెలు భయగ్రస్తులై కలకలధ్వనినిఁ జేసిరి. ఆ ధ్వనివలన నలుఁడు తాను భ్రాంతిఁ దొలగి యథాస్థితికి వచ్చెను. అంతవరకు నతఁడు తన భ్రాంతికి గోచరించుచున్న దమయంతితో భ్రమచే దిక్పాలక సందేశమునుఁ జెప్పుచుండెను. ఈ యదృశ్యవాణి వలన నచ్చటి స్త్రీలు భూతమేమైన వచ్చి మాట్లాడుచున్నదో, యని భయపడిరి. ॥౧౭॥

శ్లో॥ పశ్యన్ స తస్మిన్ మరుతాఽపి తన్వ్యా
స్తనౌ పరిస్పృష్టమివాస్తవస్త్రౌ।
అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకమాస్యం
దధార తిర్యగ్వలితం విలక్షః॥ ౧౮

ప॥వి॥ పశ్యన్ । సః । తస్మిన్ । మరుతా । అపి । తన్వ్యాః । స్తనౌ । పరిస్పృష్టమ్ । ఇవ । అస్తవస్త్రౌ । అక్షాంత పక్షాంతమృగాంకమ్। ఆస్యం। దధార । తిర్యగ్వలితం । విలక్షః.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, తస్మిన్ = ఆయంతః పురమునందు, మరుతాఽపి = అచేతనమైనగాలిచేతను, పరిస్పృష్టమివ = తాకుటకొఱకో యనునట్లు, అస్తవస్త్రౌ; అస్త = తొలగింపఁబడిన, వస్త్రౌ = వస్త్రములు గల్గిన, తన్వ్యాః = స్త్రీయొక్క, స్తనౌ = స్తనములను, పశ్యన్ = చూచుచు, విలక్షః = సిగ్గుఁజెందినవాఁడై, అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకమ్; అక్షాంత = ఓర్వఁబడని, పక్షాంత = పక్షమునకుచివరిదైనపూర్ణిమనాటి, మృగాంకం = చంద్రుఁడు గల్గిన, ఆస్యం = మోమును, తిర్యగ్వలితం; తిర్యక్ = అడ్డముగా, వలితం = మరలింపఁబడినదిగా, దధార = ధరించెను.

సమాసములు :

అస్తవస్త్రౌ : అస్తంవస్త్రంయయోస్తౌ = అస్తవస్త్రౌ. తౌ = అస్తవస్త్రౌ.

అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకం : న క్షాంతః = అక్షాంతః. పక్షస్య అంతః = పక్షాంతః. పక్షాంతే మృగాంకః = పక్షాంతమృగాంకః. అక్షాంతః పక్షాంతమృగాంకః యేన తత్ = అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకమ్. తత్ = అక్షాంత పక్షాంతమృగాంకమ్.

తిర్యగ్వలితమ్ : తిర్యక్ యథా తథా వలితమ్ = తిర్యగ్వలితమ్. తత్ = తిర్యగ్వలితమ్.

భావము

ఆయంతఃపురమునందుఁ జైతన్యములేని గాలికూడ తాకుటకోయనునట్లు ఒకానొకస్త్రీయొక్క పాలిండ్లపైని వలువలనుఁ దొలగింపగా, దానినిఁజూచి నలుఁడు సిగ్గుపడుచు, పున్నమ చంద్రునిఁ దిరస్కరించునట్టి తన మోమును నడ్డముగాఁ ద్రిప్పి వాల్చుకొనెను. అనగా గాలికిఁ బాలిండ్లపైని పయ్యెద తొలగి నది. అందువలన నాగాలి యా పాలిండ్లనుఁదాకఁ దలంచినట్లు భావింపఁబడినది. ఇట్లు నలుఁడా పాలిండ్లనుఁ జూడక మోముత్రిప్పుటవలన నతని యింద్రియ నిగ్రహము వ్యక్తమైనది. చైతన్యములేని వాయువునకే యింత చాపల్యమున్న ప్పుడు చైతన్యముగల నలున కట్టిసందర్భమున నెట్టి వికారము లేకపోవుట యతని గొప్పతనమును వెల్లడి పఱచుచున్నది. ॥౧౮॥

శ్లో॥ అంతఃపురే విస్తృతవాగురోఽపి
బాలావళీనాం వళితైర్గుణౌఘైః।
న కాలసారం హరిణం తదక్షిద్వంద్వం
ప్రభుర్బంధుమ భూన్మనోభూః॥ ౧౯

ప॥వి॥ అంతఃపురే । విస్తృతవాగురః । అపి । బాలావళీనాం । వళితైః । గుణౌఘైః । న । కాలసారం । హరిణం । తదక్షిద్వంద్వం । ప్రభుః । బంధుమ్ । అభూత్ । మనోభూః.

టీక॥ అంతఃపురే = అంతఃపురమునందు, బాలావళీనాం = స్త్రీ సమూహముల యొక్కయు (వకార బకారములకు భేదము లేనందువలన, వాలావళీ నాం = శిరోజముల వరుసలయొక్కయు) వళితైః = విలాసములచేతను,

(పెక్కుపోగులు పెట్టి పేనఁబడినటువంటిదియు) గుణౌఘైః; గుణ = నృత్యగీత సౌందర్యకటాక్షవిక్షేపాదిగుణములయొక్కయు, (పేనఁబడిన దారముల యొక్కయు) ఓఘైః = సమూహములచేతను, విస్తృతవాగురోఽపి; విస్తృత = పఱువఁబడిన, వాగురోఽపి = వలగలవాడైనను, మనోభూః = మన్మథుడనుఁ వేటకాఁడు, తదక్షిద్వంద్వం; తత్ = ఆ నలుని యొక్క, అక్షిద్వంద్వం = కన్నుల జంటయను, కాలసారం = కృష్ణసారమును, (కంటి పాపయొక్క నలుపువన్నెచే శ్రేష్ఠమైన దానిని) (జింకను) బంధుం = ఆకర్షించుటకు, (బంధించుటకు), ప్రభుః = సమర్థుఁడుగా, నాఽభూత్ = కాలేదు.

వి॥ ఇచ్చట కన్నులయందు హరిణత్వమును, బాలావళియందు వాలావళిత్వమును, గుణసమూహమునందు సూత్రత్వము నారోపించుటవలన మన్మథునకు మృగయుత్వము సిద్ధించుచున్నది. కాన నది గమ్యము కాననేకదేశవివర్తి రూపకము.

సమాసములు :

విస్తృతవాగురః : విస్తృతా వాగురా యేన సః = విస్తృతవాగురః.

బాలావళీనాం : బాలానామ్ ఆవళ్యః = బాలావళ్యః. తాసాం = బాలావళీనామ్.

గుణౌఘైః : గుణానామోఘాః = గుణౌఘాః. తైః = గుణౌఘైః.

కాలసారం : కాలేనసారం = కాలసారం. తత్ = కాలసారమ్.

అక్షిద్వంద్వమ్ : అక్ష్ణోః ద్వంద్వమ్ = అక్షిద్వంద్వమ్. తత్ = అక్షిద్వంద్వమ్.

భావము :

ఆ యంతఃపురమునందలి స్త్రీ సంఘము, విలాసయుక్తములైన యొడలు విరుపులను, నృత్యములను, గానములనుఁ గటాక్షవిక్షేపములను, తమ శిరోజములను విప్పుట ముడులువేయుట, దువ్వుట, మున్నగు నందచందములను వెల్లడించు హావభావాదులతోఁడను, మధురములైన యంగ విన్యాసముల

తోఁడను, నలుని కంటఁ బడిరి. కాని మన్మథుఁడను వేటకాఁడా యంతఃపుర స్త్రీల శిరోజములచే పేనిన దారములతో నిర్మించిన వలనుఁ బఱచి, యా యంతః పురమందు సంచరించు నలుని యొక్క (నల్లని కంటి పాపముచే శ్రేష్ఠమైనందు వలన కృష్ణ సారమనఁబడు) కన్నులజంటయను కృష్ణసారమును - అనగా జింకను నాకర్షించుటకును (పట్టుటకును) సమర్థుఁడు కాజాలకపోయెను. ఏల యనగా నలుఁడు జితేంద్రియుఁడు. అడవియందు వేటకాఁడు జింకనుఁ బట్ట గలుగుచున్నాఁడు. కాని మన్మథుఁడను వేటకాఁడంతఃపురమందుఁ గూడ జింకను పట్ట లేకపోయెను. అంతఃపురమందలి స్త్రీలు, వివిధ విలాసవిభ్రము లతోఁజేయు శృంగారచేష్టలేవియును జితేంద్రియుఁడగు నలుని, వికారపరచ లేదు. ॥౧౯॥

శ్లో॥ దోర్మూలమాలోక్య కచం రురుత్సో
స్తతః కుచౌ తావనులేపయంత్యాః।
నాభీమథైష శ్లథవాససోఽను
మిమీల దిక్షు క్రమకృష్టచక్షుః॥ ౨౦

ప॥వి॥ దోర్మూలమ్ । ఆలోక్య । కచం । రురుత్సోః । తతః । కుచౌ । తౌ । అనులేపయంత్యాః । నాభీమ్ । అథ । ఏషః । శ్లథవాససః । అను । మిమీల । దిక్షు । క్రమకృష్టచక్షుః.

టీక॥ ఏషః = ఈ నలుఁడు, కచం = తల వెంట్రుకలను, రురుత్సోః = బంధింపఁ గోరుచున్న, కస్యాశ్చిత్ = ఒకానొక యువతియొక్క, దోర్మూలం = బాహుమూలమును, ఆలోక్య = చూచి, తతః = తర్వాత, కుచౌ = స్తనములను, అనులేపయంత్యాః = చందనాది సుగంధద్రవ్యములనుఁ బట్టించుచున్న ఆమె యొక్కయే, కుచౌ = స్తనములను, ఆలోక్య = చూచి, అథ = పిదప, శ్లథవాససః; శ్లథ = జారిపోయిన, వాససః = వలువఁగల్గిన, ఆమెయొక్కయే, నాభీం = పొక్కిలిని, ఆలోక్య = చూచి, అను = తర్వాత, దిక్షు = దిక్కులయందు, అనగా నెదుట పార్శ్వభాగ ములయందు, క్రమ కృష్టచక్షుః, క్రమ = క్రమముగా, కృష్ట = ఉప సంహరింపఁబడిన, చక్షుః = కన్నులుగలవాఁడై, మిమీల = (కన్నులను) మూసుకొనెను.

సమాసములు :

దోర్మూలమ్ : దోషోర్మూలమ్ = దోర్మూలమ్. తత్ = దోర్మూలమ్.

రురుత్సోః : రోద్ధుమిచ్ఛుః = రురుత్సుః. తస్యాః = రురుత్సోః.

శ్లథవాససః : శ్లథంవాసః యస్యాస్సా = శ్లథవాసాః. తస్యాః = శ్లథ వాససః.

క్రమకృష్టచక్షుః : క్రమేణకృష్టే = క్రమకృష్టే. క్రమకృష్టే చక్షుషీ యస్యసః = క్రమకృష్టచక్షుః.

భావము :

ఈ నలుఁడాయంతఃపురమునందు, తలవెంట్రుకలను ముడివేసుకొనుచున్న యొక యువతియొక్క బాహుమూలమునుఁ జూచి, తన దృష్టిని దిగువకు వంచుకొనెను. తర్వాత నా యువతియే తన స్తనములకు చందనాది సుగంధద్రవ్యములనలదుచుండగా వానినిఁ జూచి యింకనుఁ దన దృష్టిని వంచుకొనెను. తర్వాత నా యువతియే యిట్లు స్తనములకుఁ జందనాది ద్రవ్యముల నలఁదుటకై చీరను జార్చివేయగా, దానినిఁ జూచి ముందు కంటెను నింకను దిగువకుఁ గన్నులను వాల్చుకొనెను. ఈవిధముగా బాహుమూలమునుండి పొక్కిలివరకును నవయవములు తన కంటఁబడినను దానినిఁ జూడనొల్లక తలవంచుకొనిన నలుఁడు, నాభికంటెను దిగుస నంగములఁపైనఁ గన్నుగూడఁ బ్రసరింపగూడదను నాశయముతో చిట్టచివరికి, తన కన్నులనే మూసుకొనెను. అంతఃపురమునఁ బురుషులు లేనందువలన స్వేచ్ఛగా వర్తించుచున్న స్త్రీలనుఁ జూచుట పాపహేతువని భయపడుచున్న యా నలునికి కన్నులు మూసుకొనుటయే యుక్తమైనది. ॥౨౦॥

శ్లో॥ మీలన్న శేకేఽభిముఖాగతాభ్యాం
ధర్తుం నిపీడ్య స్తనసాంతరాభ్యామ్।
స్వాంగాన్యపేతో విజగౌ స పశ్చాత్
పుమంగసంగోత్పులకే పునస్తే॥ ౨౧

ప॥వి॥ మీలన్ । న । శేకే । అభిముఖాగతాభ్యాం । ధర్తుం । నిపీడ్య । స్తన సాంతరాభ్యాం । స్వాంగాని । అపేతః । విజగౌ । సః । పశ్చాత్ । పుమంగసంగోత్పులకే । పునః । తే.

టీక॥ మీలన్ = కనులు మూసికొనిన, సః = ఆ నలుఁడు, అభిముఖాగతాభ్యాం; అభిముఖ = ఎదురుగా, ఆగతాభ్యాం = వచ్చినట్టి, స్తనసాంతరాభ్యాం; స్తన = స్తనములచే, సాంతరాభ్యాం = వవ్యధానముగల్గిన యిద్దఱు స్త్రీలచే, నిపీడ్య = మధ్యఅడ్డగించి, ధర్తుం = పట్టుకొనఁబడుటకు, నశేకే = శక్యుఁడు కాలేదు. సః = ఆ నలుఁడు, పశ్చాత్ = వెనుకకు, అపేతః = తొలగినవాఁడై, స్వాంగాని = తనయవయవములను, విజగౌ = నిందించెను. తే = ఆ యిద్దఱుస్త్రీలు, పుమంగసంగోత్పులకే ; పుమ్ = పురుషుని యొక్క, అంగ = శరీరముయొక్క, సంగ = సంబంధముచే, ఉత్పులకే = పైకినిక్కిన రోమాంచములు గలవారుగ (జాతే = అయినారు).

సమాసములు :

అభిముఖాగతాభ్యామ్ : అభిముఖమ్ ఆగతే = అభిముఖాగతే. తాభ్యామ్ = అభిముఖాగతాభ్యామ్.

స్తనసాంతరాభ్యామ్ : అంతరేణసహితే = సాంతరే. స్తనాభ్యాంసాంతరే = స్తనసాంతరే. తాభ్యాం = స్తనసాంతరాభ్యామ్.

భావము :

కన్నులుమూసుకొని యానలుఁ డంతఃపురమునఁ దిరుగునప్పుడు మఱియొక బాధకు గుఱియైనాడు. ఇద్దఱు స్త్రీలలో నొకరుముందు, మఱియొకరు వెనుక వచ్చుచుండిరి. వారిఱువురిమధ్య నీ నలుఁడిఱుకు కొనెను. కాని వారిద్దఱి స్తనములు మిక్కిలి యురువుగ నుండుటవలన నవి వారిద్దరిమధ్య కొంత నెడమిచ్చినది. ఆ ఎడములో నీ నలునిఁబట్టివేయుటకు వారు ప్రయత్నించినను నలుఁ డెట్టో తప్పించుకొని బయటపడి దూరముగాఁదొలగినవాఁడై పరస్త్రీల స్పర్శదోషమునుఁ బొందిన తనయవయవములను నిందించుకొనెను. పురుషశరీర సంపర్కముచే నా స్త్రీలకిఱువురికిని శరీరమునందు గగుర్పాటేర్పడినది. ॥౨౦॥

శ్లో॥ నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం
కదర్థితస్తాః కలయన్ కటాక్షైః।
స రాగదర్శీవ భృశం లలజ్జే
స్వతః సతాం హ్రీః పరతోఽపి గుర్వీ॥ ౨౨

ప॥వి॥ నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం । కదర్థితః । తాః । కలయన్ । కటాక్షైః । సః । రాగదర్శీ । ఇవ । భృశం । లలజ్జే । స్వతః । సతాం । హ్రీః । పరతః । అపి । గుర్వీ.

టీక॥ నిమీలన స్పష్టవిలోకనాభ్యాం ; నిమీలన=కన్నులుమూయుట, స్పష్ట విలోకనాభ్యాం=స్పష్టముగాచూచుట అనువానిచే, కదర్థితః = పీడింపఁ బడిన, సః=నలుఁడు, తాః=ఆ, స్త్రియః=స్త్రీలను, కటాక్షైః=కడ కన్నులచే, కలయన్ = వికల్పరహితముగాఁజూచుచు, రాగదర్శీవ = అనురాగముతోఁజూచువానివలె, భృశం = మిక్కిలి, లలజ్జే=సిగ్గుప డెను. సతాం=సజ్జనులకు, పరతోఽపి = పరులకంటెను, స్వతః= తమవలననే, హ్రీః=సిగ్గు, గుర్వీ=గొప్పది.

వి॥ అంతఃపురస్త్రీలను నిష్కామముగఁ జూచినను సకామముగచూచిన వాని వలె భావించి సిగ్గుపడెను విశేషమునకు, సత్పురుషులకు పరులకంటెను తమవలననే సిగ్గుఎక్కువ యను సామాన్యముచే సమర్థనముండుట వలన నర్థాంతన్యాసము.

సమాసములు :

నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యామ్ : స్పష్టం చ తత్ విలోకనం చ=స్పష్ట విలోకనం. నిమీలనం చ స్పష్టవిలోకనం చ=నిమీలనస్పష్టవిలోకనే. తాభ్యాం= నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యామ్,

రాగదర్శీ : రాగేణ పశ్యతీతి=రాగదర్శీ.

భావము :

అంతఃపురమున స్త్రీలనుఁ జూడరాదను నుద్దేశముతో, కన్నులు మూసి కొనిన తర్వాత వారితో ఢీకొనుట మున్నగు వానిచే కన్నులు తెఱచుకొనుట

మున్నగు నవస్థలతో బాధనొందిన నలుఁడా స్త్రీలను నెట్టి వికల్పము లేకుండఁ జూడ నారంభించెను. అట్లు చూచియు తాను రాగముతోఁ జూచుచున్నవాడుగ భావించి సిగ్గుపడెను. కాని తాను రాగముతోఁ జూచినది చూడనిది యితరులకుఁ దెలియదు గదా దానికేల, తాను సిగ్గుపడవలసి వచ్చినదని ప్రశ్నింపరాదు. ఏల యనగా సజ్జనులకు పరులవలన వచ్చెడి లజ్జకంటెను, తన మనస్సువలన నేర్పడిన లజ్జయే గొప్పది. కావున నలుని మనస్సు రాగముతో చూడకపోయినను, రాగముతో చూచినదో యని యాతనికి లజ్జనుఁ గల్గించుచుండెను. ॥౨౨॥

శ్లో॥ రోమాంచితాంగీమనుతత్కటాక్షైః
భ్రాంతేన కాంతేన రతేర్నిసృష్టః।
మోఘశ్శరౌఘః కుసుమాని నాభూత్
తద్ధైర్యపూజాం ప్రతి పర్యవస్యన్॥ ౨౩

ప॥వి॥ రోమాంచితాంగీమ్ । అను । తత్కటాక్షైః । భ్రాంతేన । కాంతేన । రతేః । నిసృష్టః । మోఘః । శరౌఘః । కుసుమాని । న । అభూత్ । తద్ధైర్యపూజాం । ప్రతి । పర్యవస్యన్.

టీక॥ రోమాంచితాంగీమను = పురుషదేహ సంబంధముచే గగుర్పాటుఁ జెందిన శరీరముగల స్త్రీని ఉద్దేశించి, తత్కటాక్షైః; తత్ = ఆ నలునియొక్క, కటాక్షైః = కటాక్షములచే, భ్రాంతేన = నలునికామెయందనురాగము కల్గినదని భ్రాంతిఁజెందిన, రతేః = రతీదేవియొక్క, కాంతేన = భర్తయైన మన్మథునిచే, నిసృష్టః = ప్రయోగింపఁబడిన, కుసుమాని = పుష్పములను, శరౌఘః = బాణసమూహము, తద్ధైర్యపూజాంప్రతి; తత్ = ఆ నలునియొక్క, ధైర్య = వికారరహితమైన మనస్సుగల్గి యుండుటకై ఏర్పడిన, పూజాంప్రతి = పూజనుఁగూర్చి యుద్దేశింపఁబడినదిగా, పర్యవస్యన్ = పరిణమించుచు, మోఘః = వ్యర్థముగా, నాఽభూత్ = కాలేదు.

వి॥ ఇచ్చట నలుని ధైర్యమును భగ్నముగావించుటకై ప్రయోగింపఁబడిన కుసుమశరములు వాని ధైర్యమును భగ్నము గావింపక యుండుటయే గాక వాని ధైర్యమునుఁ బూజించుట యను ననర్థమునుఁ గల్గించినది గాన విషమాలంకారము.

సమాసములు :

రోమాంచితాంగీమ్ : రోమాంచాః అస్య సంజాతా ఇతి = రోమాంచితమ్. రోమాంచితమ్ అంగం యస్యాస్సా = రోమాంచితాంగీ. తామ్ = రోమాంచితాంగీమ్.

తత్కటాక్షైః : తస్య కటాక్షాః = తత్కటాక్షాః. తైః = తత్కటాక్షైః.

శరౌఘః : శరాణామోఘః = శరౌఘః.

తద్ధైర్యపూజాం : ధీరస్యభావః = ధైర్యం. తస్యధైర్యం = తద్ధైర్యం. తద్ధైర్యస్య పూజా = తద్ధైర్యపూజా. తామ్ = తద్ధైర్యపూజామ్.

భావము :

నలుఁడంతఃపురమునందు తన శరీర సంపర్కమువలన గగుర్పాటుఁ జెందిన స్త్రీని తన కటాక్షములతోఁ జూచెను. అప్పుడు మన్మథుఁడతని కామెపై ననురాగముగల్గినదేమో యని భ్రాంతిపడి పుష్పములను బాణసమూహము నాతనిపైఁ బ్రయోగించెను. అవి యాతని మనఃస్థైర్యము నేమాత్రము కదలింపలేక పోవుటయేగాక దాని పూజకై ప్రయోగింపఁబడిన పూలరాశిగాఁ బరిణమించుటచే వ్యర్థములు కాలేదు. శత్రువుయొక్క గుణమునుఁగూడఁ బూజింపవలసినదే గదా. ॥౨౩॥

శ్లో॥ హిత్వైవ వర్త్మైకమిహ భ్రమంత్యాః
స్పర్శః ప్రియాః సుత్యజ ఇత్యవేత్య।
చతుష్పథస్యాభరణం బభూవ
లోకావలోకాయ సతాం ప్రదీపః॥ ౨౪

ప॥వి॥ హిత్వా । ఏవ । వర్త్మ । ఏకమ్ । ఇహ । భ్రమంత్యాః । స్పర్శః । ప్రియాః । సుత్యజః । ఇతి । అవేత్య । చతుష్పథస్య । ఆభరణం । బభూవ । లోకావలోకాయ । సతాం । ప్రదీపః.

టీక॥ సతాం = సజ్జనులకు, ప్రదీపః = దీపమైన అనగా శ్రేష్ఠుఁడైన, (సతాం = భావములకు, ప్రదీపః = ప్రకాశకుఁడైన, సః = ఆ నలుఁడు, ఇహ = అంతఃపురమందు, భ్రమంత్యాః = సంచరించుచున్న, స్త్రియాః = స్త్రీ యొక్క, స్పర్శః = స్పర్శము, ఏకం = ఉభయులకు నొక్కటిగనున్న, వర్త్మ = త్రోవను, హిత్వైవ = వదలియే, సుత్యజః = సుఖముగా విడువ సాధ్యమైనది, ఇతి = అని, అవేత్య = తెలుసుకొని, లోకావలోకాయ; లోక = సంచరించునట్టి జనమును, అవలోకాయ = చూచుటకై (లోక = జనులయొక్క, అవలోకాయ = వ్యవహారముకొఱకు) చతుష్పథస్య = నాలుగు త్రోవలు కలయునట్టి ప్రదేశమునకు, ఆభరణం = ఆభరణ ముగా, బభూవ = ఆయెను.

సమాసములు :

సుత్యజః : సుఖేన త్యక్తుం శక్యః = సుత్యజః.

చతుష్పథస్య : చతుర్ణాంపథాం సమాహారః = చతుష్పథమ్. తస్య = చతుష్పథస్య.

లోకావలోకాయ : లోకానామవలోకః = లోకావలోకః. తస్మై = లోకావలోకాయ.

భావము :

అంతఃపురమున సంచరించుచున్న యా నలుఁడచ్చట సంచరించు స్త్రీల స్పర్శను తొలగించుకొనుటకై స్త్రీలు నడచెడి త్రోవనుఁ దాను వదలివేయుటయే సులభమైన యుపాయముగా భావించి, సంచరించెడి జనులనందఱినిఁ జూచుటకై నాలుగు త్రోవలు కలయునట్టి ప్రదేశమున నిలచిచూడ మొదలు పెట్టెను. వస్తువులు కనఁబడుటకై యుపయోగపడు దీపము నాలుగు త్రోవలు కలియుచోట నుంచఁబడినచో నది యెట్లు నలుత్రోవలలో నడచు జనులకుపయోగపడునో, యట్లే యా నలుఁడు, నాలుగు త్రోవలు కలియుచోట నిలిచి యచ్చట సంచరించు జనమునుఁ జూచుచుండెను. ॥౨౪॥

శ్లో॥ ఉద్వర్తయంత్యా హృదయే నిపత్య
నృపస్య దృష్టిర్వ్యవృతద్ద్రుతైవ।

వియోగివైరాత్కుచయోర్నఖాంకై
రర్ధేందు లీలైర్గళహస్తితేవ॥ ౨౫

ప॥వి॥ ఉద్వర్తయంత్యాః । హృదయే । నిపత్య । నృపస్య । దృష్టిః । న్యవృతత్ । ద్రుతా । ఏవ । వియోగివైరాత్ । కుచయోః । నఖాంకైః । అర్ధేందులీలైః । గళహస్తితా । ఇవ.

టీక॥ నృపస్య = నలమహారాజుయొక్క, దృష్టిః = దృష్టి, ఉద్వర్తయంత్యాః = శరీరమునకు నలుగుపెట్టుకొనుచున్న స్త్రీయొక్క, హృదయే = వక్షఃస్థలమునందు, నిపత్య = పడి, అర్ధేందులీలైః; అర్ధేందు = అర్ధచంద్రునియొక్క, లీలైః = పోలికలుగల, కుచయోః = స్తనములయొక్క, నఖాంకైః = గోళ్ల గుఱ్ఱులచే, అనగా నఖక్షతచిహ్నములచే, వియోగివైరాత్; వియోగి = వియోగులయందలి, వైరాత్ = విరోధమువలన, ననగాఁ జంద్రత్వమువలన నేర్పడిన వైరమువలన, గళహస్తితేవ = మెడఁబట్టి చేతితో నెట్టి వేయఁబడినట్లుగా, ద్రుతా = త్వరగలదై, న్యవృతత్ = మఱలిపోయినది.

వి॥ నలదృష్టి మెడపట్టి ద్రోయఁబడకపోయినను త్రోయఁబడినదో యని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

వియోగివైరాత్ : వియోగిషు వైరం = వియోగివైరం. తస్మాత్ = వియోగివైరాత్.

నఖాంకైః : నఖస్య అంకాః = నఖాంకాః. తైః = నఖాంకైః.

అర్ధేందులీలైః: అర్ధమిందోః = అర్ధేందుః. అర్ధేందోః లీలా యేషాం తే = అర్ధేందులీలాః. తైః = అర్ధేందులీలైః.

గళహస్తితా : గళే హస్తః = గళహస్తః. గళహస్తః అస్యాస్సంజాత ఇతి = గళహస్తితా.

భావము :

ఒకానొక స్త్రీ యంతఃపురమునందు శరీరమునకు నలుగు పెట్టుకొను చుండినది. ఆమె కుచలములపై నఖక్షతచిహ్నములు, అనగా గోటిగాయపు గుఱ్ఱులుండినవి. నలుని దృష్టి యామె హృదయముపైఁబడినది. ఆ దృష్టియామె హృదయముపైఁబడిన వెంటనే, యందలి స్తనములపైని యర్ధచంద్రాకారములగు నఖాంకములచే, మెడపట్టి త్రోయబడినట్లు గెంటివేయఁబడినదై వెంటనే మఱలి పోయినది. చంద్రుఁడు వియోగులకు వైరియగుటవలన నర్ధచంద్రాకారములైన యాగోటి గాయపు గుఱ్ఱులు, వియోగియైన నలునియొక్క దృష్టిని గెంటివేసినవో యనునట్లు నలుని దృష్టి మఱలి పోయినది. వస్తుస్థితిలో నలుని దృష్టి యామె హృదయముపైఁబడి స్తనములపైని నఖక్షతములనుఁ జూడగనే పరస్త్రీ మర్మావయవములనుఁ జూచుట పాపమనియెంచి తనంతటనే మఱలిపోయినది. కాని మెడ పట్టి గెంటివేయఁ బడలేదు. నఖక్షతములర్ధచంద్రునిఁ బోలియుండుటవలనను, చంద్రుఁడు వియోగులకు వైరియగుటవలనను నవి మెడపట్టి త్రోయఁబడినట్లు ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. ॥౨౫॥

శ్లో॥ తన్వీముఖం ద్రాగధిగత్య చంద్రం
వియోగినస్తస్య నిమీలితాభ్యాం।
ద్వయం ద్రఢీయః కృతమీక్షణాభ్యాం
తదిందుతా చ స్వసరోజతా చ॥ ౨౬

ప॥వి॥ తన్వీముఖం । ద్రాక్ । అధిగత్య । చంద్రం । వియోగినః । తస్య । నిమీలితాభ్యాం । ద్వయం । ద్రఢీయః । కృతమ్ । ఈక్షణాభ్యాం । తదిందుతా । చ । స్వసరోజతా । చ.

టీక॥ తన్వీముఖం = స్త్రీముఖమను, చంద్రం = చంద్రుని, ద్రాక్ = హఠాత్తుగా, అధిగత్య = చూచి, నిమీలితాభ్యాం = (పాపభయముచే) మూసుకొనఁబడిన, వియోగినః = వియోగియైన, తస్య = అతనియొక్క, ఈక్షణాభ్యాం = నేత్రములతో, తదిందుతా; తత్ = ఆ స్త్రీయొక్క ముఖమునకు, ఇందుతా = చంద్రత్వము, స్వసరోజతాచ; స్వ = తమకు, సరోజతాచ = తామరపూవులుగ నుండుటయు, ద్వయం = ఈ రెండు, ద్రఢీయః = మిక్కిలి దృఢమైనదిగా, కృతం = చేయఁబడినది.

వి॥ స్త్రీ ముఖమున చంద్రత్వమునకును, నలుని కన్నులయందు పద్మత్వమున కును దార్ఢ్యమేర్పడక పోయినను, దార్ఢ్యమేర్పడినట్లు చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. దృఢీకరణమునకు కన్నులు మూయుట హేతువుగాఁ జెప్పుట వలనహేతూత్ప్రేక్ష. తన్వీముఖమను చంద్రునిఅనుచోటవ్యస్తరూపకము.

సమాసములు :

తన్వీముఖమ్ : తన్వ్యాః ముఖమ్ = తన్వీముఖమ్.

ద్రఢీయః : అతిశయేన దృఢమ్ = ద్రఢీయః.

తదిన్దుతా : ఇందోర్భావః = ఇందుతా. తస్య ఇందుతా = తదిందుతా.

స్వసరోజతా : సరసి జాయేతే ఇతి సరోజే. సరోజయోర్భావః = సరోజతా. స్వయోః సరోజతా = స్వసరోజతా.

భావము :

అంతఃపురమందలి యొక స్త్రీయొక్క ముఖమునుఁ జంద్రునిఁ జూచి నలుని కన్నులను పద్మములు ముకుళించినవి. చంద్రునిఁ జూచి పద్మములు ముకుళించుట సహజము గదా! అనగా పరస్త్రీ ముఖమునుఁ జూడఁబోయి యది పాపహేతువని నలుఁడు తన కన్నులను మూసికొనెనని యుద్దేశము. కాని యిట యా స్త్రీయొక్క ముఖము చంద్రుడు కానిచో, నలుని కన్నులను పద్మములు ముకుళింపవు గదా! కాన నామె మోము చంద్రుఁడగుటయు నీతని కన్నులు పద్మములగుటయు ధ్రువపడుచున్నవి. అట్లు కానిచో నామె మోమునుఁ జూచి నపుడవి యేల ముడుచుకొని పోవలసివచ్చినవి? ॥౨౬॥

శ్లో॥ చతుష్పథే తం వినిమీలితాక్షం
చతుర్దిగేతాస్సుఖమగ్రహీష్యన్।
సంఘట్య తస్మిన్ భృశభీనివృత్తా
స్తా ఏవ తద్వర్త్మ న చేదదాస్యన్॥ ౨౭

ప॥వి॥ చతుష్పథే । తం । వినిమీలితాక్షం ॥ చతుర్దిగేతాః । సుఖమ్ । అగ్ర

హీష్యన్ । సంఘట్య । తస్మిన్ । భృశభీనివృత్తాః । తాః । ఏవ । తద్వర్త్మ । న । చేత్ । అదాస్యన్.

టీక॥ చతుష్పథే=నలుత్రోవలు కలియుచోటునందు, నిమీలితాక్షం; నిమీలిత=మూయఁబడిన, అక్షం=కన్నులుగల్గిన, తం = ఆ నలుని, చతుర్దిగేతాః; చతుర్దిక్ =నాలుగు దిక్కులనుండి, ఏతాః=వచ్చినట్టి, తాః=ఆ స్త్రీలు, సుఖమ్=సుఖముగా, అగ్రహీష్యన్= గ్రహించియే యుందురు. తస్మిన్=ఆ కాలమునందు, సంఘట్య=డీకొని, భృశభీనివృత్తాః; భృశ =అధికమైన, భీ=భయముతో, నివృత్తాః=మఱలినట్టి, తాఏవ=ఆస్త్రీలే, తద్వర్త్మ; తత్ =ఆనలు నికి, వర్త్మ=మార్గమును, నాఽదాస్యన్చేత్ =ఇవ్వక యున్నచో, అని పూర్వముతో నన్వయించుకొనవలయును. ఇచ్చట అగ్రహీష్యన్, అదాస్యన్ - అనునవి హేతుహేతుమద్భావార్థమున ల్ఙ్ లు. తాః వర్త్మనాఽదాస్యన్ చేత్ = ఆ స్త్రీలు త్రోవ యీయక యున్నచో, సుఖమగ్రహీష్యన్=సుఖముగా నలునిఁ బట్టుకొనెడి వారు. కాని యతనితో డీకొనుటవలన నది భూతమని భయపడి పాఱిపోవుటచే వారతనికిఁ ద్రోవనిచ్చిరి. కాన నతనినిఁ బట్టుకొనలేక పోయిరి. ఇట పట్టు కొనలేకపోవుట యను హేతుమత్తునకు, అనగా కార్యమునకు త్రోవ యిచ్చుట హేతువుగాఁ జెప్పఁబడినందువలన హేతుహేతుమద్భావార్థకమగు ల్ఙ్ లు రెండు ప్రయోగింపఁబడినవి.

సమాసములు

చతుష్పథే : చతుర్ణాం పథాం సమాహారః=చతుష్పథం. తస్మిన్=చతుష్పథే.

వినిమీలితాక్షమ్ : వినిమీలితే అక్షిణీ యస్య సః = వినిమీలితాక్షః. తమ్=వినిమీలితాక్షమ్.

చతుర్దిగేతాః : చతస్రశ్చ తాః దిశశ్చ=చతుర్దిశః. చతుర్దిగ్భ్యః ఏతాః=చతుర్దిగేతాః.

భృశభీనివృత్తాః : భృశా చ సా భీశ్చ=భృశభీః. భృశభియా నివృత్తాః=భృశభీనివృత్తాః.

తద్వర్త్మ : తస్య వర్త్మ = తద్వర్త్మ. తత్ = తద్వర్త్మ.

భావము :

శరీరములు డీకొనిన పిదప నా స్త్రీలు కన్నులు మూసికొనిన నలునిఁ బట్టుకొనవచ్చును గదా. వాస్తవమే పట్టుకొని యుండవచ్చును. నాలుగు దిక్కుల నుండి వచ్చిన స్త్రీలకిది సులభమే. కాని యీ నలువైపులనుండి వచ్చెడి స్త్రీ శీతనితో డీకొనగనే యితఁడేదియో భూతమని భయపడి పాఱిపోవ నారంభించిరి. వారెప్పుడు భయముతోఁ బాఱిపోయిరో, అప్పుడే వారు నలునకు త్రోవనిచ్చిన వారైరి. అందువలన నలుఁడు తప్పించుకొని పోవుట కవకాశమేర్పడినందువలన నాతనిని వారు పట్టుకొనలేక పోయిరి. ॥౨౭॥

శ్లో॥ సంఘట్టయంత్యాస్తరసాత్మభూషా
హీరాంకురప్రోతదుకూలహారీ।
దిశా నితంబం పరిధాప్య తన్వ్యా
స్తత్పాపసంతాపమవాప భూపః॥ ౨౮

ప॥వి॥ సంఘటయంత్యాః । తరసా । ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతదుకూల హారీ । దిశా । నితంబం । పరిధాప్య । తన్వ్యాః । తత్పాపసంతాపమ్ । అవాప । భూపః.

టీక॥ తరసా = వేగముతో, సంఘట్టయంత్యాః = డీకొనుచున్న, తన్వ్యాః = స్త్రీయొక్క, ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతదుకూలహారీ; ఆత్మ = తన దగు, భూషా = ఆభరణములలోని, హీర = వజ్రమణులయొక్క, అంకుర = కొనలయందు, ప్రోత = తగుల్కొనిన, దుకూల = వలువను, హారీ = హరించుచున్న, భూపః = నలమహారాజు, నితంబం = ఆ స్త్రీ యొక్క కటిభాగమును, దిశా = దిక్కుతో, పరిధాప్య = పరిధానము గల్గునట్లు-అనగా దిగంబరమగునట్లుచేసి, తత్పాపసంతాపమ్; తత్పాప = ఆ పాపమునకు, సంతాపం = దుఃఖమును, అవాప = పొందెను.

సమాసములు :

ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతదుకూలహారీ : ఆత్మనః భూషాః = ఆత్మ భూషాః. హీరాణామంకురాః = హీరాంకురాః. ఆత్మభూషాణాం హీరాంకురాః =

ఆత్మభూషాహీరాంకురాః. ఆత్మభూషాహీరాంకురేషు ప్రోతమ్ = ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతం. ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతమ్, చ తత్ దుకూలం చ = ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతదుకూలం. ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోత దుకూలం హరతీతి = ఆత్మభూషాహీరాంకురప్రోతదుకూలహారీ.

తత్పాపసంతాపమ్ : తస్య పాపమ్ = తత్పాపమ్. తత్పాపస్య సంతాపః = తత్పాపసంతాపః. తమ్ = తత్పాపసంతాపమ్.

భూపః : భువం పాతీతి = భూపః.

భావము :

ఒకానొక స్త్రీ తన్ను వేగముగా డీకొనుటచే నామె వలువ తన యాభరణములయందలి వజ్రమణుల కొనలనుఁ దగుల్కొని లాగఁబడుటవలన వీడిపోయినది. అందువలన నామెకప్పుడు దిక్కే వలువయైనది. అట్లామె తనవలన దిసమొలయైనందులకు పాపము సంభవించునను భయముతో నా నలుఁడు మిగుల వగచెను. ॥౨౮॥.

శ్లో॥ హతః కయా చిత్పథి కందుకేన
సంఘట్య భిన్నః కరజైః కయాఽపి ।
కయా చనాక్తః కుచకుంకుమేన
సంభుక్తకల్పస్స బభూవ తాభిః॥ ౨౯

ప॥వి॥ హతః । కయా । చిత్ । పథి । కందుకేన । సంఘట్య । భిన్నః । కరజైః । కయా । అపి । కయా । చన । అక్తః । కుచకుంకుమేన । సంభుక్తకల్పః । సః । బభూవ । తాభిః.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, పథి = త్రోవయందు, కయాచిత్ = ఒకానొక స్త్రీచే, కందుకేన = బంతిచే, హతః = కొట్టఁబడెను. కయాఽపి = ఇంకొకతెచే, సంఘట్య = మొత్తుకొని, కరజైః = గోళ్లచే, భిన్నః = గాయపఱుపఁబడెను. కయాచన = మఱియొక స్త్రీచే, కుచకుంకుమేన; కుచ = స్తనములయందలి, కుంకుమేన = కుంకుమ పుష్పలేపముచే, అక్తః = పూయఁ

బడినవాఁడాయెను. (ఇట్లు), తాభిః = ఆ స్త్రీలచే, సంభుక్తకల్పః = ఇంచుమించు సంభోగింపఁబడిన వాఁడుగనే, బభూవ = అయెను.

సమాసములు :

కుచకుంకుమేన : కుచయోః కుంకుమం = కుచకుంకుమం. తేన = కుచకుంకుమేన.

సంభుక్తకల్పః : ఈషత్ సంభుక్తః = సంభుక్తకల్పః.

భావము :

ఆ నలుఁడు త్రోవన నిలచియున్నప్పుడొక్క స్త్రీ బంతి యాడుటచే నది యతనికి తగిలినది. మఱియొకస్త్రీ త్రోవననున్న యాతనిని డీకొని గోళ్లచే గాయపఱచినది. ఇంకొకతె, తనకు చములకుఁ బట్టించిన కుంకుమలేపము నతని కలదినది. ఇట్లు, బంతియాటను, నఖక్షతములను, కుంకుమలేపమునుఁ బొందిన యా నలుఁడు వారితో సంభోగసుఖము ననుభవించినట్లే యైనది. ॥౨౯॥

శ్లో॥ ఛాయామయః ప్రైక్షి కయాఽపి హారే
నిజే స గచ్ఛన్నథ నేక్ష్యమాణః।
తచ్చిత్తయాంతర్నిరచాయి చారు
స్వస్యైవ తన్వ్యా హృదయం ప్రవిష్టః॥ ౩౦

ప॥వి॥ ఛాయామయః। ప్రైక్షి । కయా । అపి । హారే । నిజే । సః । గచ్ఛన్। అథ । నేక్ష్యమాణః । తచ్చిత్తయా । అంతః । నిరచాయి । చారు । స్వస్య । ఏవ । తన్వ్యా । హృదయం । ప్రవిష్టః.

టీక॥ కయాపి = ఒకానొక, స్త్రియా = స్త్రీచే, నిజే = తనదైన, హారే = హారమందు, ఛాయామయః = ప్రతిబింబరూపముగా, సః = ఆ నలుఁడు, ప్రైక్షి = చూడఁబడెను. అథ = పిదప, గచ్ఛన్ = తొలగుచు, (కావుననే)నేక్ష్యమాణః = చూడఁబడనివాఁడై, తచ్చిత్తయా; తత్ = ఆ నలుని, చిత్తయా = మనస్సునందుంచుకొనిన, తన్వ్యా = స్త్రీచే. స్వస్యైవ = తన యొక్కయే, హృదయం = మనస్సును, ప్రవిష్టఇతి = ప్రవేశించినాఁడని

అంతః = లోపల, చారు = చక్కగా, నిరచాయి = నిశ్చయించుకొనఁ బడెను.

వి॥ ప్రతిబింబ రూపముననున్న నలుఁడు హారమునుండి తొలగిపోయెనే కాని, యామె హృదయమునుండి తొలగలేదని చెప్పుటవలన సౌందర్యాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

ఛాయామయః : ఛాయాయాః వికారః = ఛాయామయః.

నేక్ష్యమాణః : న ఈక్ష్యమాణః = నేక్ష్యమాణః.

తచ్చిత్తయాః సః చిత్తే యస్యాస్సా = తచ్చిత్తా. తయా = తచ్చిత్తయా.

భావము :

ఆ నలుఁడొకానొక స్త్రీకి హారమందు ప్రతిబింబముగాఁ గనఁబడెను. వెంటనే తొలగిపోవుట వలన మఱల కనఁబడలేదు. ఆతనిని తన మనస్సునందుంచుకొనిన యా స్త్రీ యతఁడు కనఁబడకపోగనే, యతఁడు తన హృదయమందే ప్రవేశించెనని తనలో చక్కగా నిశ్చయించుకొనినది. ॥30॥

శ్లో॥ తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః
ప్రత్యేకమాలింగదమూ రతీశః।
రతిప్రతిద్వంద్వితమాసు నూనం
నామూషు నిర్ణీతరతిః కథం చిత్॥ 31

ప॥వి॥ తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః । ప్రత్యేకమ్ । ఆలింగత్ । అమూః । రతీశః । రతిప్రతిద్వంద్వితమాసు । నూనం । న । అమూషు । నిర్ణీత రతిః । కథంచిత్.

టీక॥ రతీశః = మన్మథుఁడు, తచ్ఛాయ సౌందర్యని పీతధైర్యాః; తత్ = ఆ నలునియొక్క, ఛాయ = మణిభూములపైని ప్రతిబింబముయొక్క, సౌందర్య = సౌందర్యముచే, నిపీత = అపహరింపఁబడిన, ధైర్యాః = ధైర్యము

గల్గిన, అమూః = ఆ స్త్రీలను, ప్రత్యేకం = ఒక్కొక్కటెనుగా, ఆలింగత్ = ఆలింగనముఁజేసుకొనెను. రతిప్రతిద్వంద్వితమాసు; రతి = రతీదేవికి, ప్రతిద్వంద్వితమాసు = సమానులైన, అమూషు = స్త్రీలమధ్య, రతీశః = మన్మథుఁడు, కథంచిదపి = ఎట్లయినను, నిర్ణీతరతిః; నిర్ణీత = నిర్ణయింపఁబడిన, రతిః = తన భార్యయైన రతీదేవినిఁ గలవాఁడుగ. నాఽభూత్ = కాలేదు. నూనం = నిశ్చయము.

వి॥ రతికి సమానులుగ నున్న యా స్త్రీలలో మన్మథుఁడు తన భార్యయైన రతీదేవినిఁ గుర్తించజాలనందున నందఱిని ప్రత్యేకముగాఁ గౌగలించెనని చెప్పుచు ప్రత్యేకముగాఁ గౌగలించుకొనుటకు రతీదేవిని గుర్తింపక పోవుట హేతువు కాకపోయినను హేతువుగఁ జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. వ్యంజకమైన "నూనం" శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః : తస్య ఛాయా = తచ్ఛాయం. తచ్ఛాయస్య సౌందర్యం = తచ్ఛాయ సౌందర్యం. తచ్ఛాయసౌందర్యేణ నిపీతం = తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతం. ధీరస్య భావః = ధైర్యం. తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతం ధైర్యం యాసాం తాః = తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః. తాః తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః.

రతిప్రతిద్వంద్వితమాసు: అత్యంతః ప్రతిద్వంద్విన్యః = ప్రతిద్వంద్వితమాః. రతేః ప్రతిద్వంద్వితమాః = రతిప్రతిద్వంద్వితమాః. తాసు = రతిప్రతిద్వంద్వితమాసు.

నిర్ణీతరతిః : నిర్ణీతా రతిః యేన సః = నిర్ణీతరతిః.

భావము :

నలుని ప్రతిబింబమును మణి భూములలోఁ గాంచిన యా యంతఃపుర స్త్రీలతని సౌందర్యమునుఁ జూచి ధైర్యమునుఁ గోల్పోయిరి. అట్లు ధైర్యముఁ గోల్పోయిన యా స్త్రీలందఱును, రతీదేవిని బోలియుండిరి. అందువలన మన్మ

ఘు డు వారిలోశన పత్నియైన రతియెవ్వతెయో గుర్తింపలేనివాఁడై వారందఱిని, గౌగలించుకొనెను. అనగా, నలుని ప్రతిబింబమునందతని సౌందర్యముఁగాంచి ధైర్యముఁగోల్పోయిన యంతఃపుర కాంతలకు మన్మథవికారము గల్గినదని యాశయము. ॥౩౦॥

శ్లో॥ తస్మాదదృశ్యాదపి నాఽతిబిభ్యు
స్తచ్ఛాయరూపాహిత మోహలోలాః।
మన్యంత ఏవాఽఽదృతమన్మథాజ్ఞాః
ప్రాణానపి స్వాన్ సుదృశ స్తృణాని॥ ౩౧

ప॥వి॥ తస్మాత్ । అదృశ్యాత్ । అపి । న। అతిబిభ్యుః । తచ్ఛాయరూపాహిత మోహలోలాః । మన్యంతే । ఏవ । ఆదృతమన్మథాజ్ఞాః । ప్రాణాన్ । అపి । స్వాన్ । సుదృశః । తృణాని.

టీక॥ సుదృశః = మంచి నేత్రములుగల యా స్త్రీలు, తచ్ఛాయరూపాహిత మోహలోలాః; తచ్ఛాయ = ఆ నలుని ప్రతిబింబమందలి, రూప = సౌందర్యముచే, ఆహిత = కల్గింపఁబడిన, మోహ = మోహము గల వారును, లోలాః = అందువలననే ఆసక్తిగల్గిన వారై, అదృశ్యాదపి = కనఁబడనటువంటి వాఁడైనను, తస్మాత్ = ఆ నలునివలన, నాఽతి బిభ్యుః = ఎక్కువ భయపడలేదు. ఆదృతమన్మథాజ్ఞాః; ఆదృత = ఆదరింపఁబడిన, మన్మథాజ్ఞాః = మన్మథుని ఆదేశములుగల్గిన వారై, స్వాన్ = స్వకీయములైన, ప్రాణానపి = ప్రాణములను సైతము, తృణాని = గడ్డిపోచలుగ, మన్యంతఏవ = తలంచుచునే యుండిరి.

సమాసములు :

అదృశ్యాత్ : ద్రష్టుం యోగ్యః = దృశ్యః. తస్మాత్ = అదృశ్యాత్.

తచ్ఛాయరూపాహిత మోహలోలాః : తస్య ఛాయా = తచ్ఛాయం. తచ్ఛాయస్య రూపం = తచ్ఛాయరూపం. తచ్ఛాయరూపే ఆహితః = తచ్ఛాయ రూపాహితః. తచ్ఛాయరూపాహితః మోహః యాసాం తాః = తచ్ఛాయరూపాహి తమోహాః. తచ్ఛాయరూపాహితమోహాశ్చ తాః లోలాశ్చ = తచ్ఛాయరూపాహిత మోహలోలాః.

ఆదృతమన్మథాజ్ఞాః : మన్మథస్య ఆజ్ఞాః = మన్మథాజ్ఞాః. ఆదృతాః మన్మథాజ్ఞాః. యాభిస్తాః = ఆదృతమన్మథాజ్ఞాః.

సుదృశః : శోభనే దృశౌ యాసాం తాః = సుదృశః.

భావము :

ఆ నలుఁడు కానరాక పోయినప్పటికిని యతని బింబములోని సౌందర్యముఁగాంచి మోహముఁ జెంది యతని పైనను రక్తిఁజెందిన యా స్త్రీలకు నతని వలన భయము గలుగలేదు. ఆతనియందుఁ గల్గిన యనురాగముచే నతఁడదృశ్యుఁడైనను వారు భయపడలేదు. శృంగార రసముచే భయానక రసము తిరస్కరింపఁబడినది. మన్మథునికి లోబడిన యా స్త్రీలు తమ ప్రాణములను సైతము తృణీకరించి యా నలుని సంగమమును కోరిరి. అతని సంగమమును కోరినందువలన నతఁడదృశ్యుఁడైనను వారికి భయము గలుగలేదు. ॥౩౨॥

శ్లో॥ జాగర్తి తచ్ఛాయదృశాం పురా యః
స్పృష్టే చ తస్మిన్ విససర్ప కంపః।
ద్రుతం గతే తత్పదశబ్దభీత్యా
స్వహస్తితశ్చారుదృశాం పరం సః॥ 33

ప॥వి॥ జాగర్తి। తచ్ఛాయదృశాం । పురా । యః । స్పృష్టే । చ । తస్మిన్ । విససర్ప । కంపః । ద్రుతం । గతే। తత్పదశబ్దభీత్యా। స్వహస్తితః । చారుదృశాం । పరం । సః.

టీక॥ పురా = పూర్వము, తచ్ఛాయదృశాం. తత్ = ఆ నలునియొక్క, ఛాయ = సౌందర్యమును, దృశాం = చూచుచున్న, చారుదృశాం = అందమైన చూపులుగల స్త్రీలకు, యః = ఏ, కంపః = వణకు, జాగర్తి = స్ఫురించునో, తస్మిన్ = అతఁడు, స్పృష్టేచసతి = స్పృశింపఁబడగా, విససర్ప = వ్యాపించెనో, సః = ఆకంపము, తస్మిన్ = ఆ నలుఁడు, ద్రుతం = శీఘ్రముగా, గతేసతి = వెడలిపోగా, తత్పదశబ్దభీత్యాపరం; తత్ = ఆతనియొక్క, పద = అడుగుఁలయొక్క, శబ్ద = చప్పుడువలన,

భీత్యాపరం = భయముచేతనే, స్వహస్తితః = తన హస్తమునందింపఁ బడినదిగా, అనగా ప్రబలముచేయఁబడినదిగా, నాయెను.

సమాసములు:

తచ్ఛాయదృశాం: తస్య ఛాయా = తచ్ఛాయం. తచ్ఛాయం పశ్యంతీతి = తచ్ఛాయదృశః. తాసాం = తచ్ఛాయదృశామ్.

తత్పదశబ్దభీత్యా: తస్య పదే = తత్పదే. తత్పదయోః శబ్దః = తత్పదశబ్దః. తత్పదశబ్దాత్ భీతిః = తత్పదశబ్దభీతిః. తయా = తత్పదశబ్దభీత్యా.

స్వహస్తితః: స్వస్య హస్తౌ అస్య సంజాతౌ ఇతి = స్వహస్తితః.

చారుదృశామ్: చారూ దృశౌ యాసాం తాః = చారుదృశః. తాసాం = చారుదృశామ్.

భావము:

తొలుత నా నలుని ప్రతిబింబమును జూచు నట్టి యా యువతులకు కంపము గల్గినది. అతనిని వారు తాకగనే యా కంపము వ్యాపింపఁదొడగినది. వారి తాకిడిచే నతడు వేగముగాఁ తొలగిపోగా నతని యడుగుల చప్పుడువలన భయముచే నా కంపము ప్రబలమైనది. ॥33॥

శ్లో॥ ఉల్లాస్యతాంస్స్పృష్టనలాంగమంగం
తాసాం నలచ్ఛాయపిబాఽపి దృష్టిః।
అశ్మైవ రత్యాస్తదనర్తి పత్యా
ఛేదేఽప్యబోధం యదహర్షి లోమ॥ 34

ప॥వి॥ ఉల్లాస్యతాం । స్పృష్టనలాంగమ్ । అంగం । తాసాం । నలచ్ఛాయపిబా । అపి । దృష్టిః । అశ్మైవ । రత్యాః । తత్ । అనర్తి । పత్యా । ఛేదే । అపి । అబోధం । యత్ । అహర్షి । లోమ.

టీక॥ రత్యాః = రతీదేవియొక్క, పత్యా = భర్తయైన మన్మథునిచే, స్పృష్టనలాంగం; స్పృష్ట = తాకఁబడిన, నలాంగం = నలుని దేహముగల్గిన,

తాసాం = ఆ స్త్రీలయొక్క, అంగం = శరీరము, ఉల్లాస్యతాం = ఉల్లాసమునుఁ బొందునుగాత. నలచ్ఛాయపిబా; నల = నలునియొక్క, ఛాయ = ప్రతిబింబమును, పిబా = చూచునట్టి, తాసాం = ఆ స్త్రీల యొక్క, దృష్టిరపి = దృష్టియు, ఉల్లాస్యతాం = ఉల్లాసమునుఁ బొందింపఁబడుఁ గాత. అనగా ఉల్లాసమునుఁ బొందును గాత. ఛేదేఽపి = ఖండించినను, అబోధం = జ్ఞానములేని, లోమ = రోమసమూహము, అహర్షి ఇతి యత్ = హర్షమునుఁ బొందింపఁబడున దేదిగలదో, తత్ = అందువలన, అశ్మైవ = జాతియే, అనర్తి = నృత్యము చేయింపఁబడినది.

వి॥ ఇచ్చట రోమములను హర్షింపఁజేయుట జాతిని నృత్యముఁ జేయించుటతో సమానమని చెప్పుటవలన రోమహర్షణ వాక్యార్థమునకును, అశ్మనర్తన వాక్యార్థమునకును సాదృశ్యము సిద్ధించుటవలన వాక్యార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారము.

సమాసములు :

స్పృష్టనలాంగం : నలస్య అంగం = నలాంగం. స్పృష్టం నలాంగం యేన తత్ = స్పృష్టనలాంగమ్.

నలచ్ఛాయపిబా : నలస్య ఛాయా = నలచ్ఛాయం. నలచ్ఛాయం పిబతీతి = నలచ్ఛాయపిబా.

అబోధమ్ : అవిద్యమానః బోధః యస్య తత్ = అబోధమ్.

భావము :

రతికి పతియైన మన్మథుఁడు స్పృశించినట్టి నలశరీరమునుఁ దాకిన యా స్త్రీలయొక్క దేహముల్లాసమునుఁ బొందవచ్చును. నలుని ప్రతిబింపమునుఁ జూచు నా స్త్రీల దృష్టియు నుల్లాసమునుఁ బొందవచ్చును. ఏలయనగా నివి రెండు చేతనములు. కాని అచేతనములైన రోమములు సంతోషముతో నిక్కఁబొడుచుకొనుట మాత్రమాశ్చర్యము. అది, జాతిని నృత్యముఁ జేయించినట్లున్నది. అచేతనములగు రోమములకే హర్షముఁ గల్గించిన మన్మథుఁడు జాతినిఁగూఁడ నృత్యముఁ జేయింపఁగలఁడు. కాన నతనికి నసాధ్యమైనది లేదు. ॥౩౮॥

శ్లో॥ యస్మిన్నలస్పృష్టకమేత్య హృష్టా
భూయోఽపి తం దేశమగాన్మృగాక్షీ।
నిపత్య తత్రాస్య ధరారజఃస్థే
పాదే ప్రసీదేతి శనైరవాదీత్॥ ౩౯

ప॥వి॥ యస్మిన్ । నలస్పృష్టకమ్ । ఏత్య । హృష్టా । భూయః । అపి । తం । దేశమ్ । అగాత్ । మృగాక్షీ । నిపత్య । తత్ర । అస్య । ధరా రజస్థే । పాదే । ప్రసీద । ఇతి । శనైః । అవాదీత్.

టీక॥ మృగాక్షీ=లేడి కన్నులుగల యొక యువతి, యస్మిన్ = ఏ ప్రదేశమందు, నలస్య=నలునియొక్క, స్పృష్టకం=ప్రత్యేకమైన కౌగలింపును, ఏత్య=పొంది, హృష్టా = సంతోషించినదో, తం = ఆ, దేశం=ప్రదేశమును గూర్చి, భూయోఽపి = మఱలను, అగాత్ = పోయెను. కింతు=కాని, తత్ర = ఆ ప్రదేశమందు, ధరారజఃస్థే; ధరా=భూమియొక్క, రజఃస్థే=ధూళియందున్న, అస్య=ఈ నలుని యొక్క, పాదే=పాదముల జాడయందు, నిపత్య = వడి, ప్రసీద= నాకు ప్రసన్నుఁడవు కమ్ము అనగా నన్ను మఱల స్పృశించి యనుగ్రహింపుము, ఇతి=అని, శనైః=మెల్లగా, అవాదీత్=పలికెను.

వి॥ స్పృష్టకమనగా నాలింగనవిశేషము. స్త్రీ పురుషులొండొరుల కొండొరు లెదురైనపు డొక శరీరమునకు మఱియొక శరీరము దాకినచో స్పృష్టకమని రతి రహస్యము.

సమాసములు :

నలస్పృష్టకమ్ : నలస్యస్పృష్టకమ్=నలస్పృష్టకమ్. తత్=నలస్పృష్టకమ్.

మృగాక్షీ : మృగస్య అక్షిణీవ అక్షిణీ యస్యాస్సా=మృగాక్షీ.

ధరారజఃస్థే : ధరాయాః రజః=ధరారజః. ధరారజసి తిష్ఠతీతి= ధరారజః స్థః. తస్మిన్=ధరారజఃస్థే.

భావము :

ఒకానొక యువతి నలుని కెదురేగుటవలన నతని శరీర స్పర్శముచే నాలింగనమునుఁ బొంది హర్షించినదై, మఱల నతని యాలింగనమునుఁ బొందుటకై యా స్థలమునకు వచ్చి యతని యడుగుజాడలను మఱల తన్ను నాలింగనముచే ననుగ్రహింపమని మెల్లగాఁ బ్రార్థించినది. ॥౩౫॥

శ్లో॥ భ్రమన్నముష్యాముపకారికాయా
మాయస్య భైమీవిరహాత్క్రశీయాన్।
అసౌ ముహుస్సౌధపరంపరాణాం
వ్యధత్త విశ్రాంతిముపత్యకాసు॥ ౩౬

ప॥వి॥ భ్రమన్ । అముష్యామ్ । ఉపకారికాయామ్ । ఆయస్య । భైమీవిరహాత్ । క్రశీయాన్ । అసౌ । ముహుః । సౌధపరంపరాణాం । వ్యధత్త । విశ్రాంతిమ్ । ఉపత్యకాసు.

టీక॥ భైమీవిరహాత్; భైమీ = దమయంతియొక్క, విరహాత్ = వియోగమువలన, క్రశీయాన్ = మిక్కిలి కృశించిన, అసౌ = ఈ నలుఁడు, అముష్యాం = ఆ, ఉపకారికాయాం = రాజభవనమందు, భ్రమన్ = సంచరించుచు, ఆయస్య = అలసటఁజెంది, ముహుః = మఱల మఱల, సౌధపరంపరాణాం = వరుసలు తీఱిన మేడలయొక్క, ఉపత్యకాసు = సమీపప్రదేశములయందు, విశ్రాంతిం = విశ్రాంతిని, వ్యధత్త = చేసెను.

సమాసములు :

భైమీవిరహాత్ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. భైమ్యాః విరహః = భైమీవిరహః. తస్మాత్ = భైమీవిరహాత్.

క్రశీయాన్ : అత్యంతం కృశః = క్రశీయాన్.

సౌధపరంపరాణామ్ : సౌధానాం పరమ్పరాః = సౌధపరంపరాః. తాసాం = సౌధపరంపరాణామ్.

భావము:

ఈ నలుఁడు దమయంతియొక్క యెడఁబాటుచే మిక్కిలి కృశించినవాఁడై రాజభవనమునంచు సంచరించుచు నలసిపోయి, వరుసలు తీరిన మేడలయొక్క సమీప భూములయందు విశ్రమించెను. ॥౩౮॥

ఉల్లిఖ్యహంసేన దళే దళిన్యా
స్తస్మై యథాదర్శి తథైవ భైమీ।
తేనాఽభిలిఖ్యోపహృతస్వహారా
కస్యా న దృష్టాఽజని విస్మయాయ॥ ౩౭

ప॥వి॥ ఉల్లిఖ్య । హంసేన । దళే । నళిన్యాః । తస్మై । యథా । అదర్శి । తథా । ఏవ । భైమీ । తేన । అభిలిఖ్య । ఉపహృతస్వహారా । కస్యాః । న । దృష్టా । అజని । విస్మయాయ.

టీక॥ హంసేన = హంసచే, నళిన్యాః = తామరతీగెయొక్క, దళే = ఆకునందు, భైమీ = దమయంతి, యథా = ఏ ప్రకారముగాఁ, ఉల్లిఖ్య = వ్రాయఁబడి, తస్మై = ఆ నలునికి, అదర్శి = చూపఁబడినదో, తథైవ = అట్లే, తేన = ఆ నలునిచే, అభిలిఖ్య = వ్రాయఁబడి, ఉపహృతస్వహారా; ఉపహృత = సమర్పింపఁబడిన, స్వహారా = తన హారముగలదై, దృష్టా = చూడఁబడినదై, కస్యాః = ఎవతెకు, విస్మయాయ = ఆశ్చర్యమునకు కారణముగా, నాఽజని = కాలేదు.

సమాసములు :

భైమీ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ.

ఉపహృతస్వహారా : స్వస్య హారః = స్వహారః. ఉపహృతః స్వహారః యస్యాస్సా = ఉపహృతస్వహారా.

భావము :

ఈ విధముగా నా మేడల సమీప ప్రదేశములయందు విశ్రమించిన నలుఁడు తనకు వినోదమునకై దమయంతియొక్క చిత్రమును పూర్వము హంస

తనకు తామరాకునందు వ్రాసి చూపిన విధముగా, వ్రాసి, తన కంఠహారమును చిత్రమందలి దమయంతి కంఠమునందు వైచెను. ఆ చిత్రమునుఁ జూచినచో ఏయువతికి నాశ్చర్యము గలుగదు? అందఱికిని నాశ్చర్యము గలుగును. ॥32॥

శ్లో॥ కౌమారగంధీని నివారయంతీ
వృత్తాని రోమావళి వేత్రచిహ్నా।
సాలిఖ్య తేనైక్ష్యత యౌవనీయ
ద్వాస్థ్సామవస్థాం పరిచేతుకామా॥ 33

ప॥వి॥ కౌమారగంధీని । నివారయంతీ । వృత్తాని । రోమావళివేత్రచిహ్నా । సా । ఆలిఖ్య । తేన । ఐక్ష్యత । యౌవనీయద్వాస్థ్సాం । అవస్థాం । పరిచేతు కామా.

టీక॥ తేన = ఆ నలునిచే యౌవనీయద్వాస్థ్సాం; యౌవనీయ = యౌవనమునకు సంబంధించిన, ద్వాః = ద్వారమందును, (ప్రారంభమందును), స్థాం = ఉన్నటువంటి, అవస్థాం = దశను, అనగా ద్వారపాలకుని దశను, యౌవన ప్రవేశదశను, పరిచేతుకామా = అభ్యసింపఁగోరినదై, రోమావళివేత్రచిహ్నా; రోమావళి = నూఁగారనెడి, వేత్రచిహ్నా = బెత్తమనెడి చిహ్నముగల్గినదై, కౌమారగంధీని = బాల్యమును స్పృశించెడి, వృత్తాని = చాపలములను, నివారయంతీ = వారించుచున్న, సా = ఆ దమయంతి, ఆలిఖ్య = వ్రాయఁబడి, ఐక్ష్యత = చూడఁబడినది.

వి॥ ఇచ్చట యౌవన ప్రారంభమును యౌవనద్వారముగను, రోమావళిని బెత్తముగను రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

కౌమారగంధీని: కుమారస్య భావః = కౌమారం. కౌమారస్య గంధః = కౌమారగంధః. కౌమారగంధః ఏషామ స్తీతి = కౌమారగంధీని. తాని = కౌమారగంధీని.

రోమావళివేత్రచిహ్నా : రోమ్ణామావళిః = రోమావళిః. రోమావళిరేవ

వే[త్రం = రోమవళివే[త్రం. రోమావళివే[త్రం చిహ్నం యస్యాస్సా = రోమావళి వే[త్రచిహ్నా.

యౌవనీయద్వాఃస్థామ్ : యౌవనస్య ఇయం = యౌవనీయా. యౌవనీయా చ సా ద్వాశ్చ = యౌవనీయద్వాః. యౌవనీయద్వారి తిష్ఠతీతి = యౌవనీయద్వాఃస్థా. తామ్ = యౌవనీయద్వాఃస్థామ్.

పరిచేతుకామా: పరిచేతుం కామః యస్యాస్సా = పరిచేతుకామా.

భావము :

ఆ దమయంతి యౌవన [ప్రారంభమునందున్నది. అందువలన నామె యౌవనమునకు ద్వారపాలకురాలైనది. ద్వారపాలికకు కావలసినది వే[త్రదండము. అనగా బెత్తపుకఱ్ఱ. ఇచ్చట నామెయొక్క నూఁగారే బెత్తము. ద్వారపాలిక యితరులను లోనికి రాకుండ నివారించును గదా! అట్లే యీామె తన బాల్య చాపలమును రానీయక వారించుచున్నది. ఈ విధముగ యౌవన ద్వారపాలికయై రోమావళి యను వే[త్రదండమును ధరించి బాల్య చాపలములను లోనికి రానీయక కావలికాచుచు యౌవన [ప్రవేశము నభ్యసింపఁ గోరునదిగ నున్న యా దమయంతిని అనగా బాల్యయౌవనసంధి యందున్న యా దమయంతి చిత్తరవును [వాసి యానలుఁడు చూచెను. ॥30॥

శ్లో॥ పశ్యాః పురంధ్రీః [ప్రతి సాం[ద్రచం[ద
రజఃకృత[క్రీడకుమారచ[క్రే।
చి[త్రాణి చ[క్రేఽధ్వని చ[క్రవర్తి
చిహ్నం తదం[ఘ్రి[ప్రతిమాసు చ[క్రమ్॥ 31

ప॥ వి॥ పశ్యాః । పురం[ధీః । [ప్రతి । సాం[ద్రచం[ద్రరజః కృత[క్రీడకుమారచ[క్రే । చి[త్రాణి । చ[క్రే । అధ్వని । చ[క్రవర్తిచిహ్నం । తదం[ఘ్రి[ప్రతిమాసు । చ[క్రమ్.

టీక॥ సాం[ద్రచం[ద్రరజః కృత[క్రీడకుమారచ[క్రే; సాం[ద్ర = దట్టమైన, చం[ద్రరజః = కర్పూరపుధూళులచే, కృత = చేయఁబడిన, [క్రీడ = ఆటలుగల్గిన, కుమార = బాలురయొక్క, చ[క్రే = సంఘముగల్గిన, అధ్వని = మార్గము

నందు, చక్రవర్తిచిహ్నం; చక్రవర్తి = సార్వభౌమునియొక్క, చిహ్నం = చిహ్నమైన, తదంఘ్రిప్రతిమాసు; తత్ = ఆ నలునియొక్క, అంఘ్రి = పాదములయొక్క, ప్రతిమాను = ముద్రలయందు, చక్రం = చక్రలేఖ, పశ్యాః = చూచుచున్న, పురంధ్రీఃప్రతి = స్త్రీలనుద్దేశించి, చిత్రాణి = ఆశ్చర్యములను, చక్రే = చేసినది.

సమాసములు :

సాంద్రచంద్రరజఃకృతక్రీడకుమారచక్రే: చంద్రస్య రజాంసి = చంద్ర రజాంసి. సాంద్రాణి చ తాని చంద్రరజాంసి చ = సాంద్రచంద్రరజాంసి. సాంద్రచంద్రరజోభిః కృతా క్రీడా యేన తత్ = సాంద్రచంద్రరజః కృత క్రీడమ్. కుమారాణాం చక్రమ్ = కుమారచక్రమ్. సాంద్రచంద్రరజఃకృతక్రీడం కుమారచక్రం యస్మిన్ తత్ = సాంద్రచంద్రరజః కృతక్రీడకుమారచక్రమ్. తస్మిన్ = సాంద్రచంద్రరజః కృతక్రీడకుమారచక్రే.

చక్రవర్తిచిహ్నం: చక్రవర్తినః చిహ్నం = చక్రవర్తిచిహ్నం,

తదంఘ్రిప్రతిమాసు : తస్య అంఘ్రీ = తదంఘ్రీ. తదంఘ్ర్యోః ప్రతిమాః = తదంఘ్రిప్రతిమాః తాసు = తదంఘ్రిప్రతిమాసు.

భావము :

కర్పూరపు ధూళులతో నాడుకొనెడి బాలురుగల మార్గములయందు నలుని పాదముద్రలలో చక్రవర్తి చిహ్నము చక్రరేఖలనుఁ జూచుచున్న యా స్త్రీలకు వింతలు గొల్పుచుండినది. ॥౩౯॥

శ్లో॥ తారుణ్యపుణ్యామవలోకయంత్యో
రన్యోన్యమేణేక్షణయోరభిఖ్యామ్।
మధ్యే ముహూర్తం స బభూవ గచ్ఛ
న్నాకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ॥ ౪౦

ప॥వి॥ తారుణ్యపుణ్యామ్ । అవలోకయంత్యోః । అన్యోన్యమ్ । ఏణేక్షణయోః । అభిఖ్యామ్ । మధ్యే । ముహూర్తం । స । బభూవ । గచ్ఛన్ । ఆకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ.

టీక॥ తారుణ్యపుణ్యాం; తారుణ్య = యౌవనముచే, పుణ్యాం = మనోహరమైన, అన్యోన్యం = ఒండొరులనుఁగూర్చి, అభిఖ్యాం = శోభను, అవలోకయంత్యోః = చూచుచున్న, ఏణేక్షణయోః = లేడికన్నులుగల యువతుల యొక్క, మధ్యే = నడుమ, గచ్ఛన్ = వెళ్లుచున్న, సః = ఆనలుఁడు, ముహూర్తం = కొంత కాలము, ఆకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ; ఆకస్మికాచ్ఛాదన = ఆకస్మికముగ నడ్డుతగులుటచే, విస్మయాయ = ఆశ్చర్యమునకు కారణముగా, బభూవ = అయెను.

వి॥ ఇరువురు స్త్రీలమధ్య వ్యవధానమునకుఁగారణము లేకపోయినను వ్యవధానమను కార్యమునుఁ జెప్పుట వలన విభావనాలంకారము.

సమాసములు :

తారుణ్యపుణ్యామ్ : తరుణస్య భావః = తారుణ్యమ్. తారుణ్యేన పుణ్యా = తారుణ్యపుణ్యా, తామ్ = తారుణ్యపుణ్యామ్.

అన్యోన్యమ్ : అన్యశ్చ అన్యశ్చ = అన్యోన్యః. తమ్ = అన్యోన్యమ్.

ఏణేక్షణయోః : ఏణస్య ఈక్షణే ఇవ ఈక్షణేయయోస్తే = ఏణేక్షణే. తయోః = ఏణేక్షణయోః.

ఆకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ : అకస్మాత్ భవం = ఆకస్మికమ్. ఆకస్మికం చ తత్ ఆచ్ఛాదనం చ = ఆకస్మికాచ్ఛాదనం. ఆకస్మికాచ్ఛాదనేన విస్మయః = ఆకస్మికాచ్ఛాదన విస్మయః. తస్మై = ఆకస్మికాచ్ఛాదన విస్మయాయ.

భావము :

ఇద్దఱు యువతులు ఒండొరులయొక్క యౌవనసౌందర్యమును చూచుకొనుచున్నపుడీ నలుఁడు వారిమధ్యవెళ్లుటచే క్షణకాలము వారి మధ్య వ్యవధానమేర్పడు చుండెడిది. కంటికి కానరాని యీ వ్యవధానమువలన వారికాశ్చర్యము గలుగుచుండెడిది. ॥४०॥

శ్లో॥ పురః స్థితస్య క్వచిదస్య భూషా
రత్నేషు నార్యః ప్రతిబింబితాని।

వ్యోమన్యదృశ్యేషు నిజాన్యపశ్యన్
విస్మిత్య విస్మిత్యసహస్రకృత్వః॥ ౪౧

ప॥వి॥ పురః । స్థితస్య । క్వ । చిత్ । అస్య । భూషారత్నేషు । నార్యః । ప్రతిబింబితాని । వ్యోమని । అదృశ్యేషు । నిజాని । అపశ్యన్ । విస్మిత్య । విస్మిత్య । సహస్రకృత్వః.

టీక॥ క్వచిత్ = ఒక ప్రదేశమున, నార్యః = స్త్రీలు, పురః = ఎదుట, స్థితస్య = ఉన్నటువంటి, అస్య = ఈ నలునియొక్క, అదృశ్యేషు = కానరాని, భూషారత్నేషు = భూషణములయందలి రత్నములయందు, నిజాని = తమవియైన, ప్రతిబింబితాని = ప్రతిబింబములను, వ్యోమని = శూన్యదేశమున, విస్మిత్య విస్మిత్య = పలుమాఱు లాశ్చర్యపడి, సహస్రకృత్వః = వేయిమాఱులు, అనగా పెక్కు మాఱులు, అపశ్యన్ = చూచిరి.

వి॥ ఇచ్చట నిరాధారమైన శూన్యమందు ప్రతిబింబములనుఁ జూచినట్లు వర్ణించుటవలన, కారణములేక కార్యోత్పత్తి యను విభావనాలంకారము.

సమాసములు :

అదృశ్యేషు : ద్రష్టుం యోగ్యాని = దృశ్యాని. న దృశ్యాని = అదృశ్యాని. తేషు = అదృశ్యేషు.

సహస్రకృత్వః : సహస్రం వారాన్ = సహస్రకృత్వః.

భావము :

ఒకానొక ప్రదేశమున స్త్రీలు కంటికిఁ గానరాని నలుని యాభరణ రత్నములయందు ప్రతిఫలించిన తమ బింబములను శూన్యప్రదేశమునఁగాంచి పలుమాఱులు విస్మయముఁజెంది పెక్కుమాఱులు వానినిఁ జూచిరి. నలుఁడు కానరానందువలన నతని భూషణమణులును గానరావు గదా! కాని యా భూషణముల మణులయందు స్త్రీలు ప్రతిఫలించిరి. కాని భూషణమణులు కానరానందువలన వారి ప్రతిబింబములు నిరాధారమైన శూన్యప్రదేశమునందే కానవలసి వచ్చుటచే వానినిఁ జూచి వారాశ్చర్యపడిరి. ॥౪౧॥

శ్లో॥ తస్మిన్ విషజ్యార్ధపథాఽభియాంతం
తదంగరాగచ్ఛురితం నిరీక్ష్య।
విస్మేరతామాపురనుస్మరంత్యః
క్షిప్తం మిథః కందుకమిందుముఖ్యః॥ ౪౨

ప॥వి॥ తస్మిన్ । విషజ్య । అర్ధపథా । అభియాంతం । తదంగరాగచ్ఛురితం । నిరీక్ష్య । విస్మేరతామ్ । ఆపుః । అనుస్మరంత్యః । క్షిప్తం । మిథః। కందుకమ్ । ఇందుముఖ్యః.

టీక॥ ఇందుముఖ్యః = చంద్రముఖులగు స్త్రీలు, మిథః = పరస్పరముఁగూర్చి, క్షిప్తం = విసరివేయఁబడినదై, తస్మిన్ = ఆ నలునిపైన విషజ్య = తగుల్కొని, అర్ధపథా = సగము త్రోవతో, అభియాంతం = తిరిగి వచ్చుచున్నదై, తదంగరాగచ్ఛురితమ్; తత్ = ఆ నలునియొక్క, అంగరాగ = మైపూతచే, చ్ఛురితం = పూయఁబడిన, కందుకం = బంతిని, నిరీక్ష్య = చూచి, అనుస్మరంత్యః = ఇది ఎట్లు పూయఁబడినదని మాటిమాటికిఁ దలంచుచు, విస్మేరతాం = విస్మయమును, ఆపుః = పొందిరి.

సమాసములు :

అర్ధపథా : అర్ధః పంథాః = అర్ధపంథాః. తేన = అర్ధపథా.

తదంగరాగచ్ఛురితమ్ : తస్య అంగరాగః = తదంగరాగః. తదంగరాగేణ చ్ఛురితః = తదంగరాగచ్ఛురితః. తమ్ = తదంగరాగచ్ఛురితమ్.

ఇందుముఖ్యః : ఇందురివ ముఖం యాసాం తాః = ఇందుముఖ్యః.

భావము

ఆ స్త్రీలు చెండు నొకరిపై నొకరు విసరుకొనుచుండగా, నలుఁడదృశ్యుఁడై మధ్య వచ్చుటచే నతనికిఁ దగిలి మార్గమధ్యమునుండి తిరిగి వచ్చినది. ఆ చెండు నలునికిఁ దగులుట వలన నాతని శరీరమందలి మైపూత దాని కంటుకొనినది. దానిఁ జూచిన స్త్రీలీ మైపూతయెట్లు దీని కంటినదని మాటిమాటికి నాలోచించుచు నాశ్చర్యపడుచుండిరి. ॥౪౨॥

శ్లో॥ పుంసి స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే
భూత్వాప్యవీక్షానియమవ్రతిన్యః।
ఛాయాసు రూపం భువి తస్య వీక్ష్య
ఫలం దృశోరానశిరే మహిష్యః॥ ౪౩

ప॥ వి॥ పుంసి । స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే । భూత్వా । అపి । అవీక్షానియమవ్రతిన్యః । ఛాయాసు । రూపం। భువి । తస్య । వీక్ష్య । ఫలం । దృశోః। ఆనశిరే । మహిష్యః.

టీక॥ మహిష్యః = రాజభార్యలు, స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే; స్వ = తమయొక్క, భర్తృ = భర్తకంటె, వ్యతిరిక్తభూతే = భిన్నుఁడైన, పుంసి = పర పురుషునియందు, అవీక్షానియమవ్రతిన్యః; అవీక్షా = చూడరాదను, నియమ = నియమముచే, వ్రతిన్యః = వ్రతముగల వారుగ, భూత్వా అపి = అయినను, భువి = రత్ననిబద్ధభూమియందలి, ఛాయాసు = నీడలయందు, అనగా ప్రతిబింబములయందు, తస్య = ఆ నలునియొక్క, రూపం = సౌందర్యమును, వీక్ష్య = చూచి, దృశోః = నేత్రములకు, ఫలం = ప్రయోజనమును, ఆనశిరే = పొందిరి.

సమాసములు:

స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే : స్వాసాం భర్తా = స్వభర్తా. స్వభర్తుః వ్యతిరిక్తభూతః = స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతః. తస్మిన్ = స్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతే.

అవీక్షానియమవ్రతిన్యః : న వీక్షా = అవీక్షా. అవీక్షైవ నియమః = అవీక్షానియమః. అవీక్షానియమేన వ్రతం = అవీక్షానియమవ్రతమ్. అవీక్షానియమవ్రత మాసామ స్తీతి = అవీక్షానియమవ్రతిన్యః.

భావము :

ఆ రాజభార్యలు, తమ భర్తకంటె నితర పురుషుని చూడరాదని నియమము గల్గియున్నను, మణిభూములలో ప్రతిఫలించిన యా నలుని ప్రతిబింబమునుఁ గాంచి నేత్రములకు ఫలమునుఁ బొందిరి. ॥౪౩॥

శ్లో॥ విలోక్య తచ్ఛాయమతర్కి తాభిః
పతిం ప్రతి స్వం వసుధాఽపి ధత్తే।
యథా వయం కిం మదనం తథైనం
త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్॥ ౪౪

ప॥వి॥ విలోక్య। తచ్ఛాయమ్ । అతర్కి । తాభిః । పతిం । ప్రతి । స్వం । వసుధా । అపి। ధత్తే । యథా । వయం । కిం । మదనం । తథా । ఏనం । త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్.

టీక॥ తాభిః = ఆ రాజస్త్రీలచే, తచ్ఛాయం; తత్ = ఆ నలునియొక్క, ఛాయం = నీడ, నీలం = నల్లనైనది, విలోక్య = చూడఁబడి, యథా = ఎట్లు, వయం = మనము, స్వం = స్వకీయుఁడైన, పతింప్రతి = భర్త యగు భీమునిఁ గూర్చి, మదనం = కామమును(మన్మథుని),(ఉద్బుద్ధం = చెలరేగిన వానినిగా), (ప్రబోధము పొందిన వానినిగా), యథా = ఎట్లు, (దధ్మహే = హృదయమందు ధరించుచున్నామో), తథా = అట్లే, వసుధాఽపి = భూమియు, స్వం = స్వకీయుఁడైన, పతింప్రతి = భర్తయగు భీమరాజునిఁ గూర్చి, ఉద్బుద్ధం = చెలరేగిన (ప్రబోధముఁబొందిన), (కింతు = కాని) త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్; త్రినేత్ర = శివునియొక్క, నేత్రానల = నయనమందలి యగ్నియొక్క, కీల = జ్వాలలచే, నీలం = నల్లఁబడిన, ఏనం = ఈ మన్మథుని. ధత్తేకిమ్ = హృదయమందు ధరించుచున్నదా యేమి యని, అతర్కి = ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

పక్షాంతరము :- తాభిః = ఆ రాజభార్యలచే, (భువి = భూమియందు) తచ్ఛాయం = ఆ నలునియొక్క నీడను, విలోక్య = చూచి, యథా = ఎట్లు, వయం = మనము, స్వం = మనకు సంబంధించిన, పతిం = భర్తయగు, భీమంప్రతి = భీమునిగూర్చి, మదనం = కామమును, (లజ్జవలన) పిదధ్మహే = లోన దాచుకొనుచున్నామో, తథా = అట్లే, స్వం = స్వకీయుఁడైన, పతింప్రతి = భర్తయగు భీమునిగూర్చి, వసుధా = భూమి, త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్; త్రినేత్ర = ముక్కంటియొక్క, నేత్రానల = నయనాగ్నియొక్క, కీల = జ్వాలలచే, నీలమ్ = నల్లనైన, మదనం =

కామమును (మన్మథుని), పిధత్తేకిం = లోపల గూఢముగా దాచుకొని యున్నదా యేమి? ఇతి = అని, అతర్కి = ఊహింపఁబడినది.

వి॥ పట్టపురాణులు భీమునిగూర్చి (కామమును) మదనుని ధరించినట్లు భూదేవిగూడ భీమునిగూర్చి ముక్కంటి కంటిలోని యగ్నిజ్వాలలచే నల్లఁబడిన మన్మథుని ధరించుచున్నదా యేమి యని నలుని ఛాయను చూచి వర్ణించుటవలన నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

తచ్ఛాయమ్ : తస్య చ్ఛాయా = తచ్ఛాయమ్. తత్ = తచ్ఛాయమ్.

త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్ : త్రీణి నేత్రాణి యస్య సః = త్రినేత్రః. త్రినేత్రస్యనేత్రం = త్రినేత్రనేత్రమ్. త్రినేత్రనేత్రస్య అనలః = త్రినేత్రనేత్రానలః. త్రినేత్రనేత్రానలస్య కీలాః = త్రినేత్రనేత్రానలకీలాః. త్రినేత్రనేత్రానలకీలైః నీలః = త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలః. తమ్ = త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలమ్.

భావము :

ఆ భీమభూపాలుని పట్టపురాణులు భూమిలో నలుని నీడనుఁజూచి, మనమెటు మనభర్తయగు భీమభూపతికై (కామమును మదనుని) హృదయమందు దాల్చుచున్నామో, అట్లే యీ భూమియు తన భర్తయగు భీమభూపతినిఁగూర్చి ముక్కంటి కంటివలన యగ్నిజ్వాలలో మండి నలుపైన మన్మథునిగాను, (కామముగను), నలుని తన హృదయమందు ధరించుచున్నదా యేమి యని తర్కించిరి. అనగా, భీమరాజునుఁ గూర్చి (కామమును) (మన్మథుని) తమ హృదయమున పటపురాణులు దాచుకొనిన విధముగా భూమియు శివుని తృతీయ నేత్ర జ్వాలలలో దగ్ధుఁడైనందువలన నల్లబడిన మన్మథుఁడో యనునట్లున్న నలుని తన హృదయమందు దాచుకొనినదా యేమి యని పట్టపురాణులు తర్కించిరి. ॥౪౪॥

శ్లో॥ రూపం ప్రతిచ్ఛాయికయోపనీత
మాలోకి తాభిర్యది నామ కామం।
తథాఽపి నాఽఽలోకి తదస్య రూపం
హారిద్రభంగాయ వితీర్ణభంగమ్॥ ౪౫

ప॥వి॥ రూపం । ప్రతిచ్ఛాయికయా । ఉపనీతమ్ । ఆలోకి । తాభిః । యది । నామ । కామం । తథా । అపి । న । ఆలోకి । తత్ । అస్య । రూపం। హారిద్రభంగాయ । వితీర్ణభంగమ్.

టీక॥ ప్రతిచ్ఛాయికయా = ప్రతిబింబముచే, ఉపనీత = తేఁబడిన, రూపం = స్వరూపము, తాభిః = ఆ స్త్రీలచే, ఆలోకి = చూడఁబడినచో, కామం = యథేచ్ఛగా, (ఆలోక్యతాం) నామ = చూడఁబడునుగాత. తథాపి = అయినను, హారిద్రభంగాయ = పసుపుముక్కకు, వితీర్ణభంగం; వితీర్ణ = ఒసగఁబడిన, భంగం = పరాజయముగలిగిన, అస్య = ఇతనియొక్క, తత్ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, రూపం = స్వరూపము, నాఽఽలోకి = చూపఁ బడలేదు.

సమాసములు:

హారిద్రభంగాయ : హరిద్రాయాః అయం = హారిద్రః. హారిద్రశ్చాసౌ భంగశ్చ = హారిద్రభంగః. తస్మై = హారిద్రభంగాయ.

వితీర్ణభంగమ్ : వితీర్ణః భంగః యేన సః = వితీర్ణభంగః. తమ్ = వితీర్ణభంగమ్.

భావము :

ఇట్లు నలునిఁ జూచుచున్న యా పట్టపు రాణులకుఁ బరపురుషదర్శన దోషము లేదు. ఏలయనగా వారు నలుని ప్రతిబింబములోని రూపమునుఁ జూచిరే గాని కోయఁబడిన పసుపుముక్కవలె పచ్చని నలుని శరీరమునుఁ జూడలేదు గదా! అతని నిజస్వరూపమును చూచినప్పుడే దోషము కాని యతని ప్రతిబింబ మున నతనిఁ గాంచుటలో దోషమెద్దియును లేదు. ॥౮౨॥

శ్లో॥ భవన్నదృశ్యః ప్రతిబింబదేహ
వ్యూహం వితన్వన్మణికుట్టిమేషు।
పురం పరస్య ప్రవిశన్ వియోగీ
యోగీవ చిత్రం స రరాజ రాజా॥ ౮౩

ప॥వి॥ భవన్ । అదృశ్యః । ప్రతిబింబదేహవ్యూహం । వితన్వన్ । మణికుట్టిమేషు । పురం । పరస్య । ప్రవిశన్ । వియోగీ । యోగీ । ఇవ । చిత్రం । సః । రరాజ । రాజా.

టీక॥ వియోగీ = విరహియు, అయోగియునగు, సః = ఆ, రాజా = రాజు, అదృశ్యః = కానరానివాఁడు, భవన్ = అగుచు, మణికుట్టిమేషు = మణులచేఁ గట్టఁబడిన భూములయందు, ప్రతిబింబదేహవ్యూహమ్; ప్రతిబింబ = ప్రతిబింబరూపములైన, దేహ = శరీరములయొక్క, వ్యూహం = సమూహమును, వితన్వన్ = కల్పించుచు, (అయోగి పక్షమున ననగా యోగి పక్షమున) పెక్కు యోగ శరీరములను కాయవ్యూహ విద్యచే నొక్క సమయమునందే కల్పించుచు, పరస్య = మఱియొక రాజు యొక్క, పురం = పట్టణమును, పరస్య = జీవాంతరముయొక్క, పురం = పురమైన శరీరమును, ప్రవిశన్ = పరకాయ ప్రవేశవిద్యచే ప్రవేశించుచు. యోగీవ = అణిమాసిద్ధులు కలవానివలె, రరాజ = ప్రకాశించెను. చిత్రం = ఆశ్చర్యము.

సమాసములు:

అదృశ్యాః : ద్రష్టుం యోగ్యః = దృశ్యః. న దృశ్యః = అదృశ్యః.

ప్రతిబింబదేహవ్యూహమ్ : ప్రతిబింబాశ్చ తే దేహాశ్చ = ప్రతిబింబదేహాః. ప్రతిబింబదేహానాం వ్యూహః = ప్రతిబింబదేహవ్యూహః. తమ్ = ప్రతిబింబదేహవ్యూహమ్.

మణికుట్టిమేషు : మణిమయాశ్చ తే కుట్టిమాశ్చ = మణికుట్టిమాః. తేషు = మణికుట్టిమేషు.

వియోగీ : వియోగః అస్య అస్తీతి = వియోగీ. విగతః యోగః = వియోగః. వియోగః అస్య అస్తీతి = వియోగీ.

భావము :

వియోగియు యోగియునగు నా నలుఁడు తా నదృశ్యుఁడుగ నుండుచు మణిమయ భూములయందలి తన ప్రతిబింబ దేహములయొక్క సమూహమును కల్పించుచు, (యోగి పక్షమున) కాయవ్యూహవిద్యచే పెక్కు యోగ శరీరము

లను ధరించుచు, ఇతరాజుయొక్క నగరమును అనగా భీముని నగరమును, ప్రవేశించుచు, (యోగి పక్షమున) జీవాంతరముయొక్క శరీరమునుఁ బరకాయ ప్రవేశవిద్యచే ప్రవేశించుచు, అణిమాది సిద్ధులుగల యోగివలెఁ బ్రకాశించెను. ॥౪౯॥

శ్లో॥ పుమానివాస్పర్శి మయా భ్రమంత్యా
ఛాయామయః పుంస ఇవావలోకి।
బ్రువన్నివాఽతర్కి మయాఽపి కశ్చి
దితి స్మ స స్త్రైణగిరశ్శృణోతి॥ ౫౦

ప॥వి॥ పుమాన్ । ఇవ । అస్పర్శి । మయా । భ్రమంత్యా । ఛాయామయః । పుంసః । ఇవ । అవలోకి । బ్రువన్ । ఇవ। అతర్కి । మయా । అపి। కశ్చిత్ । ఇతి । స్మ । సః । స్త్రైణగిరః । శృణోతి.

టీక॥ భ్రమంత్యా=సంచరించుచున్న, మయా=నాచే, పుమానివ=పురుషుడు వలె, అస్పర్శి=తాకఁబడినది. మయా=నాచే, పుంసః=పురుషుని యొక్క, ఛాయేవ=నీడవలె, వ్యలోకి=చూడఁబడినది. మయాపి=నాచేతను, కశ్చిత్=ఒక పురుషుఁడు, బ్రువన్నివ = మాట్లాఁడువానివలె, అతర్కి=ఊహింపఁబడెను. ఇతి=ఇట్లు, స్త్రైణగిరః=స్త్రీ సమూహము యొక్క మాటలను, లేదా స్త్రైణ=స్త్రీలకుసంబంధించిన, గిరః=మాటలను, సః=ఆ నలుఁడు, శృణోతిస్మ=వినుచుండెను.

సమాసములు :

స్త్రైణగిరః : స్త్రీణాం సమూహః=స్త్రైణమ్. స్త్రైణస్య గిరః=స్త్రైణ గిరః.తాః=స్త్రైణగిరః. లేదా స్త్రీషుభవాః=స్త్రైణాః. స్త్రైణాశ్చ తాః గిరశ్చ= స్త్రైణగిరః.

భావము

ఆ స్త్రీలలో నొకతె తాను తిరుగుచున్నప్పుడు మగవానిని తాకినట్లున్న దనియు, మఱియొకతె తాను మగవాని నీడనుఁ జూచినట్లున్నదనియు, నింకొకతె

మగవాఁడు మాట్లాడుచున్నట్లు తాను ఊహించుచున్నాననియు నిట్లు వారు చేయు చున్న సంభాషణములను నలుఁడు వినుచుండెను. ॥౪౭॥

శ్లో॥ అంబాం ప్రణమ్యోపనతా నతాంగీ
నలేన భైమీ పథి యోగమాప।
స భ్రాంతభైమీషు న తాం వివేద
సా తం చ నాఽదృశ్యతయా దదర్శ॥ ౪౮

ప॥వి॥ అంబాం । ప్రణమ్య । ఉపనతా ॥ నతాంగీ । నలేన । భైమీ । పథి । యోగమ్ । ఆప । సః । భ్రాంతభైమీషు । న । తాం । వివేద । సా । తం । చ । న । అదృశ్యతయా । దదర్శ.

టీక॥ నతాంగీ = వంగిన శరీరముగల్గిన, భైమీ = దమయంతి, అంబాం = తల్లిని, ప్రణమ్య = నమస్కరించి, ఉపనతా = చెంతకు వచ్చినదై, నలేన = నలునిచే, పథి = త్రోవయందు, యోగం = సంబంధమును, ఆప = పొందెను. సః = ఆ నలుఁడు, భ్రాంతభైమీషు; భ్రాంత = అసత్యలైన, అనగా భ్రమకు గోచరించిన, భైమీషు = దమయంతుల మధ్య, తాం = ఆమెను, నవివేద = తెలిసికొనలేదు. సాచ = ఆ దమయంతియు, తం = ఆ నలుని, అదృశ్యతయా = అదృశ్యముగ నుండుటచే, నదదర్శ = చూడలేదు.

వి॥ ఇచ్చట అసత్య దమయంతులతో సత్య దమయంతికి, రూపసామ్యముచే నభేదము చెప్పఁబడుటవలన సామాన్యాలంకారము.

సమాసములు :

నతాంగీ : నతం అంగం యస్యాస్సా = నతాంగీ.

భైమీ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ.

భ్రాంతభైమీషు : భీమస్య అపత్యం స్త్రియః = భైమ్యః. భ్రాంతాశ్చ తాః భైమ్యశ్చ = భ్రాంతభైమ్యః. తాసు = భ్రాంతభైమీషు.

అదృశ్యతయా : ద్రష్టుం యోగ్యా = దృశ్యా. దృశ్యాయాః భావః = దృశ్యతా. న దృశ్యతా = అదృశ్యతా. తయా = అదృశ్యతయా.

భావము :

స్తనభారముచే వంగిన దమయంతి తల్లికి నమస్కరించి చెంతకు వచ్చినదై త్రోవలో కలసినది. కాని నలుఁడు సత్య దమయంతులలో వాస్తవమైన దమయంతిని గుర్తించలేక పోయెను. ఆ దమయంతియు నదృశ్యుఁడుగ నుండుటచే నలుని గుర్తింపలేక పోయినది. ॥౪౮॥

శ్లో॥ ప్రసూప్రసాదాధిగతా ప్రసూన
మాలా నలస్య భ్రమవీక్షితస్య।
క్షిప్తాఽపి కంఠాయ తయోపకంఠే
స్థితం తమాలంబత సత్యమేవ॥ ౪౯

ప॥వి॥ ప్రసూప్రసాదాధిగతా । ప్రసూనమాలా । నలస్య । భ్రమవీక్షితస్య । క్షిప్తా । అపి । కంఠాయ । తయా । ఉపకంఠే । స్థితం । తమ్ । ఆలంబత । సత్యమ్ । ఏవ.

టీక॥ ప్రసూప్రసాదాధిగతా; ప్రసూ = తల్లియొక్క, ప్రసాద = అనుగ్రహముచే, అధిగతా = పొందఁబడిన, ప్రసూనమాలా = పుష్పమాల, తయా = ఆ దమయంతిచే, భ్రమవీక్షితస్య; భ్రమ = భ్రాంతితో, వీక్షితస్య = చూడఁబడిన, నలస్య = నలునియొక్క, కంఠాయ = కంఠముకొఱకు, క్షిప్తాఽపి = వేయఁబడినదైనను, ఉపకంఠే = సమీపమందు, స్థితం = ఉన్న, సత్యం = నిజమైన, తమేవ = ఆ నలునే, ఆలంబత = పొందినది.

సమాసములు:

ప్రసూప్రసాదాధిగతా : ప్రస్వాః ప్రసాదః = ప్రసూప్రసాదః. ప్రసూప్రసాదేన అధిగతా = ప్రసూప్రసాదాధిగతా.

ప్రసూనమాలా : ప్రసూనానాం మాలా = ప్రసూనమాలా.

పరస్పరేణ : పరశ్చ పరశ్చ = పరస్పరః. తేన = పరస్పరేణ.

ఆలింగితాళీకపరస్పరాంతః : ఆలింగితం అలీకం యస్య తత్ = ఆలింగితాళీకం. పరశ్చ పరశ్చ = పరస్పరః. పరస్పరస్య అంతః = పరస్పరాంతః. ఆలింగితాళీకం పరస్పరాంతః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = ఆలింగితాళీకపరస్పరాంతః.

భావము :

ఆ నలదమయంతులొండొరులు తామొక్క ప్రదేశమందుండియు నొండొరులను, అనగా, దమయంతిని నలుఁడు నలుని దమయంతియు దేశాంతరమందున్న వారినివలెఁ జూచుకొనుచు, వారి యాలింగనములన్నియు నసత్యములని భావించెడి యొండొరుల హృదయములు కల్గునట్లుగా నొండొరులను నిజముగనే కౌగలించుకొనుచుండిరి. అనగా వారు నిజముగా గౌగలించుకొనుచున్నను దానిని భ్రాంతియని వారి మనస్సులు చెప్పుచుండినవని యభిప్రాయము. ॥౨౧॥

శ్లో॥ స్పర్శం తమస్యాధిగతాఽపి భైమీ
మేనే పునర్భ్రాంతిమదర్శనేన।
నృపస్తు పశ్యన్నపి తాముదీత
స్తంభో న ధర్తుం సహసా శశాక॥ ౨౨

ప॥వి॥ స్పర్శం । తమ్ । అస్య । అధిగతా । అపి । భైమీ । మేనే । పునః । భ్రాంతిమ్ । అదర్శనేన । నృపః । తు । పశ్యన్ । అపి । తామ్ । ఉదీత స్తంభః । న । ధర్తుం । సహసా । శశాక.

టీక॥ భైమీ = దమయంతి, తం = ఆ నిజమైన, స్పర్శం = నలుని స్పర్శను, అధిగతాఽపి = పొందినను, పునః = మఱల, అస్య = ఈ నలుని యొక్క, అదర్శనేన = దర్శనము లేకపోవుటచే, భ్రాంతిం = భ్రాంతిగా, మేనే = తలంచెను. (అతః = ఇందువలన, నలం = నలుని, ధర్తుం = పట్టుకొనుటకు, నశశాక = శక్తురాలు కాలేదు) నృపస్తు = రాజో, పశ్యన్నపి = చూచుచున్నను, ఉదీత స్తంభః; ఉదీత = ఉద్భవించిన, స్తంభః = నిశ్చలత్వమను సాత్త్విక భావముగలవాఁడై, తాం = ఆ దమ

యంతిని, పశ్యన్నపి = చూచుచున్నను, సహసా = వెంటనే, ధర్తుం = ధరించుటకు, నశశాక = శక్తురాలు కాలేదు.

వి॥ దమయంతినిఁ బట్టుకొనలేక పోవుటకు స్తంభపదార్థమైన నిశ్చలత్వము కారణముగాన పదార్థహేతుకమైన కావ్యలింగాలంకారము.

సమాసములు :

భైమీ : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ.

అదర్శనేన : న దర్శనమ్ = అదర్శనం. తేన = ఆదర్శనేన.

ఉదీత స్తంభః : ఉదీతః స్తంభః యస్య సః = ఉదీత స్తంభః.

భావము :

ఆ దమయంతి నిజమైన నలుఁడు తాకియు నాతఁడు మాయమైనందు వలన నా స్పర్శ నసత్యముగా భావించినది. అందువలన నా నలుని పట్టలేక పోయెను. ఆ నలుఁడు దమయంతినిఁ జూచుచున్నను ఆమె తాకిడివలన తనకుఁ గల్గిన నిశ్చలత్వమను సాత్త్విక భావముచే కదలలేక యామెను వెంటనే పట్టుకొనలేక పోయెను. ॥౫౨॥

శ్లో॥ స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమత్యా
ప్రవృత్య మిథ్యాప్రతిలబ్ధబోధౌ।
పునర్మిథస్సత్యమపి స్పృశంతౌ
న శ్రద్దధాతే పథి తౌ విముగ్ధౌ॥ ౫౩

ప॥వి॥ స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమత్యా । ప్రవృత్య । మిథ్యాప్రతిలబ్ధబోధౌ । పునః । మిథః । సత్యమ్ । అపి । స్పృశంతౌ । న। శ్రద్దధాతే । పథి। తౌ । విముగ్ధౌ.

టీక॥ విముగ్ధౌ = విశేష రాగముచే నంధులైన, తౌ = ఆ దమయంతీ నలులు, పథి = మార్గమున, స్పర్శాతి హర్షాదృతసత్యమత్యా; స్పర్శ = ఒండొరులను తాకుటచే నుద్భవించిన; అతిహర్ష = మిక్కుటమైన యానందము

వలన, ఆదృత = ధ్రువీకరింపఁబడిన, సత్యమత్యా; సత్య = ఈ స్పర్శ సత్యమైనదను, మత్యా = బుద్ధిచే, ప్రవృత్య = మఱలఁబూనుకొని, మిథ్యా ప్రతిలబ్ధబోధౌ; మిథ్యా = అసత్యమని, ప్రతిలబ్ధ = పొందఁబడిన, బోధౌ = జ్ఞానముగలవారై, పునః = మఱల, పథి = మార్గమందు మిథః = ఒండొరులును, సత్యం = నిజముగా, స్పృశం తావపి = తాకుకొనుచును, నశ్రద్దధాతేస్మ = నమ్మకయుండిరి.

సమాసములు :

స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమత్యా : స్పర్శేన అతిహర్షః = స్పర్శాతిహర్షః. సత్యస్య మతిః = సత్యమతిః. స్పర్శాతిహర్షేణ ఆదృతా = స్పర్శాతిహర్షాదృతా. స్పర్శాతిహర్షాదృతా చ సా సత్యమతిశ్చ = స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమతిః. తయా = స్పర్శాతిహర్షాదృతసత్యమత్యా.

మిథ్యాప్రతిలబ్ధబోధౌ : ప్రతిలబ్ధశ్చాసౌ బోధశ్చ = ప్రతిలబ్ధబోధః. మిథ్యేతి ప్రతిలబ్ధబోధః యయోస్తౌ = మిథ్యాప్రతిలబ్ధబోధౌ.

భావము :

రాగాంధులైన దమయంతీ నలులు ఒండొరుల స్పర్శచే నానంద మొండొరులకుఁ గల్గుటవలన వారి స్పర్శసత్యమని భావించి మఱల స్పర్శకొఱకుఁ బ్రయత్నించిరి. కాని యప్పుడాస్పర్శ కలుగునందువలన నది యసత్యమని భావించుచుండిరి. ॥౫౩॥

శ్లో॥ సర్వత్ర సంవాద్యమబోధమానౌ
రూపశ్రియాతిథ్యకరం పరం తౌ।
న శేకతుః కేళిరసాద్విరంతు
మళీకమాలోక్య పరస్పరం తు॥ ౫౪

ప॥వి॥ సర్వత్ర । సంవాద్యమ్ । అబోధమానౌ । రూపశ్రియా । ఆతిథ్యకరం । పరం । తౌ । న । శేకతుః । కేళిరసాత్ । విరంతుమ్ । అళీకమ్ । ఆలోక్య । పరస్పరం । తు.

టీక॥ తౌ = ఆ దమయంతీ నలులు, రూపశ్రియా = సౌందర్యలక్ష్మిచే, సర్వత్ర = అన్ని యవయవములయందు, సంవాద్యం = ఒండొంటికి తగిన, (అతఏవ = కావుననే) పరమ్ = మిక్కిలి, ఆతిథ్యకరం = పరస్పరమును సత్కరించుకొనెడి, అలీకం = అసత్యమైన, పరస్పరంతు = ఒండొరులను, ఆలోక్య = చూచి, అబోధమానౌ = అసత్యమని తెలియనివారై, కేళీరసాత్ = క్రీడలయందలి రాగమువలన, నివర్తితుం = మఱలుటకు, నశేకతుః = శక్తులు కాలేక పోయిరి.

సమాసములు :

అబోధమానౌ : న బోధమానౌ = అబోధమానౌ.

రూపశ్రియా : రూపస్య శ్రీః = రూపశ్రీః. తయా = రూపశ్రియా.

ఆతిథ్యాకరం : అతిథేః భావః = ఆతిథ్యం. ఆతిథ్యం కరోతీతి = ఆతిథ్యకరః. తమ్ = ఆతిథ్యకరమ్.

కేళీరసాత్ : కేళ్యాం రసః = కేళీరసః. తస్మాత్ = కేళీరసాత్.

పరస్పరమ్ : పరశ్చ పరశ్చ = పరస్పరః. తమ్ = పరస్పరమ్.

భావము :

ఆ దమయంతీ నలులు తమ సౌందర్యశోభచే నన్ని యంశములయందును నొకరికొకరు సరితూగుచుండిరి. అందువలననే వారొండొరులను నొండొరులాదరించుకొనుచుండిరి. ఆ యిరువురు నిజముగా నటనుండకపోయినను, వారి యునికి యసత్యమని గ్రహింపక క్రీడలయందలి యాసక్తిచే విరమింపలేక పోయిరి. వారొండొరు లసత్యస్వరూపులయినను౹ గ్రీడింపఁగోరిరని యాశయము. ॥౨౪॥

శ్లో॥ పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకా
త్తయోః క్షణం చేతసి విప్రలంభః।
స్నేహాతిదానాదివ దీపికార్చి
ర్నిమిష్య కించిద్ద్విగుణం దిదీపే॥ ౨౫

ప॥వి॥ పరస్పర్శరసోర్మి సేకాత్ ః తయోః । క్షణం । చేతసి । విప్రలంభః । స్నేహాతిదానాత్ । ఇవ । దీపికార్చిః । నిమిష్య । కిం । చిత్ । ద్విగుణం । దిదీపే.

టీక॥ తయోః = ఆ దమయంతీ నలులయొక్క, చేతసి = మనస్సునందు, విప్రలంభః = వియోగము, పరస్పరస్పర్శరసోర్మి సేకాత్: పరస్పర = ఒండొరుల, స్పర్శరస = స్పర్శసుఖముయొక్క, ఊర్మి = అలలచే, సేకాత్ = తడుపుటవలన, క్షణం = క్షణకాలము, స్నేహాతిదానాత్; స్నేహ = నూనెను, అతిదానాత్ = ఎక్కువగాఁ బోయుటవలన, దీపికార్చిరివ = దీపజ్వాలవలె, కించిత్ = కొంచెము, నిమిష్య = చల్లారి, ద్విగుణం = రెట్టింపుగా, దిదీపే = వెలిగినది.

సమాసములు :

పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకాత్ : పరశ్చ పరశ్చ = పరస్పరౌ. పరస్పరయోః స్పర్శః = పరస్పరస్పర్శః. పరస్పరస్పర్శే రసః = పరస్పరస్పర్శరసః. పరస్పరసర్శరసస్య ఊర్మయః = పరస్పర స్పర్శరసోర్మయః. పరస్పరస్పర్శరసోర్మిభిః సేకః = పరస్పరస్పర్శరసోర్మి సేకః. తస్మాత్ = పరస్పరస్పర్శరసోర్మి సేకాత్.

స్నేహాతిదానాత్ : అత్యంతం దానమ్ = అతిదానమ్. స్నేహస్య అతిదానమ్ = స్నేహాతిదానమ్. తస్మాత్ = స్నేహాతిదానాత్.

ద్విగుణం : ద్వౌ గుణౌ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = ద్విగుణమ్.

భావము :

దమయంతీ నలుల మనస్సునందలి వియోగము వారి యొండొరుల స్పర్శ సుఖతరంగముల తాకిడిచే, క్షణకాలము, తైలమెక్కువ పోయుటచేఁ గొంచెము చల్లారి రెట్టింపుగా జ్వలించెడి దీపజ్వాలవలె వర్ధిల్లుచుండినది. ॥౨౨॥

శ్లో॥ వేశ్మాప సా ధైర్యవియోగయోగా
దోబ్ధం చ మోహం చ ముహూర్ధధానా।

పునః పున స్తత్ర పురస్స పశ్య
న్బభ్రామ తాం సుభ్రువముద్భ్రమేణ॥ ౫౬

ప॥వి॥ వేశ్మ । ఆప । సా । ధైర్యవియోగయోగాత్ । బోధం। చ । మోహం। చ । ముహుః । దధానా । పునః । పునః । తత్ర । పురః । సః । పశ్యన్। బభ్రామ । తాం । సుభ్రువమ్ । ఉద్భ్రమేణ.

టీక॥ సా = దమయంతి, ధైర్యవియోగయోగాత్; ధైర్య = ధైర్యముయొక్క, వియోగ = వియోగముయొక్క, యోగాత్ = సంబంధమువలన, ముహుః = పలుమాఱు, బోధంచ = జ్ఞానమును, మోహంచ = మోహమును, దధానా = ధరించుచు, వేశ్మ = తనయింటినిగూర్చి, ఆప = పొందెను. సః = ఆ నలుఁడు, తత్ర = అచ్చట, తాం = ఆ, సుభ్రువం = చక్కని కనుబొమ్మలుగల దమయంతిని, ఉద్భ్రమేణ = భ్రాంతితో, పునః పునః = పలుమాఱులు, పురః = ముందు, పశ్యన్ = చూచుచు, బభ్రామ = తిరిగెను.

వి॥ దమయంతి తన నివాసమున కరిగిన వెంటనే నలుఁడు భ్రాంతితో నామెను వెదకుట చాపలమను సంచారి భావము. ధైర్యముచే బోధమును, వియోగముచే మోహమునుఁ బొందుచున్నట్లు క్రమముగాఁ జెప్పుటవలన యథాసంఖ్యాలంకారము.

సమాసములు :

ధైర్యవియోగయోగాత్ : ధీరాయాః భావః = ధైర్యం. ధైర్యం చ వియోగశ్చ = ధైర్యవియోగౌ. ధైర్యవియోగయోః యోగః = ధైర్యవియోగయోగః. తస్మాత్ = ధైర్యవియోగయోగాత్.

భావము :

ఆ దమయంతి, తన ధైర్యముచే చైతన్యమును, నలుని వియోగముచే మోహమునుఁ బొందుచు తన నివాసమున కరిగినది. ఆ నలుఁడు ఆ దమయంతిని, భ్రాంతితో నెదుటఁ గాంచుచు నామె లభింపనందువలన వెదకుచు తిరుగుచుండెను. ॥౫౬॥

శ్లో॥ పద్భ్యాం నృపస్సంచరమాణ ఏవ
చిరం పరిభ్రమ్య కథం కథం చిత్।
విదర్భరాజప్రభవానివాసం
ప్రాసాదమభ్రంకషమాససాద॥ ౫౭

ప॥వి॥ పద్భ్యాం । నృపః । సంచరమాణః । ఏవ।చిరం। పరిభ్రమ్య । కథం । కథం । చిత్ । విదర్భరాజప్రభవా నివాసం । ప్రాసాదమ్ । అభ్రం కషమ్ । ఆససాద.

టీక॥ ఏషః = ఈ, నృపః = నలమహారాజు, పద్భ్యాం = పాదములతో, సంచర మాణఃఏవ = సంచరించుచు, చిరం = చాలకాలము, పరిభ్రమ్య = సంచ రించి, కథంకథం చిత్ = కాలినడకవలనికష్టముచే,విదర్భరాజప్రభవాని వాసమ్; విదర్భరాజ = విదర్భదేశమునకుప్రభువైన భీముని, ప్రభవా = జనకుఁడుగాఁ గల్గిన దమయంతియొక్క, నివాసం = నివాసస్థానమైనది యును, అభ్రంకషం = మేఘములనంటెడి యౌన్నత్యముగల్గిన, ప్రాసా దం = మేడను, ఆససాద = పొందెను.

సమాసములు :

విదర్భరాజప్రభవా : విదర్భాణాం రాజా = విదర్భరాజః. విదర్భరాజః ప్రభవః యస్యాస్సా = విదర్భరాజప్రభవా.

అభ్రంకషమ్ : అభ్రం కషతీతి = అభ్రంకషః. తమ్ = అభ్రంకషమ్.

భావము :

ఈ నల మహారాజు, కాలి నడకతో సంచరించుచు చాలకాలము తిరిగి కాలినడకవలన మిక్కిలి శ్రమపడుచు మేఘముల నొరయునట్టి యౌన్నత్యము గల్గిన, దమయంతీ నివాసభవనమునుఁ జేరుకొనెను. ॥౫౭॥

శ్లో॥ సఖీశతానాం సరసైర్విలాసై
స్స్మరావరోధభ్రమమావహంతీం।

విలోకయామాస సభాం స భైమ్యా
స్తస్య ప్రతోళీమణివేదికాయామ్॥ ౫౮

ప॥వి॥ సఖీశతానాం । సరసైః । విలాసైః । స్మరావరోధభ్రమమ్। ఆవహంతీం। విలోకయామాస । సభాం । సః । భైమ్యాః । తస్య । ప్రతోళీమణివేదికాయామ్.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, తస్య = ఆ మేడయొక్క, ప్రతోళీమణివేదికాయాం; ప్రతోళీ = ముంగటనున్న, మణివేదికాయాం = రత్నపుతిన్నెయందు. సఖీశతానాం = నూర్గురు చెలికత్తెలమధ్య, సరసైః = రసవంతములైన, విలాసైః = విలాసములచే, స్మరావరోధభ్రమం; స్మర = మన్మథుని యొక్క, అవరోధ = అంతఃపురమనెడి, భ్రమం = భ్రాంతిని, ఆవహంతీం = కల్పించుచున్నటువంటి, భైమ్యాః = దమయంతి యొక్క, సభాం = సభను, విలోకయామాస = కాంచెను.

సమాసములు :

సఖీశతానాం : సఖీనాం శతాని = సఖీశతాని, తేషాం = సఖీశతానాం.

సరసైః : రసేన సహ వర్తంత ఇతి = సరసాః. తైః = సరసైః.

స్మరావరోధభ్రమమ్ : స్మరస్య అవరోధః = స్మరావరోధః. స్మరావరోధస్య భ్రమః = స్మరావరోధభ్రమః. తమ్ = స్మరావరోధభ్రమమ్.

భైమ్యాః: భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తస్యాః = భైమ్యాః.

ప్రతోళీమణివేదికాయామ్: మణిమయీ చ సా వేదికా చ = మణివేదికా. ప్రతోళ్యాః మణివేదికా = ప్రతోళీమణివేదికా. తస్యాం = ప్రతోళీమణివేదికాయామ్.

భావము :

ఆ నలుఁడు ఆ మేడయొక్క మణివేదికపైఁ బెక్కండ్రు చెలికత్తెల మధ్య రసవంతములైన లీలలచే మన్మథునియంతఃపురమనెడి భ్రాంతినిఁగల్గించు దమయంతి యొక్క సభనుఁగాంచెను. ॥౫౮॥

శ్లో॥ కంఠః కిమస్యాః పికవేణువీణా
త్రిస్రో జితాస్సూచయతి త్రిరేఖః।
ఇత్యంతరస్తూయత కాఽపి యత్ర
నలేన బాలా కలమాలపంతీ॥ ౫౯

ప॥వి॥ కంఠః । కిమ్ । అస్యాః । పికవేణువీణాః । తిస్రః । జితాః । సూచ యతి । త్రిరేఖః । ఇతి । అంతః । అస్తూయత । కా । అపి । యత్ర । నలేన । బాలా । కలమ్ । ఆలపంతీ.

టీక॥ యత్ర = ఏసభయందు, కలం = మధురముగా, ఆలపంతీ = ఆలాపము చేయుచున్న, కాఽపి = ఓకానొక, బాలా = బాలయైన స్త్రీ, నలేన = నలునిచే, త్రిరేఖః = మూడురేఖలుగల, అస్యాః = ఈబాలికయొక్క, కంఠః = కంఠము, పికవేణువీణాః; పిక = కోకిల, వేణు = పిల్లనగ్రోవి, వీణాః = వీణఅను నీ వాద్యములు, జితాః = జయింపఁబడినవిగా, సూచయతికిమ్ = సూచించుచున్నదాయేమి? ఇతి = అని, అంతః = లోపల, అనగా నంతఃకరణమందు, అస్తూయత = స్తుతింపఁబడినది.

వి॥ ఇచ్చట కంఠమందలి మూడురేఖలు పికవేణువీణలను జయించుటను సూచించుచున్నవాయేమి యని చెప్పుటవలన కావ్యలింగముతో సంకీర్ణమైన యుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

పికవేణువీణాః : పికశ్చ వేణుశ్చ వీణా చ = పికవేణువీణాః. తిస్రః రేఖాః యస్య సః = త్రిరేఖః.

భావము :

ఇచ్చట నీ శ్లోకము మొదలు పదునాలుగుశ్లోకములచే దమయంతియొక్క సభను కవి వర్ణించుచున్నాఁడు. ఈ సభయందు నొక యమ్మాయి మధురముగా నాలాపము చేయుచుండెను. ఆమె కంఠమునందు మూడురేఖలుండెను. ఆమూడు రేఖలాయమ్మాయి కంఠము కోయలను, మురళిని, వీణను మాధుర్యమునందు

జయించినదా యను నంశమును సూచించునవిగా నుండినవి. అనగా నామె కంఠము పికాదులను మించిన మాధుర్యము గలదిగ నొప్పుచుండెనని భావము.

॥౨౮॥

శ్లో॥ ఏతం నలం తం దమయంతి పశ్య
త్యజార్తిమిత్యాళికులప్రబోధాన్।
శ్రుత్వా స నారీకరవర్తిశారీ
ముఖాత్స్వమాశంకత యత్ర దృష్టమ్॥ ౬౦

ప॥వి॥ ఏతం । నలం । తం । దమయంతి । పశ్య । త్యజ । ఆర్తిమ్ । ఇతి । ఆళికులప్రబోధాన్ । శ్రుత్వా । సః । నారీకరవర్తిశారీముఖాత్ । స్వమ్। ఆశంకత । యత్ర । దృష్టమ్.

టీక॥ సః = ఆనలుఁడు, యత్ర = ఏసభయందు, నారీకరవర్తిశారీముఖాత్; నారీ = కాంతయొక్క, కర = చేతియందు,వర్తి = ఉన్నటువంటి, శారీ = గోరువంకయొక్క, ముఖాత్ = ముఖమునుండి, హే దమయంతి! = ఓ దమయంతీ! తమ్ = ఆప్రసిద్ధమైన, ఏతం = ఈ,నలం = నలుని,పశ్య = చూడుము. ఆర్తిం = బాధను, త్యజ = విడువుము. ఇతి = ఇట్లు, ఆలికుల ప్రబోధాన్; ఆలికుల = చెలికత్తెలసంఘముయొక్క, ప్రబోధాన్ = ఓదార్పుమాటలను, శ్రుత్వా = విని, స్వం = తనను, దృష్టం = చెలికత్తెలచే చూడఁబడిన వానినిగా, ఆశంకత = సందేహించెను.

వి॥ గోరువంకమాటల యందు స్త్రీవాక్య భ్రాంతి వ్యంగ్యము. కాననిచ్చట వస్తువుచే భ్రాంతి మదలంకారధ్వని.

సమాసములు :

ఆలికులప్రబోధాన్ : ఆలీనాం కులం = ఆలికులమ్, ఆలికులస్య ప్రబోధాః = ఆలికులప్రబోధాః. తాన్ = ఆలికులప్రబోధాన్.

నారీకరవర్తిశారీముఖాత్ : నార్యాః కరః = నారీకరః. నారీకరే వర్తినీ = నారీకరవర్తినీ. నారీకరవర్తినీ చ సా శారీ చ = నారీకరవర్తిశారీ. నారీకరవర్తి శార్యాః ముఖం = నారీకరవర్తిశారీ ముఖమ్. తస్మాత్ = నారీకరవర్తిశారీముఖాత్.

భావము :

ఆ సభలో నొకానొక స్త్రీయొక్క హస్తము నందలిగోరువంక దమయంతిని గూర్చి - ఓ దమయంతీ! ఇదిగో ప్రసిద్ధమైన నలుఁడు. వానినిచూడుము. బాధను వదలిపెట్టుము; అని చెలెకత్తెలాకుచుండిన యోదార్పులను నలుఁడువిని యా మాటలను చెలికత్తెలు చెప్పుచుండిరేమోయని భ్రాంతిపడినవాఁడై మాయతో సంచరించుచున్న తన్నుఁ దమయంతి చెలికత్తెలు చూచినారాయనిభావించెను ౬౦

శ్లో॥ యత్రైకయాళీకనళీకృతాళి
కంఠే మృషాభీమభవీభవంత్యా ।
తద్దృక్పథే దోహళికోపనీతా
శాలీనమాధాయి మధూకమాలా॥ ౬౧

ప॥వి॥ యత్ర । ఏకయా । అళీకనళీకృతాళికంఠే । మృషాభీమభవీభవంత్యా। తద్దృక్పథే । దోహళికా । ఉపనీతా । శాలీనమ్ । ఆధాయి । మధూకమాలా.

టీక॥ యత్ర = ఏసభయందు, తద్దృక్పథే; తత్ = ఆ నలునియొక్క, దృక్పథే= నయనమార్గమునందు, మృషాభీమభవీభవంత్యా; మృషా = అసత్యమైన, భీమభవీ = భీమపుత్రికయైన దమయంతిగా, భవంత్యా = అగుచున్న, ఏకయా = ఒకచెలికత్తెచే, అళీకనళీకృతాళికంఠే; అళీక = అసత్యమైన, నళీకృత = నలుఁడుగాఁజేయఁబడిన, ఆళి = చెలికత్తె యొక్క, కంఠే = కంఠమునందు. దోహళికోపనీతా; దోహళికా = దాదిచే, ఉపనీతా = తేఁబడిన, మధూకమాలా = ఇప్పపూలమాల, శాలీనం = సిగ్గుతోమెల్లగా, ఆధాయి = ఉంచఁబడినది.

అలీకనలీకృతాళికంఠే: అళీకభూతోనలః = అళీకనలః. అనలీకనలః అలీకనలః సంపద్యమానా కృతా = అలీకనలీకృతా.

లేదా

అనలః నలః సంపద్యమానాకృతా = నలీకృతా. అలీకం నళీకృతా = అళీకనలీకృతా. అళీకనలీకృతా చ సా ఆళిశ్చ = అళీకనలీకృతాళిః. అళీకనలీకృతాళ్యాః కంఠః = అళీకనలీకృతాళికంఠః. తస్మిన్ = అళీకనలీకృతాళికంఠే.

మృషాభీమభవీభవంత్యాః భీమాత్ భవా = భీమభవా. అభీమభవా భీమ భవా సంపద్యమానా భవంతీ = భీమభవీభవంతీ. మృషా భీమభవీభవంతీ = మృషా భీమభవీభవంతీ. తయా = మృషాభీమభవీభవంత్యా.

తద్దృక్పథే: తస్యదృశౌ = తద్దృశౌ. తద్దృశోః పంథాః = తద్దృక్పథః. తస్మిన్ = తద్దృక్పథే.

దోహళికోపనీతా : దోహళికయా ఉపనీతా = దోహళికోపనీతా.

మధూకమాలా : మధూకానాం మాలా = మధూకమాలా.

భావము :

ఆ సభయందు ఒక్కతె దమయంతి వేషమును వహించినది. మఱి యొక్కతె నలుని వేషమును వహించినది. దమయంతీ పాత్రమును వహించిన చెలికత్తె, నలుని పాత్రను వహించిన చెలికత్తెయొక్క కంఠమందు దాది తెచ్చిన ఇప్పపూలమాలను లజ్జతో మెల్లగ వైచినది. ఇందువలన దమయంతికి స్వయం వరమునకై తొందర, నలునియందే యాసక్తి వెల్లడింపఁబడినవి. ఈ సన్ని వేశము నలుని దృష్టియందుఁ బడినది. ॥౬౦॥

శ్లో॥ చంద్రాభమాభ్రం తిలకం దధానా
తద్వన్నిజాస్యేందుకృతానుబింబమ్।
సఖీముఖే చంద్రసమే ససర్జ
చంద్రానవస్థామివ కాఽపి యత్ర॥ ౬౧

ప॥వి॥ చంద్రాభమ్ । ఆభ్రం । తిలకం । దధానా । తద్వత్ । నిజాస్యేందు కృతానుబింబమ్ । సఖీముఖే । చంద్రసమే । ససర్జ । చంద్రానవస్థామ్। ఇవ । కా । అపి । యత్ర.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, కాపి = ఒకానొకకాంత, చంద్రాభం = చంద్రునితో సమానమైన, ఆభ్రం = అభ్రకమయమైన, తిలకం = బొట్టును, చంద్రసమే = చంద్రునితో సమానమైన, సఖీముఖే = చెలికత్తె ముఖము నందు, తద్వన్నిజాస్యేందు కృతానుబింబమ్; తద్వత్ = ఆ తిలకము

గల్గిన, నిజ = తనదైన, ఆస్యేందు = ముఖచంద్రునియందు, కృత = చేయఁబడిన, అనుబింబమ్ = ప్రతిబింబమేర్పడునట్లుగా, దధానా = రచియించుచు, చంద్రానవస్థాం = చంద్రపరమ్పరను, ససర్జేవ = సృజించెనో యనునట్లుండెను.

వి॥ చంద్రా నవస్థలేకపోయినను చంద్రానవస్థ యేర్పడినదా యని చెప్పుట వలన ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

సమాసములు :

చంద్రాభమ్ : చంద్రస్య ఆభేవ ఆభా యస్య సః = చంద్రాభః. తం = చంద్రాభమ్.

అభ్రమ్ : అభ్రస్య వికారః = అభ్రః. తమ్ = అభ్రమ్.

తద్వన్నిజాస్యేందుకృతానుబింబమ్ : సః అస్య అస్తీతి = తద్వత్. నిజం చ తత్ ఆస్యం చ = నిజాస్యం. తద్వచ్చ తత్ నిజాస్యం చ = తద్వన్నిజాస్యం. తద్వన్నిజాస్యమేవ ఇందుః = తద్వన్నిజాస్యేందుః. తద్వన్నిజాస్యేందునా కృతం అనుబింబం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = తద్వన్నిజాస్యేందుకృతానుబింబమ్.

సఖీముఖే : సఖ్యాః ముఖం = సఖీముఖమ్. తస్మిమ్ = సఖీముఖే.

చంద్రసమే: చంద్రేణ సమం = చంద్రసమమ్. తస్మిన్ = చంద్రసమే.

చంద్రానవస్థామ్ : న అవస్థా = అనవస్థా. చంద్రస్య అనవస్థా = చంద్రానవస్థా. తామ్ = చంద్రానవస్థామ్.

భావము :

ఆ సభయందొక వనిత చంద్రునివలెఁ బ్రకాశించెడి అభ్రకపు తిలకమును చెలికత్తెనుదట రచియింప నారంభించినది. అప్పుడు తన ముఖమునందున్న యా యభ్రకతిలకము తన చెలినుదటఁ దాను రచియించుచున్న యభ్రకతిలకమునందుఁ బ్రతిఫలింపనారంభించినది. తర్వాత చెలినుదటి నున్న తిలకములో తన తిలకము ప్రతిఫలింపనారంభించినది. ఇట్లొకరి తిలకమునందు

మరియొకరి తిలకము ప్రతిఫలించుటవలన, ఆ తిలకములు చంద్రునివలె గుండ్రము గను కాంతిమంతముగమ నుండుటవలన నంతములేని చంద్రపరంపర యేర్పడి నదా యేమి యని భావింపఁబడుచున్నది. ॥౬౨॥

శ్లో॥ దళోదరే కాంచన కైతకస్య
క్షణాన్మషీభావుకవర్ణలేఖమ్।
తస్యైవ యత్ర స్వమనంగలేఖం
లిలేఖ భైమీ నఖలేఖినీభిః॥ ౬౩

ప॥వి॥ దళోదరే । కాంచనకైతకస్య । క్షణాత్ మషీభావుకవర్ణలేఖమ్ । తస్య । ఏవ । యత్ర । స్వమ్ । అనంగలేఖం । లిలేఖ । భైమీ । నఖలేఖినీభిః.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, భైమీ = దమయంతి, కాంచనకైతకస్య; కాంచన = స్వర్ణమయమైన, కైతకస్య = మొగలిపూవుయొక్క, దళోదరే = ఱేకు మధ్యభాగమున. క్షణాత్ = క్షణమున, మషీభావుకవర్ణరేఖం; మషీభావుక = మసివలె అనగా సిరావలె నల్లఁబడెడి, వర్ణరేఖం = అక్షరపంక్తి గల, తస్యైవ (కృతే) = ఆ నలునికొఱకే, స్వం = తనదైన, అనంగ లేఖం = మన్మథలేఖను, నఖలేఖినీభిః = గోరులనెడి కలములతో, లిలేఖ = వ్రాసినది.

సమాసములు :

దళోదరే : దళస్య ఉదరమ్ = దళోదరమ్. తస్మిన్ = దళోదరే.

కాంచనకైతకస్య : కేతక్యాః ఇదం = కైతకం. కాంచనమయం చ తత్ కైతకం చ = కాంచన కైతకం. తస్య = కాంచనకైతకస్య.

మషీభావుకవర్ణరేఖమ్ : మష్యాః భావుకాః = మషీభావుకాః. మషీభావుకాః వర్ణరేఖాః యస్మిన్ సః = మషీభావుకవర్ణరేఖః. తమ్ = మషీభావుకవర్ణరేఖమ్.

తద్దృక్పథే : తస్య దృశౌ = తద్దృశౌ. తద్దృశోః పంథాః = తద్దృక్పథః. తస్మిన్ = తద్దృక్పథే.

అనంగలేఖమ్ : అనంగస్య లేఖః = అనంగలేఖః. తమ్ = అనంగ లేఖమ్.

నఖలేఖినీభిః : నఖా ఏవ లేఖిన్యః = నఖలేఖిన్యః. తాభిః = నఖలేఖినీభిః.

భావము ;

ఆ సభయందు దమయంతి బంగారు మొగలి పూరేకు నడుమ వెంటనే నల్లఁబడెడి యక్షరపంక్తులుగల మన్మథలేఖను నలునిఁ గూర్చి తన గోళ్లతో వ్రాసెను. ॥౬౩॥

శ్లో॥ విలేఖితుం భీమభువో లిపీషు
సఖ్యాతివిఖ్యాతిభృతాఽపి యత్ర।
అశాకి లీలాకమలం న పాణి
మపారి కర్ణోత్పలమక్షి నైవ॥ ౬౪

ప॥వి॥ విలేఖియం । భీమభువః । లిపీషు । సఖ్యా । అతివిఖ్యాతిభృతా । అపి । యత్రతఅశాకి । లీలాకమలం । న । పాణిమ్ । అపారి । కర్ణోత్పలమ్ । అక్షి । న । ఏవ.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, లిపీషు = చిత్తరువులు వ్రాయుటయందు, అతివిఖ్యాతిభృతా = గొప్ప ప్రసిద్ధిని వహించిన, సఖ్యాఽపి = చెలికత్తె చేతను, భీమభువః = దమయంతియొక్క, లీలాకమలం = విలాసపద్మము, అశాకి = సాధ్యపడుట (సంభవించినది). పాణింతు = హస్తమునో, విలేఖితుం = వ్రాయుటకు, మపారి = సాధ్యపడుట (సంభవింపలేదు). కర్ణోత్పలం = చెవియందలి కలువను, విలేఖితుం = వ్రాయుటకు, అపారి = సాధ్యపడుట (సంభవించినది). అక్షితు = నేత్రమునో, విలేఖితుం = వ్రాయుటకు, నాఽపారి = సాధ్యపడుట (సంభవింపలేదు).

సమాసములు :

భీమభువః : భీమాత్ భవతీతి = భీమభూః. తస్యాః = భీమభువః.

అతివిఖ్యాతిభృతా : అత్యంతం విఖ్యాతిః = అతివిఖ్యాతిః. అతివిఖ్యాతిం బిభర్తీతి = అతివిఖ్యాతిభృత్. తయా = అతివిఖ్యాతిభృతా.

లీలాకమలం : లీలా ప్రధానం కమలం = లీలాకమలం.

కర్ణోత్పలమ్ : కర్ణస్య ఉత్పలం = కర్ణోత్పలమ్. తత్ = కర్ణోత్పలమ్.

భావము :

ఆ సభయందు చిత్రరచనయందు అతిప్రతిష్ఠగల్గిన చెలికత్తెగూడ, దమయంతియొక్క లీలాపద్మమునుఁ జిత్రింపఁగల్గినదిగాని, యామె హస్తమును చిత్రింపలేక పోయినది. అట్లే యామె కర్ణమందలి కలువనుఁ జిత్రింపగల్గినది కాని యామె కంటినిఁ జిత్రింపలేక పోయినది. ॥౬౪॥

శ్లో॥ భైమీముపావీణయదేత్య యత్ర
కలిప్రియస్య ప్రియశిష్యవర్గః।
గంధర్వవధ్వస్స్వరమధ్వరీణ
తత్కంఠనాళైకధురీణవీణాః॥ ౬౫

ప॥వి॥ భైమీమ్ । ఉపావీణయత్ । ఏత్య । యత్ర । కలిప్రియస్య । ప్రియ శిష్యవర్గః । గంధర్వవధ్వః । స్వరమధ్వరీణతత్కంఠనాళైకధురీణ వీణాః.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, గంధర్వవధ్వఏవ = గంధర్వ స్త్రీలనెడి, కలిప్రియస్య = కలహప్రియుఁడైన నారదునియొక్క, ప్రియశిష్యవర్గః = ప్రియమైన శిష్య సమూహము, స్వరమధ్వరీణ తత్కంఠనాళైకధురీణవీణాః; స్వరమధు = స్వరమనెడి తేనెతో, అరీణ = నిండిన, తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, కంఠనాళ = కంఠనాళముతో, ఏకధురీణ = సమాన భారమును వహించిన, వీణాః = వీణకలదై, ఏత్య = వచ్చి, భైమీం = దమయంతిని, ఉపావీణయత్ = వీణతో పాడించిరి.

సమాసములు:

కలిప్రియస్య : ప్రియః కలిః యస్య సః = కలిప్రియః. తస్య = కలిప్రియస్య.

ప్రియశిష్యావర్గః : శిష్యాణాం వర్గః = శిష్యవర్గః. ప్రియశ్చాసౌ శిష్య వర్గశ్చ = ప్రియశిష్యవర్గః.

గంధర్వావధ్వః : గంధర్వాణాం వధ్వః = గంధర్వవధ్వః.

స్వరమధ్వారీణతత్కంఠనాళైకధురీణవీణః : స్వర ఏవ మధు = స్వర మధు. స్వరమధునా ఆరీణమ్ = స్వరమధ్వారీణం. తస్యాః కంఠః = తత్కంఠః. తత్కంఠస్య నాళమ్ = తత్కంఠనాళమ్. స్వరమధ్వారీణం చ తత్ తత్కంఠ నాళం చ = స్వరమధ్వారీణతత్కంఠనాళమ్. ఏకా చ సా ధూశ్చ = ఏకధూః. ఏకధురం వహతీతి = ఏకధురీణా. స్వరమధ్వారీణ తత్కంఠనాళేన ఏకధురీణా = స్వరమధ్వారీణతతత్కంఠ నాళైకధురీణా. స్వరమధ్వారీణతత్కంఠ నాళైకధు రీణా వీణా యస్య సః = స్వరమధ్వారీణ తత్కంఠ నాళైకధురీణవీణః.

భావము :

ఆ సభయందు నారదుని శిష్యురాండ్రగు గంధర్వస్త్రీలు, స్వరమధువుతో నిండిన యా దమయంతియొక్క కంఠనాళముతోఁదులతూగెడి వీణను ధరించిన వారై యా దమయంతిని వీణచే పాడించి విని యానందించిరి. ॥౮౭॥

శ్లో॥ నావా స్మరః కిం హరభీతిగుప్తేః
పయోధరే ఖేలతి కుంభ ఏవ।
ఇత్యర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబి
కుచా సఖీ యత్ర సఖీభిరూచే॥ ౮౮

ప॥వి॥ నావా । స్మరః । కిం । హరభీతిగుప్తేః । పయోధరే । ఖేలతి । కుంభే। ఏవ । ఇతి । అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబికుచా । సఖీ । యత్ర । సఖీ । యత్ర । సఖీభిః । ఊచే.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, అర్ధచంద్రాభ నఖాంకచుంబికుచా; అర్ధ చంద్రాభ = అర్ధచంద్రునివలె ప్రకాశించు, నఖాంక = నఖక్షతము లనెడి గోటి గాయములను, మచ్చలను, చుంబి = పొందిన, కుచా = స్తనములు గల్గిన, సఖీ = చెలికత్తె, స్మరః = మన్మథుఁడు, హరభీతిగుప్తేః; హర = శివునివలని, భీతి = భయమునుండి, గుప్తేః =

రక్షణకు, పయోధరే; పయః = పాలను, నీటిని ధరించెడి స్తనమనెడి, కుంభేఏవ = కలశమునందు (నఖాంకేన = గోటి గుఱుతనెడి) నావా = ఓడచే, ఖేలతికిం = (దాహము తొలగుటకై) విహరించుచున్నాడా యేమి, ఇతి = అని, సఖీభిః = చెలికత్తెలచే, ఊచే = చెప్పబడినది.

వి॥ ఇచ్చట పయోధరమును కుంభముతో రూపించుటవలన రూపకము. హరభీతిగుప్తికై మన్మథుఁడు విహరింపక పోయినను, విహరించుచున్నాఁడా యేమి యని చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్ష. ఆ యుత్ప్రేక్ష రూపకముతో సంకీర్ణము.

సమాసములు :

హరభీతిగుప్తేః: హరాత్ భీతిః = హరభీతిః. హరిభీతేఃగుప్తిః = హరభీతిగుప్తిః. తస్యాః = హరభీతిగుప్తేః.

పయోధరే: పయాంసి ధారయతీతి = పయోధరః. తస్మిన్ = పయోధరే.

అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబికుచా : అర్ధం చంద్రస్య = అర్ధచంద్రః. అర్ధచంద్రస్య ఆభేవ ఆభాయస్య సః = అర్ధచంద్రాభః. నఖస్య అంకః = నఖాంకః. అర్ధచంద్రాభశ్చ అసౌ నఖాంకశ్చ = అర్ధచంద్రాభనఖాంకః. అర్ధచంద్రాభనఖాంకం చుంబతీతి = అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబీ. అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబీ కుచః యస్యాస్సా = అర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబికుచా.

భావము :

ఆ సభయందు నర్ధచంద్రాకారమైన నఖ చిహ్నములతోఁగూడిన స్తనముతోఁ జెన్నొందు చెలికత్తె; మన్మథుఁడు శివునివలని భయమునుండి తన్ను రక్షించుకొనుటకై పయోధరమనెడి కుండయందు ననగా స్తనమనెడికుండయందు నఖచిహ్నమనెడి యోడతో శివునివలని దాహమునుఁబోగొట్టుకొనుటకై విహరించుచున్నాడా యేమి యని తోటి చెలికత్తెలతోఁ జెప్పినది. పయస్సనగా పాలు నీరు రెండును నగును. పయోధరము స్తనవాచకమగుటవలన పాలను ధరించినదైనను, శ్లేషచే నీటినిఁగూడ ధరించుచున్నట్లు వ్యాఖ్యాతము. ॥౬౬॥

శ్లో॥ స్మరాశుగీభూయ విదర్భసుభ్రూ
వక్షోయదక్షోభి ఖలు ప్రసూనైః।

స్రజం సృజంత్యా తదశోధి తేషు
యత్రైకయా సూచిశిఖాం నిఖాయ॥ ౬౭

ప॥వి॥ స్మరాశుగీభూయ । విదర్భసుభ్రూవక్షః । యత్ । అక్షోభి । ఖలు । ప్రసూనైః । స్రజం । సృజంత్యా । తత్ । అశోధి । తేషు । యత్ర । ఏకయా । సూచిశిఖాం । నిఖాయ.

టీక॥ ప్రసూనైః = పుష్పములచే, స్మరాశుగీభూయ = మన్మథుని బాణముగా నేర్పడి, విదర్భసుభ్రూవక్షః; విదర్భసుభ్రూ = దమయంతియొక్క, వక్షః = వక్షఃస్థలము, అక్షోభిఖలుఇతియత్ = కలతపెట్టఁబడిన దనుట యేదిగలదో, తత్ = ఆ కలతపెట్టుటవలనివైరము, యత్ర = ఏసభ యందు, తేషు = ఆపుష్పములయందు, సూచిశిఖాం = సూదికొనను, నిఖాయ = గ్రుచ్చి, స్రజం = మాలను, సృజంత్యా = సృజించుచున్న, ఏకయా = ఒక చెలికత్తెచే, అశోధి = తీర్చుకొనబడినది.

సమాసములు :

స్మరాశుగీభూయ : అనాశుగః ఆశుగః సంపద్యమానః భూత్వా = ఆశుగీభూయ. స్మరస్య ఆశుగీభూయ = స్మరాశుగీభూయ.

విదర్భసుభ్రూవక్షః: విదర్భాణాం సుభ్రూః = విదర్భసుభ్రూః. విదర్భసుభ్రువః వక్షః = విదర్భసుభ్రూవక్షః.

సూచిశిఖామ్ : సూచేః శిఖా = సూచిశిఖా. తామ్ = సూచిశిఖామ్.

భావము :

పుష్పములు మన్మథబాణములై దమయంతి వక్షఃస్థలమునందు గ్రుచ్చుకొని యామెను బాధించినందువలన నా సభలో నొకచెలికత్తె పూలను సూదికొనకు గ్రుచ్చుచు మాలను కట్టుచున్నదై, దానికిఁ బగతీర్చుకొనినది. ॥౬౭॥

శ్లో॥ యత్రావదత్తామతిభీయ భైమీ
త్యజత్యజేదం సఖి సాహసిక్యం।

త్వమేవ కృత్వా మదనాయ దత్సే
బాణాన్ ప్రసూనాని గుణేన సజ్జాన్॥ ౬౭

ప॥వి॥ యత్ర । అవదత్। తామ్ । అతిభీయ। భైమీ । త్యజ । త్యజ । ఇదం। సఖి । సాహసిక్యం । త్వమ్ । ఏవ । కృత్వా । మదనాయ । దత్సే । బాణాన్ । ప్రసూనాని । గుణేన । సజ్జాన్.

టీక॥ యత్ర = ఏసభయందు, తాం = ఆమాలికను కట్టినటువంటి చెలికత్తెను, భైమీ = దమయంతి, అతిభీయ = మిక్కిలి భయపడి, అవదత్ = చెప్పెను. హేసఖి = ఓచెలీ, ఇదం = ఈ, సాహసిక్యం = సాహసకృత్యమును, త్యజత్యజ = వదలుము, వదలుము. (కుతః = ఏలయనగా), త్వమేవ = నీవే, ప్రసూనాని = పుష్పములనెడి, బాణాన్ = బాణములను, గుణేన = నూలుతోడను, (అల్లెత్రాటితోఁడను), సజ్జాన్ = గ్రుచ్చిసిద్ధమైనవానినిగా, కృత్వా = చేసి, మదనాయ = మన్మథునికొఱకు, దత్సే = ఇచ్చుచున్నావు.

సమాసములు:

అతిభీయ : అత్యంతం భీత్వా = అతిభీయ.

సాహసిక్యం : సహసావర్తత ఇతి = సాహసికః. సాహసికస్య కర్మ = సాహసిక్యం. తత్ = సాహసిక్యం.

భావము:

ఆ మాలికను కట్టుచున్న చెలికత్తెనుఁజూచి దమయంతి చాల భయపడి యిట్లుచెప్పినది. ఓచెలీ ! ఈపూలమాలను కట్టు నీసాహసమును వదిలివేయుము. ఏలయనగా, నీవు కట్టుచున్న పూలమాలలోని పూలు బాణములుగను, దానిదారమల్లెత్రాడుగను, స్మరునకుపయోగపడగలదు. ॥౬౭॥

శ్లో॥ ఆలిఖ్య సఖ్యాః కుచపత్రభంగీ
మధ్యే సుమధ్యా మకరీం కరేణ।
యత్రావదత్తామియమాళి యానం
మన్యే త్వదేకావళినాకనద్యాః॥ ౬౮

ప॥వి॥ ఆలిఖ్య । సఖ్యాః । కుచపత్రభంగీమధ్యే । సుమధ్యా । మకరీం । కరేణ । యత్ర । అవదత్ । తామ్। ఇయమ్ । ఆళి । యానం । మన్యే। త్వదేకావళి నాకనద్యాః.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, సుమధ్యా = చక్కని నడుము కల్గిన యొక కాంత, సఖ్యాః = చెలికత్తెయొక్క, కుచపత్రభంగీమధ్యే; కుచ = స్తనములయందు, పత్రభంగీ = మకరికాది పత్రరచనలయొక్క, మధ్యే = మధ్యయందు, మకరీం = మకరిని, కరేణ = హస్తముతో, ఆలిఖ్య = వ్రాసి, తాం = ఆ, సఖీం = చెలికత్తెను, అవదత్ = పలికెను. హేఆళి = ఓ చెలీ ! ఇయం = ఈమకరి, త్వదేకావళి నాకనద్యాః, త్వత్ = నీయొక్క, ఏకావళి = ఏకావళియను ముక్తాహారమయిన, నాకనద్యాః = గంగానదికి, యానం = వాహనముగా, మన్యే = తలంతును.

వి॥ ఏకావళిని గంగానదిగఁ జెప్పుటవలన రూపకము. ఆ దమయంతి పత్ర రచనలలో నున్న మకరిక గంగకు వాహనము గాక పోయినను వాహనముగా సంభావన చేయుటవలన నుత్ప్రేక్ష. ఆయుత్ప్రేక్షకు రూపకమునకు సంకరము.

సమాసములు :

కుచపత్రభంగీమధ్యే : కుచయోః పత్రాణి = కుచపత్రాణి. కుచపత్రాణాం భంగ్యః = కుచపత్రభంగ్యః. కుచపత్రభంగీనాం మధ్యః = కుచపత్రభంగీమధ్యః. తస్మిన్ = కుచపత్రభంగీమధ్యే,

సుమధ్యా : శోభనః మధ్యః యస్యాస్సా = సుమధ్యా.

త్వదేకావళినాకనద్యాః: తవ ఏకావళిః = త్వదేకావళిః. నాకస్య నదీ = నాకనదీ, త్వదేకావళిరేవ నాకనదీ = త్వదేకావళినాకనదీ. తస్యాః = త్వదేకావళి నాకనద్యాః.

భావము :

ఆ సభయందు, చక్కటినడుముగల్గిన యొకకాంత చెలికత్తెయొక్క చనుగవలో పత్రరచనలయందలి మకరికనుఁ జేతితో వ్రాసిచూపి – ఓ సఖీ!

ఈ మకరిక నీ ముత్తెపుసరమనెడి గంగకు వాహనమైన మకరికయని నేను భావించుచున్నానని చెప్పెను. గంగకు మకరి వాహనమను ప్రసిద్ధిగలదు. ఆ చెలికత్తె కంఠమందలి ముక్తావళి గంగగాను ఆమెచనుగవపైని మకరిక యాగంగకు వాహనముగాను రూపింపఁబడినది. ॥౮౯॥

శ్లో॥ తామేవ సా యత్ర జగాద భూయః
పయోధియాదఃకుచకుంభయోస్తే।
సేయం స్థితా తావకహృచ్ఛయాంక
ప్రియాస్తు విస్తారయశఃప్రశస్తిః॥ ౭౦

ప॥వి॥ తామ్ । ఏవ । సా । యత్ర । జగాద । భూయః । పయోధియాదః । కుచకుంభయోః । తే । సా । ఇయం । స్థితా । తావకహృచ్ఛయాంక ప్రియా । అస్తు । విస్తారయశఃప్రశస్తిః.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, సా = ముందలంకరించిన చెలికత్తె, తామేవ = అలంకరింపబడిన యా చెలికత్తెనే, భూయః = మఱల, జగాద = పలికెను. (కిమితి = ఏమనగా), పయోధియాదః; పయోధి = సముద్రము యొక్క, యాదః = జంతువైన మొసలి, (కించ = మఱియు) తావక హృచ్ఛయాంకప్రియా; తావక = నీదైన, హృత్ = హృదయమునందు, శయ = ఉండెడి మన్మథునియొక్క, అంక = చిహ్నమైన మొసలికి, ప్రియా = ప్రియురాలుగా, అస్తు = అగును గాత. తే = నీయొక్క, కుచ కుంభయోః = స్తనకలశముల యందు, స్థితా = ఉన్నటువంటి, సా = ఆ, ఇయం = ఈమకరి, విస్తారయశఃప్రశస్తిః; విస్తారయశః = ఆ రెంటి యొక్క విశాలమైన కీర్తికి, ప్రశస్తిః = స్తుతించెడి వర్ణపంక్తిగా, అస్తు = ఉండును గాత.

సమాసములు :

పయోధియాదః : పయోధేః యాదః = పయోధియాదః.

కుచకుంభయోః : కుచౌ = కుంభావివ = కుచకుంభా. తయోః = కుచకుంభయోః.

తావకహృచ్ఛయాంకప్రియా : తవ అయం = తావకః. తావకశ్చాసౌ హృచ్ఛయశ్చ = తావకహృచ్ఛయః. తావకహృచ్ఛయస్య అంకః = తావక హృచ్ఛయాంకః. తావకహృచ్ఛయాంకస్య ప్రియా = తావకహృచ్ఛయాంక ప్రియా.

విస్తారయశఃప్రశస్తిః : విస్తారం చ తత్ యశశ్చ = విస్తారయశః. విస్తారయశసః ప్రశస్తిః = విస్తారయశః ప్రశస్తిః.

భావము :

అచ్చట నొక కాంతకు చనుగవలో మకరికాది పత్రములను రచియించిన సుమధ్యయగు చెలికత్తె యామెనుఁ గూర్చి యిట్లు పలికెను-ఓ చెలీ! సముద్ర మందలి మొసలి నీహృదయమందలి మన్మథుని ధ్వజచిహ్నమైనమొసలికిప్రియు రాలగు గాత. నీచనుగవపై వ్రాయఁబడిన మకరి యాచనుగవయొక్క వైశాల్య మునకు నౌన్నత్యమునకు సంబంధించిన కీర్తి స్తుతివర్ణములుగా నుండ నిమ్ము. ॥౨౦॥

శ్లో॥ శారీం చరంతీం సఖి మారయైనా
మిత్యక్షదాయే కథితే కయాఽపి।
యత్ర స్వఘాతభ్రమభీరుశారీ
కాకూత్థసాకూతహాసస్స జజ్ఞే॥ ౨౧

ప॥వి॥ శారీం । చరంతీం । సఖి । మారయ । ఏనామ్ । ఇతి । అక్షదాయే । కథితే । కయా । అపి । యత్ర । స్వఘాతభ్రమభీరుశారీ కాకూత్థసాకూతహాసః । సః । జజ్ఞే.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, సః = ఆ నలుఁడు, కయాఽపి = ఒకానొక (జూదగత్తెచే), హేసఖి = ఓ చెలీ! ఏనాం = ఈ, చరంతీం = సంచ రించుచున్న, శారీం = పాచికను, (గోరువంకను), మారయ = కొట్టుము, ఇతి = అని, అక్షదాయే = పాచికలను వేయుట, కథితేసతి = చెప్పఁ బడగా, స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థసాకూతహాసః; స్వ = తన యొక్క, ఘాత = మారణమందలి, భ్రమ = భ్రాంతిచే, భీరు = భయపడు

చున్న, శారీ = గోరువంకయొక్క, కాకు = వికృతధ్వనిచే, ఉత్థ = ఉద్భవించిన, సాకూతహసః = సాభిప్రాయమైన నవ్వు గలవాఁడుగా, జజ్ఞే = ఆయెను.

సమాసములు :

అక్షదాయే : అక్షాణాం దాయః = అక్షదాయః. తస్మిన్ = అక్షదాయే.

స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థసాకూతహసః : స్వస్య ఘాతః = స్వఘాతః. స్వఘాతస్య భ్రమః = స్వఘాతభ్రమః. స్వఘాతభ్రమాత్ భీరుః = స్వఘాతభ్రమ భీరుః. స్వఘాతభ్రమభీర్చుశ్చాసౌ శారీ చ = స్వఘాతభ్రమభీరు శారీ. స్వఘాతభ్రమభీరుశార్యాః కాకుః = స్వఘాత భ్రమభీరుశారీకాకుః. స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకోః ఉత్థః = స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థః. ఆకూతేన సహ వర్తత ఇతి = సాకూతః. స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థః, సాకూతః హసః యస్యసః = స్వఘాతభ్రమభీరుశారీకాకూత్థసాకూతహసః.

భావము :

ఆ సభయందు చెలికత్తెలు పాచికలాడుచున్నారు. అందొక జూదగత్తె ఓ చెలీ! ఇచ్చట నడచుచున్న యీశారిని అనగా పాచికలలోని యొక సాధనమునుఁ జంపుమని చెప్పెను. అది విని యచ్చట సంచరించెడి శారిక అనగా గోరువంక, తన్నుఁ జంపమనినట్లు భ్రమించి బెగడొంది వికారముగ కూయఁ దొడగెను. దానిని వినిన నలుఁడు భావగర్భముగా నవ్వెను. ॥౭౦॥

శ్లో॥ భైమీసమీపే స నిరీక్ష్య యత్ర
తాంబూలజాంబూనదహంసలక్ష్మీమ్।
కృతప్రియాదూత్యమహోపకార
మరాళమోహాద్రధిమానమూహే॥ ౭౧

ప॥వి॥ భైమీసమీపే । సః । నిరీక్ష్య । యత్ర । తాంబూలజాంబూనదహంస లక్ష్మీమ్ । కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళమోహాద్రధిమానమ్ । ఊహే.

టీక॥ యత్ర = ఏ సభయందు, సః = ఆ నలుఁడు, భైమీసమీపే = దమయంతి యెదుట, తాంబూంజాంబూనదహంసలక్ష్మీం; తాంబూల = తాంబూల పాత్రమందలి, జాంబూనదహంస = పసిడిహంసయొక్క, లక్ష్మీం = శోభను, నిరీక్ష్య = చూచి, కృతప్రియా దూత్యమహోపకారమరాళమోహద్రఢిమానమ్; కృత = చేయఁబడిన, ప్రియాదూత్య = ప్రియురాలి దూత్యమను, మహోపకార = గొప్ప యుపకారము గల్గిన, మరాళ = హంసయొక్క, మోహ = భ్రాంతియొక్క, ద్రఢిమానం = దార్ఢ్యమును, ఊహే = వహించెను.

సమాసములు :

భైమీసమీపే : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. భైమ్యాః సమీపమ్ = భైమీసమీపమ్. తస్మిన్ = భైమీసమీపే.

తాంబూలజాంబూనదహంసలక్ష్మీమ్ : జాంబూనదశ్చయశ్చాసౌ హంసశ్చ = జాంబూనందహంసః. తాంబూలస్య జాంబూనదహంసః = తాంబూలజాబూనదహంసః. తాంబూలజాంబూనదహంసస్య లక్ష్మీః = తాంబూలజాంబూనదహంస లక్ష్మీః. తామ్ = తాంబూలజాంబూనదహంసలక్ష్మీమ్.

కృతప్రియాదూత్యామహోపకారమరాళమోహద్రఢిమానం : దూతస్య కర్మ = దూత్యం. ప్రియాయాః దూత్యం = ప్రియాదూత్యం. మహాంశ్చాసౌ ఉపకారశ్చ = మహోపకారః. ప్రియాదూత్యమేవ మహోపకారః = ప్రియాదూత్యమహోపకారః. కృతః ప్రియాదూత్యమహోపకారః యేన సః = కృతప్రియాదూత్యమహోపకారః. కృతప్రియాదూత్యమహోపకారశ్చాసౌ మరాళశ్చ = కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళః. కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళే మోహః = కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళమోహః. కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళమోహస్య ద్రఢిమా = కృతప్రియాదూత్యత్యమహోపకారమరాళమోహద్రఢిమా. తమ్ = కృతప్రియాదూత్య మహోపకారమరాళ మోహద్రఢిమానమ్.

భావము :

ఆ నలుఁడా సభయందు దమయంతి దగ్గఱ తాంబూలపాత్ర కతికింపఁబడిన పసిడిహంసయొక్క శోభను చూచి, ప్రియురాలైన దమయంతికై

దూత్యమును వహించిన హంసయందుఁ దనకుఁ గల్గిన మోహమును దృఢపఱచు కొనెను. పూర్వము పసిడి ఱెక్కలుగల హంసను నలుఁడు కొలనిగట్టునఁ గాంచి దాని కాసపడి పట్టుకొనెను. అప్పుడు పసిడి ఱెక్కలుగల హంసలెక్కడివి? అని యాశ్చర్యపడి యుండెను. కాని యిప్పుడు పసిడి హంసను, తాంబూలపాత్ర యందు గాంచి యానాటి తన మోహమును పరికించుకొని సంశయనివృత్తి గావించుకొనెను. మఱియు నాడు కొలని గట్టున తాఁజేతపట్టుకొనిన పసిడి యంచ దూత్యమునకై దమయంతి కడకు వచ్చినది. ఆహంస యిది యా? యని భ్రాంతిని దృఢపఱచుకొనెను. ॥౭౨॥

శ్లో॥ తస్మిన్నియం సేతి సఖీసమాజే
నలస్య సందేహమథ వ్యుదస్యన్।
అపృష్ట ఏవ స్ఫుటమాచచక్షే
సకోఽపి రూపాతిశయస్స్వయం తామ్॥ ౭౩

ప॥వి॥ తస్మిన్ । ఇయం । సా । ఇతి । సఖీసమాజే । నలస్య । సందేహమ్ । అథ । వ్యుదస్యన్ । అపృష్టః । ఏవ । స్ఫుటమ్ । ఆచచక్షే । సః । కః । అపి । రూపాతిశయః । స్వయం । తామ్.

టీక॥ అథ = తర్వాత, తస్మిన్ = ఆ, సఖీసమాజే = ఆచెలికత్తెల సంఘమందు, నలస్య = నలునియొక్క, సందేహం = సంశయమును, అనగా వీరిలో నెవ్వతె దమయంతి యను సంశయమును, వ్యుదస్యన్ = తొలగించుచు, సః = ఆప్రసిద్ధమైన, కోఽపి = అపూర్వమైన, రూపాతిశయః = సౌందర్యాతిశయము, స్వయం = తనయంతట, అపృష్టఏవ = అడుగఁబడకయే. తాం = ఆదమయంతిని, సా = ఆ దమయంతి, ఇయం = ఈమె, ఇతి = అని, స్ఫుటం = స్పష్టముగా, ఆచచక్షే = చెప్పినది.

సమాసములు :

అపృష్టః: న పృష్టః = అపృష్టః.

రూపాతిశయః: రూపస్య అతిశయః = రూపాతిశయః.

భావము :

ఆ సభనుచూచిన పిదప నా యువతులలో దమయంతియెవ్వతె? యనెడి నలుని సందేహము తనయంతటనే ఎవ్వరినిగూడ నడుగకయే తీరినది-అదెట్లనగా ఆ సభయందుఁ జేరియున్న స్త్రీలలో లోకోత్తరమగు సౌందర్య విశేషమెవ్వత యందుఁగలదో యామెయే దమయంతియని నిశ్చయింప వీలైనది. ఆప్రకారము పరికింపగా నా సౌందర్యవిశేష మొక్కతెయందే యున్నది. అందువలన నామె దమయంతి యని చెప్పనవసరములేకయే యాయపూర్వ సౌందర్యమే దమయంతిని గుర్తింప జేసినది. ॥౨౩॥

శ్లో॥ భైమీవినోదాయ ముదా సఖీభి
స్తదాకృతీనాం భువి కల్పితానాం।
నాఽతర్కి మధ్యే స్ఫుటమప్యుదీతమ్
తస్యాను బింబం మణివేదికాయామ్॥ ౨౪

ప॥వి॥ భైమీవినోదాయ । ముదా । సఖీభిః । తదాకృతీనాం । భువి । కల్పితానాం । న । అతర్కి । మధ్యే । స్ఫుటమ్ । అపి । ఉదీతం । తస్య । అనుబింబం । మణివేదికాయామ్.

టీక॥ భైమీవినోదాయ; భైమీ = దమయంతికి, వినోదాయ = వినోదముకొఱకు, ముదా = కుతూహలముచే, భువి = భూమియందు, కల్పితానాం = కల్పింపఁబడిన, తదాకృతీనాం, తత్ = ఆనలునియొక్క, ఆకృతీనాం = ఆకృతులకు, (ప్రతిమలకు) మధ్యే = నడుమ, మణివేదికాయాం = రత్నమయమైన వేదికయందు, స్ఫుటం = స్పష్టముగా, ఉదీతమపి = వ్యక్తమైనను, తస్య = అతనియొక్క, అనుబింబం = ప్రతిబింబమని, నాఽతర్కి = ఊహింపఁబడలేదు.

వి॥ నలునిప్రతిమలకును, నలుని ప్రతిబింబమునకు వ్యత్యాసము తెలియలేదని వర్ణించుటవలన సామాన్యాలంకారము. దీనివలన నిజమైన నలుని ప్రతిబింబమందు కల్పితనలుఁడనియు కల్పితమైన నలునియందు నిజమైన నలుఁడనియు భ్రాంతి వ్యంగ్యమగుటవలన భ్రాంతి మదలంకార ధ్వని.

సమాసములు :

భైమీవినోదాయ : భైమ్యాః వినోదః = భైమీవినోదః. తస్మై = భైమీ వినోదాయ.

తదాకృతీనాం : తస్య ఆకృతయః = తదాకృతయః. తాసాం = తదాకృతీనామ్.

మణివేదికాయాః : మణిమయా చ సా వేదికా చ = మణివేదికా. తస్యామ్ = మణివేదికాయామ్.

భావము :

దమయంతికి, కాలము సుఖముగాఁ గడచుటకై నలుని ప్రతిమలనుఁ గల్పించిరి. నలుడు మణివేదికపై నిలచినపుడచ్చట బ్రతిఫలించిన యాతని ప్రతిబింబమునకును నా ప్రతిమలకును భేదము తెలియక పోయినది. కావున నచ్చట నున్న నలప్రతిమలకును, నల ప్రతిబింబమునకు భేదము తెలియక యందఱికిని భ్రాంతి గలిగినది. అనగా నలుని ప్రతిమానిర్మాణశిల్పకౌశల మపూర్వమైనది. ఏలయనగా నిజమైన నలుని ప్రతిబింబమునకు, కల్పిత ప్రతిమలకును భేదము కానరాక పోవుటయే యా కౌశలమని యాశయము. ॥౨౪॥

శ్లో॥ హుతాశకీనాశజలేశదూతీ
ర్నిరాకరిష్ణోః కృతకాకుయాచ్ఞాః।
భైమ్యా వచోభిస్స నిజాం తదాశాం
న్యవర్తయద్దూరమపి ప్రయాతామ్॥ ౨౫

ప॥వి॥ హుతాశకీనాశజలేశదూతీః । నిరాకరిష్ణోః। కృతకాకుయాచ్ఞాః। భైమ్యాః। వచోభిః । సః । నిజాం । తదాశాం । న్యవర్తయత్ । దూరమ్ । అపి । ప్రయాతామ్.

టీక॥ కృతకాకుయాచ్ఞాః; కృత = చేయబడిన, కాకు = దైన్యస్వరముతోఁ గూడిన, యాచ్ఞాః = యాచనలు గల్గిన, హుతాశకీనాశజలేశదూతీః; హుతాశ = అగ్నియు, కీనాశ = యముఁడును, జలేశ = వరుణుఁడు అను

నీ దిక్పాలురయొక్క, దూతీః = దూతికలను, నిరాకరిష్ణోః = నిరాకరింపఁ గోరిన, భైమ్యాః = దమయంతియొక్క, వచోభిః = మాటలచే, సః = ఆ నలుఁడు, దూరం = అందుబాటు లేనిదిగా, ప్రయాతామపి = పోయిన దైనను, నిజాం = తనదైన, తాదాశాం; తత్ = ఆ దమయంతిపైన, ఆశాం = ఆశను, న్యవర్తయత్ = మఱలించుకొనెను.

సమాసములు :

హుతాశకీనాశజలేశదూతీః : హుతాశశ్చ కీనాశశ్చ జలేశశ్చ = హుతాశకీనాశజలేశాః. హుతాశకీనాశజలేశానాం దూత్యః = హుతాశకీనాశజలేశదూత్యః. తాః = హుతాశకీనాశజలేశదూతీః.

నిరాకరిష్ణోః : నిరాకర్తు మిచ్ఛుః = నిరాకరిష్ణుః. తస్యాః = నిరాకరిష్ణోః.

కృతకాకుయాచ్ఞాః : కాక్వా యాచ్ఞాః = కాకుయాచ్ఞాః కృతాః కాకుయాచ్ఞాః యాభిస్తాః = కృతకాకుయాచ్ఞాః. తాః = కృతకాకుయాచ్ఞాః.

తదాశాం : తస్యామాశా = తదాశా. తాం = తదాశామ్.

భావము :

అగ్ని యమవరుణుల దూతికలు వారికొఱకై దమయంతిని మిక్కిలి దీనముగా యాచించిరి. కాని దమయంతి వారి నందఱిని తిరస్కరింప నిశ్చయించుకొనిన విషయమును దమయంతియొక్క మాటల వలన నలుఁడు గ్రహించెను. అందువలన ఇంద్రాది దిక్పాలుర కుట్రవలన తనకు దమయంతి లభ్యము కాదని యామెపై నిరాశఁ జేసుకొనిన నలుఁడు మఱల యామెపై నాశను మఱలింపఁ జేసెను. ॥౭౫॥

శ్లో॥ విజ్ఞప్తిమంతస్సభయస్స భైమ్యాం
మధ్యేసభం వాసవశంభలీయాం।
సంభావయామాస భృశంకృశాశ
స్తదాశిబృందైరభినంద్యమానాం॥

ప॥వి॥ విజ్ఞప్తిం । అంతః । సభయః । సః । భైమ్యాం । మధ్యేసభం । వాసవశంభలీయాం । సంభావయామాస । భృశం । కృశాశః । తదాలిబృందైః । అభినంద్యమానామ్.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, మధ్యేసభం = సభా మధ్యమందు, తదాళిబృందైః; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, ఆళిబృందైః = చెలికత్తెల సమూహములచే, అభినంద్యమానాం = శ్లాఘింపఁబడుచున్న, వాసవశంభళీయాం; వాసవ = ఇంద్రునియొక్క, శంభళీయాం = దూతికి సంబంధించిన, భైమ్యాం = దమయంతీ విషయమున, విజ్ఞప్తిం = విన్నపమును, అంతః = లోపల, సభయః = భయముతోఁ గూడినవాఁడై, (అతఏవ = ఇందువలననే) కృశాశః = తగ్గిపోయిన ఆశకలవాఁడై అనగా దమయంతీ ప్రాప్త్యాశను శిథిలము గావించుకొనినవాఁడై, భృశం = మిక్కిలి, సంభావయామాస = సావధానముగా వినెను.

సమాసములు :

సభయః : భయేన సహవర్తత ఇతి = సభయః.

మధ్యేసభం : సభాయాః మధ్యే = మధ్యేసభమ్.

వాసవశంభళీయామ్ : వాసవస్య శంభళీ = వాసవశంభళీ. వాసవ శంభల్యాః ఇయం = వాసవశంభళీయా. తామ్ = వాసవశంభళీయామ్.

కృశాశః : కృశా ఆశా యస్య సః = కృశాశః.

తదాలిబృందైః: తస్యాః ఆళయః = తదాళయః. తదాళీనాం బృందాః = తదాళిబృందాః. తైః = తదాళిబృందైః.

భావము

సభా మధ్యలో, దమయంతి చెలికత్తెలు మెచ్చుచుండగా, ఇంద్రుని దూతి విజ్ఞప్తి చేయఁదొడగినవి. కాని నలుఁడు దూతి దమయంతీ విషయమునందేమి విజ్ఞప్తి చేయునో, ఒకవేళ ఇంద్రుని యందలి గౌరవముచేత నా విజ్ఞప్తి నంగీకరించునేమో యను భయ సందేహములతో, దమయంతిపైన నాశనుఁ దగ్గించుకొనుచు మిక్కిలి శ్రద్ధతో నా విజ్ఞప్తిని విన నుద్యమించెను. ॥౨౬॥

శ్లో॥ లిపిర్న దైవీ సుపఠా భువీతి
తుభ్యం మయి ప్రేషితవాచికస్య।
ఇంద్రస్య దూత్యాం రచయ ప్రసాదం
విజ్ఞాపయంత్యామవధానదానమ్॥ ౭౭

ప॥వి॥ లిపిః । న । దైవీ । సుపఠా । భువి । ఇతి । తుభ్యం । మయి । ప్రేషితవాచికస్య । ఇంద్రస్య । దూత్యాం । రచయ । ప్రసాదం । విజ్ఞాపయంత్యామ్ । అవధానదానమ్.

టీక॥ దైవీ = దేవసంబంధమైన, లిపిః = వ్రాత, భువి = భూమియందు, సుపఠా = పఠింపసాధ్యము, న = కానేరదు, ఇతి = అని, తుభ్యం = నీ కొఱకు, ప్రేషిత వాచికస్య; ప్రేషిత = పంపఁబడిన, వాచికస్య = సందేశము గలిగిన, ఇంద్రస్య = ఇంద్రునియొక్క, దూత్యాం = దూతియైన, మయి = నేను, విజ్ఞాపయంత్యాం = విన్నవించుచుండగా, అవధానదానం; అవధాన = ఏకాగ్రతయొక్క, దానం = దానమును, ప్రసాదం = అనుగ్రహముగా, రచయ = చేయుము.

సమాసములు :

దైవీ : దేవానామియం = దైవీ.

ప్రేషితవాచికస్య : ప్రేషితం వాచికం యేన సః = ప్రేషితవాచికః. తస్య = ప్రేషితవాచికస్య.

అవధానదానమ్ : అవధానస్య దానమ్ = అవధానదానమ్.

భావము :

ఓ దమయంతీ! దేవతల వ్రాత భూలోక వాసులకుఁ దెలియదని యింద్రుఁడు నీకు సందేశమును మాటల రూపమునఁ జెప్పి పంపియున్నాఁడు. కావున నీవు విజ్ఞప్తి చేయుచున్న యింద్రదూతికయైన నాయెడ నవధానము ననుగ్రహింపుము. అనగా నేను చెప్పబోవు నింద్రసందేశమును సావధానముగ వినుము. ॥౭౭॥

శ్లో॥ సలీలమాలింగనయోపపీడ
మనామయంపృచ్ఛతి వాసవస్త్వామ్।
శేష స్త్వదాశ్లేషకథావినిద్రై
స్తద్రోమభిస్సందిదిశే భవత్యై॥ ౭౮

ప॥వి॥ సలీలమ్ । ఆలింగనయా । ఉపపీడమ్ । అనామయం । పృచ్ఛతి । వాసవః । త్వామ్ । శేషః । త్వదాశ్లేషకథావినిద్రైః । తద్రోమభిః । సందిదిశే । భవత్యై.

టీక॥ హేభైమి = ఓ దమయంతీ! వాసవః = ఇంద్రుడు, త్వాం = నిన్ను, సలీలం = విలాసముతో, ఆలింగనయా = కౌగలింపుచే, ఉపపీడమ్ = గాఢముగ నాలింగనము గావించుకొని, అనామయం = క్షత్రియ సంప్రదాయ ప్రకారము నీ యారోగ్యమునుఁ గూర్చి, పృచ్ఛతి = యడుగుచున్నాడు. శేషః = మిగిలిన విషయము, త్వదాశ్లేషకథావినిద్రైః; త్వత్ = నీయొక్క, ఆశ్లేషకథా = ఆలింగన వృత్తాంతముచే, వినిద్రైః = నిక్క పొడుచుకొనిన, తద్రోమభిః; తత్ = ఆ యింద్రునియొక్క, రోమభిః = పులకములచే, భవత్యై = నీ కొఱకు, సందిదిశే = చెప్పిపంపఁబడినది.

సమాసములు :

సలీలం : లీలయా సహితం యథా తథా = సలీలం.

అనామయం : న ఆమయః = అనామయః. తమ్ = అనామయం.

త్వదాశ్లేషకథావినిద్రైః : తవ ఆశ్లేషః = త్వదాశ్లేషః. త్వదాశ్లేషస్య కథా = త్వదాశ్లేషకథా. విగతా నిద్రా యేషాం తే = వినిద్రాః. త్వదాశ్లేషకథయా వినిద్రాః = త్వదాశ్లేషకథావినిద్రాః. తైః = త్వదాశ్లేషకథావినిద్రైః.

భావము :

ఓ దమయంతీ! ఇంద్రుఁడు నిన్ను విలాస పూర్వకముగా గాఢాలింగనము గావించుకొని క్షత్రియ మర్యాదననుసరించి నీ కనామయమా? యని నీ క్షేమ

ము(గూర్చి ప్రశ్నించుచున్నా(డు. తక్కిన పని, నీ యాలింగన వృత్తాంతముచే నిక్కపొడుచుకొనిన యతని రోమాంచములచేతనే చెప్ప(బడుచున్నది. ॥౭౪॥

శ్లో॥ యః ప్రేర్యమాణోఽపి హృదా మఘోనః
త్వదర్థనాయాం హ్రియమాపదాగః।
స్వయంవరస్థానజుషస్తమస్య
బధాన కంఠం వరణస్రజైవ॥ ౭౫

ప॥వి॥ యః । ప్రేర్యమాణః । అపి । హృదా । మఘోనః । త్వదర్థనాయాం । హ్రియమ్ । అపత్ । ఆగః । స్వయంవరస్థానజుషః । తమ్ । అస్య । బధాన । కంఠం । వరణస్రజా । ఏవ.

టీక॥ (హే భైమి = ఓ దమయంతీ!) మఘోనః = ఇంద్రునియొక్క, యః = ఏ కంఠము, త్వదర్థనాయాం = నిన్ను యాచించుటలో, హృదా = హృదయముచే, ప్రేర్యమాణోఽపి = ప్రేరేపింప(బడినను, హ్రియమేప = సిగ్గనెడి, ఆగః = అపరాధమును, అపత్ = పొందెను. స్వయంవరస్థానజుషః; స్వయంవర = స్వయంవరముయొక్క, స్థాన = స్థానమును, జుషః = పొందుచున్న, అనగా స్వయంవరమునకే తెంచిన, అస్య = ఈ యింద్రునియొక్క, తం = ఆ యపరాధముగావించిన, కంఠం = కంఠమును, వరణస్రజైవ = భర్తను వరించెడి పుష్పమాలచే, బధాన = బంధింపుము.

సమాసములు :

త్వదర్థనాయాం: తవ అర్థనా = త్వదర్థనా, తస్యాం = త్వదర్థనాయాం.

స్వయంవరస్థానజుషః: స్వయంవరస్యస్థానం జుషత ఇతి = స్వయంవరస్థానజుట్. తస్య స్వయంవరస్థానజుషః.

వరణస్రజా : వరణస్య స్రక్ = వరణస్రక్. తయా = వరణస్రజా.

భావము :

ఓ దమయంతీ! ఇంద్రుని కంఠము నిన్ను యాచించు విషయమున హృదయముచే(బ్రేరేపింప(బడినను, సిగ్గనెడి యపరాధమును(బొందెను. స్వయంవర

మునకు వచ్చిన యీ యింద్రునియొక్క, యీ నేరముచేసిన కంఠమును భర్తను వరించెడి స్వయంవరపుష్పమాలచే బంధించుము. అట్టి నేరము చేయువారి కదియే తగిన దండనము. లజ్జనుఁగూడ వీడి నిన్నుఁ బ్రార్థించెడి యింద్రుని మనోరథమును నీవు తీర్చుట యుచితము. ॥౨౮॥

శ్లో॥ నైనం త్యజ క్షీరధిమంథనాద్యై
రస్యానుజాయోద్గమితామరైః శ్రీః।
అస్మై విమథ్యేక్షురసోదమన్యాం
శ్రామ్యంతు నోత్థాపయితుం శ్రియం తే॥ ౨౦.

ప॥వి॥ న । ఏనం । త్యజ । క్షీరధిమంథనాత్ । యైః । అస్య । అనుజాయ ఉద్గమితా । అమరైః । శ్రీః । అస్మై । విమథ్య । ఇక్షురసోదమ్ అన్యాం । శ్రామ్యంతు । న । ఉత్థాపయితుం । శ్రియం । తే.

టీక॥ (హె భైమి = ఓ దమయంతీ) ఏనం = ఈ యింద్రుని, నత్యజ = విడువవలదు. యైః = ఏ, అమరైః = దేవతలచే, అస్య = ఈయింద్రునియొక్క, అనుజాయ = తమ్ముఁడైన యుపేంద్రుని కొఱకు, క్షీరధిమంథనాత్; క్షీరధి = పాల సముద్రముయొక్క, మంథనాత్ = చిలుకుట వలన, శ్రీః = లక్ష్మి, ఉద్గమితా = పైకిఁదేఁబడినదో, తే = దేవతలు, అస్మై = ఇంద్రుని కొఱకు, ఇక్షురసోదం; ఇక్షురస = చెఱకురసమునే, ఉదం = ఉదకముగాఁగల్గిన సముద్రమును, విమథ్య = చిలికి, అన్యాం = మఱియొక్క, శ్రియం = లక్ష్మిని, ఉత్థాపయితుం = పైకిఁదెచ్చుటకు, నశ్రామ్యంతు = శ్రమింపక యుందురుఁగాత.

వి॥ ఇచ్చట దేవతలకు మఱియొక్క లక్ష్మి నుత్పాదన జేయు ప్రయత్న సంబంధము లేకపోయినను, సంబంధమునుఁజెప్పుట వలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు:

క్షీరధిమంథనాత్ : క్షీరాణి ధీయంతే అస్మిన్నితి = క్షీరధిః, క్షీరధేః మంథనమ్ = క్షీరధిమంథనమ్. తస్మాత్ = క్షీరధిమంథనాత్.

ఇక్షురసోదమ్ : ఇక్షోః రసః = ఇక్షురసః. ఇక్షురస ఏవఉదకం యస్య సః = ఇక్షురసోదః. తమ్ = ఇక్షురసోదమ్.

భావము :

ఇంద్రుని దూతి, దమయంతినిఁ జూచి యిట్లను చున్నది. ఓ దమయంతీః నీవు ఇంద్రుని వదలుకుము. ఏలయనగా, దేవతలందఱు నింద్రుని తమ్ముఁడైన యుపేంద్రుని కొఱకు క్షీరసముద్రమునుఁ జిలికి దాని నుండి లక్ష్మిని సంపాదించిరి. ఇక మఱల నా దేవతలు ఈః యింద్రుని కొఱకు ఇక్షురస సముద్రములనుఁ జిలికి మఱియొక లక్ష్మిని సంపాదించుటకై శ్రమపడ నీయకుము. ఉపేంద్రునికి పాల్కడలిలోని లక్ష్మి భార్యయైనట్లు, నీవీ యింద్రునకుభార్యవైనచో వారియిఱువురు లక్ష్మీపతులు కాగలరు. అప్పుడు మఱియొక లక్ష్మికై దేవతలు ప్రయాసపడ నవసర ముండదు. ॥౨౦॥

శ్లో॥ లోకస్రజి ద్యౌర్దివి చాదితేయా
అప్యాఽదితేయేషు మహాన్మహేంద్రః।
కిం కర్తుమర్థీ యది సోఽపి రాగా
జ్జాగర్తి కక్ష్యే కిమాతః పరాపి॥ ౨౧

ప॥వి॥ లోకస్రజి । ద్యౌః । దివి । చ । ఆదితేయాః । అపి । ఆదితేయేషు । మహాన్ । మహేంద్రః । కిం । కర్తుమ్ । అర్థీ । యది । సః । అపి । రాగాత్ । జాగర్తి । కక్ష్యా । కిమ్ । అతః । పరా । అపి.

టీక॥ లోకస్రజి = స్వర్గమున్నగు లోకముల వరుసయందు, ద్యౌః = స్వర్గము మహతీ = గొప్పది. దివిచ = స్వర్గమందును, ఆదితేయాః = దేవతలు, మహాంతః = గొప్పవారు, ఆదితేయేష్వపి = దేవతలలోను, మహేంద్రః = ఇంద్రుఁడు, మహాన్ = గొప్పవాఁడు, సోఽపి = ఆ మహేంద్రుఁడును, రాగాత్ = రాగమువలన, కింకర్తుం = సేవించుటకు, అర్థీయది = కోరిక కలవాఁడైనచో, అతః = ఈ యింద్రునిచే సేవింపఁబడుటకంటె, పరా = అధికమైన, కక్ష్యాపి = స్థానముగూడ, జాగర్తి కిం = స్ఫురించుచున్నదా యేమిః.

వి॥ ఇచ్చట లోకాదులలో పూర్వ పూర్వమున కంటె నుత్తరోత్తరమున కుత్కర్ష చెప్పుటవలన సారాలంకారము.

సమాసములు :

లోకస్రజి : లోకానాం స్రగ్ = లోకస్రగ్. తస్యాం = లోకస్రజి.

అదితేయాః : అదిత్యాః అపత్యాని పుమాంసః = ఆదితేయాః.

భావము :

లోకములయొక్క మాలలో స్వర్గము గొప్పది. దాని యందు దేవతలు గొప్పవారు. వారిలో నింద్రుఁడు గొప్పవాఁడు. అట్టి యింద్రుఁడే రాగమువలన నిన్ను సేవించుటకు సిద్ధమైనప్పుడు, అట్టి వాని వలన సేవింపఁబడుట కంటె నుత్కృష్టమైన దశయేమున్నది ఏమియు లేదు. ॥౮౧॥

శ్లో॥ పదం శతేనాపమఖై ర్యదింద్ర
స్తస్మై స తే యాచనచాటుకారః।
కురు ప్రసాదం తదలంకురుష్వ
స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ॥ ౮౨

ప॥వి॥ పదం । శతేన । ఆప । మఖైః । యత్ । ఇంద్రః । తస్మై । సః । తే । యాచనచాటుకారః । కురు । ప్రసాదం । తత్ । అలంకురుష్వ । స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ.

టీక॥ ఇంద్రః = ఇంద్రుఁడు, శతేన = నూఱు సంఖ్యగల, మఖైః = యాగములచే, యత్ పదం = ఇంద్రత్వపదమును అనగా నింద్రపదవిని, ఆప = పొందెనో, సః = ఆ యింద్రుఁడు, తస్మై = ఆ పదముకొఱకు అనగా ఆ పదవీస్వీకారము కొఱకు, తే = నీకు, యాచనచాటుకారః; యాచన = ప్రార్థనచే, చాటుకారః = ప్రియవచనము గలవాఁడుగా, జాతః = ఆయెను. ప్రసాదం = అనుగ్రహమును, కురు = చేయుము. తత్ = ఆ ఇంద్ర పదవిని, స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ; స్వీకారకృత్ = స్వీకార

మును(జేసెడి, భ్రూనటన = కనుబొమ్మల కదలించుటలోని, క్రమేణ = క్రమముచే, అలంకురుష్వ = అలంకరింపుము.

సమాసములు :

యాచనచాటుకారః : యాచనేన చాటుకారః = యాచనచాటుకారః.

స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ : స్వీకారం కరోతీతి = స్వీకారకృత్. భ్రువోః నటనం = భ్రూనటనం. స్వీకారకృచ్చాదః భ్రూనటనం చ = స్వీకారధ్భ్రూనటనం. స్వీకారకృద్భ్రూనటనస్య క్రమః = స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమః. తేన = స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ.

భావము :

ఇంద్రుడు నూఱు యజ్ఞములు గావించి యింద్ర పదవిని సంపాదించెను. ఆ యింద్రుడా పదవిని స్వీకరింప నిన్ను(బ్రార్థించుచు నీకు ప్రియవచనుడై యున్నాడు. అనుగ్రహించుము. ఆ యింద్ర పదవీ స్వీకారమును సూచించు నటువంటి కన్నుబొమ్మల నాట్యముచే నా పదవి నలంకరింపుము. ॥౮౨॥

శ్లో॥ మందాకినీనందనయోర్విహారే
దేవే భవేద్దేవరి మాధవే చ।
శ్రేయః శ్రియాం యాతరి యచ్చ సఖ్యాం
తచ్చేతసా భావిని భావయ త్వమ్॥ ౮౩

ప॥వి॥ మందాకినీనందనయోః । విహారే । దేవే। భవేత్ । దేవరి। మాధవే। చ। శ్రేయః । శ్రియాం । యాతరి । యత్ । చ । సఖ్యాం । తత్ । చేతసా। భావిని । భావయ । త్వమ్.

టీక॥ భావిని = విచార చాతుర్యము గల యో దమయంతీ!, మందాకినీనందనయోః; మందాకినీ = గంగయందును, నందన = నందనవనము నందును, విహరేసతి = క్రీడయుండగా, దేవేమాధవే = భగవానుడైన మాధవుడు అనగా విష్ణువు, దేవరిసతి = ఉపేంద్రుడను మఱది కాగా, శ్రియాం = లక్ష్మీదేవి, యాతరి మఱది భార్యగను, సఖ్యాంచ = చెలికత్తె -,

సత్యం = కాగా, యత్ = ఏ, శ్రేయః = గొప్పయుత్కర్ష, భవేత్ = కలుగునో, తత్ = దానిని, చేతసా = మనస్సుచే, త్వం = నీవు, భావయ = భావింపుము.

వి॥ ఇచ్చట మందాకినీ నందన విహారక్రియకు, మాధవుని దేవరునిగాఁ గలి యుండుట, లక్ష్మిని మఱది భార్యగా గల్గి యుండుట యను గుణముల కును నేకకాల సంబంధము చెప్పఁబడినందువలన సముచ్చయాలంకారము.

సమాసములు ;

మందాకినినందనయోః : మందాకినీ చ నందనం చ = మందాకినీ నందనే. తయోః = మందాకినీ నందనయోః.

(హేభావిని): భావయతీతి = భావినీ. తస్యాః సంబుద్ధిః = (హే)భావిని.

భావము ;

ఆలోచనా చాతుర్యముగల యో దమయంతీ! గంగానదియందు, నందన వనమందును క్రీడలో, భగవంతుఁడగు మాధవుఁడు మఱదిగను, లక్ష్మిదేవి మఱదికి భార్యగను చెలికత్తెగను నుండగాఁ గల్గెడి గొప్పతనమెంతటిదో, దానిని నీవు నీ మనస్సుచే విచారింపుము. మన ప్రయత్నము లేకయే లభించెడి గొప్ప మేలునుఁ బోగొట్టు కొనరాదు. కావున నీవు ఇంద్రుని వరింపుము. ॥౭౩॥

శ్లో॥ రజ్యస్వ రాజ్యే జగతామితీంద్రాత్
యాచ్ఞాప్రతిష్ఠాం లభసే త్వమేవ।
లఘూకృతస్వం బలి యాచనేన
తత్ప్రాప్తయే వామనమామనంతి॥ ౭౪

ప॥వి॥ రజ్యస్వ । రాజ్యే । జగతామ్ । ఇతి । ఇంద్రాత్ । యాచ్ఞాప్రతిష్ఠాం । లభసే । త్వమ్ । ఏవ । లఘూకృతస్వం । బలియాచనేన । తత్ప్రాప్తయే । వామనమ్ । ఆమనంతి.

టీక॥ (హే భైమి = ఓ దమయంతీ!), జగతాం = మూడు లోకములయొక్క, రాజ్యే = ఆధిపత్యమునందును, రజ్యస్వ = అనురక్తురాలవు కమ్ము,

ఇతి = ఇట్టి, యాచ్ఞాప్రతిష్ఠామ్; యాచ్ఞా = ప్రార్థనవలని, ప్రతిష్ఠాం = గౌరవమును, ఇంద్రాత్ = ఇంద్రునివలన, త్వమేవ = నీవే, లభసే = పొందుచున్నావు. తథాహి = అది యుక్తమే. తత్ప్రాప్తయే; తత్ = ఆ మూడు లోకముల యాధిపత్యమును, ప్రాప్తయే = పొందుటకై, బలి యాచనేన; బలి = బలిచక్రవర్తిని, యాచనేన = యాచించుటచే, లఘూకృతస్వం; లఘూకృత = తగ్గింపఁబడిన, స్వం = తన స్వరూపముగల్గిన, తంవిష్ణుమపి = ఆ ప్రసిద్ధమైన విష్ణువునుఁ గూడ, వామనం = వామనునిగా అనగా పొట్టివానిగా, ఆమనంతి = చెప్పుచున్నారు.

వి॥ విష్ణువు వామనావతారమెత్తి బలిని యాచించి త్రైలోక్య రాజ్యమునుఁ బొందగలిగెను. ఆ యాచనవలన చులకన పొంది వామనుఁడై దానిని సంపాదింపఁ గల్గెను. కాని యట్టి యాచన నీకవసరము లేకయే ఇంద్రుఁడు త్రైలోక్యరాజ్యమిచ్చుచున్నాఁడని వామనునిని వ్యతిరేకోదాహరణముగఁ జెప్పుటవలన నిట వ్యతిరేక ప్రయుక్తముగా దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు:

యాచ్ఞాప్రతిష్ఠామ్ : యాచ్ఞైవ ప్రతిష్ఠా = యాచ్ఞాప్రతిష్ఠా. తామ్ = యాచ్ఞాప్రతిష్ఠామ్.

లఘూకృతస్వం : అలఘుః లఘుః సంపద్యమానః కృతః = లఘూకృతః. లఘూకృతః స్వః యస్య సః = లఘూకృతస్వః. తమ్ = లఘూకృతస్వం.

బలియాచనేన : బలేః యాచనం = బలియాచనమ్. తేన = బలియాచనేన.

తత్ప్రాప్తయే : తస్య ప్రాప్తిః = తత్ప్రాప్తిః. తస్యై = తత్ప్రాప్తయే.

భావము :

ఓ దమయంతీ! మూడులోకములపై నీకు లభించెడి యాధిపత్యము నంగీకరింపుము. ఇంద్రుఁడు నీ కిట్టి యాధిపత్య మొసంగుటకై నీకుఁ గావించిన

ప్రార్థనవలని గౌరమునుఁ బొందుము. బలిచక్రవర్తిని మూడు లోకములపైనధి కారము నొసంగుమని యాచించుటకై విష్ణువు వామనుఁడైనట్లు (చులకన పొంది నట్లు) చెప్పుదురు. కాన నీ కట్టి చులకన లేదు. నిన్నుఁ బిలచి యింద్రుఁడే నీకా ముజ్జగములపై నధికారమొసంగుచున్నాఁడు. కాన దప్పక యంగీక రింపుము. ॥౮౪॥

శ్లో॥ యానేవదేవాన్నమసి త్రికాలం
న తత్కృతఘ్నీకృతిరౌచితీ తే।
ప్రసీద తానప్యనృణాన్విధాతుం
పతిష్యతస్త్వత్పదయోస్త్రిసంధ్యమ్॥ ౮౫

ప॥వి॥ యాన్ । ఏవ । దేవాన్ । నమసి । త్రికాలం । న । తత్కృతఘ్నీకృతిః । ఔచితీ । తే । ప్రసీద । తాన్ । అపి । అనృణాన్ । విధాతుం । పతిష్యతః । త్వత్పదయోః । త్రిసంధ్యమ్.

టీక॥ (హే భైమి = ఓ దమయంతీ!) యానేవదేవాన్ = ఏ యింద్రాది దేవతలనే, త్రికాలమ్ = మూడు కాలములు, నమసి = నమస్కరింతువో, తత్కృతఘ్నీకృతిః; తత్ = వారికి, కృతఘ్నీకృతిః = కృతఘ్నురాలగుట, తే = నీకు, ఔచిచీ = ఔచిత్యము, న = కానేరదు. త్రిసంధ్యం = మూడు సంధ్యలయందును, త్వత్పదయోః = నీ యొక్క పాదములయందు, పతిష్యతః = పడఁబోవుచున్న, తానపి = ఆ యింద్రాదులను, అనృణాన్ = (వారి ప్రతి వందనమునుఁ దీసికొనుటచే), ఋణవిముక్తులనుగా, విధాతుం = చేయుటకు, ప్రసీద = ప్రసన్నురాలవు కమ్ము.

సమాసములు :

త్రికాలమ్ : త్రయః కాలాః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతితథా = త్రికాలమ్.

తత్కృతఘ్నీకృతిః : అకృతఘ్నకృతిః కృతఘ్నకృతిః సంపద్యమానా కృతా = కృతఘ్నీకృతిః. తేషాం కృతఘ్నీ కృతిః = తత్కృతఘ్నీకృతిః.

అనృణాన్ : అవిద్యమానః ఋణః యేషాంతే = అనృణాః. తాన్ = అనృణాన్.

త్వత్పదయోః : తవ పదే = త్వత్పదే. తయోః = త్వత్పదయోః.

త్రిసంధ్యమ్ : తిసృణాం సంధ్యానాం సమాహారః = త్రిసంధ్యమ్. తత్ = త్రిసంధ్యమ్.

భావము :

ఓ దమయంతీ! నీవు ఏ దేవతలను మూడుకాలములలోను మ్రొక్కెదవో అట్టి దేవతలకు నీవు కృతఘ్నురాలగుట తగదు. కాన మూడు సంధ్యలయందును నీ పాదములపైఁ బడుచున్న యా దేవతలను, వారి ప్రతివందనమును స్వీకరించు టచే ఋణవిముక్తులనుఁ గావింపుము. అనగా నింద్రుని వరింపుము అని యాశ యము. ॥౮౩॥

శ్లో॥ ఇత్యుక్తవత్యా నిహితాదరేణ
భైమీగృహీతా మఘవత్ప్రసాదః।
స్రక్పారిజాతస్య ఋతే నలాశాం
వాసైరశేషామపుపూరదాశామ్॥ ౮౪

ప॥వి॥ ఇతి । ఉక్తవత్యా । నిహితా । ఆదరేణ । భైమీగృహీతా । మఘవత్ప్రసాదః । స్రక్ । పారిజాతస్య । ఋతే । నలాశాం । వాసైః । అశేషాం। అపుపూరత్। ఆశామ్.

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు, ఉక్తవత్యా = చెప్పిన యింద్రుని దూతిచే, ఆదరేణ = ఆద రముతో, నిహితా = సమర్పింపఁబడినదియు, భైమీగృహీతా; భైమీ = దమయంతిచే, గృహీతా = గ్రహింపఁబడినదియు నగు, మఘవత్ప్రసాదః; మఘవత్ = ఇంద్రునియొక్క, ప్రసాదః = అనుగ్రహమనెడి, పారిజా తస్య = పారిజాతవృక్షముయొక్క, స్రక్ = మాలిక, నలాశాం; నల = నలునియొక్క, ఆశాం = ఆశను (దిక్కును), ఋతే = లేక, అశేషాం = సమస్తమైన, దిశం = దిక్కులను, వాసైః = తన పరిమళములచే అపు పూరత్ = నింపినది.

వి॥ "నలాశాంవినా" అనగా "నలుని యాశను, నలుని దిక్కును వదలి" అని వినా శబ్దముచే మినహాయించుటచే, ఆశకును దిక్కునకు నభేదాధ్య వసాయము చేయుటవలన వినోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

భైమీగృహీతా : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. భైమ్యా గృహీతా = భైమీగృహీతా.

మఘవత్ప్రసాదః : మఘోనః ప్రసాదః = మఘవత్ప్రసాదః.

నలాశాం : నలస్య ఆశా = నలాశా. తామ్ = నలాశామ్.

అశేషామ్ : అవిద్యమానః శేషః యస్యాస్సా = అశేషా. తామ్ = అశేషామ్.

భావము :

ఇట్లు సంభాషించిన యింద్రదూతి యాదరముతో సమర్పించిన యింద్రుని ప్రసాదరూపమైన సందేశమును దమయంతి విని యంగీకరించినది. ఆ యింద్రుని ప్రసాదమనెడి పారిజాత పుష్పమాల నలుని యాశను(దిక్కును) దప్పతక్కిన యాశలన్నింటిని అనగా దిక్కులన్నింటిని పరిమళములతోఁ బూరించెను. నలుని యాశను మాత్రము పూరింపలేదు. ఇంద్రుని యాశనుఁ బూరించుటవలన నలుని యాశనుఁ బూరింపలేదని యాశయము. ॥౮౬॥

శ్లో॥ ఆర్యే విచార్యాలమిహేతి కాఽపి
యోగ్యం సఖి స్యాదితి కాచనాఽపి।
ఓంకారఏవోత్తరమస్తు వస్తు
మంగళ్యమత్రేతి చ కావ్యవోచత్॥ ౮౭

ప॥వి॥ ఆర్యే । విచార్య । అలమ్ । ఇహ । ఇతి । కా । అపి । యోగ్యం । సఖి । స్యాత్ । ఇతి । కా । చన । అపి । ఓంకారః । ఏవ । ఉత్తరమ్। అస్తు । వస్తు। మంగళ్యమ్। అత్ర । ఇతి । చ । కా । అపి । అవోచత్.

టీక॥ ఆర్యే - పూజ్యురాలైన దమయంతీ! ఇహ = ఇంద్రుని వరించు విషయమున, విచార్య = విచారించి, అలం = చాలును, ఇతి = అని, కాఽపి = ఒకానొక చెలికత్తె, అవోచత్ = పలికెను. సఖి! = ఓచెలీ!(ఇదం = ఇది), యోగ్యం = యుక్తమైనది, ఇతి = అని, కాచనాఽపి = ఒకానొక చెలికత్తె,

అవోచత్ = పలికెను. అత్ర = ఈవిషయమునందు, ఓంకారఏవ = అంగీకారమే, మంగళ్యం = మంగళసాధనమైన, ఉత్తరం = ఉత్తరముగా, అస్తు అగునుగాత, ఇతి = అని, కాపి = ఒకానొకతె, అవోచత్ = పలికెను.

భావము •

ఓ దమయంతీ! యింద్రుని వరించు విషయము విచారింపవలదు. అనియొక సఖిచెప్పినది. ఓభైమీ! ఇదియుక్తమైనదని మఱియొక సఖి చెప్పినది. ఓవైదర్భీ! ఈ విషయమునందంగీకారమే, మంగళకరమైన యుత్తరము అని ఇంకొకతె చెప్పినది. ॥౮౭॥

శ్లో॥ అనాశ్రవా వః కిమహం కదాఽపి
వక్తుం విశేషః పరమస్తి శేషః।
ఇతీరితే భీమజయా న దూతీ
మాలింగదాశీశ్చ ముదామియత్తా॥ ౮౮

ప॥వి॥ అనాశ్రవా । వః । కిమ్ । అహం । కదా । అపి। వక్తుం । విశేషః । పరమ్ । అస్తి । శేషః । ఇతి । ఈరితే । భీమజయా । న। దూతీమ్ । ఆలింగత్ । ఆళీః । చ । ముదామ్ । ఇయత్తా.

టీక॥ హే సఖ్యః = ఓ చెలికత్తెలారా, అహం = నేను, కదాఽపి = ఎప్పుడును, వః = మీకు, అనాశ్రవాకిం? = మాట పాటించని దాననా?, పరం = కాని, వక్తుం = చెప్పుటకు, విశేషః = విశేషము, శేషః = మిగిలినదై, అస్తి = ఉన్నది. ఇతి = ఇట్లు, భీమజయా = దమయంతిచే, ఈరితేసతి = చెప్పఁబడగా, దూతిమ్ = ఇంద్రదూతిని, ఆళీశ్చ = దమయంతి చెలికత్తెలను, ముదాం = సంతోషములయొక్క, ఇయత్తా = పరిమితి, నాఽఽలింగత్ = పొందలేదు.

సమాసములు :

అనాశ్రవా : న ఆశ్రవా = అనాశ్రవా.

భీమజయా : భీమాత్ జాయత ఇతి = భీమజా. తయా = భీమజయా.

భావము :

ఓ చెలికత్తెలారా! నేను మీకెన్నడైనను మాటను పాటించని దాననా? కాని కొంచెము చెప్పవలసిన విశేషమొండు మిగిలియున్నది. ఇట్లు దమయంతి చెప్పగనే యింద్రుని దూతికి, తన చెలికత్తెలకును మహానందము గల్గినది. ఏల యనగా, ఇంద్రుని వరించుటకై తానంగీకరించినందులకు వరమేమైననడుగఁ దలచి యున్నదా? యని వారు భ్రాంతిచే గొప్ప యానందము ననుభవించిరి. ॥౮౮॥

శ్లో॥ భైమీం చ దూత్యం చ న కించిదాప
మితి స్వయం భావయతో నలస్య।
ఆలోకమాత్రాద్యది తన్ముఖేందో
రభూన్న భిన్నం హృదయారవిందమ్॥ ౮౯

ప॥వి॥ భైమీం । చ । దూత్యం । చ । న । కిం । చిత్ । ఆపమ్ । ఇతి । స్వయం భావయతః । నలస్య । ఆలోకమాత్రాత్ । యది । తన్ముఖేందోః । అభూత్ । న । భిన్నం । హృదయారవిందమ్.

టీక॥ భైమీంచ = దమయంతినిఁగాని, దూత్యం = దూత్యమునుగాని, కించిదపి = ఆరెంటిలో దేనినిగూడ, నాఽఽపమ్ = నేను పొందకపోతిని, ఇతి = ఇట్లు, స్వయం భావయతః; స్వయం = తన యంతట, భావయతః = భావించుచున్న, నలస్య = నలునియొక్క, హృదయారవిందం = హృదయమను పద్మము, తన్ముఖేందోః; తత్ = ఆ దమయంతి యొక్క, ముఖేందోః = ముఖచంద్రునియొక్క, ఆలోకమాత్రాత్ = దర్శన మాత్రమువలన, భిన్నం = భగ్నమైనదిగను, వికసించినదిగను, నాభూత్‌యది = కాలేదా ఏమి?

సమాసములు :

భైమీం : భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తామ్ = భైమీం.

దూత్యం : దూతస్య కర్మ = దూత్యం. తత్ = దూత్యం.

స్వయంభావయతః : స్వయం భావయతీతి = స్వయంభావయన్. తస్య = స్వయంభావయతః.

ఆలోకమాత్రాత్ : ఆలోక ఏవ-ఆలోకమాత్రమ్. తస్మాత్ = ఆలోక మాత్రాత్.

తన్ముఖేందోః : తస్యాః ముఖమ్ = తన్ముఖమ్. తన్ముఖమేవ ఇందుః = తన్ముఖేందుః. తస్మాత్ = తన్ముఖేందోః.

హృదయారవిందమ్ : హృదయమేవ అరవిందమ్ = హృదయార విందమ్.

భావము :

నేను దేవదూత్యమును వహించియు దమయంతిని పొందలేదు. దూత్య మునుఁ జేయలేదు. భైమినిఁ బొందియున్నచో నొక స్త్రీరత్న లాభముండెడిది. దూత్యమును నిర్వహింయున్నచో పరోపకారమైన సిద్ధమైయుండును. ప్రస్తుతమా యుభయములేదు. అనియిట్లు తన హృదయమున భావించుచున్న నలునియొక్క హృదయమనెడి పద్మము, ఆ దమయంతీ ముఖ చంద్రుని చూచిన మాత్రమున (ఆ చంద్రుని వెలుగు తనపైన పడినమాత్రమునను) భగ్నమైనదిగను, వికసిత మైనదిగను ఏలకాలేదు. తప్పక యుండును. ఆమె ముఖచంద్రునిఁ జూడగనే యామె తను నమ్మించి వంచించినందులకు నలుని హృదయము వ్రయ్యలయ్యె డిది. చంద్రకాంతివలన పద్మమెట్లు వికసించును. అనగా ఇట దమయంతి ముఖ చంద్రకాంతిచే నలునిహృదయపద్మమెట్లు వికసించునను విరోధముగూడ ధ్వనిం చుచున్నది. ॥౮౯॥

శ్లో॥ ఈషత్స్మితక్షాళితసృక్విభాగా
దృక్సంజ్ఞయా వారితతత్తదాళిః।
స్రజా నమస్కృత్య తమేవ శక్రం
తాం భీమభూరుత్తరయాంచకార॥ ౯౦

ప॥వి॥ ఈషత్స్మితక్షాళిత సృక్విభాగా । దృక్సంజ్ఞయా । వారిత తత్తదాళిః
స్రజా । నమస్కృత్య । తయా । ఏవ । శక్రం । తాం । భీమభూః
ఉత్తరయాంచకార.

టీక॥ భీమభూః = దమయంతి, ఈషత్స్మితక్షాళితసృక్విభాగా; ఈషత్ స్మిత = మంధహాసముతో, క్షాళిత = కడిగివేయఁబడినట్లున్న, సృక్విభాగా = సెలవులయంచులు గల్గినదియు, దృక్సంజ్ఞయా; దృక్ = నేత్రములయొక్క, సంజ్ఞయా = సైగచే, వారితతత్తదాళిః; వారిత = అడ్డగింపఁబడిన, తత్తదాళిః = ఆయాచెలికత్తెలు గల్గినదై, తయైవ = ఇంద్రదూతియిచ్చిన పుష్పమాలతోడ, శక్రం = ఇంద్రుని, నమస్కృత్య = నమస్కరించి, తామ్ = ఆ ఇంద్రదూతినిఁగూర్చి, ఉత్తరయాంచకార = బదులుచెప్పెను.

సమాసములు :

ఈషత్స్మితక్షాళితసృక్విభాగా : ఈషత్ స్మితం = ఈషత్స్మితం. ఈషత్స్మితేన క్షాళితౌ = ఈషత్స్మితక్షాళితౌ. సృక్విణోః భాగౌ = సృక్విభాగౌ. ఈషత్స్మితక్షాళితౌ సృక్విభాగౌ యస్యాస్సా = ఈషత్స్మితక్షాళిత సృక్విభాగా.

దృక్సంజయా : దృశోః సంజ్ఞా = దృక్సంజ్ఞా. తయా = దృక్సంజ్ఞయా.

వారితతత్తదాళిః : తాస్తాః ఆళయః = తత్తదాళయః. వారితాఃతత్తదాళయః యయా సా = వారితతత్తదాళిః.

భీమభూః : భీమాత్ భవతీతి = భీమభూః.

భావము :

దమయంతి చిఱునగవుచే పెదవులకిఱువైపులున్న సెలవులుక్షాళనచేయఁబడగా, ఆయాచెలికత్తెలను కనుసైగచే వారించి యింద్రునిదూతితెచ్చిన పుష్పమాలతోడ నింద్రునికి వందనముఁగావించినది. కాని యాపుష్పమాలతో తానలంకరించు కొనలేదు. పిదప నాదూతితో బదులు చెప్పసాగినది. ॥౯౦॥

శ్లో॥ స్తుతౌ మఘోనస్త్యజ సాహసిక్యం
వక్తుం కియత్తం యది వేద వేదః।
వృథోత్తరం సాక్షిణిహృత్సు నృణా
మజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి మమాఽపి తస్మిన్॥ ౯౧

ప॥వి॥ స్తుతౌ । మఘోనః । త్యజ । సాహసిక్యం । వక్తుం । కియత్ । తం । యది । వేద । వేదః । వృథా । ఉత్తరం । సాక్షిణి । హృత్సు । నృణామ్ । అజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి । మమ । అపి । తస్మిన్.

టీక॥ హే దూతి = ఓ దూతీ, మఘోనః = ఇంద్రునియొక్క, స్తుతౌ = స్తుతి విషయమున, సాహసిక్యం = సాహసమును, త్యజ = వదలుము. తం = ఆ యింద్రునిగూర్చి, వక్తుం = చెప్పుటకు, యదివేద = తెలుసుకొని యున్నచో, వేదః = వేదము, కియత్ = కొంచెము, వేద = తెలుసుకొని యున్నది. నృణాం = మనుష్యులయొక్క, హృత్సు = మనస్సుల విషయమున, సాక్షిణి = నేరుగాఁ జూచునట్టి, తస్మిన్ = ఆ యింద్రుని విషయమున, అజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి, అజ్ఞాతృ = జ్ఞానము లేనివారిని, విజ్ఞాపి = బోధించెడి, మమ = నాదైన, ఉత్తరమపి = సమాధానముగూడ, వృథా = వ్యర్థము.

సమాసములు :

సాహసిక్యం : సహసా వర్తత ఇతి = సాహసికః. సాహసికస్య కర్మ = సాహసిక్యం. తత్ = సాహసిక్యం.

అజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి : న జ్ఞాతారః = అజ్ఞాతారః. అజ్ఞాతౄన్ విజ్ఞాపయతీతి = అజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి.

భావము ;

ఓ దూతీ! ఇంద్రుని స్తుతిచేయు నీ సాహసమును వదలుము. అది నీకు సాధ్యము కాదు. ఆ యింద్రునిగూర్చి కొద్దిగా తెలిసియున్నచో, అది వేదమునకే తెలియును. మనుష్యుల హృదయములనుఁ జూచుచున్న యా యింద్రుని విషయమున నజ్ఞానులకు బోధఁగల్పించెడి నా యుత్తరముగూడ వ్యర్థము. కాన నింద్రుఁడే నా హృదయమునుఁ దెలిసికొని యున్నాఁడు. అందువలన నేను చెప్పవలసినది లేదు. ॥౯౦॥

శ్లో॥ ఆజ్ఞాం తదీయామను కస్య నామ
నకారపారుష్యముపైతు జిహ్వా।

ప్రహ్వా తు తాం మూర్ధ్ని నిధాయమాలాం
బాలాపరాధ్యామి విశేషవాగ్భిః॥ ౬౨

ప॥వి॥ ఆజ్ఞాం । తదీయామ్ । అను । కస్య । నామ । నకారపారుష్యమ్ । ఉపైతు । జిహ్వా । ప్రహ్వా । తు । తాం । మూర్ధ్ని । నిధాయ । మాలాం । బాలా । అపరాధ్యామి । విశేషవాగ్భిః.

టీక॥ తదీయాం=ఆ యింద్రునికి సంబంధించిన, ఆజ్ఞామను=ఆదేశమునుద్దేశించి, కస్యనామ = ఎవ్వనియొక్క, జిహ్వా=నాలుక, నకారపారుష్యమ్="కాదను" నర్థమిచ్చెడి "నఞ్"ను ఉచ్చరించుట యను కాఠిన్యమును, ఉపైతు=పొందును?, కింతు=కాని, బాల్లా=బాలికయైన నేను, ప్రహ్వా=నమ్రురాలనై, తాం=ఆ యాజ్ఞయను, మాలాం=మాలను, మూర్ధ్ని=తలపైన, నిధాయ=ఉంచుకొని, విశేషవాగ్భిః=అతివాదములచే, అపరాధ్యామి=అపరాధము చేయుచున్నాను.

సమాసములు :

తదీయామ్ : తస్య ఇయం=తదీయా. తామ్=తదీయామ్.

నకారపారుష్యమ్ : పరుషస్య భావః=పారుష్యమ్. నకారస్య పారుష్యమ్=నకారపారుష్యమ్. తత్=నకారపారుష్యమ్.

విశేషవాగ్భిః: విశేషాశ్చతాఃవాచశ్చ=విశేషవాచః.తాభిః=విశేషవాగ్భిః.

భావము :

అయినను నాయహంకారమును దొలగించుకొనుటకై కొంచెము విజ్ఞప్తి చేసుకొనుచున్నాను. ఇంద్రుని యాజ్ఞను కాదని పరుషముగా నెవ్వఁడు చెప్పఁగలఁడు? ఎవ్వఁడును కాదనలేఁడు. కాని యాతనియాజ్ఞయను మాలను తలపై దాల్చి బాలికయైన నేను అతివాదములతో నేరము చేయుచున్నాను. ఈ నా చాపలము సహింపఁదగినది. ॥౬౨॥

శ్లో॥ తపఃఫలత్వేన హరేః కృపేయ
మిమం తపస్యేవ జనం నియుజ్క్తే।

భవత్యుపాయం ప్రతి హి ప్రవృత్తా
వుపేయమాధుర్యమధైర్యసజ్జి॥ ౫౩

ప॥వి॥ తపఃఫలత్వేన । హరేః । కృపా । ఇయం । ఇమం । తపసి । ఏవ ।
జనం । నియుఙ్క్తే । భవతి । ఉపాయం । ప్రతి । హి । ప్రవృత్తా ।
ఉపేయమాధుర్యమ్ । అధైర్యసజ్జి.

టీక॥ తపఃఫలత్వేన; తపః = ఇంద్రునిగూర్చిఁ గావించిన యుపాసనకు, ఫల
త్వేన = ఫలముగా నేర్పడిన, ఇయం = ఈ, కృపా = నన్నుఁ బరిగ్రగ
హింపఁ గోరినదయ, ఇమం = ఈ, జనం = జనమైన, మాం = నన్ను
తపస్యేవ = తపమునందే, అనగా నింద్రోపాసనయందే, నియుఙ్క్తే =
నియమించుచున్నది. హి = ఏలయనగా, ఉపాయంప్రతి = ఉపాయ
మునుఁగూర్చిన, ప్రవృత్తా = ప్రయత్నవిషయమున, ఉపేయస్య = పొందఁ
దగిన కార్యముయొక్క, మాధుర్యం = రుచియే, అధైర్యసజ్జి, అధైర్య =
అధైర్యమును, సజ్జి = కల్పించుచున్నది.

సమాసములు :

తపఃఫలత్వేన : తపసః ఫలం = తపః ఫలం. తపః ఫలస్య భావః =
తపః ఫలత్వమ్.

ఉపేయమాధుర్యమ్ : మధురస్య భావః = మాధుర్యం. ఉపేయస్య
మాధుర్యమ్ = ఉపేయమాధుర్యమ్.

అధైర్యసజ్జి : ధీరస్య భావః = ధైర్యం. న ధైర్యమ్ = అధైర్యమ్.
అధైర్యం సజ్జయతీతి = అధైర్యసజ్జి.

భావము :

ఇంద్రునుపాసించుటకు ఫలముగా నేను అతని కృపకుఁ బాత్రురాల
నైతిని. ఈ తపః ఫలము నన్నుఁ దపస్సునకే మఱలఁ బ్రేరణచేయు చున్నది.
అనగా తపస్సునకు ఫలము మధురమైనందు వలన నది మఱల నా ఫలమునకు
సాధకమైన తపస్సునకుఁ బ్రేరేపణఁ జేయుచున్నది. కాన సాధ్యమందభిరుచి

సాధన విషయ ప్రవృత్తికి హేతువు గదా. ఫలములోని మాధుర్యము తత్సాధనముఁగూర్చి ప్రవర్తింపఁజేయును గదా. కావున నేను మఱల తపస్సునుఁ జేసెదను. నా తపస్సునకు ఫలముగా నేనింద్రుని దయకెట్లు పాత్రురాలనైతినో, యట్లే మఱల తపస్సుఁ గావించినచో నలుని దయకునుఁ బాత్రురాలను కాగలనను నాశయమిందు సూచితము. ॥౯౩॥

శ్లో॥ శుశ్రూషితాహే తదహం తమేవ
పతిం ముదేఽపి వ్రతసంపదేఽపి।
విశేషలేశోఽయమదేవదేహ
మంశాగతం తు క్షితిభృత్తయేహ ౯౪

ప॥వి॥ శుశ్రూషితాహే । తత్ । అహం । తమ్ । ఏవ । పతిం । ముదే। అపి । వ్రతసంపదే । అపి । విశేషలేశః । అయమ్ । అదేవదేహమ్ । అంశాగతం । తు । క్షితిభృత్తయా । ఇహ.

టీక॥ తత్ = అందువలన,అహం = నేను, తమేవ = ఆయింద్రునే, పతిం = భర్తనుగా, శుశ్రూషితాహే = సేవింపఁగలను. కింతు = కాని, ముదేఽపి = సంతోషముకొఱకును, వ్రతసంపదేఽపి; వ్రత = పాతివ్రత్యముయొక్క, సంపదేఽపి = సంపత్తికొఱకును, క్షితిభృత్తయా = రాజత్వమనుధర్మముచే, ఇహ = ఈలోకమున (కస్మింశ్చిత్ = ఒకానొక, నరే = మానవునియందు)(నలునియందు)అంశాగతం; అంశ = అంశముచే, ఆగతం = అవతరించిన (కావుననే) అదేవదేహం = దేవతలదేహములేని, అనగా మానవశరీరముగల్గినవానిని, శుశ్రూషితాహే = సేవింపఁగలను.అయం = ఇది, విశేషలేశః = స్వల్పమైన భేదము (సహింపఁదగినది).

సమాసములు :

వ్రతసంపదే: వ్రతస్య సంపత్ = వ్రతసంపత్. తస్యై = వ్రతసంపదే.

విశేషలేశః: విశేషస్య లేశః = విశేషలేశః.

అదేవదేహమ్ : దేవానాం దేహః = దేవదేహః. అవిద్యమానః దేవదేహః యస్య సః = అదేవదేహః. తమ్ = అదేవదేహమ్.

అంశాగతమ్ : అంశేన ఆగతః = అంశాగతః. తమ్ = అంశాగతమ్.

క్షితిభృత్తయా: క్షితిం బిభర్తీతి = క్షితిభృత్. క్షితిభృతః భావః = క్షితిభత్తా. తయా = క్షితిభృత్తయా.

భావము :

కావున నేను ఇంద్రునే పతిగా భజింతును కాని, సంతోషముకొఱకును, పాతివ్రత్యసంపత్తికిని రాజత్వధర్మముచే నొక నరునియం దవతరించి (నలుని యందవతరించి) మానవదేహముననున్న వానిని మాత్రమే భజింతును, ఏల యనగా, సప్తదిక్పాలుర యంశములతో రాజు జన్మించునుగదా. కావున భూతల మందు జన్మించిన రాజునందు నాయింద్రుని యంశముగూడ నున్నదిగదా. కాన రాజునందు నంశతోనున్న యింద్రుని కొలుతును. కాని నేరుగా నింద్రుని గొలువఁజాలను. ఇచ్చట నింద్రునకును, రాజునకును భేదము కొద్దియే. దీనిని వహింపవచ్చును. అట్లుకానిచో నాకు వ్రతలోపమేర్పడవలసి వచ్చును. ॥౯౪॥

శ్లో॥ అశ్రౌషమింద్రాదరిణీ గిరస్తే
సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః।
స్వాం ప్రాగహం ప్రాదిషి నాఽమరాయ
కిం నామ తస్మైమనసా నరాయ॥ ౯౫

ప॥వి॥ అశ్రౌషమ్ । ఇంద్రాదరిణీ = గిరః । తే । సతీవ్రతాతి ప్రతిలోమతీవ్రాః । స్వాం । ప్రాక్ । అహం । ప్రాదిషి । న । అమరాయ । కిం । నామ । తస్మై । మనసా । నరాయ.

టీక॥ (హే ఇంద్రదూతి = ఓయింద్రదూతీ!) సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః; సతీవ్రత = పతివ్రతాధర్మమునకు, అతిప్రతిలోమ = మిక్కిలిప్రతికూలములును, తీవ్రాః = తీవ్రములై వినఁదగనివియునగు, తే = నీయొక్క, గిరః = మాటలను, ఇంద్రాదరిణీ; ఇంద్ర = ఇంద్రునియందు, ఆదరిణీ = ఆదరము గలదాననై, అశ్రౌషమ్ = వింటిని. ప్రాక్ = పూర్వము, అహం = నేను, స్వాం = నన్ను, అమరాయ = దేవతా స్వరూపుఁడైన, తస్మై = ఆయింద్రుని కొఱకు, నప్రాదిషి = ఇచ్చుకొనలేదు. కింనామ =

కాని, నరాయ = నరరూపముగల్గిన,(నలరూపము గల్గిన), తస్మై = ఆ యింద్రునికొఱకు, మనసా = మనస్సుచే, ప్రాదిషి = ఇచ్చుకొంటిని.

సమాసములు :

ఇంద్రాదరిణీ : ఆదరః అస్యాః అస్తీతి = ఆదరిణీ. ఇంద్రే ఆదరిణీ = ఇంద్రాదరిణీ.

సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః: సత్యాః వ్రతం = సతీవ్రతమ్. అత్యంతం ప్రతిలోమాః = అతిప్రతిలోమాః. అతిప్రతిలోమాశ్చ తాః తీవ్రాశ్చ = అతిప్రతిలోమతీవ్రాః. సతీవ్రతస్య అతిప్రతిలోమ తీవ్రాః = సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః.

భావము :

ఓ యింద్రదూతీ ! పతివ్రతాధర్మమునకు మిక్కిలి ప్రతికూలములును, వినరానంతఁ గఠినములునగు నీ మాటలను నింద్రునియందలి భక్తి గౌరవములతో వింటిని కాని యాతని యందలి యనురాగముతో నేను వినలేదు. నన్ను నేను పూర్వము దేవతాస్వరూపుఁడగు నింద్రునికిచ్చుకొనలేదు "రలయోరభేదః" అను న్యాయము ననుసరించి, నరస్వరూపుడును, నలస్వరూపుడునగు నాయింద్రునికిచ్చుకొంటిని. కావున నేను నేరుగా నింద్రుని సేవించినచో నాకు వ్రతభంగమేర్పడును. కాన నింద్రుని యంశమును వహించిన నరుని (నలుని) సేవించుట ధర్మము. ॥౯౩॥

శ్లో॥ తస్మిన్ విమృశ్యైవ వృతే హృదైషా
నైంద్రీ దయా మామనుతాపికా భూత్।
నిర్వాతుకామం భవసంభవానాం
ధీరం సుఖానామవధీరణేవ॥ ౯౪

ప॥వి॥ తస్మిన్ । విమృశ్య । ఏవ । వృతే । హృత్ । ఏషా । న । ఐంద్రీ । దయా । మామ్ । అనుతాపికా । అభూత్ । నిర్వాతుకామం । భవసంభవానాం । ధీరం । సుఖానామ్ । అవధీరణా । ఇవ.

టీక॥ తస్మిన్ = ఆ నరుఁడు (నలుఁడు), హృదా = హృదయముచే, విమృశ్యైవ = విచారణచేయఁబడియే, వృతేసతి = వరింపఁబడగా, ఏషా = ఈ,

ఐంద్రీ=ఇంద్రుని సంబంధించిన, దయా = నన్ను పరిగ్రహింపఁ గోరుటయను కృప, నిర్వాతుకామం=మోక్షమునుగోరిన, ధీరం=వికార రహితచిత్తముగలవానిని, అనగా జ్ఞానిని, భవసంభవానాం=సాంసారిక సుఖములకు, అవధీరణాఇవ=పరిత్యాగమువలె, మామ్=నన్ను, అనుతాపికా = "అయ్యోపొరబాటు చేసితినే" యని సంతాపపఱచునదిగా, నాభూత్=కాదు.

సమాసములు :

ఐంద్రీ : ఇంద్రస్య ఇయం=ఐంద్రీ.

నిర్వాతుకామం : నిర్వాతుం కామః యస్య సః= నిర్వాతుకామః. తమ్ =నిర్వాతుకామమ్.

భవసంభవానామ్ : భవే సంభవః యేషాం తాని = భవసంభవాని. తేషాం=భవసంభవానామ్.

భావము :

ఆ నరుని మనస్సుచే చక్కఁగా విచారించి యిదియుక్తమని నిశ్చయించుకొని వరించిన తర్వాత, నీయింద్రుఁడు నన్నుఁబరిగ్రహింపఁ గోరుట యను నాపైఁజూపిన దయయు, దానిని నేను నిరాకరించుటయు, మోక్షగామియగు జ్ఞానికి సాంసారిక సుఖపరిత్యాగమెట్లు బశ్చాత్తాపమునుఁ గల్గించదో, యట్లే నాకునుఁ పశ్చాత్తాపముఁ గల్గించలేదు. అనగా "నింద్రుని దయను గణింపకపోతినే ఎంతపొరబాటు గావించితినని" నేను పిదప చింతింపనవసరము లేకపోయినది. ఏల యనగా నేను చక్కఁగా నామనస్సుతో నిశ్చయించుకొనియే నరుని (నలుని) వరింపఁగోరితిని. అట్లే సంసారసుఖములనుఁ బరిత్యజించి మోక్షమునకువెళ్లు జ్ఞాని "అయ్యో నేనుసాంసారిక సుఖములనుఁ బోగొట్టుకొంటినే, ఎంత పొరబాటుగావించితి"నని పశ్చాత్తాపపడడుగదా. ॥౯౬॥

శ్లో॥ వర్షేషు యద్భారతమార్యధుర్యాః
స్తువంతి గార్హస్థ్యమివాశ్రమేషు।

తత్రాస్మి పత్యుర్వరివస్యయాఽహం
శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః॥ ౯౭

ప॥వి॥ వర్షేషు । యత్ । భారతమ్ । ఆర్యధుర్యాః । స్తువంతి । గార్హస్థ్యమ్ । ఇవ । ఆశ్రమేషు । తత్ర । అస్మి । పత్యుః । వరివస్యయా । అహం । శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః.

టీక॥ ఆర్యధుర్యాః = ఆర్యశ్రేష్ఠులు, ఆశ్రమేషు = బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమముల యందు, గార్హస్థ్యమివ = గృహస్థాశ్రమమునువలె, వర్షేషు = ఇలావృతాది తొమ్మిది ఖండములయిందును, యత్ = ఏ, భారతం = భారత ఖండమును, స్తువంతి = పొగడుచున్నారో, తత్ర = ఆ భారత వర్షమునందు, పత్యుః = భర్తయొక్క, వరివస్యయా = శుశ్రూషచే, అహం = నేను, శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః; శర్మోర్మి = సుఖతరంగపరంపరలచే, కిమ్మీరిత = చిత్రమైన, ధర్మ = పతివ్రతాధర్మమును, లిప్సుః = కోరిన దాననుగా, అస్మి = ఉన్నాను.

సమాసములు :

ఆర్యధుర్యాః : ధురం వహంతీతి = ధుర్యాః. ఆర్యేషుధుర్యాః = ఆర్యధుర్యాః.

గార్హస్థ్యమ్ : గృహే తిష్ఠతీతి = గృహస్థః. గృహస్థస్య భావః = గార్హస్థ్యమ్. తత్ = గార్హస్థ్యమ్.

శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః : శర్మణామూర్మయః = శర్మోర్మయః. శర్మోర్మిభిఃకిమ్మీరితః = శర్మోర్మికిమ్మీరితః. శర్మోర్మికిమ్మీరితశ్చాసౌ ధర్మశ్చ = శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మః. లబ్ధుమిచ్ఛుః = లిప్సుః. శర్మోర్మికిమ్మీరిత ధర్మం లిప్సుః = శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః.

భావము :

ఆర్యశ్రేష్ఠులు బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములయందు గార్హస్థ్యము శ్రేష్ఠమని చెప్పుదురు. ఇళావృతమమున్నగు నవవర్షములయందు భారతవర్షము శ్రేష్ఠ

మనియు ప్రశంసింతురు. అట్టి భారత వర్షమునందు, భర్తకు శుశ్రూషఁ జేయుచు సుఖపరంపరలతోఁ గూడిన ధర్మమునుఁ బొందఁగోరుచున్నాను. ॥౯౭॥

శ్లో॥ స్వర్గే సతాం శర్మ పరం న ధర్మా
భవంతి భూమావిహ తచ్చ తేచ।
ఇష్ట్యాఽపి తుష్టిస్సుకరా సురాణాం
కథం విహాయ త్రయమేకమీహే॥ ౯౮

ప॥వి॥ స్వర్గే । సతాం । శర్మ । పరం । న । ధర్మాః । భవంతి । భూమౌ । ఇహ । తత్ । చ । తే । చ ।ఇష్ట్యా । అపి । తుష్టిః । సుకరా । సురాణాం । కథం । విహాయ । త్రయమ్ । ఏకమ్ । ఈహే.

టీక॥ స్వర్గే = స్వర్గమునందు, సతాం = ఉన్నవారికి. శర్మపరం = సుఖము మాత్రమే,(యుండుచు). ధర్మాః = సుకృతములు, నభవంతి = ఉండవు. ఇహ = ఈ, భూమౌ = భూమియందు, తచ్చ = ఆ సుఖము, తే చ = ఆ సుకృతములు, భవంతి = ఉన్నవి. (కించ = మఱియు), ఇహ = ఈ భూమియందు, ఇష్ట్యా = యాగముచే,సురాణాం = దేవతలకు, తుష్టిరపి = సంతోషముగూడ, సుకరా = సుఖముగాచేయసాధ్యము. ఏవంసతి = ఇట్లుండగా, కథం = ఎట్లు, త్రయం = సుఖ ధర్మ తుష్టిరూపములైన మూఁటిని, విహాయ = వదలి, ఏకం = ఒకటైన, సుఖం = సుఖమును, ఈహే = కోరుదును.

సమాసములు :

సుకరా : సుఖేనకర్తుం శక్యా = సుకరా.

భావము :

స్వర్గలోకమున సుఖముమాత్రమేకలదు. అచ్చటధర్మములేదు. ఈభూమియందు ఆ సుఖము ఆధర్మములు కలవు. మఱియు యాగాదులచే దేవతలనుఁ దృప్తిపఱచుట సుకరము. కాన సుఖ ధర్మ తృప్తులలో నొక సుఖము నెట్లు కోరెదము. ఇది వివేకవంతులు చేయఁదగిన పనికాదు. కావున స్వర్గముకంటెను భూలోకమే మెచ్చఁదగినది. ॥౯౮॥

శ్లో॥ సాధోరపి స్వః ఖలు గామితాధో
గామీ స తు స్వర్గమితః ప్రయాణే।
ఇత్యాయతిం చింతయతో హృది ద్వే
ద్వయోరుదర్కః కిము శర్కరే న॥ ౯౯

ప॥వి॥ సాధోః । అపి । స్వః । ఖలు । గామితా । అధః । గామీ । సః । తు ।
స్వర్గమ్ । ఇతః । ప్రయాణే । ఇతి। ఆ యతిం । చింతయతః ।హృ
ద్వే । ద్వయోః । ఉదర్కః । కిమ్ । ఉ । శర్కరే । న.

టీక॥ (కించ = మఱియు) సాధోరపి = సుకృతవంతునికి, స్వః = స్వర్గ
నుండి, అధోగామితాఖలు = దిగువకుఁబోవుటగదా. సః = ఆ సాధు
ఇతః = ఈ భూలోకమునుండి, ప్రయాణేతు = ప్రయాణమందో, స్వ
= స్వర్గమును, గామీ = పొందఁగలడు. ఇతి = ఇట్లు, ఆయతిం
ఉత్తరకాలమును, చింతయతః = ఆలోచించుచున్న వివేకికి, ద్వయో
= స్వర్గలోక భూలోకములయందు, ఉదర్కః = ఉత్తరఫలము, ద్వే
రెండైన, శర్కరే = శిలాప్రాయమైనమట్టియు పంచదారయు, నకిము
కావాయేమి?

వి॥ ఉత్తరఫలమునందు శర్కరాత్వము నారోపించుటవలన నిదర్శనాలం
భేదము పదార్థవృత్తి నిదర్శన.

భావము :

ఈ చెప్పఁబోవు కారణములచేతను స్వర్గము కంటెను, భూలోకమే శ్రేష్ఠము. ఎట్లనగా పుణ్యవంతుఁడుగూడ స్వర్గమునుండి పుణ్యము క్షీణమైన వెంటనే దిగిరావలసినదే గదా! ఆ పుణ్యవంతుఁడు భూలోకమునుండి పయనించినచో, స్వర్గమునే పొందగలడు గదా! కావున స్వర్గలోకవాసికి పతనము, భూలోకవాసికి నభ్యుదయము ప్రసిద్ధములు. కావున నిట్లుత్తరకాలమునుఁ గూర్చి యాలోచించునట్టి వివేకికి స్వర్గలోక భూలోకములలోనుత్తరఫలము రెండు చక్కెరలు. అందొకటి తాటితోఁగలసినమట్టి. మఱియొకటి, చెఱకునుండి యుద్భవించిన పంచదార. కాని పేరుమాత్రము రెంటికి నొక్కటియే. జాతిపలుకులకుఁ గూడ శక్కర యని పేరు నిఘంటు ప్రసిద్ధము. ॥౯౯॥

శ్లో॥ ప్రక్షీణ ఏవాయుషి కర్మకృష్టే
నరాన్నతిష్ఠత్యుపతిష్ఠతే యః।
బుభుక్షతే నాకమపథ్యకల్పం
ధీరస్తమాపాతసుఖోన్ముఖం కః ॥ ౧౦౦

ప॥వి॥ ప్రక్షీణే । ఏవ । ఆయుషి । కర్మకృష్టే । నరాన్ । న । తిష్ఠతి । ఉప తిష్ఠతే । యః । బుభుక్షతే । నాకమ్ । అపథ్యకల్పం । ధీరః । తమ్ । ఆ పాతసుఖోన్ముఖం । కః.

టీక॥ (కించ = మఱియు), యః = ఏ స్వర్గము, కర్మకృష్టే = తన పుణ్యపాప ములచే నార్జింపఁబడిన, ఆయుషి = ఆయువు, ప్రక్షీణేసత్యేవ = క్షీణించి పోగనే, నరాన్ = మనుష్యులను, ఉపతిష్ఠతే = పొందును. తిష్ఠతిసతి = ఆయువు ఉండగా, నోపతిష్ఠతే = పొందదు. ఆపాత సుఖోన్ముఖం; ఆపాత = ప్రారంభమునందు, సుఖోన్ముఖం = సుఖమునకు మొగ్గిన, (అతఏవ = కావుననే) అపథ్యకల్పం = అపథ్యమైనయన్నముతో సమాన మైన, తం = ఆ, నాకం = స్వర్గమును, ధీరః = బుద్ధిమంతుఁడు, కః = ఎవఁడు, బుభుక్షతే = అనుభవింపఁగోరును?

సమాసములు :

కర్మకృష్టే : కర్మణా కృష్టం = కర్మకృష్టం. తస్మిన్ = కర్మకృష్టే.

అపథ్యకల్పం : పథి భవః = పథ్యః. న పథ్యః = అపథ్యః. అపథ్యేన సదృశః = అపథ్యకల్పః. తమ్ = అపథ్యకల్పమ్.

ఆపాతసుఖోన్ముఖం : ఆపాతేసుఖమ్ = ఆపాతసుఖం. ఆపాతసుఖస్య ఉన్ముఖః = ఆపాతసుఖోన్ముఖః. తమ్ = ఆపాతసుఖోన్ముఖమ్.

భావము :

ఆ స్వర్గముగూడ, సుకృతముచేతను, దుష్కృతముచేతను సంపాదింపఁ బడిన ఆయువు క్షీణంచిననే మనుష్యులనుఁ బొందును. ఆ యాయువున్నచో పొందదు. ప్రారంభమునందు సుఖకరమై, యపథ్యాన్నము వంటి యా స్వర్గ మును బుద్ధిమంతుఁడెవ్వఁడనుభవింపఁగోరును. ॥౧౦౦॥

శ్లో॥ ఇతీంద్రదూత్యాం ప్రతివాదమర్ధే
ప్రత్యూహ్య సైషాభిదధే వయస్యాః।
కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీ
జితాపనిద్రద్దళపంకజాస్యాః ౧౦౧

ప॥వి॥ ఇతి । ఇంద్రదూత్యాం । ప్రతివాదమ్ । అర్ధే । ప్రత్యూహ్య । సా । ఏషా । అభిదధే । వయస్యాః । కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్దళపంకాజాస్యాః.

టీక॥ సాఏషా = ఆ ఈ దమయంతి, ఇతి = ఇట్లు, ఇంద్రదూత్యాం = ఇంద్రుని దూతి విషయమునందు, ప్రతివాదం = ప్రత్యుత్తరమును, అర్ధే = మధ్య, మధ్య, ప్రత్యూహ్య = ఆపుకొని, కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్దళపంకజాస్యాః; కించిత్ = కొంచెము, వివక్షా = మాట్లాడఁగోరుటచే, ఉల్లసత్ = చలించుచున్న, ఓష్ఠలక్ష్మీ = పెదవియొక్క శోభచే, జిత = జయింపఁబడిన, అపనిద్రత్ = వికసించిన, దళ = రేకులుగల్గిన, పంకజాస్యాః = పద్మమువంటి ముఖములు గల్గిన, వయస్యాః = చెలికత్తెలను, అభిదధే = పలికెను.

సమాసములు :

ఇంద్రదూత్యామ్ : ఇంద్రస్య దూతీ = ఇంద్రదూతీ. తస్యామ్ = ఇంద్రదూత్యామ్.

కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రదళపంకజాస్యాః: వక్తుమిచ్ఛా = వివక్షా. కించిత్ వివక్షా = కించిద్వివక్షా. కించిద్వివక్షయా ఉల్లసంతౌ = కించిద్వివక్షోల్లసంతౌ. కించిద్వివక్షోల్లసంతౌ చ తౌ ఓష్ఠౌ చ = కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠౌ. కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠయోః లక్ష్మీః = కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీః. కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మ్యా జితమ్ = కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితమ్. అపనిద్రంతి దళాని యస్య తత్ = అపనిద్రద్దళమ్. అపనిద్రద్దళం చ తత్ పంకజం చ = అపనిద్రద్దళపంకజం. కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీ జితం చ తత్ అపనిద్రద్దళపంకజం చ = కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్దళపంకజమ్. కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్దళపంకజమివ ఆస్యం యాసాం తాః = కించిద్వివక్షోల్లస

ద్యోషలక్ష్మీజితాప నిద్రద్దళపంకజాస్యాః. తాః = కించిద్వివక్షోల్లస దోష్ఠలక్ష్మీజితాపనిద్రద్దళపంకజాస్యాః.

భావము :

ఆ దమయంతి యింద్రదూతి విషయమున తానుఁజెప్పెడి ప్రత్యుత్తరమును మధ్య మధ్య ఆపి కొంచెము చెప్పఁదలచి పెదవులను కదలించుచున్న పద్మముఖులైన చెలికత్తెలనుఁ గూర్చి చెప్పఁదొడగినది. ॥౧౦౧॥

శ్లో॥ అనాదిధావిస్వపరంపరాయా
హేతుస్రజస్స్రోతసి వేశ్వరే వా।
ఆయత్తధీరేషజనస్తదార్యాః
కిమీదృశః పర్యనుయుజ్య కార్యః॥ ౧౦౨

ప॥వి॥ అనాదిధావిస్వపరంపరాయాః । హేతుస్రజః। స్రోతసి । వా। ఈశ్వరే। వా । ఆయత్తధీః । ఏషః । జనః । తత్ । ఆర్యాః । కిమ్ । ఈదృశః। పర్యనుయుజ్య । కార్యః.

టీక॥ హే ఆర్యాః = ఓ పూజ్యులారా! ఏషజనః = ఈ జనము, అనాదిధావిస్వపరంపరాయాః; అనాది = ఆదిలేక, ధావి = పరుగెత్తు, స్వపరంపరాయాః = తమ దేహపరంపరకు, హేతుస్రజః = కారణమైన కర్మపరంపరయొక్క, స్రోతసివా = ప్రవాహమందుగాని, ఈశ్వరేవా = ఈశ్వరునియందుఁగాని, ఆయత్తధీః = స్వాధీనమైన బుద్ధి గల్గినది. తత్ = అందువలననే, ఈదృశః = ఇటువంటి, ఏషః = ఈ, జనః = జనము, పర్యనుయుజ్య = నిందింపఁబడి, కిం = ఏమి, కార్యః = చేయసాధ్యము.

సమాసములు :

అనాదిధావిస్వపరంపరాయాః : అవిద్యమానః ఆదిః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = అనాది. అనాది యథా తథా ధావినీ = అనాదిధావినీ. స్వేషాం పరంపరా = స్వపరంపరా. అనాదిధావినీ చ సా స్వపరంప రా చ = అనాదిధావిస్వపరంపరా. తస్యాః = అనాదిధావిస్వపరంపరాయాః.

హేతుస్రజః: హేతూనాం స్రక్ = హేతుస్రక్: తస్యాః = హేతుస్రజః.

ఆయత్తధీః : ఆయత్తా ధీః యస్య సః = ఆయత్తధీః

భావము :

ఈ జనము మొదలులేక ప్రవహించుచున్న దేహపరంపరకు కారణమైన కర్మపరంపరాప్రవాహమునందు గాని యీశ్వరునందుగాని అధీనమైన బుద్ధిగలిగి నది. కాని స్వతంత్రబుద్ధి దీనికి లేదు. కాన దీనిని నిందించి మనము చేయునది లేదు. కాన నేనును, దైవమునకు పరతంత్రురాలను కాన నిందింపఁబడుటకు నర్హురాలను కాను. ॥౧౨౨॥

శ్లో॥ నిత్యం నియత్యా పరవత్యశేషే
కస్సంవిదానోఽప్యనుయోగ్యయోగ్యః।
అచేతనా సా చ న వాచమర్హే
ద్వక్తా తు వక్త్రశ్రమకర్మ భుఙ్క్తే॥ ౧౦౩

ప॥వి॥ నిత్యం । నియత్యా । పరపతి । అశేషే । కః । సంవిదానః । అపి । అనుయోగయోగ్యః । అచేతనా । సా । చ । న । వాచమ్ । అర్హేత్ । వక్తా । తు। వక్త్రశ్రమకర్మ। భుఙ్క్తే.

టీక॥ అశేషే = సమస్తమైన(జనే = జనము), నిత్యం = ఎల్లప్పుడు, నియత్యా = దైవముచే, పరపతిసతి = పరతంత్రముకాగా, సంవిదానోఽపి = విద్వాంసుఁడుగూడ, కః = ఎవ్వఁడు, అనుయోగయోగ్యః = నిందార్హుఁడు? అచేతనా = చైతన్యములేని, సా = ఆనియతి, వాచం = నిందనుఁగూర్చి, నార్హేత్ = తగినదిగాదు. వక్తాతు = అచేతనమును నిందించు వ్యక్తియో, వక్త్రశ్రమకర్మ = నోటికి శ్రమనిచ్చెడి పనిని, భుంక్తే అనుభవించు చున్నాఁడు.

సమాసములు :

పరవతి : పరః అస్య అస్తీతి = పరవాన్. తస్మిన్ = పరవతి.

అశేషే: అవిద్యమానః శేషః యస్య సః = అశేషః. తస్మిన్ = అశేషే.

అనుయోగయోగ్యాః : అనుయోగస్య యోగ్యాః = అనుయోగయోగ్యాః.

వక్త్రిశ్రమకర్మ : వక్త్రిస్య శ్రమః = వక్త్రిశ్రమః. వక్త్రిశ్రమ ఏవ కర్మ = వక్త్రిశ్రమకర్మ. తత్ = వక్త్రిశ్రమకర్మ.

భావము:

అందఱికిని దైవపారతంత్ర్యమున్నను మూఢుఁడు నిందార్హుఁడు కాఁడు. కాని విద్వాంసుఁడు నిందార్హుఁడే యనియుఁ జెప్పఁదగదు. లోకమంతయు దైవాయత్తమైనపుడు విద్వాంసుఁడు మాత్రమెట్లు నిందార్హుఁడగును ? విద్వాంసుఁడు గూడ దైవము నుల్లంఘింపలేడు గదా. అట్లుకానిచో నానియతియే యనగా దైవమే నింద్యమని చెప్పెదమా యనినచో నదియు సాధ్యముకాదు. ఆ నియతికి చైతన్యములేదు. కాన దానిని నిందించినచో ఫలములేదు. అది కేవల మరణ్యరోదన మగును మఱియు నచేతనమైన యా నియతిని నిందించుటవలన పైగా నోరు నొప్పిగూడ యేర్పడును. కాన దైవాయత్తమైన విషయములయందెవ్వరిని నిందింపరాదు. కావున దైవాయత్తమైన నావిషయము నందు నేనుకూడ నట్టే నింద్యురాలను కాజాలను. ॥౧౦౩॥

శ్లో॥ క్రమేళకం నిందతి కోమలేచ్ఛుః
క్రమేళకః కంటకలంపటస్తమ్।
ప్రీతౌ తయోరిష్టభుజోస్సమాయాం
మధ్యస్థతా నైకతరోపహాసః॥ ౧౦౪

ప॥వి॥ క్రమేళకం । నిందతి । కోమలేచ్ఛుః । క్రమేళకః । కంటకలంపటః । తమ్ । ప్రీతౌ । తయోః । ఇష్టభుజోః । సమాయాం । మధ్యస్థతా । న । ఏకతరోపహాసః.

టీక॥ కోమలేచ్ఛుః; కోమల = మృదువైన ఆహారమును, ఇచ్ఛుః = కోరుచున్న గజాశ్వాదికము, క్రమేళకం = ఒంటెను, నిందతి = నిందించును, కంటకలంపటః = ముండ్లయందు నాసక్తి గలిగిన ఒంటె, తమ్ = ఆ, కోమలేచ్ఛుగలగజాదికమును, నిందతి = నిందించును. ఇష్టభుజోః = తమ తమ యిష్టములననుభవించుచున్న, తయోః = ఆరెంటికిని, ప్రీతౌ = ప్రీతి

సమాయాం = సమముగానున్నను, (తత్ర = వానిలో), ఏకతరోపహాసః; ఏకతర = ఒకరిని, ఉపహాసః = పరిహాసించుట, మధ్యస్థతా = మధ్యమ మార్గము, అనగా తాటస్థ్యము, న = కాదు.

సమాసములు :

కోమలేచ్ఛుః : కోమలమిచ్ఛుః = కోమలేచ్ఛుః.

కంటకలంపటః : కంటకే లంపటః = కంటకలంపటః.

ఇష్టభుజోః : ఇష్టం భుంక్త ఇతి = ఇష్టభుజౌ. తయోః = ఇష్టభుజోః.

మధ్యస్థతా : మధ్యే తిష్ఠతీతి = మధ్యస్థః. మధ్యస్థస్య భావః = మధ్యస్థతా.

ఏకతరోపహాసః : ఏకతరస్య ఉపహాసః = ఏకతరోపహాసః.

భావము :

దేవేంద్రుని వదలి నలునిఁ బరిణయమాడినచో, లోకులు పరిహసింతురనుట సరికాదు. మృదువైన యాహారమును గ్రహించు గజాశ్వాదులు ముండ్లను తినునట్టి యొంటెను నిందించును. అట్లే ముండ్లను తినునట్టి యొంటె కోమలాహారమునుఁ దిను గజాశ్వాదులను నిందించును. ఎవరి కిష్టమైన దానిని వారు భుజింతురు. అప్పుడొకరి నొకరు నిందించుట న్యాయము గాదు. అందఱిని తన వలెనే భావించుకొని నిందించుటకు బదులు సంతోషింపవలసి యుండగా నిందించినచో, నిందించువారే పరిహాస పాత్రులగుదురు. కాన నాకు నలుడిష్టుడైనందువలన నతనిని నేను పరిణయమాడఁ దలచితిని. ఈ విషయమున నన్ను లోకులు నిందించుట యర్థరహితము. ॥౧౦౪॥

శ్లో॥ గుణా హరంతోఽపిహరేర్నరం మే
న రోచమానం పరిహారయంతి।
న లోకమాలోకయథాపవర్గా
త్త్రివర్గమర్వాంచమముంచమానమ్॥ ౧౦౫

ష॥వి॥ గుణాః । హరంతః । అపి । హరేః । నరం । మే । న । రోచమానం । పరిహారయంతి । న । లోకమ్ । ఆలోకయథ । అపవర్గాత్ । త్రివర్గమ్ । అర్వాంచమ్ । అముంచమానమ్.

టీక॥ హరంతోఽపి = మనస్సును హరించున్నవియైనను, హరేః = ఇంద్రుని యొక్క, గుణాః = గుణములు, మే = నాకు, రోచమానం = నచ్చుచున్న, (తం = ఆ) నరం = నరుని, (నలుని) న పరిహారయంతి = తుడిచి వేయవు. అపవర్గాత్ = మోక్షముకంటె, అర్వాంచం = అపకృష్టమైన, త్రివర్గం = ధర్మ-అర్థ-కామములను, అముంచమానం = వదలనటువంటి, లోకం = జనమును, నాఽఽలోకయథః = చూడరాః.

సమాసములు ;

త్రివర్గం : త్రయాణాం వర్గః = త్రివర్గః. తమ్ = త్రివర్గమ్.

భావము :

నలుని కంటెను గుణములచే నధికుఁడైన యింద్రుని యందేల యభిరుచి లేదని ప్రశ్నింపరాదు. ఇంద్రుని గుణములు మనస్సును హరించునవియే; కాద నను. కాని యాతని మనోహర గుణములు నలుని నా మనస్సునుండి తుడిచి వేయఁజాలవు. ఏలయనగా-ధర్మార్థకామ మోక్షములలో మోక్షమప వర్గమనియు, ధర్మార్థకామములు త్రివర్గమనియుఁ జెప్పఁబడును. అందు త్రివర్గమయిన ధర్మార్థకామములు అపవర్గమనఁబడు మోక్షమునకంటెను తక్కువ అయినను నా మోక్షమును వదలి ధర్మార్థకామములనే సేవించు జనమును మీరు చూచుట లేదాః వస్తువును పరిగ్రహించుట గాని, పరిత్యజించుటగాని దాని యుత్కర్ష నికర్షలతో సంబంధించినవి కావు. అవి వాని పైనున్న యభిరుచితో సంబంధించి నవి. ॥౧౦౫॥

శ్లో॥ ఆకీటమాకైటభవైరి తుల్యా
స్స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః।
భిన్నస్పృహాణాం ప్రతిచార్థమర్థం
ద్విష్టత్వమిష్టత్వమపవ్యవస్థమ్॥ ౧౦౬

ప॥వి॥ ఆకీటమ్ । ఆకైటభవైరి । తుల్యాః । స్వాభీష్టలాభాత్ । కృతకృత్య భావః । భిన్నస్పృహాణాం । ప్రతి । చ । అర్థమ్ । అర్థమ్ । ద్విష్ట త్వమ్ । ఇష్టత్వమ్ । అపవ్యవస్థమ్.

టీక॥ ఆకీటమ్ = పురుగును మొదలుబెట్టి; ఆకైటభవైరి = విష్ణువువఱకును, స్వాభీష్టలాభాత్; స్వ = తనకు, అభీష్ట = ఇష్టమైనదానిని, లాభాత్ = పొందుటవలన, కృతకృత్యభావః = కృతార్థత, తుల్యాః = సమానము. భిన్నస్పృహాణాం = భిన్నరుచిగల జనులకు, అర్థమర్థంప్రతి = ప్రతి వస్తువునందును, ద్విష్టత్వం = ద్వేషము, ఇష్టత్వం = కోరిక, అపవ్యవ స్థం = వ్యవస్థారహితమైనది.

సమాసములు :

ఆకీటమ్ : కీటాదారభ్య = ఆకీటమ్.

ఆకైటభవైరి : కైటభస్య వైరిః = కైటభవైరిః. కైటభవైరిమభి వ్యాప్య = ఆకైటభవైరి.

స్వాభీష్టలాభాత్ : స్వస్య అభీష్టం = స్వాభీష్టమ్. స్వాభీష్టస్య లాభః = స్వాభీష్టలాభః. తస్మాత్ = స్వాభీష్టలాభాత్.

కృతకృత్యభావః : కృతం కృత్యం యేన సః = కృతకృత్యః. కృత కృత్యస్య భావః = కృతకృత్యభావః.

భిన్నస్పృహాణామ్ : భిన్నాః స్పృహాః యేషాం తే = భిన్నస్పృహాః. తేషాం = భిన్నస్పృహాణామ్.

అపవ్యవస్థమ్ : అపగతా వ్యవస్థాయస్య తత్ = అపవ్యవస్థమ్.

భావము :

ఇంద్రునిఁ బొంది కృతార్థురాలవు కమ్ము. ఏల యీ నలునికై శ్రమ పడెదవని యనరాదు. ఏలయనగా, పురుగునుండి యా మహావిష్ణువు వఱకును గలజంతుకోటి తమతమయిష్టములనుఁబొంది సుఖించి కృతార్థత నొందుచున్నది. నాకు, నాకభీష్టమైనది లభించినపుడే కృతార్థత గానియింద్రుఁడు లభించుటవలన

గాదు. అట్లగుచో నింద్రునే యభీష్టునిఁజేసికొనరాదా యని చెప్పనొప్పదు. ఏలః యనగా - జనులందఱును భిన్నభిన్నములైన, యభిరుచులు గల్గి యుందురు. వారికేది యిష్టమేది యిష్టము కాదను విషయమునం దేలాటి వ్యవస్థ లేదు. కావున నింద్రుఁడు నా కభీష్టుఁడు కాఁడు. కాన నిందులో దోష మేమి యున్నది. ॥౧౦౬॥

శ్లో॥ అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుం
బంధుర్యదిస్యాత్ప్రతిబంధుమర్హాః।
జోషం జనః కార్యవిదస్తు వస్తు
పృచ్ఛ్యో నిజేచ్ఛాపదవీం ముదస్తు॥ ౧౦౭

ప॥వి॥ అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుం । బంధుః । యది । స్యాత్ । ప్రతిబంధుమ్ । అర్హాః । జోషం । జనః । కార్యవిత్ । అస్తు । వస్తు । పృచ్ఛ్యః । నిజేచ్ఛాపదవీం । ముదః । తు.

టీక॥ అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుం; అగ్రాధ్వ = ఎదుటనున్న మార్గమున, జాగ్రత్ = నెలకొన్న, నిభృత = మఱుగైన, ఆపత్ = ఆపద యనెడి, అంధుం = కూపమును, ప్రతిబంధుం = వారించుటకు, అర్హాః = శక్తి కలవాఁరకు, బంధుః = బంధువుగా, స్యాద్యది = అయినచో, సః జనః = అట్టిజనము, బంధుః = బంధువును, కార్యవిత్ = కార్యజ్ఞుఁడును (అగును). జోషమ్ = (నేనడుగు నంతవరకును), ఊరక, అస్తు = ఉండవలయును. (నన్నువారింపవలదు), ముదః = శ్రేయస్సుయొక్క, పదవీంతు = మార్గమునుఁగూర్చియో, నిజేచ్ఛా = తనయిచ్ఛయే, పృచ్ఛ్యః = అడుగఁదగినది. వస్తు = ఇదియే సత్యము.

సమాసములు:

అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుమ్ : అగ్రం చాసౌ అధ్వా చ = అగ్రాధ్వా. అగ్రాధ్వని జాగ్రత్ = అధ్వాగ్రజాగ్రత్. నిభృతా చ సా అపచ్చ = నిభృతాపత్. నిభృతాపదేవ అంధుః = నిభృతాపదంధుః అగ్రాధ్వజాగ్రచ్చాసౌ నిభృతాపదంధుశ్చ = అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుః. తమ్ = అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపదంధుమ్.

కార్యవిత్ : కార్యం వేత్తీతి = కార్యవిత్.

పృచ్ఛ్యా : ప్రష్టుం యోగ్యా = పృచ్ఛ్యా.

నిజేచ్ఛా : నిజా చ సా ఇచ్ఛా చ = నిజేచ్ఛా.

భావము :

ముందు త్రోవయందు నాపదయనెడి మఱుగుపడిన బావియున్నచో నందుఁబడకుండ వాదించువాడు బంధువైనచో బంధువే కాదు మఱేమనగా కార్యజ్ఞుడు గూడ నగును. కాని నలుని వరించుటలో నాకేమియు నట్టి యాపద లేదు. కాన నన్ను నీ విషయమునందు వారింపవలదు. ఊరక యుండుడు. నేను ప్రశ్నించిననే యుత్తర మొసంగుఁడు. నా శ్రేయమునకు సంబంధించిన మార్గమును గూర్చి నా యిచ్ఛనే యడుగవలయును. అదియే నన్ను ప్రవర్తింపఁ జేయునది. ఇదియే పరమార్థము.

లేదా

ఎదుటి త్రోవయందు మఱుగుపడిన యాపదయను బావిని తెలుసుకొని స్నేహితుఁడు ఆ యాపదలోఁబడకుండ వారించుట యుచితము. కాని యిప్పుడట్లు లేదు. ఇప్పుడు చెలికత్తెలైన మీరందఱును నట్టి యాపదలేదని తెలిసికొని యున్నారు. అట్టి తఱి నన్ను వారించవలసినదే మున్నది? కాన నూరక యుండుట మీకు తగినది. గుణవంతుఁడైన నలుని వరించుటవలన నా కనిష్టమేమియుఁ గలుగదు కాన మీరా విషయమున నన్ను వారింపనవసరము లేదు. నలునిఁ జక్కఁగా విచారించియే నేను వరించితిని. కావున మీరు ఊరక యుండవలయును. మీరు కూడ మీకు హర్షకారణమైన మార్గరూపమైన వస్తువునకై మీ యిచ్ఛనే యడుగవలయును. మీకు గూడ నే పురుషునియందు హర్షమేర్పడునో, యతని యందేల మీకు సంతోషమని ప్రశ్నించుకొనినచో, దానికిఁ గూడ మీకతనియందు గల్గిన యనురాగమే కారణమని చెప్పవలయును గదా! అట్లే నా విషయమందును మీరు గ్రహింపవలయును. నా కార్యమునుఁ దెలిసిన వారు ఊరకయే యుందురు. తెలియని వారేదో మాట్లాడెదరు. ॥౧౦౭॥

శ్లో॥ ఇత్థం ప్రతీపోక్తిమతిం సఖీనాం
విలుప్య పాండిత్యబలేన బాలా।

అపి శ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిం
దూతీం బభాషేఽద్భుతలోలమౌళిమ్॥ ౧౦౮

ప॥వి॥ ఇత్థం । ప్రతీపోక్తమతిం । సఖీనాం । విలుప్య । పాండిత్యబలేన । బాలా । అపి । శ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిం । దూతీం । బభాషే । అద్భుతలోలమౌళిమ్.

టీక॥ బాలా = బాలయైన దమయంతి, ఇత్థం = ఇట్లు, సఖీనాం = చెలికత్తెల యొక్క, ప్రతీపోక్తిమతిమ్; ప్రతీపోక్తి = ప్రతికూలపు మాటలకు మూల మైన, మతిం = బుద్ధిని, పాండిత్యబలేన = తన పాండిత్యబలముచే, విలుప్య = ఖండించి, శ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిమపి; శ్రుత = వినఁబడిన, స్వర్పతి = ఇంద్రునికి, మంత్రి = మంత్రియైన బృహస్పతియొక్క, సూక్తి మపి = మాటలు కల్గినదైనను, అద్భుతలోల మౌళిమ్; అద్భుత = ఆశ్చ ర్యముతో, లోల = కదలుచున్న, మౌళిం = శిరస్సుగల్గిన, దూతీం = దూతిని, బభాషే = మాట్లాడెను.

సమాసములు :

ప్రతీపోక్తిమతిమ్ : ప్రతీపాశ్చతాః ఉక్తయశ్చ = ప్రతీపోక్తయః. ప్రతీపోక్తీనాం మతిః = ప్రతీపోక్తిమతిః. తామ్ = ప్రతీపోక్తిమతిమ్.

పాండిత్యబలేన : పండితస్య భావః = పాండిత్యమ్. పాండిత్యమేవ = బలమ్ = పాండిత్యబలమ్. తేన = పాండిత్యబలేన.

శ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిమ్ : స్వః పతిః = స్వర్పతిః. స్వర్పతేః మంత్రీ = స్వర్పతిమంత్రీ. స్వర్పతిమంత్రిణః సూక్తిః = స్వర్పతిమంత్రి సూక్తిః. శ్రుతాస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిః యయాసా = శ్రుతస్వర్పతిమంత్రి సూక్తిః. తామ్ = శ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిమ్.

అద్భుతలోలమౌళిమ్ : అద్భుతేనలోలా = అద్భుతలోలా. అద్భుతలోలా మౌళిః యస్యాస్సా = అద్భుతలోలమౌళిః. తామ్ = అద్భుతలోలమౌళిమ్.

భావము :

బాలికయైన దమయంతి యిట్లు చెలికత్తెలయొక్క ప్రతికూలవచనములతో

గూడిన బుద్ధిని తన పాండిత్యబలముచే ఖండించి, దేవేంద్రునిమంత్రియగు బృహస్పతి వచనములనువినినట్టిదయ్యు, ఆశ్చర్యముతోఁ దలయూపుచున్న యింద్రుని దూతినిఁగూర్చి పలికినది. ॥౧౦౮॥

శ్లో॥ పరేతభర్తుర్మనసైవ దూతీం
నభస్వతైవానిలసఖ్యభాజః।
త్రిస్రోతసైవాంబుపతేస్తదాశు
స్థిరాస్థమాయాతవతీంనిరాస్థమ్॥ ౧౦౯

ప॥వి॥ పరేతభర్తుః । మనసా । ఏవ । దూతీం । నభస్వతా । ఏవ । అనిలసఖ్యభాజః । త్రిస్రోతసా । ఏవ । అంబుపతేః । తత్ । ఆశు । స్థిరాస్థమ్ । ఆయాతవతీం । నిరాస్థమ్.

టీక॥ హే ఇంద్రదూతి = ఓయింద్రదూతీ,(ఎందువలన దమయంతి తాను నలుని మనస్సుచే వరించినదో, అందువలన)స్థిరాస్థం; స్థిర = స్థిరమైన, ఆస్థం = వశీకరణశక్తి కల్గినట్లుగా (నేను దమయంతిని మనస్సుచే వశపఱచుకొనగలనను బుద్ధితో),ఆశు = శీఘ్రముగా, మనసైవ = మనస్సనెడి వాహనముతో, ఆయాతవతీం = వచ్చిన, పరేతభర్తుః = యమునియొక్క, దూతీఁ = దూతిని, తదా = వచ్చినక్షణమందే, నిరాస్థమ్ = నిరాకరించితిని. తథా = అట్లే, నభస్వతైవ = వాయువనెడి వాహనముతో, స్థిరాస్థం దృఢమయినపట్టుదల, గల్గినట్లుగా, ఆశు = శీఘ్రముగా, ఆయాతవతీం = వచ్చిన, అనిలసఖ్యభాజః = వాయువుయొక్క చెలిమిని పొందిన అగ్ని యొక్క, దూతీం = దూతిని, తదా = వచ్చినక్షణమందే, నిరాస్థం = నిరాకరించితిని. తథా = అట్లే,త్రిస్రోతసైవ = మందాకినియనువాహనముతో, స్థిరాస్థం = దృఢమైన పట్టుదల గల్గినట్లుగా, ఆశు = శీఘ్రముగా ఆయాతవతీం = వచ్చిన, అంబుపతేః = వరుణునియొక్క, దూతీం = దూతిని, తదా = వచ్చినక్షణమందే, నిరాస్థం = నిరాకరించితిని.

సమాసములు :

పరేతభర్తుః : పరం ఇతాః = పరేతాః. పరేతానాం భర్తా = పరేతభర్తా. తస్య = పరేతభర్తుః.

అనిలసఖ్యభాజః : అనిలేన సఖ్యం = అనిలసఖ్యం. అనిలసంఖ్యం భజతీతి = అనిలసఖ్యభాక్. తస్య = అనిలసఖ్యభాజః.

త్రిస్రోతసః : త్రీణి స్రోతాంసి యస్యాస్సా = త్రిస్రోతాః. తస్యాః = త్రిస్రోతసః.

అంబుపతేః : అంబూనాం పతిః = అంబుపతిః. తస్య = అంబుపతేః.

స్థిరాస్థమ్ : స్థిరా అస్థా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = స్థిరాస్థమ్.

భావము :

ఓ యింద్రదూతీ ! నేను నలుని మనస్సుతో వరించినందు వలన మనస్సును వాహనముగాఁ జేసికొని స్థిరమైన పట్టుదలవహించి నన్ను ఒప్పింపగలననెడి యాశయముతో శీఘ్రము వచ్చిన యమునిదూతిని, అదేవిధముగా వాయువును వాహనముఁగావించుకొని వచ్చిన యగ్నిదూతిని, అట్లే మందాకినిని వాహనముగావించుకొని వచ్చిన వరుణుని దూతిని వెంటనే నిరాకరించితిని. ఇంద్రుని యందలి గౌరవముతో ఇంతకాలము నీతో సంభాషించితిని. ॥౧౦౯॥

శ్లో॥ భూయోర్థమేనం యది మాం త్వమాత్థ
తదా పదావాలభసే మఘోనః।
సతీవ్రతైస్తీవ్రమిమం తు మంతు
మంతఃపరం వజ్రిణి మార్జితాస్మి॥ ౧౧౦

ప॥వి॥ భూయః । అర్థమ్ । ఏనం । యది । మాం । త్వమ్ । ఆత్థ । తదా । పదౌ । ఆలభసే । మఘోనః । సతీవ్రతైః । తీవ్రమ్ । ఇమం । తు । మంతుమ్ । అంతః। పరం । వజ్రిణి। మార్జితాస్మి.

టీక॥ (హేశక్రదూతి = ఓయింద్రదూతీః), త్వం = నీవు, భూయః = మఱల, ఏనం = ఈ, అర్థం = ఇంద్రుని వరించుమనెడియర్థమును, మాం = నన్నుఁ గూర్చి, ఆత్థయది = చెప్పినయెడల, తదా = అప్పుడు, మఘోనః = ఇంద్రునియొక్క, పదౌ = పాదములను, ఆలభసే = స్పృశించి యొట్టు

పెట్టుకొందువు. వజ్రిణి = ఇంద్రుని వియషమున, అంతః = అంతఃకరణ మందు, పరం = శ్రేష్ఠముగా గ్రహింపఁబడు, ఇమం = ఈ, తీవ్రం = దుస్సహమైన, మంతుం = తనయాజ్ఞనుల్లంఘించితి ననెడి నా యపరాధమును, సతీవ్రతైః = పతివ్రతానియమములచే, మార్జితాస్మి = కడిగి వేయఁగలను.

సమాసములు :

సత్యాః వ్రతాని = సతీవ్రతాని. తైః = సతీవ్రతైః.

భావము :

ఓ యింద్రదూతీ! నీవు మఱల నన్నింద్రుని వరింపుమనెడి మాటనుఁ జెప్పకుము. అట్లు చెప్పరాదని నీవు ఇంద్రుని పాదములను స్పృశించి శపథము చేయుము. ఇంద్రుని విషయమున నేను గావించిన యపరాధమును నతఁడు హృదయమున గుణముగా భావించినను నదియాతని యాజ్ఞోల్లంఘనము కాన తీవ్రమైనది. దీనిని నేను నా పతివ్రతా నియమములతో కడిగివేసుకొనఁగలను. పతివ్రతాధర్మము లెఱింగిన సర్వజ్ఞుఁడైన ఇంద్రభగవానుఁడు నన్నీయపరాధమునుండి రక్షింపగలడు. ॥౧౧౦॥

శ్లో॥ ఇత్థం పునర్వాగవకాశనాశా
న్మహేంద్రదూత్యామపయాతవత్యామ్।
వివేశ లోలం హృదయం నలస్య
జీవః పునః క్షీబమివప్రబోధః॥ ౧౧౧

ప॥వి॥ ఇత్థం । పునః । వాగవకాశనాశాత్ । మహేంద్రదూత్యామ్ । అపయాతవత్యాం । వివేశ । లోలం । హృదయం । నలస్య । జీవః । పునః । క్షీబమ్ । ఇవ । ప్రబోధః.

టీక॥ ఇత్థం = ఇట్లు, పునః = మఱల, వాగపకాశనాశాత్ ; వాక్ = మాటకు, అవకాశ = అవకాశము, నాశాత్ = నశించుటవలన, ఇంద్రదూత్యాం = ఇంద్రునిదూతి, అపయాతవత్యాం = వెడలిపోగా, నలస్య = నలుని

యొక్క, జీవః = జీవాత్మ, లోలం = చంచలమైన, హృదయం = హృదయమును, క్షీబం = మత్తుని, ప్రబోధఇవ = వివేకమువలె, పునః = మఱల, వివేశ = ప్రవేశించినది.

సమాసములు :

పునర్వాగవకాశనాశాత్ : పునః వాక్ = పునర్వాక్. పునర్వాచః అవకాశః = పునర్వాగవకాశః. పునర్వాగవకాశస్య నాశః = పునర్వాగవకాశనాశః. తస్మాత్ = పునర్వాగవకాశనాశాత్.

మహేంద్రదూత్యామ్ : మహేంద్రస్య దూతీ = మహేంద్రదూతీ. తస్యామ్ = మహేంద్రదూత్యామ్.

భావము :

ఇట్లు శపథముచే మఱల మాటలాడుట కవకాశము లేనందువలన మహేంద్రుని దూతి మఱలి వెళ్లి పోయినది. అప్పుడు మద్యపానముచే మత్తుని ప్రబోధము ప్రవేశించిన విధముగా, నలునియొక్క జీవము చంచలమైన హృదయమును మఱల ప్రవేశించెను. అతడు పునర్జన్మమెత్తినట్లాయెను. ॥౧౧౧॥

శ్లో॥ శ్రవణపుటయుగేన స్వేన సాధూపనీతం
దిగధిపకృపయాత్తాదీదృశాత్సన్నిధానాత్।
అలభత మధుబాలారాగవాగుత్థమిత్థం
నిషధజనపదేంద్రః పాతుమానందసాంద్రః ౧౧౨

ప॥వి॥ శ్రవణపుటయుగేన । స్వేన । సాధు । ఉపనీతం । దిగధిపకృపయా । ఆత్తాత్ । ఈదృశాత్ । సన్నిధానాత్ । అలభత । మధు । బాలారాగ । వాగుత్థమ్ । ఇత్థం । నిషధజనపదేంద్రః । పాతుమ్ । ఆనందసాంద్రః.

టీక॥ నిషధజనపదేంద్రః; నిషధజనపద = నిషధ దేశమునకు, ఇంద్రః = ప్రభువైన నలుఁడు, దిగధిపకృపయా; దిగధిప = దిక్పాలురయొక్క, కృపయా = దయచే, ఆత్తాత్ = పొందఁబడిన, ఈదృశాత్ = ఇటువంటి, సన్నిధానాత్ = సాన్నిధ్యమువలన, అనగా ఆ ప్రకాశరూపసాన్నిధ్యమువలన, స్వేన = తనదైన, శ్రవణపుటయుగేన; శ్రవణపుట = కర్ణ పుట

ములయొక్క, యుగేన = జంటచే, సాధు = చక్కగా, ఉపనీతం = సమర్పింపఁబడిన, ఇత్థం = ఈ విధముగా, బాలారాగవాగుత్థం; బాలా = బాలికయైన దమయంతియొక్క, రాగవాక్ = అనురాగవచనముల నుండి, ఉత్థం = ఉద్భవించిన, మధు = తేనెను, అనగా రసామృతమును, ఆనందసాంద్రః; ఆనంద = ఆనందముచే, సాంద్రః = నిండినవాఁడై, పాతుమ్ = త్రాగుటకు, అలభత = అవకాశమునుఁ బొందెను.

సమాసములు :

శ్రవణపుటయుగేన : శ్రవణయోః పుటౌ = శ్రవణపుటౌ. శ్రవణపుటయోః యుగం = శ్రవణపుటయుగం తేన = శ్రవణపుటయుగేన.

దిగధిపకృపయా : దిశామధిపాః = దిగధిపాః. దిగధిపానాం కృపా = దిగధిపకృపా. తయా = దిగధిపకృపయా.

బాలారాగవాగుత్థమ్ : బాలాయాః రాగః = బాలారాగః. బాలారాగేణ వాచః = బాలారాగవాచః. బాలారాగవాగ్భ్యః ఉత్థా యస్య తత్ = బాలా రాగవాగుత్థమ్.

నిషధజనపదేంద్రః : జనానాం పదాని = జనపదాని. నిషధా ఇతి జనపదాని = నిషధజనపదాని. నిషధజనపదానామ్ ఇంద్రః = నిషధజనపదేంద్రః.

ఆనందసాంద్రః : ఆనందేన సాంద్రః = ఆనందసాంద్రః

భావము :

నిషధదేశ ప్రభువైన నలమహారాజు దిక్పాలుర కృపచే ననుగ్రహింపఁబడిన తిరోధాన విద్యచే నొకరికిని కానరాక సాన్నిధ్యమొసఁగి, తన కర్ణపుటములచేఁ జక్కగా నాస్వాదింపఁబడిన, బాలికయగు దమయంతియొక్క యనురాగ పూర్ణ వచనముల యందుద్భవించిన రసామృతమును నా నందఘనుఁడై పానముఁ జేయుట కవకాశమునుఁ బొందెను. ॥౧౧౨॥

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।

షష్ఠః ఖండన ఖండతోఽపి సహజాత్ క్షోదక్షమే తన్మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోఽగమద్భాస్వరః॥ ౧౧౩

ప॥వి॥ శ్రీహర్షం । కవిరాజ రాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీ హీరః । సుషువే । జితేంద్రియచయం । మామల్లదేవీ । చ । యం । షష్ఠః । ఖండనఖండతః । అపి । సహజాత్ । క్షోదక్షమే । తన్మహాకావ్యే । చారుణి । నైషధీయచరితే । సర్గః । అగమత్ । భాస్వరః.

టీక॥ కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి = పంక్తులయొక్క, మకుట = కిరీటములలో, అలంకార = భూషణమైన, హీరః = వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుఁడను విద్వాంసుఁడు, జితేంద్రియచయం; జిత = జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం = ఇంద్రియముల సమూహముగల, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుఁడను, యం = ఏ, సుతం = కుమారుని, సుషువే = కనెనో, మామల్లదేవీ = మామల్లదేవి యను తల్లియు, సుషువే = కనెనో, సహజాత్ = సోదరమైనట్టి యనగా సమాన కర్తృకమైనట్టి, ఖండన ఖండతోఽపి = ఖండనఖండమను గ్రంథము కంటెను, లేదా, ఖండన = ఖండనమను గ్రంథమనెడి, ఖండతః = చెఱకు ముక్కకంటెను, క్షోదక్షమే = విమర్శసహమైన, తన్మహాకావ్యే; తత్ = ఆ శ్రీహర్షునియొక్క, మహాకావ్యే = మహాకావ్యమైన, నైషధీయ చరితే = నైషధీయచరితమునందు, భాస్వరః = శృంగారఘట్టములచే ప్రకాశశీలమైన, షష్ఠః = ఆఱవదైన, సర్గః = సర్గ, అగమత్ = కడచినది అనగా సమాప్తమైనది.

సమాసములు:

కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః : కవీనాం రాజానః = కవిరాజాః. కవిరాజానాం రాజిః = కవిరాజరాజిః. కవిరాజరాజేః మకటం = కవిరాజరాజి మకుటం. కవిరాజరాజిమకుటే అలంకారః = కవిరాజరాజిమకుటాలంకారః. కవి రాజరాజిమకుటాలంకారశ్చాసౌ హీరశ్చ = కవిరాజరాజి మకుటాలంకారహీరః.

జితేంద్రియచయమ్ : ఇంద్రియాణాం చయః = ఇంద్రియచయః. జితః ఇంద్రియచయః యేన సః = జితేంద్రియచయః. తమ్ = జితేంద్రియచయమ్.

క్షోదక్షమే : క్షోదస్య క్షమమ్ = క్షోదక్షమమ్. తస్మిన్ = క్షోదక్షమే.

నైషధీయచరితే : నిషధానాం రాజా = నైషధః. నైషధస్య ఇదం = నైషధీయం. నైషధీయం చ తత్ చరితం చ = నైషధీయ చరితం. తస్మిన్ = నైషధీయ చరితే.

భావము :

కవిశ్రేష్ఠులపంక్తికి శిరోభూషణ రత్నములలో వజ్రమణియగు శ్రీహీరుండును, మామల్లదేవియు జితేంద్రియుండైన శ్రీ హర్షుని కనిరి. అతడు రచించిన, ఖండనఖండ మను గ్రంథమున కంటెను విచారసహమైన యా శ్రీహర్షుని మహాకావ్యమైన నైషధీయ చరితము నందు, శృంగార ఘట్టములచే నుజ్జ్వలమైన యారవ సర్గ సమాప్తము ॥౧౧౩॥

ఇట్లు

శ్రీ మదాపస్తంబసూత్రాఽఽత్రేయగోత్ర ఉడాలి నృసింహసూరి తనూజ
ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచిత నైషధీయచరిత్రాఽఽంధ్ర
వాఖ్యయందు షష్ఠ సర్గ సమాప్తము.